ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АНДИЖОН МУҲАНДИСЛИК-ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ

“ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ” КАФЕДРАСИ

“ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ” ФАНИДАН МАЪРУЗАЛАР КУРСИ

Андижон - 2009й

«ТАСДИҚЛАЙМАН»
Андижон муҳандислик-иқтисодиёт институти Ўқув-услубий Кенгашида кўриб чиқилган ва маъқулланган

Кенгаш раиси: _____А.Ҳакимов
«_____»_____2009 й.

«МАЪҚУЛЛАНГАН»
Муҳандислик факультети Кенгашида муҳокама қилинган ва маъқулланган

Кенгаш раиси:_____Х Саримсоқов
«_____»_____2009 й.

«ТАВСИЯ ЭТИЛГАН»
"Ўзбекистон тарихи " кафедраси мажлисида муҳокама қилинган ва тавсия этилган

Кафедра мудири:_____У.Абдуллаев
(Кафедра мажлисининг ____-сонли баённомаси
"___"_____ 2009йил).

Тақризчилар:
1. А.Асханов т.ф.н. доц–(А.Д.Т.И).
2. М.Абдуллаев т.ф.н. доц–(А Д У)

Тузувчилар:

Проф, У.Абдуллаев, катта ққитувчилар А.Марахимов, А.Тожиакбарова, ассистент Ф.Тайлақова-"Ўзбекистон тарихи" фанидан маърузалар курси. А.: АндМИИ, 2009 й.

1-Мавзу: **Ўзбекистон тарихи фанининг предмети, назарий-методологик асослари, манбалари ва аҳамияти. (1 соат)**

Режа

1.Ўзбекистон тарихини фанининг предмети.
2.Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг назарий-методологик асослари.
3.Ўзбекистон тарихини даврлаштириш.
4.Ватан тарихини ўрганишда тарихий манбаларининг ўрни ва аҳамияти.
5.Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг аҳамияти.

1. Ўзбекистон тарихи фани предмети.

Мустақил Ватанимиз Ўзбекистон ва ўзбек халқи ўзининг бой ва сермазмун тарихига эга. Қадим замонлардан буён Ватанимиз Хитой, Хиндистон, Эрон, Миср, Рим каби қадимий ва буюк мамлакатлар қатори дунёга машҳурдир.

Тарихимиз илдизлари неча-неча минг йилларга бориб тақалади. Ўзбек халқининг бой ва қадимий давлатчилик тарихи бор. Ўлкамиз худудида дастлабки давлат тузилмалари милоддан аввалги биринчи минг йиллик бошларидаёқ пайдо бўлиб, қарийб 3000 йил давомида такомиллашиб дунё давлатчилиги ривожида юксак даражага кўтарилган.

Ўзбеклар Сомонийлар(819-1005), Чиғатой улуси(1227-1370), Темур ва Темурийлар давлати(1370-1506)нинг ижтимоий сиёсий хаётида катта роль ўйнайдилар. Ўзбекларнинг аждодлари Салжуқийлар(1028-1194) ва Ғазнавийлар(977-1186) давлатининг харбий-сиёсий таянчи бўлдилар. Ўзбеклар XVI асрнинг бошида Шайбонийлар давлатига(1500-1601) асос солдилар. Аштар-хонийлар(1601-1757) ва Мангитлар (1757-1920) давлатини ҳам асосан улар бошқардилар. Қуқон(1709-1876) ва Хива(1512-1920) хонликлари ҳам ўзбекларнинг давлати эди.

Ватанимиз тарихи ўзбек халқининг жаҳон тарихи ва маданияти хазинасига улкан хисса қўшганлигидан гувоҳлик беради. Ўзбеклар ўз тарихи давомида ўзларига қўшни бўлган ва кўп вақтлар бир давлат, масалан, Сомонийлар, Темурийлар ва х.к. таркибига кирган тожиклар, қозоқлар, қирғизлар ва туркманлар, Эрон ва Афғонистон халқлари билан яқиндан иқтисодий ва маданий ҳамкорликда бўлдилар, улардан нималарнидир ўргандилар, уларга нималарнидир ўргатдилар.

Ўрта асрларда икки дарё оралиғида яратилган юксак маданиятни ўша халқларнинг муштарак маданияти деб ҳисобламоқ керак. Ал-Форобий ва Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Ибн-Сино ва Абу Райхон Беруний, Ат-Термизий ва Бурхониддин Марғилоний, Абдураззоқ Самарқандий ва Улуғбек, Али Қушчи ва Бобур, Хофиз Таниш Бухорий ва Аҳмад Дониш сингари кўплаб жаҳонга машҳур олимлар шу заминда етишди. Уларнинг риёзиёт ва фалакиёт, тиббиёт ва фалсафа, хадис ва фиқҳ, тарих ва адабиёт, хуллас илмнинг бошқа кўп соҳалари бўйича яратган асарлари бугун жаҳон илм-фани хазинасига кўрк бўлиб турибди. Аждодларимиз барпо этган Самарқанд, Бухоро, Хива ва Шахрисабз каби кўҳна шаҳарлар бугунги кунда жаҳон миқёсидаги зиёратгоҳга айланган. Муқаддас еримиз орқали ўтган

Буюк ипак йўли Осиё ва Европадаги халқлар ва мамлакатларни бир-бирига боғлаб турган халқаро ҳамкорликка хизмат қилган.

Ана шундай қадимий ва буюк мамлакат тарихини, ўлкамизда минг йиллар давомида яшаб, курашиб, ижод қилиб келаётган халқимиз ўтмишини «Ўзбекистон тарихи» фани ўргатади. Хўш «Ўзбекистон тарихи» фани қандай фан ва бу фаннинг предмети нимадан иборат?

Ўзбекистон тарихи умумжаҳон инсоният тарихининг ажралмас қисми бўлиб, қадим ва яқин аждодларимизнинг ҳаётий кечмишларини, уларнинг жаҳон тарихи тараққиётига қўшган хиссаларини холисона ва ҳаққоний ўрганади.

«Ўзбекистон тарихи» фанининг предмети халқимизнинг энг қадимги замонлардан то хозирги кунларгача босиб ўтган узоқ ва мураккаб тарихий йўлини, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаётини холисона ўрганишдан иборатдир.

Ўзбекистон тарихи аждодларимизнинг яшаш учун кураш, узлуксиз меҳнат туфайли такомиллашиб бориш ва ҳозирги одамлар даражасига кўтарилиш жараёнини, дини, ёзуви, илм-фани, адабиёт ва санъатини ёритади. Ватанимиз тарихи ўзбекларнинг халқ, миллат бўлиб шаклланиш жараёнини, аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросни, давлатларнинг ташкил топиши ва уларнинг ички ва ташқи сиёсатини ўргатади. Ватанимиз тарихи халқимизнинг маълум бир даврларда бошқа давлатларга қарам бўлиб қолганлигини, қарамлик азобининг нақадар аянчли, машаққатли бўлганлигини, аждодларимизнинг ажнабий босқинчиларга қарши мустақиллик ва озодлик учун курашини ва бунда мардлик, жасорат кўрсатган халқ қаҳрамонлари ва давлат арбоблари фаолиятларини кенг режада ўргатади.

«Ўзбекистон тарихи» фани халқимизнинг мустақил тараққиёт йўлига кириши, мустақиллик йилларида миллий, ҳуқуқий давлатчилик қурилиши, демократик, фуқаролик жамияти қуриш, эркин бозор иқтисодиётини яратиш жабҳаларидаги фаолиятини ўргатади.

«Ўзбекистон тарихи» фани халқимиз тарихини ҳаққоний тасвирловчи, акс эттирувчи кўзгу, ижтимоий, сиёсий, тарбиявий, маънавий сабоқлар мажмуасидир.

2. Ўзбекистон тарихи фанининг ғоявий-назарий асослари ва методологик тамойиллари.

Ҳар қандай фан каби Ўзбекистон тарихи фани ҳам ўзининг ғоявий-назарий асослари, илмий таълимотлари, методи (усули) ва методологик тамойилларига эга. Булар Ўзбекистон тарихи фанининг асосини ташкил этиб, унинг ривожланиши, жамият ва миллий манфаати йўлида нуфузининг ортиб боришида, Ватан тарихининг ҳаққоний ёзилиши ва тарихий ҳақиқатнинг юзага чиқишида хизмат қилади.

Ватанимиз тарихини ўрганишда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқлари, фармон ва фармойишлари, мустақиллик даврида қилинган қонунлар ва бошқа меъёрий

хужжатлар муҳим назарий-методологик асос бўлиб хизмат қилади. Ислом Каримов тарихнинг муқаддас миллий ва умуминсоний хотира ҳамда қадрият эканлигини таъкидлаб, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади», «Тарих-халқ маънавиятининг асосида» деган теран фалсафий фикрларни илгари сурди. Унинг тарих илмига оид назария ва таълимотлари ҳамда методологик тамойиллари фақат ички миллий доирадаги талабгагина эмас, балки ҳалқаро қоидаларга ҳам мос келади. Тарихий воқеаларни ўрганишда қандай илмий-назарий методологик асосларга таянишнинг аҳамияти жуда катта. Шуролар даврида ҳар қандай воқеани ёритишга камфирка мафкуравийлиги, партиявийлик, синфийлик нуқтаи назаридан ёндашилди. Мамлакат, бутун бир халқ тарихи иккига эксплутатор ва эксплуатация қилинувчилар, қулдорлар ва қуллар, феодаллар ва қарам деҳконлар, буржуазия ва ёлланма ишчилар, бойлар ва камбағалларга ажратилди. Мулкдорлар, улар орасидан чиққан беклар, амирлар, хонлар, давлат арбоблари, руҳонийлар қораланди, номлари бадном қилинди. Тарихий воқеалар жамият аъзоларининг бир қисми камбағаллар ва йўқсилларни ҳимоя қилган ҳолда уларнинг манфаатига бўйсундирилган ҳолда ёритилди. Буюк олимлар, алломалар, маърифатпарвар шоиру-уламолар, ёзувчилар иккига материалистлар ва идеалистларга бўлинди.

Оқибатда кўпгина тарихий воқеа-ҳодисалар соҳталаштирилди, ўтмиши қораланди, маънавий меросимиз, миллий қадриятларимиз ҳақоратланди.

Халқимиз тарихининг бу қадар соҳталаштирилишига фақат марксистик методологиянинг яроқсизлиги айбдор дейиш кифоя қилмайди, албатта. Бу борада мамлакатда хукмрон бўлган тота-литар тузумнинг роли катта бўлди. Тарих эса унинг хизматко- рига, тарғиботчиси ва ҳимоячисига айлантирилган эди.

Ўзбекистон тарихини ўрганишда, тарихий воқеа, ҳодисаларни тўғри ёритишда бир қатор назарий-методологик тамойиллардан фойдаланилади.

Диалектик усул ана шундай тамойиллардан биридир. Инсоният ҳаёти, жамият тараққиёти диалектик жараёндир. Диалектика олам ягона ва яҳлит, унда содир бўладиган ҳодисалар, воқеалар умумий ва ўзаро боғланишда, узлуксиз ҳаракатда, зиддиятли тараққий ётда бўлади, деб таълим беради. Диалектиканинг билиш назарияси сифатида шаклланиши ва ривожланишида Гераклит, Аристотель, Хоразмий, Фаробий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Декарт, Спиноза, Гегель, Герцен ва бошқаларнинг хизмати катта. Улар табиат, тарихий ва маънавий дунёни бир жараён шаклида, яъни уларни узлуксиз ҳаракат қилиб, ўзгариб, тараққий қилиб турадиган холда, тараққиётни ички боғланишида олиб ўрганиш метологиясини яратдилар.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон тарихи аввало Марказий Осиё мамла- катлари, қолаверса башарият тарихи билан чамбарчас боғланган.

Шу сабабдан Ўзбекистон тарихини қўшни мамлакатлар тарихи билан боғлиқ ҳолда, бир халқни иккинчи бир халққа қарама-қарши қўймаган ҳолда ўрганиш тақозо этилади. Қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, тожик, форс, афғон, ҳинд, араб ва бошқа халқлар, мамлакатлар тарихини қанчалик яхши

билсак, Ўзбекистон халқлари тарихини ҳам шунчалик чуқур, ҳар томонлама ўрганиш имконига эга бўламиз. Ватан тарихини ёритишда холислик, тарихийлик методлари муҳим аҳамиятга эга.

Холислик усули тарихий воқеа, ходисаларни ўрганаётганда улар билан боғлиқ бўлган барча фактларнинг ҳеч бир истисносиз бутун мажмуини бирга олиб текширишни, аниқ, ҳаққоний далилларга асосланишни талаб қилади.

Мустаққиллик тарихини холисона ёритиш имкониятини яратди. «Ўзбек олимларининг куч-ғайратлари билан,-деб ёзади. И.А. Каримов,-тарихимизнинг кўпдан-кўп ғоят муҳим саҳифалари, энг аввало, Темурийлар даври, XIX аср охири, XX аср бошлари тарихи янгидан кашф этилди. Шуни эсда тутиш мухимки, ўтмишимизни «оқлаш» вазифаси умуман олганда бажариб бўлинди, ҳозир эса асосий вазифа, тарихий таҳлилни илмий жиҳатдан холисона ва ҳалол амалга оширишдан иборатдир».[1]

Тарихийлик усули воқеа, ҳодисаларни ўз даврининг аниқ тарихий шароитидан, ўша давр муҳитидан, тарихий ривожланиш жараёнидан келиб чиққан ҳолда ўрганишни тақозо этади. Ҳар бир воқеа, ҳодисани бошқа воқеалар, ҳодисалар билан боғлаб ўргангандагина мазкур воқеа ҳодисанинг умумий тарихий жараёндаги ўрнини тўғри аниқлаш, белгилаш мумкин бўлади. Ҳар бир воқеа, ҳодисага умумий тарихий жараённинг бир қисми, бўлаги деб қарамоқ зарур.

Ҳар бир ҳодиса, жараён қандай тарихий муҳитда, нима учун айнан шу пайтда, шу шаклда содир бўлганлигини, бу ҳодиса ўз тараққиётида қандай асосий босқичларни босиб ўтганлигини, кейинчалик у қандай бўлиб қолганлигини билиш тарихийлик қоидасининг талабидир. Масалан, бironта давлат фаолиятига тарихийлик нуқтаи назаридан туриб баҳо бермоқчи бўлсак у биринчидан, қачон, қандай тарихий шароитда пайдо бўлди, иккинчидан, у ўз тараққиётида қандай босқичларни босиб ўтди. Учинчидан, унинг тарихий ўрни, мавқеи қандай, деган саволларга аниқ жавоб бериш зарур бўлади.

Тарихийлик тамойили халқнинг ўтмишини ягона табиий-тарихий жараён деб, ўтмиш ҳозирги замонни тайёрлайди, ҳозирги замон эса келажакни яратади деб қарайди. Инсоният ана шундай умумий йўлдан бораётган экан, истиқболда порлоқ ҳаёт, фаровон турмуш қурмоқчи бўлган авлод тарих фани орқали ўтмишни яхши билмоғи лозим. Ўтмишни, аждодларимиз тарихини қанчалик яхши билсак, англаб етсак, ҳозирги замонни шунчалик мукаммал тушунамиз, келажакни тўғри тасаввур этамиз.

Ватан тарихини ўрганишда юқорида қайд этилган методологик тамойиллар билан бир қаторда фактларни таққослаш, мантиқий-қиёсий хулосалар чиқариш, фалсафий тафаккур, даврлаштириш, социологик тадқиқотлар ўтказиш, статистик, математик ва бошқа усуллардан ҳам фойдаланиш зарур. Ватан тарихини яратишда беғараз илмий хулосалар ва холислик, бирор-бир мафкуранинг сунъий устуворлигига йўл қўймаслик ва

[1] Каримов И. А. Қзбекистон XXI аср бқса\асида: хавфсизликка тащдид, бар=арорлик шартлари ва тара==иёт кафолатлари. Т., «Қзбекистон», 1997, 141-бет.

тарихимизга инсонпарварлик кўзи билан қараш ғоясига амал қилиниши керак. Ватан тарихини ўрганиш ва ёритишда унинг даврларини илмий асосда туғри белгилаш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Шўролар хокимияти йилларида чоп этилган Узбекистон тарихига оид асарлар, дарслик ва бошқа адабиётларда тарихий жараёнлар бузиб талқин қилинди ва сунъий тарзда тарихий даврлар ўнлаб топилди. Ўзбекистон тарихини даврларга бўлишда К.Маркс, Ф.Энгельс ва Ленин асарлари, КПСС съездлари, конференциялари ва партия марказий комитети қарорлари назарий асос бўлиб хизмат қилди ва ўлчов мезони бўлди. Кўп холларда тарихий даврларни белгилашда халқимизнинг тарихий ўтмиш жараёнларидан келиб чиққан ҳолда ёндошмасдан Руссия олимлари асарларидан кўр-кўрона андоза кўчирилди. Ватанимиз тарихини Руссия тарихига мослаштириш йўлидан борилди.

3.Ўзбекистон тарихини даврлаштириш.

Агар ҳақиқий тарихий нуқтаи назар билан Ватан тарихига ёндашадиган бўлсак, у қуйидаги катта даврларга бўлинди:

1. Ватанимиз тарихининг ибтидоий жамоа даври.
2. Ватанимиз Ўрта асрлар даврида.
3. Туркистон Русия боскини ва мустамлакачилик даврида.
4. Ўзбекистон шўролар ҳокимияти даврида.
5. Ўзбекистоннинг мустақиллик ва тараққиёт йўли.

Бу катта даврлар ўз навбатида кичик даврларга бўлиб ўрганилиши мумкин.

4. Ватан тарихини ўрганишда манбаларнинг ўрни ва аҳамияти.

Ўзбекистон тарихини ва умуман ўтмиш авлодларимиз тарихини ўрганишда тарихий манбалар мухим роль ўйнайди.

Ватанимиз тарихига оид манбаларни шартли тарзда иккига моддий ва маънавий (ёзма, халқ оғзаки ижоди намуналари) манбааларга бўлиши мумкин.

1. Моддий манбааларга археологик ва антропологик ашёлар меҳнат ва уруш қуроллари, уй-рузғор ва зеб-зийнат буюмлари, музей шаҳарлар, тарихий обидалар, ёдгорликлар киради.

Мисоллар: меҳнат ва уруш қуроллари аждодларимиз энг қадимги замонлардан тортиб шу кунгача ҳўжалик ва харбий ишда ишлатиш учун ясаган буюмлар-оддий тош қуроллардан тортиб, бугунги кунда ишлатилаётган энг замонавий асбоб-ускуналар. Турли даврларда турли усталар томонидан яратилган зеб-зийнат буюмлари.

Афросиёб каби қадимий шаҳарлар қолдиқлари, Самарқанд, Хива, Бухоро ва бошқа шаҳарларда сақланиб қолган тарихий обидалар.

2.Маънавий манбаларга ота-боболаримизнинг йиллар давомида яратилган ёзма асарлар ва халқ оғзаки ижоди намуналари киради. Ёзма манбаалар қадим замонлардан то шу кунларга қадар улуғ аждодларимиз,

буюк алломалар ёзиб қолдирган асарлар, турли ёзма ҳужжатлар, архив материаллари, китоблар, вақтли матбуот материаллар, кино-фото ҳужжатлар ва хоказо.

Аждодларимизнинг милоддан аввалги VII-VIII асрлардаги ҳаётини ўрганишда «Авесто» китоби қимматли ёзма манба ҳисобланади. Мазкур нодир китобда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, дастлабки давлат тузилмаларининг шаклланиш жараёнлари ўз ифодасини топган.

Ватанимиз тарихига доир маълумотлар юнон ва рим манбаларида, чунончи, Геродотнинг «История» (М.1972), Ксенофонтнинг «Греческая история» (М.1935), Полибийнинг «Всеобҳая история» (М.1980-1989), Аррианинг «Поход Александра» (М., Л., 1962), Страбоннинг «География в 17 книгах» (М., 1964); Курций Руфнинг «История Александра Македонского» (М., 1963) ва бошқаларнинг асарларида ҳам учрайди. Антик муаллифлар томонидан ёзиб қолдирилган маълумотларни тўпловчи И.В. Пянковнинг «Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия» (Душанбе, 1975), Н.Г.Горбуновнинг «Фергана по сведениям античнўх авторов. История и культура народов Средней Азии» (Л., 1976)каби китоблар ҳам Ватанимиз тарихини ўрганишда ёрдам беради.

Хитой ёзма манбаларидан «Тарихий гувоҳликлар» (мил.авв.Iаср), «Улуғ Хан хонадони тарихи» (милодий I аср), «Кичик Хан хонадони тарихи» (милодий V аср), «Вей хонадони тарихи» (милодий VI аср), «Шимолий подшохликлар (Бейши) тарихи» (милодий VII аср) ва бошқаларда Туркистон тарихи ҳақида маълумотлар бор. Шунингдек, арман, византиялик муаллифларнинг асарларида ҳам Ватанимиз тарихи ҳақида маълумотлар учрайди.

Ватанимиз тарихини ўрганишда туркий, форс, араб манбаларининг аҳамияти катта. Қадимги турк ёзуви тўғрисида С.Е. Маловнинг «Памятники древне-тюркский письменности» (М., 1951) ва «Енисейская письменность тюрков. Текст и переводў» (М., Л.,1951), А. Саъдуллаевнинг «Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда» (Т., 1996) асарларида, Насимхон Раҳмоннинг «Турк хоқонлиги» (Т., 1993) китобида қимматли маълумотлари бор. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда Абулғозийнинг «Шажарайи турк» (Т., 1992), Л.Н. Гумилевнинг «Древние тюрки» (М., 1960), А.Ю. Якубовскийнинг «К вопросу об этногенези узбекского народа» (Т., 1941), И. Жабборовнинг «Ўзбек халқи этнографияси» (Т., 1994) асарларидан фойдаланиш мумкин.

Ўзбек халқининг ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маданий ҳаётини ўрганишда Абу Наср Фаробийнинг «Фозил одамлар шаҳри» (Т., 1993), Абу Райҳон Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» (Т., 1968), Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» (Т.,1960), М. Қошғарийнинг «Девону луғотит-турк. Уч жилдлик» (Т., 1960-1963), Абу Тоҳиржоннинг «Самария» (Т.,1991), Наршаҳийнинг «Бухоро тарихи» (Г., 1991), Низомулмулкнинг «Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк» (Т.,1997), Амир Темурнинг «Темур тузуклари»(Т., 1991), Мирзо Улуғбекнинг

«Тўрт улус тарихи» (Т., 1994) ва бошқа нодир китоблар муҳим тарихий манба бўлиб хизмат қилади.

Ватанимиз тарихини ўрганишда ўз даврида ҳокимият тепасида турган сулолалар тарихини ёритишга бағишланган бир қатор китоблар-Шаҳобиддин ан-Насавийнинг «Сийрат ас Султон Жалолиддин Мангбурни» (Т., 1999), Низомиддин Шомийнинг «Зарафнома» (Т., 1996), Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» (Т., 1997), Ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи. Икки жилдлик» (Т., 1992), Хофиз Таниш ал-Бухорийнинг «Абдулланома» (Т., 1999), Мулла Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» (Т., 1989), Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» (Т.,1991) ва бошқалар қимматли манба сифатида диққатга сазовордир.

Бизгача етиб келган бундай моддий ва ёзма манбалар Ўзбекистон тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти, Шарқ қўлёзмалар фонди дунёдаги энг йирик қўлёзмалар хазиналаридан бири ҳисобланади. Бу ерда 40 мингдан зиёд қўлёзма нусхалари, 30 мингдан ортиқ тошбосма китоблар ва 10 мингдан ортиқ Шарқ тилларида ёзилган ҳужжатлар мавжуд. Шунингдек, Ватанимиз тарихига оид муҳим қўлёзма ҳужжатлар, нодир китоблар, қимматли маълумотлар хорижий мамлакатлардаги илм масканлари, кутубхоналарда сақланмоқда. Ана шу қўлёзма ҳужжатлар ва китобларнинг ҳозирги ўзбек тилига таржима қилиниши ва нашр этилиши Ватанимиз тарихини янада тўлароқ, холисона ёритилишига, тарихимиз саҳифаларидаги «оқ» ва «қора» доғларнинг барҳам топишига кўмаклашади.

Ўзбекистон тарихига доир тарихий манбалар ҳақида маълумотлар Б. Аҳмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари» (Т.,1991), Т. Саидқуловнинг «Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар» (Т., 1993) номли китобларда ҳам тўлароқ берилган, ўқув жараёнида улардан фойдаланиш зарур.

5.Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг аҳамияти

Ўзбекистон тарихи ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда, маънавий жиҳатдан комил инсонларни шакллантиришда беқиёс аҳамиятга эга. Президент Ислом Каримов таъкидлаганларидек, юртимиз тарихи «Ҳар бир фуқарони, жумладан, ёшларимизни бой маданий меросимизни қадрлашга, уни кўз қорачиғидай авайлаб-асрашга, юрак-юракдан ифтихор қилишга ўргатади. Ўзимизнинг бой ўтмиш меросимиздан мадад ва ибрат олишга имкон беради. Одамлар қалбида эзгулик туйғуларини уйғотиб, бугунги авлод кимларнинг авлоди, кимларнинг зоти ворислари эканини англашга ундайди».

Давлат мустақиллигининг ўз қўлига олган озод ҳур Ўзбекистонда Ватан, истиқлол тақдири бугунги бахтли авлодлар қўлида. Мустақилликни асраб-авайлаш, мустаҳкамлаш, мамлакатимизни кейинги авлодларга янада қудратли, обод, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланган холда етказиш замонамизнинг долзарб вазифасига, талабига айланди. Бу масъулиятли,айни пайтда шарафли вазифани қай даражада адо этилиши бугунги авлодларга,

хусусан ёшларга, уларнинг маънавий баркамоллигига боғлиқ. «Бирон бир жамият,-деб таъкидлайди юртбошимиз Ислом Каримов, - маънавий имкониятларни, одамлар онгида маънавий ва аҳлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди».

Ҳар қандай жамият тараққиётнинг асосий кучи маънавият ва маърифатидадир. Маънавий баркамолликни тарбиялашда муҳим омилдир. «Маънавият, - деб ёзади Ислом Каримов,-ўз ҳалқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушиниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади», «...туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак. Тарихий хотираси бор инсон-иродали инсон».

Инсонда тарихий хотира ўз ватан тарихини, ўз ҳалқи аждодлари тарихини билиш орқали шаклланади. Яқин ўтмишда мустамлакачилар, тоталитар тузим мутасаддийлари кўпгина ҳалқларни жумладан, ўзбек ҳалқини ўз тарихидан жудо қилиш, уларни ўз ўтмишига лоқайдлик билан қарайдиган, насл-насабини эслолмайдиган манқуртларга айлантириш сиёсатини юритди, амалиётда эса ҳалқимиз ташқи дунёдан бутунлай узиб қўйилди, унинг бир неча минг йиллик бой тарихи сохталаштирилди, уни ёшларга ўқитиш ва ўргатишга изм берилмади.

Мустақиллик шарофати билан Ватанимиз тарихи ўз ўрнини топди, барча ўқув масканларида талаба ўқувчиларга ватан тарихини ўқитиш йўлга қўйилди. Ватанимиз тарихи миллатнинг, ёшларнинг ҳақиқий тарбиячисига айланмоқда. Бу борада Президент Ислом Каримовнинг «Тарихий хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди», «Тарих халқ маънавиятининг асосидир», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади», «Инсон учун тарихдан жудо бўлиш-ҳаётдан жудо бўлиш демакдир» деган методологик аҳамиятга молик сўзлари дастурамол бўлиб хизмат қилмоқда.

Тарих талаба ўқувчиларда олам ягона ва яҳлит, Ўзбекистон унинг ажралмас бир қисми, оламда содир бўладиган воқеа, ходисолдар умумий ва ўзаро боғланишда, узликсиз ҳаракатда эканлиги тўғрисида тўғри тасаввур, тушунчаларни шакллатиради.

Ўз ўтмишини, аждодлари тарихини яхши билган инсоннинг иродаси кучли бўлади, уни ҳар хил ақидалар гирдобига тушишдан сақлайди. Ўтмишни билган тарих сабоқларини англаб етган инсон хозирги замонни яхши тушинади, келажакни тўғри тасаввур этади. Мухтасар айтганда Ватан тарихи талаба ўқувчиларда халқнинг ўтмиши, хозирги замони ва келажаги ягона тарихий жараён деган тушунчани шакллантиради. Бу ўз навбатида ёшларни тарихий жараёнларнинг оддий кузатувчиси бўлиб қолишдан сақлайди, уларни олға интилишга, тараққиётга кўмаклашишга ундайди.

Ўзбекистон тарихи талаба ўқувчиларга бугунги кунда мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислоҳотларнинг моҳияти ва натижаларини миллий, ҳуқуқий давлатчиликни барпо этиш, демократик, фуқаролик жамияти қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини

шакллантириш жараёнларини ўргатади. Бу ўз навбатида ёшларда илмий дунёқарашни, сиёсий маданиятни тарбиялайди, жамиятда ўз ўрнини тўғри белгилашга кўмаклашади.

Халқимизнинг буюклиги, кучи, унинг бой маънавий меросга эга эканлиги билан белгиланади. Халқимизнинг маънавий пойдевори жуда қадимий ва мустаҳкам. Аждодларимиз етиштириб берган ўнлаб, юзлаб жаҳонга машҳур олиму-уламолар, меъмору-бинокорлар, наққошлар, заргарлар, ҳунармандлар, давлат арбоблари, халқ қаҳрамонлари ҳаёти, дунёда биринчилар қаторида бунёд этилган илм ва таълим масканлари фаолияти талаба-ўқувчилар учун катта ибрат мактаби, тарих сабоғидир. Келажак учун интилаётган ёшлар учун бу бой маънавий мерос мустаҳкам таянчдир. Унинг заминида тинимсиз ва машаққатли меҳнат, ҳар қандай тўсиқларни енгиш, илмга ва зиёга интилиш каби ҳислатлар ётади. Бундай хислатлар Ватан тарихини ўқитиш орқали ёшларга сингдирилади.

Ватан тарихи халқимизнинг асрлар давомида кўпгина ҳалқ, элатлар билан аҳил, ҳамжиҳат бўлиб яшаганлигидан, юртимизда турли диний эътиқодлар эркинлиги ва иноқлиги бўлганлигидан гувоҳлик беради. Бу мустақил Ўзбекистонда яшовчи турли динларга эътиқод қилувчи 120 дан ортиқ миллат ва элатлар ўртасида тинчлик, миллий тотувлик, биродарликни янада мустаҳкамлашга хизмат қилувчи тарихий сабоқдир.

Келажаги буюк давлат қураётган бугунги авлодлар учун ўзбек давлатчилиги тарихи, минг йиллар давомида шаклланиб, такомиллашиб келган сиёсий ҳуқуқий институтлар қонун-қоидалар тажрибаси Ўзбекистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, ҳуқуқий давлат, демократик жамият қуришда мустаҳкам таянч ва мададкордир.

Тарихий хотира, аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросни эгаллаш талаба ўқувчиларда халоллик, одиллик, ростгўйлик, меҳр-оқибат, меҳнатсеварлик, илмга интилиш каби инсоний фазилатларни шакллантиришга кўмаклашади.

Ватан тарихи ёшларда жамиятда эртароқ мустақил фаолият юритиш, ўз қобилиятини тўлароқ очиш ва хаётга тадбиқ этиш сифатларини шакллатиради, Ватан, халқ тақдири учун масъулиятни ўз зиммасига олиш каби юксак маънавий бурчларни тарбиялайди, миллий ғоя билан қуроллантиради.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1.Ватанимиз тарихини тиклашда олимлар қандай манбаалардан фойдаланадилар?
2.Шарқ халқлари маданияти тараққиётига Марказий Осиё халқлари қандай таъсир кўрсатганлар?
3.Қадимги тош даврини айтиб беринг.
4.Ўзбекистон тарихини даврларини санаб беринг.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Ватан - (арабча “Ватан”-она юрт) кишиларнинг яшаб турган, уларнинг авлод ва аждодлари туғилиб ўсган жойи, худуди, ижтимоий муҳити, мамлакати.

Илмийлик - тарихий воқеа ходисаларни тўғри тахлил қилиш ва туғри даврларга бўлиш.

Тарихий мерос-тарих жараёнида содир бўлган воқеа ходисаларни тартибли ўрганишдир.

Тарихий манба - моддий, этнографик, халқ оғзаки ижоди, ёзма манбаа ва бошқалар.

Тарих фанининг предмети-она заминда яшаган халқларнинг хаёти, уларнинг ўзгариш тарихий воқеа-ходисалар, халқнинг турмуш тарзи, иқтисоди, маданияти, буюк алломаларни ва турли саркардаларни шахсий хаётларни ўз ичига олади.

Маънавий мерос - буюк алломаларни инсоният қолдирган моддий ва маънавий бойликлар мажмуасидир.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ». Т., 1998й.
2. Анорбоев А., Исломов У., Матбобоев Б. Ўзбекистон тарихидан қадимги Фарғона. ғғ Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т.,2001
3. Бойназаров Ф. Қадимги дунё тарихи. Т., 2004.
4. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т. «Академия». 2001 й.
5. Кабиров А. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар. Т.1976.
6. Шайдуллаев Ш. «Авесто» ва моддий маданият. Ўзбекистон тарихи журнали. 2004, №3, 3-13 бетлар.
7. Ўзбекистон тарихи. Олий ўқув юртлари учун дарслик.–Т.: Университет, 2003.

8. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон тарихи. Т. «Университет» 2004 й. 4-15-бетлар.

9. Мафкура ва ёшлар. А.Навоий номли Ўзбекистон миллий кутубхонаси босмахонаси. Т. 2004 й. 63-68 бетлар.

10. Ртвеладзе Е. Историческое прошлое Узбекистана. Т., “Зарқалам” 2006 г.

11. Б.Эшов

2-Мавзу: Ўзбекистон инсоният цивилизатсиясининг қадимги ўчоқларидан бири. (1 соат)

Режа

1.Ўзбекистонда ибтидоий жамиятнинг тарихий ва археологик даврлари ҳамда ёдгорликлари. Ўлкамизда Чорвачилик, деҳқончилик ва хунармандчиликнинг пайдо бЎлиши ва ривожланиши.

2.Уруғ жамоаси ва унинг тараққиёти.

3.Ўлкамизда дастлабки шахарларнинг пайдо бЎлиши. Сунъий суғориш иншоотларининг барпо қилиниши.

4.Дастлабки цивилизациянинг маънавий асослари.

1. Ўзбекистонда ибтидоий жамиятнинг тарихий ва археологик даврлари ҳамда ёдгорликлари. Ўлкамизда Чорвачилик, деҳқончилик ва хунармандчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.

Ибтидоий жамият-ибтидоий одамларнинг пайдо бўлишидан то давлат юзага келгунга қадар бўлган даврдир.

Ибтидоий жамият полеолит, мезолит, неолит, энеолит ва бронза даврларига бўлиб ўрганилади. Мазкур даврлар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар қуйидагилардир:

Полеолит даври –бу давр «Қадимги тош даври» деб ҳам юритилади. Полеолит даври уч босқичдан иборат: Илк полеолит, ўрта полеолит ва юқори полеолит.

Аввало шуни такидлаш ўринлики, бу даврда ибтидоий одамлар ҳали металл ишлатишни билмаганлар, улар асосан оддий тошлардан, йирик хайвонларнинг суякларидан, шоҳларидан ва дарахтларнинг қаттиқ шохларидан меҳнат қуроли ясаганлар ва ундан фойдаланганлар.

Илк полеолит даврининг диққатга сазоворлиги шундаки, бу даврда одамлар ва уларнинг дастлабки меҳнат қуроллари пайдо бўлган. Бу даврнинг тош қуроллари археолог олимлар томонидан етарли даражада ва яхши ўрганилган. Инсонга тегишли дастлабки меҳнат қуроли Франция худудидаги Ашель деган жойдан топилган. Олимларнинг илмий хулосаларига кўра Ашель даври бундан бир миллион йил бурун бошланган ва милоддан аввалги 200-100 мингинчи йилларгача давом этган.

Ўтган асрнинг 80-йилларида археолог Ў.Исломов бошлиқ, тадқиқотчилар Фарғона водийсидаги Селунгур (Сўх туманида) ғоридан қадимий одам манзилгохини топдилар. Сўнги тадқиқотлар натижасига кўра Селунгур илк полеолит даврига оид бўлиб, бу ердан олинган топилмаларнинг ёши бир миллион йилдан зиёдроқ экан. Ушбу топилмалар орасида энг аҳамиятлиси қадимги одамнинг жағ суяклари ва тишлари, елка суякларидир. Ҳозир фанда «Фарғона одами»-«Фергантроп» деб номланган бу қазилма Ўрта Осиё хусусан Ўзбекистон инсоният пайдо бўлиб ривожланган ўчоқлардан бири эканлигини узил-кесил исботлайди.

Илк полеолит манзилгоҳлари янада Шимолий-шарқий Ўзбекистоннинг, Тошкент вилоятининг Қорабулоқ маконидан ҳам топилган. Шунингдек Оҳонгорон яқинидаги Қизилолмасой ва Тошсой манзилгоҳларидан ҳам бу даврга оид манбалар топилган.

Ўрта полеолит-қадимги тош асрининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Бу даврга оид дастлабки ёдгорликлар тешиктош (Сурҳондарё) ғор макони 1938 йилда А. Окладников томонидан очилган. Сурхон воҳасидаги (Бойсунтоғ) Тешиктош ғор-макони топилмалари нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё археология фанида машҳурдир. Ўрта полеолит даврига мансуб бу ғордан 3 000 га яқин тош қуроллар топилган. Энг муҳими шундаки, Тешиктош маконининг юқори қатламларида 9 яшар боланинг скелет суяклари топилган. Тадқиқотчилар фикрларига қараганда, бу бола

неантертал типидаги қадимги одам вакилидир. Бу даврга оид археологик материаллар яна Тошкент вилоятидаги Обираҳмат маконидан Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон худуддага Қўтирбулоқ маконидан ҳам топилган. Ўрта полеолит даврида одамлар ҳаётида бир қатор ўзгаришлар содир бўлди. Бу даврда одамлар Ўрта Осиёнинг кенг худудларига тарқала бошладилар.

Совуқ иқлим туфайли ўрта полеолит одамлари оловни кашф этдилар ва сунъий олов чиқариш ҳамда уни сақлашни ўзлаштирганлар.

Сўнгги (ёки юқори) полеолит-бу давр узоқ давом этган қадимги тош асрининг охирги босқичи бўлиб, мил. авв. 40-12 минг йилликларни ўз ичига олади. Ҳозирги кунда бу даврга оид Ўрта Осиёда 30 дан зиёд маконлар очилган. Масалан, Самарқанд шаҳрининг ўзида, Фарғонада Хўжағор, Помир этакларидаги Шуғнов, Тошкент вилоятидаги Кўлбулоқ, Тожикистондаги Қоракамар ёдгорликлари шулар жумласидандир. Сўнгги полеолит даврига келиб одамларнинг ҳаёти ва турмушида турли ўзгаришлар бўлиб ўтди. Хусусан одамлар ғордан чиқиб енгил турар-жойлар, чайла ва ярим ертўлаларда яшай бошладилар. Улар энди фақат тоғли худудларда яшаб қолмай воҳалар бўйлаб тарқалдилар. Сўнгги полеолит даврининг ютуқларидан бири-найзанинг иҳтиро қилиниши бўлди. Найза туфайли овчилик ривожланди**.**

Мезолит (ўрта тош асри)-тош асрининг кейинги ривожланиш даври хисобланади. Ўрта Осиёда мезолит даври нисбий тарзда мил. авв. 12-7 минг йилликларни ўз ичига олади. Мезолит- одамларнинг ер юзи бўйлаб кенг тарқалиши бўлиб, уларга оид материаллар кўплаб жойлардан топилган. Ўрта Осиёнинг мезолит даври маконлари Сурхондарёнинг Мачай, Фарғонанинг Обишир, Марказий Фарғонадан Тошкентнинг Бўзсув, қўшилиш, Тожикистоннинг Ошҳона, Чилчорчашна каби жойларидан топилган. Мезолит даврига келиб ер юзидаги улкан музликларнинг яна шимолга томон силзиши натижасида иқлим барқарорлашиб хозирги даврдагига анча ўхшаб қолган эди. Бунинг натижасида Ўрта Осиё хайвонот олами ва ўсимлик дунёсида анча ўзгаришлар содир бўлди. Бу даврга келиб кишилар нисбатан нозикроқ қуролларни тайёрлашни ўзлаштира бошлаганлар. Бу давр учун асосий аҳамиятли нарса шуки, бу даврда **ўқ-ёй кашф** этилди. Бу даврнинг энг катта ютуқларидан яна бири бу ёввойи ҳайвонларни, ит-қўй, эчкиларни қўлга ўргатилиши бўлди.

Мезолит даврининг машҳур ёдгорликларидан бири Сурхон воҳасидаги Маччой маконидир.

Ўрта Осиё тарихида **Неолит даври**нинг (янги тош асри) юқори чегараси мил. авв. VI-қуйи чегараси IV-III минг йилликлар билан белгиланади. Неолит даври қабилалари аксарият ҳолларда дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, кўл бўйларида яшаб, табиий имкониятлардан келиб чиқиб балиқчилик ва овчилик ёки деҳқончилик, чорвачилик, айни вақтда қисман хунармандчилик билан шуғулланганлар.

Ўрта Осиё худудидан бу даврга кўплаб маконлар топилган. Фанда Жойтун маданияти (Жанубий Туркистондаги) Калтаминор маданияти(Хоразм худудидаги) Хисор маданияти (Хисор-Помир

тоғларидаги) номи билан аталиучи маконлар ушбу даврнинг энг йирик маданий қатламлари мавжуд топилмалардир. Бу давр учун энг хусусиятли жиҳатлар шундаки, Неолит даврида тош болталар анча такомиллаштирилди, деҳқончилик ва чорвачилик кашф этилди.

Энеолит (мис-тош) даври тош ва бронза даври ўртасидаги давр бўлиб, бу давр қуроллар соф мисдан ясалганлиги маълум. Ўрат Осиёда энеолит (мис-тош) даври нисбий тарзда мил.авв. IV минг йилликнинг охири-III минг йилликнинг бошларини ўз ичига олади. Бу даврнинг энг асосий хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлган:

1. Ҳайдаб деҳқончилик қилиш анча ривожланган эди.
2. Мис қуроллар пайдо бўлди.
3. Катта-катта жамоаларнинг пахса хом ғиштдан тикланган катта-катта уйлар пайдо бўлди.
4. Кулолчиликда хумдонлардан фойдалана бошланди.
5. Рангдор сопол идишлар пайдо бўлди ва хакозо.

Бу даврга оид Ўрта Осиёдаги мухим ёдгорликлар қуйидагилар: Жанубий Туркистондаги Анов ва Номозгоҳтепа макони ва бошқалар.

Бронза даври. Ўрта Осиёдаги муҳим ёдгорликлар қуйидагилар: Жанубий Туркистондаги Анов ва Номозгоҳтепа макони ва бошқалар.

Бронза даври. Ўрта Осиёда бронза даври мил. авв. III минг йилликдан I минг йилликнинг бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Ўзбекистон худудида бу даврга хос археологик материаллар анча кўп топилган масалан фанда тоза боғиёб маданияти, Амуробод маданияти, Зомонбобо маданияти, Сополли маданият ва бошқалар шу даврга хос маконлардир. Бу давр учун хос хусусият шуки, меҳнат ва ов қуроллари тайёрлашда бронзадан кенг фойдаланишга ўтилган. Бу даврда Ватанимиз худудида ибтидоий тасвирий санъат анча ривожланди. Ўрта Осиё худудидаги тоғли худудлардан шу кунга қадар кўплаб қоятош суръатлари топиб ўрганилганки, бу бронза даврида яшаган аждодларимиз томонидан ишланган. Бундай ибтидоий, энг қадимги расмлар Сурхондарёнинг Зараутсой деган тоғ ён бағирлигидан топилган ва у мил. авв. VIII-IV минг йилликлар ишланганлиги тадқиқотчилар томонидан аниқланган.

Неолит (янги тош) даврида меҳнат қуроллари анча такомиллашди. Одамларда ўтроқ ҳаёт кечиришга ўта бошлади. Бу даврга келиб одамлар доимий ертўлалар, кулбалар қуриш, лойдан, гувалалардан оддий уйлар солиш кучайди. Қишлоқлар пайдо бўла бошлади. Энди доимий ўтроқлик хўжалиги пайдо бўлди бу хол деҳқончиликнинг келиб чиқишига, чўлли худудларда, азм дарё ва кўл бўйларида эса ўтроқ овчилик хўжалигини қарор топишига сабаб бўлди.

Жамият тараққиётининг маълум бир ривожланиш босқичида чорвачилик деҳқончиликдан ажралиб чиқди ва биринчи меҳнат тақсимоти юз берди. Мезолит даврида (мил.авв 12-7 минг йилликларда) инсоният тараққиётида, унинг хўжалик фаолиятида муҳим ходиса содир бўлган. Бу даврда ёввойи ҳайвонлардан ит, қўй, эчки кабилар қўлга ўргатилди яъни хонакилаштирилди. Шуни айтиш керакка бу даврда овчиликдан

чорвачиликка ўтиш муҳим ҳодиса бўлди. Одамлар турмуш тарзида темирдан фойдаланилиши хусусан, меҳнат ва ов қуролларини темирдан ясалиши кишилик тараққиётида муҳим аҳамият касб қилди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича Марказий Осиёда илк темир даври мил. авв. I-минг йилликнинг биринчи ярмига тўғри келади. Бу пайтга келиб ибтидоий жамоа тузуми ўзининг охирги босқичини ўтаётган эди.

Темир деҳқончилик ва хунармандчиликнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Темир ибтидоий жамоа тузумини бузиб юборди ва хўжалик табақаланишининг тезлашига олиб келди. Темир туфайли чорвачилик деҳқончиликдан узил-кесил ажралди, кўплаб ҳайвонларнинг эгалари бўлган аслзодалар пайдо бўлди. Темир туфайли деҳқончиликдан ҳунармандчилик алоҳида хўжалик тури сифатида ажралиб чиқди. Шуни такидлаб ўтиш ўринлики, илк ҳунармандчилик бир мунча аввал пайдо бўлган эди. Бироқ у ҳали деҳқончилик ва чорвачиликдан алоҳида хўжалик тури сифатида ажралиб чиқмаган эди.

2.Уруғ жамоаси ва унинг тараққиёти.

Юқорида биз сўнгги полеолит (мил.авв. 40-12 минг йилликларда) даврига келиб одамларнинг ҳаёти ва турмуш тарзида жиддий ўзгаришлар содир бўлганлигини айтиб ўтган эди. Бу даврда одамлар ғорлардан чиқиб енгил турар-жойлар-чайла ва ярим ертўлаларда яшай бошлаганлар. Улар энди воҳаларда, дарё ва кўллар бўйларида яшай бошлаганлар ҳамда қариндош-уруғчилик жамоаларга бўлинганлар. Натижада жамиятда жуфт оилалар пайдо бўлади ҳамда улар айрим уруғларни бирлаштириб уруғ **жамоа**сини ташкил этадилар.

Уруғ жамоаси-Ибтидоий тузумнинг асосий ижтимоий-иқтисодий ташкилотидир. Бу ибтидоий жамоа тузумининг ибтидоий чала давридан кейин бошланган босқичларидан бири бўлиб, материархат ва потериерхат даврларини ўз ичига олади.

Материархат-она уруғ жамияти бу даврга келиб аёллар жамиятда етакчи мавқени эгаллаганлар. Жинслар ўртасида меҳнат тақсимоти келиб чиққан. Аёллар озиқ-овқатларни сақлаш, овқат тайёрлаш, оилани зарур ёқилғи билан таъминлаш, болани боқиш ва тарбиялаш ишлари билан машғул бўлганлар. Бу даврда насл-насаб онага қараб аниқланган.

Патериархат- ибтидоий жамоа тузимида она уруғидан кейинги давр ҳисобланади. Бу босқичнинг асосий хусусияти шундаки, ривожланиб бораётган деҳқончилик ва чорвачилик маданияти ва иқтисодий заминида катта оилали жамоаларда эркакларнинг мавқеи оша борган ва материархат емирилиб ота ҳуқуқи-патериархат қарор топган. Энди қариндошчилик отага қараб олиб бориладиган бўлган. Болалар ҳам ота мулки ҳисобланиб, меросни отадан ола бошлаган. Жамоаларнинг мол-мулкларини қўриқлаш эҳтиёжи ҳарбий қабила иттифоқларини вужудга келтирган.

3.Ўлкамизда дастлабки шаҳарларнинг пайдо бўлиши. Сунъий суғориш иншоатларининг барпо қилиниши.

Миллоддан авв. III-II минг йилликларга келиб Ўрта Осиё жамиятида содир бўлган иқтисодий тараққиёт жараёнлари бу худудларда илк шаҳарнинг пайдо бўлишига имкон яратди.

Ўлкамиз худудида дастлабки шаҳар маданиятнинг шаклланиши ҳам жамият тараққиётида бўлгани каби узликсиз тараққиёт йўли билан ривожланган. Бу қонуниятга кўра шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши узоқ ва босқичма-босқич даврларни босиб ўтган. Ўзбекистоннинг турли худудларида тадқиқотчилар қадимги шаҳар ҳаробаларини топиб текширдилар. Археологик топилмаларнинг далолат беришича бу кўҳна шаҳарларнинг базиларини ёши 2700-3000 йилдан кам эмас. Уларга Афасиёб, Кўктепа (Самарқандда,) Қизилтепа (Сурхон воҳасида) Узунқир, Ер қўрғон (Қашқадарё воҳасида) ва бошқалар киради. Тадқиқотчиларнинг кйинги хулосаларига кўра Ўрта Осиё худудларида дастлабки шаҳарсозлик маданияти мил. авв. II минг йилликдаёқ яъни бронза давридаёқ шакллана бошлаган. Бу шаҳарлар асосан аҳолиси суғорма деҳқончилик билан шуғулланган воҳаларда, қадимги савдо йўллари бўйларида, хукмдорлар қароргоҳлари атрофида пайдо бўлган. Қадимги шаҳарларни қишлоқдан ажралиб турган бир қатор белгилари бўлган. Булар: шаҳар мудофа деворига эга бўлиши, шаҳар марказида арк, бозор ва диний эътиқод учун сиғиниш жойини мавжудлигидир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Цивилизация тушунчасига таъриф беринг?
2. Ибтидоий жамоа тузумининг қандай ўзига хос хусусиятлари бор?
3. Уруғчилик жамоасининг босқичлари ҳақида гапириб беринг?
4. Ўлкамиздаги дастлабки шаҳарлар ҳақида нималарни биласиз?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР

Цивилизация – инсоният жамияти илгарлама ҳаракатида эришилган даражани ҳамда моддий ва маънавий қадриятларни ўзлаштириш усулини ифодалайдиган тушунча.

Материархат-уруғличилик жамиятининг биринчи босқичи. Оилада ва хаётда она раҳбарлик ролини бажарган.

Патриархат-уруғчилик жамиятининг иккинчи босқичи. Оилада ва хаётда эркак мавқеи аёлларникидан юқори бўлган.

Шаҳарсозлик маданияти-шаҳарларни пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқ тушунча.

Сунъий суғориш усули-махсус суғориш иншоотлари (ариқлар, каналлар ва тўғон (дамба)лари ёрдамида воҳаларни суғориш усули.

АДАБИЁТЛАР:

1. И. Каримов - «Тарихий хотирасиз - келажак йўқ» Т. Шарқ 1998 йил
2. . И. Каримов Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи 31 август 2007 й.
3. И. Каримов Шарқ гавҳари – замин сайқали. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 26 август 2007 йил
4. Анорбоев А., Исломов У., Матбобоев Б. Ўзбекистон тарихидан қадимги Фарғона.ғғЎзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т.,2001
5. Бойназаров Ф. Қадимги дунё тарихи. Т., 2004.
6. Кабиров А. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар. Т.1976.
7. Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. Т. «Академия». 2001 й.
8. Шайдуллаев Ш. «Авесто» ва моддий маданият. Ўзбекистон тарихи журнали. 2004, №3, 3-13 бетлар.
9. Ўзбекистон тарихи. Олий ўқув юртлари учун дарслик.–Т.: Университет, 2003.
10. Б.Эшов.

3-Мавзу: **Ўзбек давлатчи-лигининг шаклланиши ва дастлабки тараққиёт босқичлари. (2соат)**

1. Давлатчилик тушунчаси.
2. Ўрта Осиёда дацлабки давлатларнинг пайдо бўлиши. Қадимги Бактрия, Хоразм, Қадимги Сўғд.
3. Ўрта Осиёда Аҳмонийлар хукмронлиги.
4. Ўрта Осиё Искандар Зулқарнайн юришлари даврида.
5. Ўрта Осиё Кушон подшолиги даврида.
6. «Авесто».

1. Давлатчилик тушунчаси

Ўрта Осиёда давлатчилик эрамиздан олдинги IX-VIII асрларда вужудга келади. Давлатнинг вужудга келишига сабаб, деҳқончилик билан чорвачиликнинг ривожланиши бўлди.

Қадимги, яъни илк давлатлар майда худудий билик, “**маданий хўжалик туманлари**” сифатида бўлиб, уларнинг майдонлари 5-10 км^2 бўлиб, улар асосан деҳқончилик қилинадиган оазисларни ўз ичига олган одатда бу давлатлар таркибига аҳоли яшайдиган жойлар, суғориладиган ерлар, суғориладиган ерлар, суғориш системалари ҳамда яйловлар кирган.

Давлатларнинг асосий вазифаси этиб ирригация обьектларини қуриш ва улардан фойдаланишни таъминлаш, мамлакат ичида иқтисодий ва маданий алоқаларни мустахкамлаш, қўшни давлатлар ва халқлар билан алоқаларни доимий мустахкамлаб аҳолидан ўлпонлар ва солиқлар йиғиш қўшинларни талаш мақсадида урушлар олиб борган, ўз чегараларини ташқи душманлардан ҳимоя қилиш белгиланган эди. Хуллас, юртимизда ташкил бўлган қадимги давлатлар вазифасини қуйидагича эди:

1. Жамоатчилик (бошқариш) фаолияти
2. Социал- иқтисодий (хўжалик) фаолияти
3. Ҳарбий (мудофаа) фаолияти
4. Гоявий (диний) фаолияти

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши дастлабки давлатчилик шаклланишишида энг муҳим ва асосий омил бўлиб, бу иккала жараён узвий боғлиқ ҳолда кечган.

Маълумки, мил. авв. II минг йилликка келиб қадимги Ўзбекистоннинг деҳқончилик воҳаларида ўтроқ қабилалар ривожланиб, аҳолининг жойлашув тизими шакилланади. Аҳолнинг аҳолида жойлашув манзилгоҳларида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар-ўтроқ деҳқончиликнинг ривожлании, аҳоли зичлигитнинг юқори жаражаси, хунурмандчиликнинг тараққий этиш, ижтимоий табақаланиш ва бошқарув тизимининг мураккаблашиб бориши, ўзаро алмашинув, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг кучайиши ҳамда ҳарбий–сиёсий вазият Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки шаҳарларининг пайдо бўлишида асосий омиллардан ҳисобланади.

Жамият ҳаётида содир бўлан ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар мил авв. III минг йилликнинг охири – II минг йилликнинг бошларига келиб, Ўрта Осиё ҳудудларида дастлабки шаҳарларининг пайдо бўлишига олиб келади. Шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳам ҳудди жамият тараққиётида бўлгани каби узлуксиз тараққиёт йўли билан ривожланган. Бу қонуниятга кўра шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши, узоқ босқичма-босқич даврларни босиб ўтган. Мил авв. II минг йилликка оид Ўрта Осиёдаги Жарқўтон, Сополли, Дашли, Гонур, Намозгоҳ, Олтинтепа, Улуғтепа кабиларда илк шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши ва ривожланиши учун қуйидаги олимлар муҳим аҳамиятга эга бўлди:

- Аҳолининг ўтроқ деҳқончиликка ўтиши ва кенг воҳалар бўйлаб ёйилиши;
- Хунурмандчиликнинг ривожланиши ва айрим соҳаларига ихтисослашиши;
- Қадимги савдо йўлларининг ривожланиши натижасида иқтисодий ва маданий алоқалар ҳамда савдо-сотиқнинг тараққий этиши;
- Табиий-географик ҳамда ҳарбий-стратегик шарт-шароитлар.

Шаҳар маданияти даставвал Ўзбекистоннинг жанубида, Сурхондарё ҳудудида шаклланди, сўнгра эса шимолга Сўғд (Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро), Хоразм, Шош ва Фарғона ҳудудларига тарқалди. Бу-айнан юртлар ва халқлар тараққиётидаги нотекислик каби тарихий қонунияга зид эмас.

Кўп сонли археологик топилмаларнинг далолат беришича, Ўзбекистондаги айрим кўҳна шаҳарларнинг ёши 2700-3000 йилдан кам эмас. Уларга Афросиёб (Самарқанд), Қизилтепа (Сурхондарё), Узунқир, Еркўрғон (Қашқадарё) кабилар киради. Қадимги шаҳарлар-тарихий ривожланишдаги урбанистик жараёнда муҳим аҳамиятга эга бўлган жамият тарақиётининг ижтимоий асос хисобланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асоси ҳисобланиб, бу

жараён жанубий Туркманистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубида бронза (мил. авв. III- II йилликлар) даврида, Тошкент воҳаси ва унинг атрофларида эса илк темур (III-IV асрлар) даврида шакилланиб ривожланди. Ўрта Осиёда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, қуйи, ўрта) оқимлари бўйларида, Мурғоб ваҳасида, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида шакилланиб ривожланади. Бундай ҳолатни дунё тарихидаги дастлабки давлатлар-Миср (Нил) ва Месопотамия (Дажла ва Фрот) мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Ҳозирги кунга келиб, Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб бронза ва илк темир даврига оид ёдгорликларидан (Сополли, Жарқўтон, Анов, Қизилтепа, Қўзалиқир, Афросиёб, Чуст, Далварзин, Даратепа ва бошқ.) ишлаб чиқарувчи хўжалик билан бевосита боғлиқ бўлган металл қуроллар топиб ўрганилган. Металл қуролларининг меҳнат қуроллари сифатида жамият кенг ёйилиш меҳнат унумдорлигининг янада юксалиши учун улкан имкониятлар яратиб, бу жараён давлатчилик пайдо бўлишини янада тезлаштирди.

Сўнгги бронза даврига келиб кулолчилик чархининг ишлатила бошланиши натижасида Сополли, Олтинтепа, Гонур, Жарқўрғон кабиларда кулолчилик маҳалллари пайдо бўлади. Шунингдек, хунармандчиликнинг тошга, металлга, ёғочга, суякка ишлов бериш турлари ҳам кенг тарқалади. Хунармандчиликнинг ихтисослашуви, алоҳида хўжалик тармоғи сифатида шаклланиб ривожланаши жамиятдаги иқтисодий тараққиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб давлатчилик пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайишига турки бўлди.

Ўрта Осиё ҳудудларида яшаган аҳоли қадимги даврлардан бошлаб ўзаро муносабатларини ривожлантириб келганлар. Бронза даврига келиб, шимолдаги кўчманчи чорвадор қабилалар ва жанубдаги ўтроқ деҳқончилик аҳолиси ўртасида ўзаро мол айрибошлаш ва маданий алоқалар янада жадаллашди. Бу ўринда ўша даврда шакилланиб кейинчалик янада ривожланган қадимги йўлларнинг аҳамияти беқиёс бўлди. Бу йўллар орқали Ўрта Осиё қадимги аҳолиси минтақадан ташқари қўшни давлатлар Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон кабилар билан турли алоқалар ривожлантирилган.

2.Ўрта Осиёда дацлабки давлатларнинг пайдо бўлиши. Қадимги Бактрия, Хоразм, Қадимги Сўғд.

Бронза даврига келиб аҳоли ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳаларига–деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчиликка ихтисослашиб борди. Бу жараён ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва уларнинг бир ерга тўпланиши учун замин яратади. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ўз навбатида маҳсулот ҳажмининг ўсиб, қўшимча маҳсулот пайдо бўлишига сабаб бўлди. Демак. Қадимги хўжаликнинг ихтисослашуви, суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши, металлнинг ҳаётга жадаллик билан кириб келиши ва ёйилиши, хунармандчиликка турли тармоқларнинг ривожланиши, ўзаро айибошлаш ва савдо-сотиқ тараққий этиш натижасида жамият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий юксалиш кузатилади. Бу юксалиш илк

давлатчиликнинг асосий пойдевори ҳисоблади. Ўрта Осиёнинг жанубида жойлашган ўнлаб янги типдаги воҳа-давлатлар сўнгги бронза ва илк темир даврида (ИТД 1) баъзан йирик сиёсий бирлашмалар-подшоликларга бирлашар эдилар. Ўрта Осиё жанубида булар Бақтрия, Марғиёна ва “Катта Хоразм” эди.

“Авесто”да Ўрта Осиёдаги, шу жумладан, Ўзбекистондаги кўплаб жуғрофий номлар ва халқларнинг номлари тилга олинади. Унда шундай дейдилар: “энг яхши ерлар ва мамлакатларнинг биринчи қилиб, мен Ахура, Мазда, Аръянэм Вайчахни яратдим... Яхшиларнинг иккинчиси сўғдлар яшайдиган Гава... яхшиларнинг учинчиси.. Мауру (Мавр)... яхшиларнинг тўртинчиси.. Баҳди (Бақтрия)... Бешинчиси мамлакат-Нисойа (Нисо)... ” ва ҳоказо. Ҳаммаси бўлиб “Авесто”да 16 та мамлакат санаб ўтилади, улар орасида Аръяэм Вайчах, Суғд (Гова), Бақтрия ва Марғиёнда аниқ локализацияга эгадир.

“Аръянэм Вайчах” - “арий кенгликлари” деган маънони англатади. Кўп тадқиқотчилар уни Хоразм деб тушунадилар. Лекин тадқиқотчилар уни Хоразм деб тушунадилар. Лекин бошқача нуқтаи назар ҳам бор. Масалан, И.М.Дъяконовнинг фикрича “орийлар кенгликлари” бу ўринда бир мамлакат ёки вилоят тушунчасидан кўра кенгроқ маънода қўллаган ва бутун Ўрта Осиёда дастлабки йирик давлат бирлашмаларидан бири Қадимги Бақтрия подшолиги эди. “Авесто”да Бақтриия “Гўзал, туғлари юксак кўтарилган” деб тасвирланади. “Авесто”да олинган мамлакатлардан ёки марказлардан бири Баҳди деб аталади, ўша ерда “арахтра” атамаси ҳам учрайди, эҳтимол, бу “бахтар” атамасига мос келса керак. Бақтрия ҳақидаги энг қадимги маълумотлар аҳмонийлар битикларида, хусусан, дунёга машҳур Нақши Рустамдаги Беҳистун қоясида учрайди.

Пересполда Бақтрияликлар 15 жойда идиш кўтарган ҳолда ва икки ўркачли Бақтерия туялари билан тасвирланган. Бақтерия мустақил сатраплик сифатида Амонийлар империясининг иқтисодий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнаган. У ҳақидаги энг ҳилма-ҳил маълумотлар қадимги юнон тарихчилари-Геродот, Ктейси, Страбон, Деядо, Плини, Арриан, Куртируф, Гекактинг, Скилат ва бошқаларнинг асарлари мавжуд бўлиб улар мазкур мамлакатнинг қадимийлиги ва маданиятининг юксак савиясини таъкидлайдилар. Масалан, Ктейси асурия подшоси нинанинг Бақтерияга қилган юриши Бақтерия подшоси Оксиарт ва унинг хазинаси ҳақида хабар беради. Ктейси томонидан тасвирланган халқлар орасида Бақтериядликлар биринчилардан бўлиб тилга олинади. Бақтериялик ўзини эса Шарққа жойлаштиради.: Ғарб томонидан Бақтрия “текислигига” борадиган йўлни “тоғлар” тўсиб турадилар, уларни фақат “довонлар” орқали ўтиб борилади. Бақтерия Тнаисдан Хинд дарёсигача чўзилган, Танис уни Европадан ажртиб туради, Ҳинд дарёси эса - Ҳиндистондан. Геродот “Тарих” асарида Аҳмонийлар империяси таркибига кирган 20 сатраплик ва 70 халқларнинг рўйхатини келтиради. Улар орасида Амударё қирғоқларида жойлашган мамлакат – Бактрия ва бактрияликлар бор.

“Бақтрия” номи Эсхиллнинг эрамизгача бўлган 472 йилда саҳнага қўйилган “Форслар” трагедиясида ҳамда Гекатей, Скилак асарларида учрайди. Страбон Бақтрияни Ариананинг жавоҳири сифатида таърифлайди. Бақтрияликларга эса кўплаб муаллифлар “кўп сонли ”, “жанговор”, ва “ботир” халқ сифатида бир хил тавсиф берадилар. Мамлакатда мустаҳкамлиги сабабли “забт этиб булмайдиган” куплаб жойлар, шу жумладан, пойтахт Бақтр (Балх) бор эди.

Геродот аҳмонийлар подшоси Кир Мидиянинг бўйсундиргандан сўнг унинг йўли устида Вавилон, Бақтрия халқи, саклар-массагетлар конфедрацияси Миср ёки Бобил сингар энг йирик давлатлар билан бир қаторда турган. Афтидан, Бақтрия таркибига, бир мунча вақт Марғиёна Суғд ва ҳатто Арея ҳам кирган ва бу археологик топилмалар томонидан тасдиқланган.

Сўнгги йилларда Марказий Осиёнинг жанубида олиб борилган археологик қазишмалар натижасида Қадимги Бақтрия ҳудудидан ўттиздан зиёд Аҳмонийлар даврига оид манзилгоҳлар очилган. Уларнинг ҳар бирида ўзлаштирилган майдонлар ва суғориш тартибидан ташқари турар жойлар ва хўжалик хоналари, меҳнат ва ҳарбий қуроллар, кулолчилик буюмларининг қолдиқлари мавжуд эди.

Қадимги бақтрия аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Қалаимир, Кучуктепа, Қизилтепа, Қизилча, Бандихон, манзилгоҳидан кўплаб меҳнат қуроллари-ўроқлар, ёруғчоқ ва деҳқончилик далолат бериб, деҳқончилик асосан сунъий суғоришга асосланганлигини кўрсатади.

Бақтриянинг пойтахти қадимги Бақтро (ҳозирги Балх) шаҳрида қазиш ишлари олиб борилиб, у ердан топилган кулолчилик буюмлари кўхна шаҳар энг қадимги қатламлари милоддан аввалги 1 минг йилликнинг ўрталарига оид эканлигидан далолат беради.

Жуда кўп ўтроқ манзилгоҳлари ва улардаги топилмалар вилоятда аҳоли кулолчилик, темирчилик, бронза қуйиш, тўқмачилик, шунингдек суғорма деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлигидан далолат беради.

Худди шу даврда Ўрта Осиё ҳудудида мавжуд бўлган давлат қадимги Хоразм давлатидир. Бу давлатнинг ҳудуди ҳақида 2 та назария мавжуд:

Кичик Хоразм. Унинг ҳудуди С. П. Толстов фикрича Амударёнинг ўрта оқимида то Орол денгизгача бўлган ерлардан иборат (яъни ҳозирги Хоразм вилояти ерлари).

Катта Хоразм – Амударёнинг қуйи оқими бўйидаги ҳамда Мурғо дарёси бўйидаги ерлар, шунингдек, Парфия подшолиги (ҳозирги Туркманистон) ерлари. Катта Хоразм давлати унинг ҳудудлари ҳақида Геродот маълумот беради: “Осиёда хамма томони тоғлар билан ўралган текислик бор. Бир вақтлари бу текислик Хоразмийларга қараган” Шунинг билан бирга Геродот шарқий Эрон қабилаларини бирлаштирган катта давлат уюшмаси- “Катта Хоразм ҳақида тахмин қилади”. “Катта Хоразм” давлати Хоразмнинг ўзини худудигина ўз ичига олмасдан унинг маркази Марв ва Ҳиротгача чўзилган бўлган. Ҳали Геродотгача ҳам “Катта Хоразм” тўғрисида маҳҳълумот берган яна бир грек муаррихи, бу Грециянинг Мулет шаҳридан бўлган Гекатейдир

(эрамиздан олдинги 500 йилларга яқин). У ҳам бир қисми Парфиялалилардан Шарқий томондаги текисликлардир, иккинчи қисми тоғли ерлардан яшаган Хоразмийлар тўғрисида эслатиб ўтади.

Хоразмликлар ўзларининг заргарлик, кулолчилик, қуролсизлик, қирувчилик хунарлари билан машҳур бўлганлар. Шунингдек, улар устаси фаранг дехқонлар бўлишган. Хоразм шаҳарларида савдо-сотиқ ривожланган бўлди.

“Хоразм” сўзи ва хоразмликлар тўғрисида илк ёзма манбалар, қадимги юнон тарихчилари милетлик гекатий (эрадан олдинги VII асрнинг охири-VI асрнинг бошларида яшаб ўтган) ва “тарихнинг отаси” деб ном қозонган Геродот (эрадан олдинги V асрларда) асарларида илк бор учрайди. Бу тарихчиларнинг гувоҳи беришича, ўрта ва қуйи Амударё минтақасида бешта йирик қабилалардан иборат қабилалар иттифоқи мавжуд бўлган, бу қабилалар дербиклар, сакоравaглар, хорасмия, хаумварага, саки ва сиан қабилалари деб аталиб, иттифоқнинг марказида ўртоқлашган маданиятга эга бўлган хорасмия қабиласи турган.

Атоқли олим С.П.Толстов “Хоразм-Хвари-замин-Хварри қабиласининг ери, деган маънони билдиради дейди. Б.Греков “Хоразм” сўзи икки қисмга бўлади: “ҳур-замин, хур-ҳуршид-офтоб-қуёш, замин-ер, яъни “Хоразм” қуёш ўлкаси деган маънони берилади, дейди. Олим шу мулоҳазасини тасдиқлаш учун “Хуросон” сўзини ҳам иккига ажратиб, хур-осон кун чиқадиган томон, яъни шарқ деган маънони билдиради, дейди.

Хоразм сўзининг асл маъносини тушунтиришга, унинг қадимий маданиятини ёритишга машҳур араб сайёҳи Ёқут Хамавий ва буюк шарқшунос олим В.В. Бартольд ҳам ҳаракат қилганлар.

Ёқут Хамавий ўзининг ўлмас асари “Маъжам ал-булдон” (“Мамлакатлар луғати”) асарига Хоразм ва унинг шаҳар, қишлоқлари ҳақида ўз даврига нисбатан тўлиқ ва қимматли маълумотлар беради. Жумладан, “Хоразм” сўзи ҳақида бундай дейди: “Хоразм бу муайян бир шаҳарнинг номи эмас, балки ўлка номидир. Унинг катта шаҳари ал-Журжония деб аталади”

Ёқут Хамавийнинг бу фикридан “Хоразм” сўзи маълум ҳудуд номи билан боғлиқ, деган фикрига келиш мумкин. Шунингдек “Хоразм” сўзининг келиб чиқиши тарихи ва мазмуни ҳақида гап кетганда шуни қайд этиш зарурки, бу масалада Эрон тилларининг ҳам таъсирии бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Академик В.В. Бартолъд ўз ижодида Ўрта Осиё халқларининг тарихини, жумладан, Хоразм тарихини ўрганишга салмоқли ўрин берган. У Хоразм сўзининг этимологияси ҳақида фикр юритиб, шундай дейди: “Беруний келтирган календарь терминлар, байрам номлари ва бошқалар бир вақтлар Хоразмда Эрон диалектида гаплашмлгани ҳақида баъзи бир тасаввурлар беради. Масалан, “Гау ховара” сўзи Гау-сигир, Ховара-ем, емиш маъносида келади”. Бу фикрлардан қайси бири ҳақиқий эканини айтиш кейин алббатта қадимги Хоразм тарихини ёритишга йирик ўзбек археолог олимлардан академик Яҳё Ғуломович Ғуломов самарали ҳисса қўшган. У ўзининг “Хоразмнинг суғорилиш тарихи” асарида милоддан аввалги биринчи минг йилликнинг иккинчи чорагида Хоразмда катта сув

иншоатлари қурилиб, шаҳарлар ҳаёти барқ ургани ва мустақил Хоразм давлати гуллаб-яшнагани ҳақида ёзади. Ўтмишдаги кўпгина тарихчилар Хоразмда истеҳкомлари бор шаҳарлар мавжуд бўлганлиги тўғрисида маълумот берадилар. Хусусан тарихий манбаларда Хоразмнинг қадимй пойтахти Кот (хозирги Беруний шаҳри), Гурганж ()Кўҳна Урганч, Хива, Ҳазорасп ва бошқа шаҳарлар ҳақида маълумотлар бор. Археологик қазишмалар жараёнида Хоразм ҳудудида топилган ва ўз ҳажми, ишланиш санъати билан кишини ҳайратга солувчи қалъалар, саройлар ва бошқа иншоотларнинг жуда кўп харобалари бу маълумотларни яна бир қарра тасдиқлайди.

Хоразм ҳудудида олиб борилган археологик қазишмалар ва тарихий манбалар шундан далолат берадики, бу қадимий тупроқда кишилар анча илгари ўтроқ ҳаётга ўрганиб, давлат барпо қилганлар.

Юқорида эслатилган вилоятлардан ташқари Суғдиёна (Қашқадарё ва Зарафшон воҳалари), Марғиёна (Мурғоб дарёси воҳаси) каби йирик давлат уюшмалари ҳам бор эди. Бу вилоятларнинг аҳолиси ўтроқ ҳаёт кечириб деҳқончилик, уй чорвачилиги ва ҳунармандчилик билан шуғулланган. Марказий Осиёда энг қадимги давлат уюшмаларининг пайдо бўлиши жуда муҳим масаладир. Давлат тузими вужудга келишини ёритиб берадиган асосий ёзма манба “Авесто” ва қадимги дунё муаллифлари қолдирган маълумотлардир.

Милоддан аввалги VI—IV асарларда эрончилик Сўғуда деб аталган давлат ҳақида форс подшолари ёзувлари, юнон-рим тарихчиларнинг асарлари маълумотлар беради. Аҳмонийлар даврида Сўғдиёнада (Зарафшон ва Қашқадарё воҳалари) кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турардилар. Археологик тадқиқотлар натижасида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидан милоддан аввалги VI—IV асрларга оид Узунқир, Еркўрғон, Даратепа, Сангиртепа, Лолазор, ХўжаБўстон, Афросиёб, Қоровултепа, Қўрғонча каби 50 дан зиёд кўҳна шаҳар шаҳар ва манзилгоҳлар очиб ўрганилган.

Сўғдиёнанинг пойтахти бўлган Афросиёб (Самарқанд) кўҳна шаҳри XX асрнинг 40-йилларридаёқ очилган эди. Афросиёбда милоддан аввалги I минг йиллик ўрталарида аҳоли яшаганлигининг излари жуда кўп. Кўҳна шаҳар аҳолиси асосан хунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланган. Афросиёб атрофидаги аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган, душман ҳужум қилган пайтларда улар чорва молларини ва мол-мулкларни қалъа ичида сақлаганлар.

Афросиёб шаҳар ҳаётнинг ривожланиши Суғдиёна ва бутун Марказий Осийдаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг юксалиши ва инқирози билан мувофиқ тарзда кечган, чунки Самарқанд ўша давр мамлакатлари ўртасидаги алоқаларнинг муҳим маркази эди. Самарқанд жаҳон савдо ва маданий марказларидан бири сифатида ўз мавқеини тўла даражада, лекин узилишлар билан ўрта асрларда ҳам сақлаб қолди.

Суғдиёнанинг “иккинчи пойтахти” бўлган Еркўрғон (Қашқадарё) тадқиқотлари дастлаб М.Е.Массон томонидан бошланиб, кейинчалик унинг

шогирдлари томонидан давом эттирилади. Милоддан аввалги VI—IV асрларда умумий майдони 40 гектарга яқин бўлган маъмурий марказ Еркўрғонни кўпчилик тадқиқотчилар Юнон-рим тарихчилари томонидан эслатилган Ксениппа вилоятининг марказий шаҳри деб хисоблайдилар. Еркўрғон кўҳна шаҳридан топиллган моддий маданият буюмлари аҳолининг деҳқончилик, ҳунармандчилик ва чорвачилик билан шуғулланганидан далолат беради.

Сўғдиёна ҳаётида деҳқончилик катта аҳамият эга эди. Шуниси муҳимки, деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб бу ҳақда ёзма манбалардан маълумотлар олишимиз мумкин. Страбоннинг ёзишича, Политимен (Зарафшон) дарёси воҳадаги энг катта сув манбаи бўлиб, суғориладиган ерларга каналлар орқали сув чиқарилган.

Қишлоқларнинг ривожланиши натижасида шаҳар кўринишидаги манзилгоҳлар ва шаҳарлар пайдо бўла боради. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Афросиёб, Еркўрғон, Хўжа-Бўстон, Узунқир Сўғдиёнадаги асосий марказлар бўлиб, бу кўҳна шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ айниқса ривожланиб борган.

Паркана давлати (Давон). Мил. авв. II-I асрлар Хитой манбалари кенг, бой ва кўп аҳолили деб эслатилган Довон давлатини тадқиқотчилар қадлимги Фарҳона деб ҳисоблайдилар. Мил. авв. III асрларда бу давлат “Довон”, кейинроқ эса “Бохан” ва “Полона” номлари билан эслатилади. “Полна” бу, шубҳасиз “Фарғона”нинг хитойгача талаффуз этилишидир. Хитой маълумотларига кўра мил. авв. II асрда Фарғонада 300 минг аҳоли яшаган. Воҳада шаҳарлар кўп бўлиб, пойтихти Эрши шаҳри (ҳозирги Марҳамат) эди. Қадимги фарғоналиклар ҳақида: “одамлари чуқур кўзли ва серсоқол; савдо-сотиқда моҳир ... хотинларни ҳурмат қилади. Хотиннинг айтганини эри албатта бажаради”, деб маълумот беради.

Довон қишлоқ хўжалиги юксак даражада ривожланган мамлакат эди. Деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолши арпа, шоли, беда каби турли экинлар экканлар. Шунингдек улар узумчилик ҳам қилганлар. Винони катта сопол хумларда узоқ йиллар сақланиш ҳам билганлар. Хитой сайёҳи Чжан Цзянь (мил. авв. II аср) маълумотларга кўра “Довон мамлакатида ҳамма жойда узумдан вино қиладилар. Бадавлат оилалар винони жуда кўп миқдорда заҳира қиладилар ва бу вино ўнлаб йиллар давомида бузилмай сақланади”. фарғона водийсида олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари бу маълумотларни тасдиқлайди.

Чжан Циянь Довондан олган таассуротлари ҳақида гапирар экан, уларнинг маданий савияси, урф-одатлари жиҳатдан бир-бирларига тенг эканликларини кўрсатади. Демак, хитой сайёҳи Фарғонада ҳам ўтроқ аҳолини упчратган ва бу аҳолининг деҳқончилик соҳасида эришган ютуқлари уни ҳайрон қолдирган. Деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан бир қаторда, Фарғонанинг чўл ва дашт ҳудудларида кўчманчи чорвадор аҳоли иҳам яшаган. Манбалар бу кўчманчиларнинг от устида туриб камон отишга жуда моҳир эканликлари ҳақида эслатиб ўтади.

Ўша даврда Довон давлати ўзининг “афсонавий” ва “самовий” отлари билан шуҳрат қозонган. Довон арғумоқлари мамлакатдан ташқарида ҳам, айниқса Хитойда жуда ҳам қадрланган. Хитойликлар Фарғона отларини илоҳийлаштириш даражасига бориб етганлар.

Мил. авв. II асрнинг охирлари Хитой ператорлари Довонни босиб олишга ҳаракат қиладилар. Довон халқи босқинчиларга қарши узоқ муддатли оғир урушлар олиб борди. Мил. авв. 104-101 йилларда Хитой императорининг 60 минг кишилик қўшини Довонга бостириб киради. Манбаларга қараганда “Бир неча ўн минг кишилик хитойлик ёш жангчилар” бу қўшинга ёрдамчи куч сифатида қўшиладилар. Дастлабки ҳужум Хитой императори қўшинларининг мағлубияти билан якунланади. Хитой қўшинлари ўтиб бўлмасистеҳкомга айлантирилган Довон қалъалари қарашлигини синдиришга ожизлик қиладилар.

Милоддна аввалги 101 йилда кўп минг кишилик император қўшинлари Довонга иккинчи марта юриш қиладилар ва Эрши шаҳрини қамал қиладилар. Уларнинг бу сафарга уринишлари ҳам муваффақиятсизши аҳолиси бўёсунишни ҳоҳламагач, хитойликлар шаҳарга келадиган сув йўлларини беркитиб қўядилар. Шаҳар аҳолиси эса ўзлари қазиган қудуқлардан сув олиб,ҳимояни мардонавор давом эттирадилар. Шундай шароитда Довоннинг ўша пайтдаги ҳукмдори Муғва қўшни давлат ҳукмдорлардан ёрдам сўрайди.

Қаттиқ қаршиликка учраган хитойликлар Довондан чекинишга мажбур бўладилар. Лекин Довонга “самовий” арғумоқлар бериш мажбуриятлари қўядилар. Бу мажбуриятни бажариш борасида довонликлар орасида низо чиқади ва натижада Муғва ўлдирилади. (афтидан у хитойликларга солиқ тўлашга қарши бўлган бўлса керак).

Хитойликлар бир неча ўн “самовий” арғумоқ ва 3 мингта бошқа отларни олиб Довонни ташлаб чиқадилар.

Шундай қилиб, қўшни давлатлар томонидан қўллаб-қувватланган Довонликлар мил. авв. II асрда Хитойликлар таъсирига тушмасдан ўзў мустақилликларини сақлаб қолдилар. Довон давлатининг кейинги тақдири ҳақпида маълумот деярли йўқ. Айрим ривоятларга кўра милодимизнинг Iiасрида бу давлатни кўчманчилар эгаллаган.

3.Ўрта Осиёда Аҳмонийлар хукмронлиги.

Эрамиздан олдинги VI аср ўрталарида Ўрта Осиё Ахмонийлар давлати томонидаг босиб олинади. Бу давлат сулоласинини асосчиси Эрон қабилаларидан биринчи вакили бўлган Кир II бўлган. Дастлаб Кир II Мидияга қарам бўлган. Кейинчалик у билан қонлши тўкнашувда (эрамиздан олдинги 550 йил) унинг устидан ғалаба қозониб, Мидияни унга қарашли барча ҳудудлар билан биргаликда ўзига қўшиб олди (милоддан аввалги 547-546 йиллар). Кир шундан сўнг кичик Осиёдаги грек давлатларини ҳам босиб олгач, Ўрта Осиё ерларини ишғол қилишга киришди.

Ктесий ва Ксенофордларнинг маълумотларига қараганда Кир II аввало Бақтрияликларни ўзига буйсундирди. Кейин эса сакларни ўзига қаратди. Кир II йўл-йўлакай Суғдни ҳам ўзига итоат эттирди. Ктесийнинг ҳабар беришича

Суғд билан бўлган жангда Кир Iисуғд подшоси Амаргни асрига олади. Шунда Амаргнинг хотини Спаретра Суғднинг эркак ва аёлларидан лашкар тўплаб Кир Iига қарши жангга киради. Жангда Кир II устидан ғалаба қозониб, ўз эри Амаргни озод этади. Шундан кейин саклар Кир II билан иттифоққа киради. Ўз навбатида Суғд подшоси Аморг Кир Iига унинг дахолар ва Мидия билан курашида ёрдам беради. Геродотнинг маълумотларига қараганда Кир 539 йилда Вавилонни тор-мор этиб, ўз қўшинларини Касбий денгизидан Шарқда ястаниб етган текисликларга Массагетлар яшайдиган жойда юборди. Массагетлар подшоси Тўмарис эди. Кир II билан Тўмарис ўртасида милоддан аввалги 530 йил июлининг оҳири августининг бошларида бўлиб ўтган қаттиқ жангда Кир Iімаглубиятга учрайди ва халок бўлади. Тўмарис Кир II калласини кесдириб, инсон қони тўлдирилган мешга солдириб қўяди.

Эрамиздан олдинги 522 йилда Эронда хокимият Доро I қўлига ўтади. У (486 йилгача хукумронлик қилади) хокимияга ўтиргач, унга қарши курашга кўтарилган ҳалқларнинг шу жумладан Ўрта Осиё хлқларининг устига юриш қилиб, уларни ўзига бўйсундиради. Доро I Бехустун тоғининг 500 метр баландликдаги чўққисига ўзига бўйсундирилган халқлар, шу жумладан саклар, суғдлар, Хоразмийлар ва Бақрияликлар ва бошқалар тўғрисида маълумотларни тошга ўйдириёздириб қўяди (тахминан милоддан аввалги 519 йил).

Доро I Вавилон ерларини босиб олиш учун қўшин тортиб кетган вақтда Бақтрия халқи ўз йўлбошчиси, подшоси Фрада бошчилигида Ахмонийларга қарши қуролли қўзғалон кўтаради. Ахмонийлар яъни Доро I томонидан қўзғалон қонли равишда бостирилди. Бу қўзғалон ҳақида, унинг аёвсиз бостирилиши, бостирилиш жараёнида 55000 кишини ўлдиргани, 6500 кишини асир олингани, қўзғалон раҳбари Фрадани асир олиниши, Бехустун тоғига битилган ёзувда ўз ифодасини топган. (қўзғалонни бостирилган вақти-522 йил 10 декабр ҳам аниқ кўрсатилган).

Доро I милоддан аввалги 519-518 йилларда сак-тиграхудалар устига юриш бошлайди. Антик даврининг муаллифларидан бўлган Пелиэн (милоддан аввалги II аср) маълумотларига кўра бу юришга шахсан Доро I ўзи бошчилик қилади. У жуда катта яхши қуролланган лашкар тўплайди. У хал қилувчи ҳужумга тайёрганлик кўриб турган вақтда унинг лагерига саклик отбокар йиғит Широқ кириб келади. Унинг бурун ва қулоқлари кесилиб, башариси қонга беланган эди. Широқ Доро I га уни бу ахволдга солган кишилар унинг қабиладошлари экани, уларнинг бу қилмишлари учун уч олмоқли учун ёрдам сўраб келганини айтади. Шу тариқа Доро I қўшинларига йўл кўрсатувчи сифатида йўлга чиқади ва етти деганда эронликларни сахрони ичига олиб киради. Эронликлар алдаганликларини билиб, Широқни вахшийларча ўлдирадилар. Доро I нинг саклар устига бу юриши муваффақиятсиз чиқади. Фақат эрамиздан олдинги 494-493 йиллардагина сак тиграхаудалар тор-мор этилади.

Ўрта Осиёдаги давлатлар ва қабилалар устидан Эрон ахмонийларининг ҳукумронлик ўрнатилгач, бутун Ўрта Осиё вилоятлари ҳудди бутун аъмонийлар давлатидек, алоҳида ҳарбий-административ қисмларга-

сатрапияларга бўлинади. Геродотнинг кўрсатишичи Доро I даврида 20 та сатроплик бўлган. Сатрапияларни Сатрапар бошқарган. Улар асосан подшолар оиласидан бўлиб, деярли ҳаммаси Эронийлар эдилар. Сатрапларнинг вазифаси ўзига қарашли вилоятни идора қилиш, жойларда лашкар тўплаш ва уларни ушлаб туриш, қўшни халқлар сатрапиялар билан алоқа қилиш ҳатто зарур бўлиб қолса, қўшинларга нисбатан ҳарбий экспедиция ташкил қилишдак ибрат бўлган. Сатраплик кўп ҳолларда меросслик характерига эга бўлган.

Доро I нинг солиқ системасига асосан ҳар бир сатрап асосий йиллик солиқни пул билан яъни тилло ёки кумуш билан тўлаган. Бундан ташқари махсулот билан тўлаган. Бунда ким нима билан шуғулланса, ўша нарса билан солиқ тўлаган. Бундан ташқари махаллий халқ сатраплар орқали ахмонийларга қўшинлар ҳам етказиб бериш мажбуриятини ҳам адо этганларки, бу жуда оғир бўлган.

Ўрта Осиё 4 та сатрапияга (сатрапчиликка) бўлинган бўлган. Геродотнинг айтишича Каспий денгизи қирғоқлари бўйлаб яшайдиган кўчманчи қабилалар 11 сатрапияга кириб, йилига 200 вавилон кумуш талантини тўлаганлар (1 талант 30 кг га яқин кумуш).

Парфия, Хоразм, Суғд XVI сатрапияни ташкил этган. Булар йилига 300 талант тўлаган. Бақтрия XII сатрапияга кирган ва 360 талант тўлаган. Ниҳоят саклар XV сатрапияга кириб 250 талант тўлаган. Ўз даврида бу жуда катта қийматга эга бўлган. Эронли ахмонийлар Ўрта Осиё халқларидан суғориш тўғонларини очгани учун ҳам қўшимча солиқ олган. Албатта Ўрта Осиёдек мамлакатга тўғонни беркитиб қўйиш қандай оқибатларга олиб келиши маълум эди.

Эронийлар эрон армиясини асосий қисмини ташкил қилсада, унинг таркибида ахмонийлар ўзига бўйсунтирган халқларнинг вакиллари ҳам бор эди. Ҳусусан, суғдийлар, Бақтрияликлар, Хоразмликлар. Саклар ва бошқалар бор эди.

Ахмонийлар ҳукумронлиги даврида Ўрта Осиё халқларининг турмуш даражаси жуда оғир эди. Шунинг учун бу ердаги халқлар ўз озодлиги ва мустақиллиги учун доимий равшда кураш олиб бордилар. Бунинг натижасида милоддан аввалги IV асрда Хоразм ахмонийлар хукумронлигидан озод бўлдилар. Улардан сўнг саклар ҳам Эронлилар зулмидан қутилдилар.

Ахмонийлар давлати қулдўорлик, ҳарбий аристократик давлат эди. Бу давлатда асосан Эронлилар ва қисман Мидиялила ҳукумрон халқлар эди. Ахмонийларнинг бир қанча Ўрта Осиё ерларидаги ҳукумронлиги 2 асрга яқин давом этди. Уларнинг ҳукумронлиги табиий равшда давлатчиликни ривожланиш жараёнини узиб қўйди.

4.Ўрта Осиё Искандар Зулқарнайн юришлари даврида

Эрон ахмонийларининг Ўрта Осиёдаги хукумронлиги Александр Македонский (Искандар Зулқарнайн) бошлиқ грек македон қўшинларининг

ҳужуми билан тугатилди. Искандар Зулқарнайн 3 та ҳал қилувчи жангда, яъни милоддан аввалги 334 йил май ойипдаги Граник дарёси бўйидаги, милоддан аввалги. 333 йилнинг ноябрида Исс шаҳридаги ва милоддан аввалги 331 йилнинг 1 октябр куни Гавгамелла ёнидаги тарихий жангларда Доро III бошчилигидаги Эрон қўшинларини узид-кесил тор-мор этиб, ахмонийлар империясининг асосий ҳудудларини (Кичик Осиё, Сурия, Паластин, Финикия, Миср, Эрон) ўз империяси таркибига қўшиб олди.

Шунданг сўнг милоддан аввалги 329 йилнинг баҳорида Ўрта Осиё ҳудудларида пайдо бўлди, деярли жангсиз Бақтрияни эгаллаб, Суғд ерларига киради. Бу ерда у ўз озодлиги ва эрки учун ҳаёт-мамот эангига кўтарилган халқнинг қахрамонона курашига рўбаро келдўи. Бу кураш Ўрта Осиё халқлари тарихидаги энг ёрқин саҳифалардан бири бўлиб ҳисобланади. Искандар Зулқарнайн қўшинлари билан маҳалий халқнингн дастлаб ҳисобланади. Искандар Зулқарнайн қўшинлари билан маҳалий халқнинг дастлабки афсонбавий эанги Уструшанда бўлди. Бу жой Самарқанд билан Хўжанд ўртасида жойлашган эди. Ҳар икки томон ўртасидаги жанг ниҳоятда оғир бўлади. Уструшан халқи мисли қурилмаган қахрамонлик намуналарини кўрсатди. Искандар Зулқарнайн қўшинларига катта талофат етказилди, ҳатто унинг ўзи ҳам қаттиқалани. Суғдлар оҳирги имкониятгача мардонавор жанг қилдилар. Бунга жавобан Искандар ерли халқдан 22 000 кишини қатл этди.

Суғдийларнинг қарашлигини синдиргач, Искандар атрофдаги бошқа шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг қарашлигига дуч келади. Искандарга қарши Сирдарёнинг чап қишлоқлари аҳолисининг қарашлигига дуч келди. Искандарга қарши Сирдарёнинг чап қирғоғидаги 7 та шаҳар аҳолиси қўзғалон кўтарди (Газа, Киропол в. б.)

Аррианнинг ҳабар беришича қўзғалон бостирилгач, қўзғалон кўтарган шаҳарнинг барча эркак аҳолиси кириб ташланади, хотинлар, болаларни лашкарлар бўлиб олишди, қўзғалонлар қанчалик шафқатсизлик билан бостирмасин, ҳамма ерда грек босқинчиларги қарши озодлик кураши аланга олди. Айниқса, суғд ва Бақтрияда ўз даврининг қахрамон бўлмиш Спитамен бошчилигида кўтарилган қўзғалон ниҳоятда кучли бўлди.

Спитамен бошчилигидаги халқ қўзғалонини 3 босқичга бўлиш мумкин. 1-босқич (милоддан аввалги 329 йилнинг баҳор ва кузи) бу даврда суғднинг маҳаллий ўтроқ халқи қўзғалонини ташаббускори бўлиб чиқди.спитамен ўзигача Искандўарга қарши ҳеч ким қила олмаган ишни қилди. Мароканда остоналаридаги жангда Искандар қўшинларини каттагина қисмини йўқотди. Бундай ғазабланган Искандар Зарафшон водийси аҳолисини қаттиқ жазолади, шаҳарларга ўт қўйиб, уларни аёвсиз талади.

Диадор маълумотларига кўра Искандар оз мағлубиятдан кахрланиб, 120000 дан ортиқ махаллий ахолини қиличдан ўтказди.

Бироқ Спитамен курашининг 2-босқичи (милоддан аввалги 328 йилнинг бахор ва кузи) бир мунча бошқачароқ харктерга эга бўлди. Бу даврда хамма томондан кучсизланган махаллий халқ Искандар томонидан қўйилган сатрапларга бўйсунишдан воз кечдилар. Лекин Спетаменни актив харакатидан иштирок этмадилар. Спитамен ўз курашидан махаллий ўтроқ

халқнинг ёрдамидан махрум бўлгач, ўз курашини массагетларга ўхшаган кўчманчи халқларга таяниб олиб боради.

Учинчи босқич (милоддан аввалги. 327 йилнинг бахори-ёзи) Олдинги икки босқичдан анча фарқ қилади. Бу даврда ахолини дехқончилик билан шуғуллнувчи қисми курашда актив иштирок этмади. Кўчманчи қабилаларнинг Спитамен ўлгандан кейинги кураши хақида маълумотлар йўқ. Шунга қарамасдан Искандарга қарши кураш тўхтатилмаган эди.

Милоддан аввалги 328 йилнинг кузидан бошлаб Искандар Зулқарнайн Сўғд қўзғолончиларига қарши курашда махаллий амалдорларни ўз томонига оғдириб олишга қаратилган сиёсат тутди. Натижада махаллий амалдорларни бир қисмини ўз томонига оғдириб олиш имкониятига эга бўлди, иккинчи қисми эса унга қарши курашда давом этди.

Милоддан аввалги 327 йилнинг бахорида махаллий амалдорлар Оксиард, Сисимитр, Хариенлар рахбарлигида қаршилик кўрсатган бир неча тоғли истехкомларни қўлга киритди. Искандар энди махаллий амалдорларга ён босиб, улардан олдини олиб қўйилган хамма бойликларни қайтариб берди.

Хатто Искандар Зулқарнайн аср олинган Оксариатни қизи Роксанага (Равшанак) уйланди. Махаллий амалдорлар Искандар уларга қарши эмас, балки қўзғолон кўтарган халқга (оммага) қарши кураш олиб бораётганлиги ишонч хосил қилиб, босқинчи томонига ўтиб кетдилар ва бу билан ўз мамлакати манфаатларига ҳиёнат қилдилар.

Искандар Суғдни подшоси этиб Оропия деган кишини қўйиб (у томонга ўтган маҳаллий амалдорлардан бўлиши мумкин) милоддан аввалги 327 йилнинг ёзидан бошлаб ўзининг маҳхур ҳинд юришини бошлади.

Шундай қилиб уч йил давомида Ўрта Осиё халқлари ўз ерларини мардларча ҳимоя қилиб келинди. Грек-македон бочқинчиларига қарши ҳаётмамот жангини олиб бордилар. Ўзларининг мардонавор курашлари билан искандар қўшинларига жиддий талофат етказдилар. Натижада Искандарнинг ҳарбий қудрати анча кучсизланиб қолди.

Искандар Ўрта Осиё ерларини босиб олгандан сўнг ерда мамлакатни ичкаридан бошқаришни ташкил этиш ишларига катта эътибор берди. Лекин бу соҳада бирорта янгилик киритилмоқда.

Мамлакатни (Ўрта Осиёни) бошқаришда ўша олдинги (аҳмонийлар давридаги) сатраплик инситутини сақлаб қолди. Бу вазифага асосан македониялилар сайланишга Сатраплар танга чиқариш (зарб қилиш) ҳуқуқига эга эмас эдилар. Сатрапликларда ҳарбий ва молиявий ишларни олиб борилишини назорат қилиб турадиган махсус кишилар тайинланган.

Искандар милоддан аввалги 329 йилдан бошлаб “эллинлаштириш” сиёсатини олиб боради. Искандар Греклар билан босиб олинган ердаги халқларни бирлигини вужудга келтириш учун милоддан аввалги 324 йилдан бошлаб лашкарликка греклар, эронлилар бир қаторда Суғдийлар, Бақрияликларни ва бошқа Ўрта Осиё халқларини олиш ҳақида фармойиш беради. Маҳаллий амалдорлар болалардан 30000 македончи қуроллантириб, отлиқ отрядларга бўлиб ташланади.

Грек-Македонларнинг тянч пунктларини ташкил қилиш мақсадида Ўрта Осиёда 12 та шаҳар қургани ҳақида биўгача маълумотлар етиб келган. Булар Александр Эсхата (Бекобод ва Ҳужанд ўртасида) Арей Александриясь (Хирот) Оксдаги Александрия (Термиз ёки Кулаб атрофида), Айханум, Бақтрия Александрияси, Александрия Маргинанская (Байрам). Лекин бу тадбирлар Искандар империясини бир бутунлигини таъминлай олмади. Унинг мамлакатида ягона иқтисодий база йўқ эди. Бунинг натижасида Искандар ўлгач (милоддан аввалги 323й) унинг империяси майда бўлакларга парчаланиб кетади ва олдинги йирик империя ўрнида энди мамлакатни бошқаришни ўз қўлларига Искандарнинг жанговар дўстлари олади. Шундай кейин Эпадохлар (меросхўрлар) сулоласи даври бошлшанади. Ана шулардан бири Селевк милоддан аввалги 312 йилда Вавилонда Сатрап сифатида ҳокимиятга ўтиради. У ўз мулкини гарб ва шарқдаги ерлар, Эрон Ўрта Осиё ерлари ҳисобига кенгайтиради. Натижада Селевкийлар Давлати деган давлат вужудга келади. Ўрта Осиё ҳам шу давлат ҳудудига кирарди. Давлат милоддан аввалги 312 йилдан 250 йилгача яшади.

Селевк (312-281 милоддан аввалги)Ўрта Осиё халқларини итоатда туриш учун бир қанча чора-тадбирлар кўрди.

Ҳусусан босиб олинган Ўрта Осиё ерларини иидора этиш, бошқаришни енгиллаштириш учун бу ердаги барча вилоятларни битта сатрапликка бирлаштирди, унинг составига Суғд, Бақтрия кирди. Хоразм Селевикйларга буйсундирилмас эди.

Маҳаллий халқларнинг мустақиллик учун тўхтовсиз курашлари сабаб милоддан аввалги III асрнинг ўрталарида бошлаб Бақтрия давлатлари селевкийлар давлатидан ажралиб мустақил бўлдилар.

Шундай қилиб Ўрта Осиёни грек-македонлшар томонидан босиб олишини бу ерда эллинистик давлат деб тарихда ном олган давлатни тузилишига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам Искандарнинг юриши ва селевкийлар ҳукумронлиги даври миллий давлтчилигимизни ривожланишида антик (қадимги) ёки элленистик давр деб аталади.

Милоддан аввалги 250 йиллар арафасида Бақтрия ҳукумдори Диодот ўзини селеққийлар давлатидан мустақил ҳи қила ббошлади. Бироқ у селеққийлар давлати билан алоқани дарҳол узмади ва ўзининг фаолиячтида селевкийларга қарашлигини юзаки бўлсада кўрсатиб сиёсат юргизди. Бироқ унинг ўғли Диодот II ўзини селевкийлардан мустақил подшо деб эълон қилди. Шу тариқа Бақтрия эпарҳияси (сатраплиги) ўрнида Грек-Бақтрия подшолиги вужудга келди. Бу подшолик 100 йилдан ортиқроқ ҳукм сурди. (милоддан аввалги 250-140 ёки 130 йиллар). Унинг ҳудудига Суғд, Бақтрия, Мирғиёна ерлари ҳамда Паркана ва Чочни бир қисм ерлари кирган.

Грек-Бақтрия давлатида Диодот II дан кейин евтидем Деметрий (милоддан аввалги 199-167 йиллар) Евкратитлар ҳукумронлик қилади. Булар даврида ўзаро урушлар кучайди.

М.Евратит даврида Суғд, Грек-Бақтрия давлати таркибидан чиқиб кетади.(милоддан аввалги 160 йилларга яқин) ва кейинчалик Хоразм таркибига киради. Ҳудди шу вақтда Парфия подшоси Митридат I Бақтрияга

қарши уруш бошлайди. Евкрадитни ўзи эса Хиндистонни шимолий қисмини буйсундириб келаётганда ўз ўғли Галиак томонидан ўлдирилади.

Шундай кейин аста-секин Грек-Бақтрия подшолигининг инқирози бошланди (милоддан аввалги II аср ўрталарида)

Кучсизланиб қолган Грек-Бақтрия давлатига Ўрта Осиёда яшовчи кўчманчи қабилалар-юечжейлар милоддан аввалги 140 ва 130 йиллар ўртасида, ҳужум қилиб, уни ағдарди. Умуман олганда юечжейлар Ўрта Осиёда грек-македонлар ҳукумдорлигини так-томири билан агдариб ташладилар. Милоддан аввалги II асрнинг охири чорагида Аму-дрёнинг шимолидаги ҳудудларининг барчаси грек ҳукумдоридан озод этилди. Милоддан аввалги. I асрнингн ўрталарида энг охирги Грек-Бақтрия давлати ерлари юечжейлар томонидан босиб олинган ва йўқ қилинган эди.

5.Ўрта Осиё Кушон подшолиги даврида

Кушон давлатининг пайдо бўлиши узоқ ваақт олимлар орасида катта илмий мунозараларга сабаб бўлиб келганлар. Бу афсонавий туюлган подшолик тарихини ўрганиш ўтган асрдаёқ бошланаган эди.

Ўтган асрда Лондон ва Париж, Вена ва Петербург тангашунослари қўлига баджаҳл ва серсоқол Шарқ подшолари ва антик давр худолари ттасвирлаган тангалар туша бошлади. Уларда юнон алифбосида, номаълум тилда ёзувлар ёзилган эди. Шунингдек, инглиз офицерлари, врачлар ва саёҳатчилар Ҳиндистоннинг Шимоли-ғарбий районларидан антик даврга оид шарқий услубда ишлаган ҳайкалчалар ва турли буюмлар топиб ола бошлайдилар.

Булар қандай тангалар ва ҳғайкаллар, улар қаерда ва қайси подшолик даврида пайдо бўлган? Олимлар олдида ечилиши зарур бўлган жумбоқлар ва муаммолар ниҳоятда кўп эди. Бизнинг давримизда келиб бу муаммоларнинг кўпчилигига анчагина аниқликлар киритилган.

Мил. Авв I асрга келиб Катта Юечжи уюшмасидаги бешта ҳокимликда Гуйшуан (Кушон) ҳокимлиги анча кучайиб ва ҳудди кенгайиб борди. “**Сўнги Хан сулосаси тарихи**” (Хитой) маълумотларга кўра, “Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю қолган туртта ҳокимликни бирлаштириб ўзини Гуйшунан ҳокими деб эълон қилинди”.

Киоцзюкю (Кужула Кадфиз) ҳамма мулкларни бирлаштириб, Қобулистон ва Қандархорни забт этади. Милодий I аср бошларига келиб Қушон давлати ўз аҳамиятига кўра антик давр Хитойдаги Хан давлати, Парфия подшолиги, Рим салтанати билан рақобатлаша оладиган қалимги дунёнинг энг қудратли ва забардаст давлатларидан бири сифатида ташкил топди. Хитой манбаларидаги “Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю”, илк кушон даврига оид топилма тангаларда акс эттирилган “Кушон подшоси Кужула Кадфиз”га айнан мос тушади.

Кужула Кадфиз ёки Кадфиз I ўз подшолик сиёсатини ҳокимят ерларини кенгайтириш билан бошлайди. Унинг даврида Кушон давлати ерлари анчагина кенгайди. Кадфиз I ҳукумронлик қилган давр Кушон подшолиги ҳақида тангашунослик тадқиқотлар орқали бирмунча маълумотлар олиш

мумкин. Баъзи бир гуруҳ тангалар борки, уларнинг бир томонида энг сўнгги Юнон-Бақтрия подшоси Гермей тасвири туширилиб, унинг номит ёзилган, иккинчи томонида эса, Геракл симойси ва “ўз ишончига қатъий кушонлар ёбғуси Кужула Кадфиз” деган сўзлар бор.

Бундай танга зарб этилишини олимлар турлича талқин этадиган. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, Қадмиз I дастлаб Юнон-Бақтрия подшоси Гермей ҳокимлиги тан олади ва улар бирликда танга зарб этадилар. Бошқа гуруҳ олимлар фикрига кўра, Кадфиз I нинг Гермей тангалари Бақтрияда кенг тарқалган эди.

Текширувлар шуни кўрсатадики, кейинроқ Кадфиз I ўз номини “ёбғу”дан “шоҳлар шоҳи” фахри унвонига кўтариб тангалар зарб этади. Яна бир гуруҳ Марказий Осиёдан (кўпроқ Тожикистондан) топилган тангаларда “шоҳлар шоҳи, буюк халоскор” деган ёзув учрайди. Кўпчилик олимларнинг фикрига кўра, бу тангаларни Кадфиз I зарб қилган.

Кужула Кадфиздан сўнг тахтга унинг ўғли Вима Кадфиз (Кадфиз II) ўтиради. У мамлакатда пул ислоҳоти ўтказиб олтин тангалар зарб қила бошлайди. Шунингдек Кадфиз II Ҳиндистоннинг бир қисмини Кушон давлатга қўшиб олади ва Рим салтанати билан алоқалар ўрнатади.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка ҳисобланади. Унинг ҳокимлик даврида Кушонлар салтанати янада гуллаб-яшнади. Канишка даврида Панжоб, Кашмир вилоятлари мамлакатга қўшиб олинган. Мамлакатнинг пойтахти эса Пешовар (Афғонистон) атрофида эди.

Мамлакатнинг ҳудуди Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, марказий Осиёдаги ккўпгина вилоятлар, Шарқий Туркистондан иборат эди. Сюанъ Цзяннинг ёзишича, “Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шуҳрати қўшни мамлакатларга ёйилди. Мамлакатнинг ҳарбитй қудрати кўпчилик томондан тан олинди. Хитойнинг ғарб томонидагилар ҳам Канишканинг ҳокимятини тан олиб, унга ўз гаровга қўйилган одамларидан юборилган эдилар”.

Канишка даврида зарб этилган тангаларда Бдда худоси, зардуштийлар худолари Вурутрагна, Анахити, Митра ва бошқаларни учратиш мумкин. Айнан шу даврда зарб этилган тангаларда юнон алифбосидаги Бақтрия тилида ёзилган тангалар (Европа тадқиқотчиларини ҳайратга солган тангалар) зарб этила бошланди. Канишка даврида Кушонллар давлатида буддийлик динига катта эътибор берилди (Канишканинг ўзи ҳам шу динда эди). Бақтрия тилининг аҳамияти янада ошди. Ҳунармандчилик ва савдо юқори даражага кўтарилди. Кушон давлати ўзининг энг ривожланган чўққисига кўтарилган. Ҳинд манбаларининг маълумотларига қараганда, Кушон давлатига Канишкадан сўнг Васишка подшолик қилади. У ва Васудева подшолиги даврида қудратли кушонлар салтанати инқирозга учрай бошлайди.

Кушон подшолиги давридаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётга назар ташласак, бу даврддаги йирик шаҳарлардан бири Термиз шаҳри эди.термиз асосан Кушонлар давридаги юксак ривожланди. Бу даврда шаҳар Ҳиндистон билан ғарб, шимол, шарқ мамлакатларни бо0лайдиган савдо йўлларидаги

йирик шаҳарга айланган. Шаҳарнинг майдони анчагана катта бўлиб, унинг ҳудудидан Қоратепа, Фаёзтепа каби Будда ибодатхоналари қазиб очилган. Улар ибодат қилиш жойи бўлиши билан биргаликда, ажнабий савдогарлар савдо-сотиқ қиладиган манзил ҳам ҳисобланган. Ибодатхоналар қошида турли ҳунармандчилик устахоналари бўлиб, улар фақат қоҳинлар эҳтиёжини қондирибгина қолмай, бозор учун ҳам хизмат қилган. Ибодатхоналарда кулолсилик устахоналарини топилиш шундай далолат беради.

Сўғдиёна, Фарғона ва Чочнинг Кушон даврига оид кўҳна шаҳар ва қишлоқлари яхши ўрганилмаган бўлса-да, бу ерларда ҳам катта-катта ўзгаришлар ва шаҳарлар ривожини кузатиш мумин. Йирик шаҳарлардан бири Самарқанд эди. Сўғдиёнада ундан ташқари майда манзилгоҳлар ҳам кўп эди. Манзилгоҳлар мустаҳкам ҳимоя деворлари билан ўралган эди. Фарғона водийсида ҳам моддий маданиятининг ривожланганлигини кузатиш мумкин.

Хоразмда кўпгина шаҳарлар ва манзилгоҳлар мавжуд эди. Шулардан бири Тупроққалъа кўҳна шаҳридир. Шаҳар тузилишига кўра тўғри бурчакли бўлиб, қалин деворлар билан ўралган. Шаҳар ўртасида тор кўча ўтган. Шаҳардан Кушон даврига оид кўплаб нарсалар топилган. Бу ерга подшо саройи очилган бўлиб, шаҳар деворларида ажойиб тасвирларни учратиш мумкин. Шунингдек, Тупроққалъадан Хоразм подшоларининг архивидан намуналар ҳам топилган.

Археологик тадқиқотлар натижаларига кўра, Кушон даврида Марказий Осиёнинг деярли барча вилоятлари қишлоқ хўжалигини язши ўзлаштириб олган эдилар. Текисликларда суғорма деҳқончилик билан биргаликда чорвачилик ҳам ривожланади. Бу давр Хоразмда, Зарафшонда кўплаб суғориш иншоотлари қурилди. Деҳқончилик қуролларида ҳам ўзлаштириш содир юўлди. Масалан Кушон даврига оид Талибарзу ёдгорликларидан (Самарқанд) ер ҳайдайдиган омончнинг темур учи топилган.

Тоғ этаклари ва тоғ олди воҳаларида бу даврда чорвачилик ривожланиб боради. Айниқса, Фарғона чорвачилик билан шуғулланувчи ярим кўчманчи аҳоли кўп эди. Уларнинг зотдор отлари қўшин давлатларда ҳам машҳур эди.ғ

Ҳунармандчилик фақат йирик шаҳарларда эмас кичикроқ манзилгоҳларда ҳам ривожланди. Айниқса, қурол-аслаҳа устахоналарида ҳарбий қуроллар ясаш ривожланди. Кушонлар даврида пайдо бўлган ва мураккаб тузилишга эга бўлган Марказий Осиё камони кейинчалик Эронда кенг тарқалди. Найзалар ёғочдан ясаларди. Ўқлар ва найза учлари темирдан ясалиб бир неча кўринишга эга эди. Учи учбурчакли ўқлар кенгроқ ёйилган эди. Ҳарбийлар ханжар ва қиличлар билан қуролланар эдилар. Милоднинг бошларида Марказий Осиёда дудама қиличлар расм эди. Қурол-аслаҳалардан қалқон, жанг болтаси ҳам тақиб юриларди.

Қушонлар даврида савдо-сотиқ, ички ва ташқи савдо айниқса ривожланди. Савдо муносабатларининг ривожланишида “Буюк ипак йўли” нинг аҳамияти катта бўлди. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда “Буюк ипак йўли” милоддан аввалги III асрнинг охири –II асрларда шакллана бошлайди. Кўпчилик олимлар милоддан аввалги II асрда Марказий Осиёга келган Хитойлик сайёҳ ва савдогар, император саройи офицери Чжан Цзянни

Хитойдан бу йўлни бошлаб берган дастлабки сайёҳ деб ҳисоблайдилар. Милоддан аввалги II асрнинг охирларида Хитой қўшинлари Довон (Фарғона) ерларига бостириб кирдилар. Ўша даврдан бошлаб Марказий Осиё ва Хитой ўртасида савдо ва маданий алоқалар риивожланиб борди. Фарғона, Сўғд ва Бақтрияга ипакчилик кириб келди. Карвон йўли ривожланиб борган сари савдо-сотиқ ишлари ҳам ривожланиб борди. Хитой савдогарлари Марказий Осиёга асосан хом ипак ва ипак матолари, марказий осиёлик савдогарлар Хитойга шиша буюмлар, қимматбаҳо тошлар, зеб-зийнат буюмлари ва бошқалар элтганлар.

Милоднинг бошларида қадимги дунёнинг илғор маданиятли давлатлари асосан тўртгача: ўрта ер денгизидаги Рим, Яқин Шарқдаги Парфия, Хитойдаги Хан давлати ва хозирги Ҳиндистон, Поокистон, Афғонистон ва Марказий Осиёни бирлаштирган қудратли Кушонлар салтанатига бўлинар эди. Ғарбда Британ оролларида шарқда Тинч океани соҳиллларигача чўзилган бу тўртта забардас салтанат инсоният тарихида биринчи бўлиб “Буюк Ипак йўли” деб номланувчи бир йўл билан боғландилар. “Буюк Ипак йўли” Хитойдаги Хан империяси пойтахтидан Кушон ва Парфия давлатлари ҳудуди орқали Ўрта Ер денгизининг шимолий қирғоқларигача чўзилди. Бу йўл туфайли кўп минглаб (умумий узунгили 12 минг км.) километр масофадаги давлатлар ўзаро алоқа боғлашга еришдилар. Подшоларнинг ўзаро елчи юбборишлари, бир-бирларига ҳар ҳил совғалар инъом этишлари анъанага айланди. Савдо-сотиқ ривожланди. Шарқ билан Ғарб маданиятининг бир-ббирига таъсири кучайди. Ўша даврдаги кўплаб маданий ўхшашликлар ҳам шу туфайли юзага келди.

“Буюк Ипак йўли ” бўйлаб кўплаб карвонсаройлар, шаҳарлар барпо этилди. Бу йўлдан бораётган савдогарлар кўпинча йўлнинг охиригача бормас эдилар. Марказий Осиё вилоятлари бу йўлнинг ўртасида жойлашганлиги сабабли савдогарлар Хоразм, Самарқанд, Термиз ва бошқа жойларда ўз молларини сотиб, махаллий махсулотларни харид қилар эдилар. Ўша давр Марказий Осиё бозорларида четдан келтирилган кўплаб махсулотлар мавжуд эди-ки, хозирги кунда Ипак йўли устидаги кўҳна шаҳарлар ва манзилгоҳлардаги археологик қазишмалар натижасида топилаётган топилмалар фикримизни далилларидир.

Кушон даври иқтисодий ҳаёти ҳақида гап кетар экан яна Кушон подшолари тангаларига тўхталамиз. Бу тангалар давлатда ривожланган пул тартиби бўлганидан дарак берибкина қолмасдан, товар - пул муносабатлари ривожланганини ҳам кўрсатади. Жуда кўплаб мис тангалар пул муносабатларининг кундалик ҳаётда ва давлатнинг турли бурчакларидаги савдо алоқаларида муҳим ўрин тутгандан далолат беради. Шунингдек, бошқа давлатлар билан ҳам савдо алоқалари авж олди. Айниқса Кушон давлатининг Рим салтанати ва Хан давлати ўртасида савдо- сотиқ муносабатлари энг юқори даражага кўтарилди. Кушон давлати ҳудудида Рим тангаларининг топилиши, Рим салтанати ҳудудида кушон тангаларининг топилиши ҳам буни тасдиқлайди.

Рим манбалари, кейинроқ эса араб географларининг маълумотларига қараганда, Рим салтанатига Кушон давлатидан асосан темир ва темир буюмлар олиб кетилган. Хитойликларни эса асосан “узоқ ва оғир йўлларни босиб ўтишга қодир бўлган” Фарғонанинг отлари ҳайратга солган. Шунингдек, Хитойга жун ва жун газламалар, қўй териси, қуроллар ва қимматбаҳо тошлар сотилган. Ўз навбатида Хитойдан ипак турли Хитой газламалари чинни буюмлар келтирилган.

Кушон давлати ундан ташқари катта ва кичик вилоятлар, дашт ва тоғ олди кўчманчилари билан савдо-сотиқ муносабатлари олиб борган. Юқорида қайд этганимиздек бу муносабатларда “Буюк ипак йўли” нинг аҳамияти беқиёс бўлди.

Кушон даври ёки милодий I- III асрлар кўпгина Ғарб ва Шарқ маданий мамлакатлари билан қизғин иқтисодий, маданий ва сиёсий муносабатларда бўлган қудратли ва мустақил давлатнинг ҳар томонлама гуллаб яшнаган даври бўлди. Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу салтанат қулдорлик муносабатлари анча тараққий этган бир шароитда ҳаёт кечирган турли ҳалқларнинг аралашмасидан иборат эди. Айни пайтда, кушон даврининг охирига келиб Марказий Осиёда қулдорлик тузумининг емирилишига сабаб бўлган олимлар пайдо бўла бошлайди.

Ёзма манбалар ва сўнгги археологик маълумотлар шундан далолат берадики, милоднинг бошларида Кушон давлати ривожланишда шундай ижтимоий-иқтисодий жараёнлар бўлиб ўтдики, бу жараёнлар шу даврда Рим салтанатида ҳам, Парфия ва Хан давлатида ҳам бўлиб ўтган жараёнларга ўхшаб кетади.

Қудратли Кушон салтанати синфий қарама-қаршиликнинг ниҳоятда кескинлашуви натижасида пайдо бўлиб, ўз даврида Шарқ ва Ғарбдаги каттагина ҳудудни ларзага солган салтанат эди. Салтанатни ташкил этган турли ҳалқларнинг ҳукмрон синфлари ҳалқ ҳаракатларини маълум муддатгача бостириб турушга ва салтанат атрофини ўраб турган кўчманчи қабилалар ҳужумини қайтаришга ва тўхтатишга қобил бўлган олий давлат ҳокимият фойдасига давлат мустақиллипгидан воз кесган тақдирдагина синфий курашда ғолиб чиқиши мумкин эди.

Кушонлар ҳукумронлиги даври Марказий Осиё тарихида ўчмас из қолдирди ва катта аҳамиятга эга бўлди. Шарқ ва Ғарбга қатнаб турган элчилар ва карвонлар билан бирга маданий анъаналар ҳам кириб келди. Бу анъаналар маҳаллий маданий жараёнлар билан аралашиб ўзига хос Кушон маданияти ва санъатининг пайдо бўлишга олиб келди. Кушон маданияти ўз навбатида қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятидда чуқур из қолдирди.

Кушон даври маданияти. Кушон даври Марказий Осиё ҳалқларининг моддий ва маънавий маданиятида жиддий ўзгаришлар бўлганлиги билан изоҳланади. Буюк Кушонлар салтанатининг тақдири, маънавияти нуқтаи назаридан аянчли тугади, яъни ўз даврида унинг тарихи ва маданияти деярли ёзилмаган. У ҳақда қадимги маълумотлар жуда кам, ёзув (эпиграфик) ёдгорликлар ҳам унчалик кўп эмас.

Маълумки Марказий Осиёда милоддан аввалги IV- II асрларда оромий ёзув асосида Хоразм, Парфия ва сўғд ёзувлари пайдо бўлади. Кушон даврига келиб улар сафига яна бир ёзув-Кушон (Бақтрия) ёзуви пайдо бўлади. 22 ҳарфдан иборат ва кўпгина тангаларда учрайдиган бу ёзув, олимлар фикрича, Канишка даврида пайдо бўлади. Тангаларда зарб қилинган миниатюра тасвирларда баджаҳл ва серсоқол подшолар сиймоларини, юнон, ҳинд, форс, Марказий Осиёнинг турли худолари ва улар исмлари, пордшоларнинг номлари ва унвонлари юнон ва ҳинд алифбосида, маҳаллий тилда битилганини кўришимиз мумкин. Кушон тангалари маданиятнинг ўзига хос томонари ёзув, тил, диний қарашлар ҳақида маълум хулосалар чиқариш имкониятини яратади. Аммо, тангалар Кушон маданияти қай даражада бўлганлиги ҳақида тўла маълумот беролмайди. Бунинг учун санъат ёдгорликларига мурожат этамиз: санъат ёдгорликлари дастлаб Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбида кўплаб очилди ва бу туркум санъат ёдгорликлари “Қандаҳор ҳайкалчилик мактаби” деб номланди. Бу ҳудуддан жуда кўплаб санъат асарлари топилган бўлиб, бу асарларда буддийлик худолари, монархлар тасвирланган. Ундан сўнг кушон даврига оид буддийлик манзилгоҳлари Ходда ва Шотарака (Афғонистон), Бутқара (Покистон)дан юзлаб ғайкаллар топилиб, кушон маданияти ҳақидаги тасаввурлар бирмунча кенгайди. Аммо, Марказий Осиё Кушон даври маданияти қай даражада бўлган эди?

Марказий Осиёнинг жануби ва Шимолий Афғонистондаги археологик тадқиқотлар Юнон-Бақтрия ва Кушон-Бақтрия маданияти гуллаб яшнаганидан далолат беради. Дастлабки ёдгорликлар Айритом ва Кўҳна Термизда 30-йилларда очилиб, 60-йилларда давом эттирилди. Кейинчалик кўҳна Термиз яқинидаги Қоратепа буддийлик ибодатхонаси, Фаёзтепа, Холчаён ва Далварзин кўҳна ўаҳарлари очилиб ниҳоят даражада юксак бўлган кушон маданияти бутун дунёга машҳур бўлди.

Айритом кўҳна шаҳридан топилган уйларнинг пештоғиға ишланган тош тасвирлар (шарафа) асримизнинг 30-40 йилларидаёқ маълум эди. Бу пештоқларда гулларга бурканган, мусиқа асбоблари чалиб турган қизлар ва дўмбира чалиб турган болаларнинг тасвири туширилган. Қазишмалар натижасида ибодатхона ва иншоотларнинг меъморий жиҳатдан ниҳоятда моҳирлик билан барпо этилганини кўрамиз. Сурхандарё вилоятининг Девон ноҳияси пахта далаларининг бирида қачонлардир йирик шаҳар бўлган Холчаён ёдгорлигининг қолдиқларини сақланиб қолган. Шаҳарнинг пайдо бўлиши мил. ав. I минг йилликнинг ўрталарига тўғри келади. Ривожланиш жараёни Кушон даврига тўғри келиб, бу давлат инқирозга юз тутиш билан шаҳар ҳам емирила бошлайди. Қазиб олинга бино ичида I асрда қурилган, унчалик катта бўлмаган сарой алоҳида қизиқиш уйғотади. Саройда деворий расмлар яхши сақланиб қолмаган. Инсоннинг юзи ва ёмон сақланган қомати, гуллар тасвири бор холос.

Лекин саройдаги бадиий маданият намуналари кўплаб топилган. Ҳайкалллар лойдан ишланиб устки қисми бўялган. Ҳайкаллардан энг каттаси 2 метрга яқин бўлиб, кичик ҳайкаллардан ўнлаб топилган. Бу санъат

асарларида подшо герай авлодлари тасвирланган (ҳайкаллар тангалардаги тасвирлар билан солиштирилган). Марказда тахтларда ўтирган подшо ва унинг хотини, уларнинг ўнг ва чап томонларида подшо оиласи аъзалари, хотинлар ва эркаклар, шунингдек маҳаллий зодагорлар ва Геракл ҳамда Афиша ҳайкаллари жойлашган.

Термиз-Душанба катта йўлининг ўнг томонидан катта майдон бўлиб у ерга табиат ва вақт таъсирида емирилиб ттепаликка айланган қўрғон бор. Шаҳарнинг мустаҳкам деворлар, ҳоким саройининг харобалари, иморатлар қолдиқлари-булар йирик Кушон шаҳри қолдиқларидир. Бу Далварзин кўҳна шаҳари бўлиб, у Кушон давлатининг дастлабки пойтахти бўлган деган фикрлар ҳам мавжуд.

1972йилги қазишмалар пайтида бу ердан умумий оғирлиги 30 кг. дан ортиқ тилла буюмлар хазинаси топилган. Бу хазинада ҳаммаси бўлиб 115 та билакузук, халқалар, тўғалар, бўйин тақинчоқлари, олтин қўймалан бор эди.

Далварзни кўҳна шаҳидан унча узоқ бўлмаган жойдан жуда қизиқ ва ўзига хос қабр топилди. Бу қабрдаги кўмиш анъаналари буддийлардан фарқ қилган ҳолда, баъзи ҳолларда Марказий Осиё анъаналарига ҳам ўхшамайди. Сағаналарда уч хилдаги дафн мавжуд бўлиб, улардан охиргиси мил. ав. I- III асрлардаги зардуштийларнинг дафн анъаналарига тўғри келади. Далварзни сағанаси қабрлари ўзига хос гўзаллиги билан, дафн маросими иншоотининг барча меъморлик ўхшашликлари билан зардуштийлик дафн маросимларига мўлжалланган бўлиб, “зардуштийлик дунёси” майдонидаги энг қадимги дафн этиш жойидир. Тўғри, Хоразмда ҳам бу даврга оид эҳтимол бу даврдан ҳам илгарирооқ даврларга оид қабрлар топилган, лекин улар даҳмалар эмас, уларда инсон суяклари сопол астодонларда кўмилган. Милоднинг I асрларига оид астодон қўйилган сағаналар Мавр ва Марғиёнадан топилган, Худди шу тарздаги қабрлар Эрон археологлари топилмаларида ҳам учраб, улар ҳам мил. ав I асрларга оиддир. Далварзин даҳмаси ноёб меъморлик иншооти, ўзига хос бўлиб, гумбаз шаклидаги ҳужра, нафис терилган пештоқли кириш жойи билан кушон даври Шимолий Бақтрия меъморлик санъатини акс эттирувчи иншоотдир.

Кушон даври маданияти намуналаридан яна бири қадимги Хоразм ҳудудидаги Тупроққалъа шаҳридир.

Милоднинг III- I5 асрларига оид бу шаҳарни кушонлардан алоҳида бўла бошлаган дастлабки Хоразм хокимларидан бири қурдирган. Қазилмалар натижасида турли деворий суръатлар ва ҳайкаллар билан безатилган. тантаналар заллари ва бой хонадон уйлари очилган. Тупроққалъа топилмалари, Марказий Осиёнинг чекка вилоятлари хунармандлари ҳам Кушон санъати ва маданиятини маҳаллийлаштириб олганликларини ва бу маданиятдан саройлар, ибодатхоналар, уйлар қуришда кенг фойдаланганликларини кўрсатади.

Археологик жиҳатдан Суғд ва Фарғона ерлари Кушон даври Марказий Осиёнини Жануби ва Хоразмга нисбатан камроқ ўрганилган. Лекин Суғд ва Фарғона аҳолиси бошқа давлатлар санъати ва маданиятидан ҳабардор бўлган, шунингдек, улардан маҳалий маданият намуналари топилган. милоднинг I

асрларида Суғдиёна оромий ёзувининг маҳалий кўриниши мавжуд бўлган. Бу даврда Фарғона водийсининг ўз ёзуви бўлмасада, фарғоналиклар ўз тангаларини чиқариб турган. Суғдиёнадан Кушон даврига оид кўплаб сополчилик бадиий маданияти намуналари, идишлар, хайкалчиликлар топилган.

6.«Авесто».

Дунёдаги энг қадимий динлардан бири Зардуштийлик динидир. “Авесто” ана шу Зардуштийлик динининг муқаддас китоби хи-собланади. Унда Марказий Осиё худудларида яшаган барча туркий халқлар, форс-тожик, озарбайжон, афгон ва бошқа халқларнинг қадимги даврлардаги ижтимоий-иктисодий ҳаёти, диний қарашлари, олам туғрисидаги тасаввурлари ўз аксини топган. Манбаларда китоб муаллифи Зардушт эканлиги қайд этилади. “Авесто” ни бизгача 3 та китоби этиб келган: “Видевдат”, яъни девларга қарши қонун, “Ёсин” - Зардушт хатномалари бўлиб 72 башорат ва дуолардан иборат, “Васпарат” - ҳамма нарсаларни билишга оид панду-насихатлар ўрин олган. Зардушт талқинидаги худо Ахурамазда Олий ибтидо бўлган. У эзгуликни вужудга келтиради ёвузлик рухи Ахриман ёвузликларга бошлайверади. “Авесто” да таъкидланишича эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий курашда ҳар бир одам бу шароитнинг у ёки бу томонда иштирок этишга мажбурдир. Зардуштийликнинг Марказий Осиёда вужудга кел-ганлиги ва унинг жахон маданиятига кўрсатган ижобий таъсирини инкор этиб бўл майди.

“Авесто” китоби ёзилган даврда Марказий Осиёда аҳолининг асосий қисми ўтроқ ҳаёт кечирган. Китобда қадимги шаҳарлар ва деҳқон-чилик вилоятларнинг шаклланиш жараёни батафсил ёритилади.

Авесто” асарида уруғ жамоаси ҳақида, унинг сўнги қисми Видевдотда иқтисодий тенгсизлик, синфий табақаланиш ҳақидаги муаммолар очилади. Жамиятнинг ижтимоий таркиби ва ундаги синфий табақаланиш жараёни тўғрисида қимматли маълумотлар берилади. Шундай қилиб “Авесто” милоддан аввалги IX-VII асрлар ижтимоий - иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти ҳақида гоятда муҳим маълумотлар берувчи муҳим манба ҳисобланади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1.Ўрта Осиёдаги қадимги давлатлардан қайсиларини биласиз?

2. Аҳмонийлар даврида Ўрта Осиё нечта сатрапликка бўлинган?

3. Юнон македон қўшинлари қачон Ўрта Осиёга бостириб келган?

4.Кушон подшолиги қачон ташкил топган?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

сатраплик-харбий адмистратив қисм

Авесто-зардуштийликнинг муқаддас китоби

Нуизматика-тангашунослик

АДАБИЁТЛАР:

Каримов И.А.Тарихий хотирасиз келажак йққ-Т. «Қзбекистон» 1998.

1. Аҳмедов Б, Асқаров А. Қзбек ҳалқининг келиб чиқиш тарихи (дастлабки мулоҳазалар)|| Қзбекистон овози. 1994 20 январь.
2. Шониёзов К.Ш. Қзбек ҳалқининг шаклланиши жараёни. Т.2001 й.
3. Ходжайов Т.К. Қзбек ҳалқи этногенези тарихидан. Т. «Университет», 1995.
4. Қзбекистон тарихи (Олий ққув юртларининг номутахассис талабалари учун дарслик) Т. 2003й
5. «Қзбек халқининг келиб чиқиши: илмий методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Т.2004. 19-20 ноябрь. История Узбекистана. Т. Университет, 2004 г.
6. Ўзбекистон тарихи - Тошкент Давлат университети - Т. Университет, 1997 йил.
7. Ш.Каримов, Р.Шамсуддинов «Ватан тарихи» Т. «Ўқитувчи», 1997 йил. 5-12- бетлар.
8. Б.Эшов

4-Мавзу: **Ўзбек халқининг этник шаклланиши. (2соат)**

1.Уруғ, қабила, элат, халқ ва миллат тушунчалари.
2.Ўзбек халқининг этник асосини Ташқил этган Ватанимиз худудидаги уруғ қабилалар, элатлар, уларнинг ижтимоий маданий ҳаёти.
3.Ўзбек халқининг шаклланишининг иккинчи даври (IX-XII асрлар)
4.XV аср охири XVI аср ўзбек халқи шаклланишида муҳим босқич.
5.Ўзбекистонда хозирги этник жараёнлар.

1.Уруғ, қабила, элат ва миллат тушунчалари.

Ўзбекистонда давлат мустақиллиги қайта тиклангач ҳалқимизнинг ўз келиб чиқиши ва умуман этник тарихига бўлган қизиқиши янада ортди. Бу табиий ҳол. Республикамиз президенти И. А. Каримов такидлаганидек «Биз ўзимизни миллат деб билар эканмиз ўзбекчилигимиз ҳақида аниқ тушунчага эга бўлишимиз керак».

Бугунги маъруза ўзбек ҳалқининг этник шаклланишига бағишланган бўлиб, унда ушбу жараён босқичма-босқич кўриб чиқилади.

Ҳозир жаҳонда сони жиҳатидан катта-кичик, турли тилларда сўзлашувчи, турлши динга эътиқод қилувчи ва ҳар хил хўжалик юритувчи икки мингдан зиёдроқ номлар билан аталувчи ҳалқлар яшайди. Уларнинг ҳалқ сифатида шаклланиши ҳам тарихнинг турли даврларига тўғри келади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, дунёда ҳеч бир ҳалқ ўзини соф (тоза),

аралашмаган деб даво қилаолмайди. Чунки, ҳар бир ҳалқ узоқ тарихий давр давомида турли элатлар билан алоқада бўлиб аралашиб, қоришиб борган.

Ҳар бир ҳалқ даставвал уруғ жамоасига бирлашганлар. Сўнгра уруғлар бирлашиб қабилани, қабилалар бирлашиб эса элатни ташкил қилганлар. Кўплаб ҳалқлар тарихнинг турли босқичларида қабила ёки элат даражасига кўтарилгач тарқалиб кетганлар. Бир қатор ҳалқлар эса аста-секин миллат даражасига ривожланиб чиққан.

Уруғ, қабила, элат ва миллат этноснинг (ҳалқнинг) тарихан таркиб топган этник бирликларидир. Шу ерда юқоридаги ҳар бир этник бирлик тушунчасига баътафсил тўхталиб ўтамиз.

Уруғ-кишиларнинг энг қадимги этник бирлигидир. У қариндошчилик асосида ташкил топади. Бир неча ота-онадан тарқалган авлодлар ўзаро уруғлар ҳисобланади. Кишилик жамиятининг ибтидоий гала давридан кейинги босқичи яъни қуйи полеолитдан юқори полеолитга ўтиш даврида уруғ жамоалари шаклланган. Уруғчилик қон-қариндошчиликка асосланган бўлиб, ҳар бир уруғ одамлари бир-бирлари билан хўжалик ва ижтимоий жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлади.

Қабила ҳам ибтидоий босқичга хос этник бирликдир. Қабила уруғга нисбатан йирик бўлиб, у бир неча уруғларнинг ўзаро бирлашувидан хосил бўлади. Қабила аъзолари ўртасидан қон-қариндошлик алоқаларининг мавжудлиги, уруғ ва бўғинларга бирикиши, муайян худудга эгалик қилиши, қабиладошлар орасидаги иқтисодий бирлик ягона қабилавий тили ва номининг мавжудлиги қабиланинг асосий белгиларидир. Қабила қабила кенгаши томонидан бошқарилган. Одатда қабила кенгаши уруғ оқсоқолларидан ташкил топган ва қабила бошлиғи томонидан бошқарилган. Кишилик жамиятининг тобора тараққий этиб бориши ва синфий жамиятининг пайдо бўлиши билан ибтидоий босқичга хос этник бирлик-қабила тузуми ўз ахамиятини йўқотади. Аммо қабила атамаси ва унга таълуқли бўлган баъзи хусусиятлар қолдиқ сифатида тарихнинг кейинги даврларида ҳам сақланиб қолган эди. Масалан, XIX аср-XX аср бошларида ўзбек ҳалқнинг таркибида қабилалар мавжуд бўлиб, улар уруғларга бўлиниш тартибини ва уруғ-қабила номларини (этнонимларини) сақлаб қолганлар. Сўзсиз, улар ибтидоий босқич қолдиқлари хисобланади.

Элат. Ибтидоий босқичнинг охирларида синфий жамиятга ўтиш арафасида, қабилалар орасидаги этник, хўжалик-маданий алоқаларнинг тобора ривожланиб бориши натижасида бир қанча қабилалар бирлашадилар. Қабилаларнинг бирлашиш жараёнида этник бирликнинг янги тури вужудга келади. Бу этник бирлик маълум тарихий шароитида худудий, иқтисодий, тил ва маданий умумийлик асосида шаклланди. Фанда ушбу этник бирликка нисбатан «элат» атамаси қўлланилади.

Хуллас, элат, қабила билан миллат орасидаги этник бирлик бўлиб, синфий жамиятга ҳос этник уюшмадир.

Миллат–этник бирликнинг элатдан кейинги шакли бўлиб, унинг шаклланиши элатнинг шаклланиш жараёни каби узоқ давом этадиган ижтимоий воқеликдир. Миллат этник тарихнинг, элатнинг энг юқори чўққиси, камолот босқичики. Бу босқичга кўтарилган халқнинг тарихан таркиб топган давлати биринчидан миллат номи билан юритилади; иккинчидан унинг аниқ худудий чегарасида муомалада бўлган умуммиллат тили давлат тили мақоми даражасига кўтарилган; учинчидан давлат худудининг бутунлиги ва чегарасининг даҳлсизлиги тан олинади; тўртинчидан миллат ва унга хос менталитет шаклланган бўлиб, фуқороларнинг ўзлигини англаш даражаси уларнинг хаёт мазмунига кундалик турмуш тарзига айланади ва ниҳоят бешинчидан, давлат жамият томонидан бошқарилади. Миллатни тил, худуд ва этномаданий жиҳатдан бирлаштирувчи омиллардан бири иқтисодий негиздир. Бир сўз билан айтганда, миллат, шаклланаётган халқнинг камолот босқичидир.

2.Ўзбек ҳалқининг этник асосини ташкил этган Ватанимиз худудидаги уруғ қабилалар, элатлар ва уларнинг ижтимоий-маданий хаёти.

Аввало шуни таъкидлаш ўринлики, ўзбеклар Ўрта осиёнинг қадимги ҳалқларидан бири бўлиб, кўҳна ва бой тарихга, юксак маданиятга эга ҳалқ ҳисобланади. Демакки, ўзбек ҳалқи миллат мақомини олгунга қадар узоқ этник жараёнларни босиб ўтган. Бу ҳалқ аждодлари уруғ, қабила, элат сифатида таркиб топиб, сўнгра миллат даражасига кўтарилган.

Ўзбек ҳалқининг энг қадимги аждодлари Ўрта Осиё худудида қадимдан истиқомат қилган ҳалқлардир. Тарихий манбаларда Ўрта Осиёнинг энг қадимги ҳалқлари ҳақида бир қанча маълумотлар сақланиб қолган. Бунга кўра Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси суғдийлар, хоразмийлар, бактрияликлар, парканлар, чочликлар номи билан юритилган. Ўрта Осиёнинг бепаён чўлларида ҳамда тоғли районларида эса бу даврларда шак, массагет, тохар ва бошқа этник номлар билан аталувчи кўчманчи чорвадор ҳалқлар яшаганлар. Юқорида номлари келтириб ўтилган ҳалқларнинг бир қисми яъни сўғдийлар, хоразмийлар, бактрияликлар, парканлар, чочликлар асосан ўтроқ ҳолда яшаб деҳқончилик ва хунармандчилик билан машғул бўлганлар. Улар қишлоқ ва шаҳарлар барпо этганлар.

Бошқа бир қисми эса яъни шаклар, массагетлар, тохарлар ва шу каби чўл ахолисининг асосий хўжалиги чорвачилик бўлган.

Вохаларни ўраб олган чўл зоналарида истиқомат қилган ушбу чорвадор ахоли Ахмоний битикларида шаклар деб аталган. Юнон манбаларида эса улар скифлар деб юритилади. Асосий хўжалиги чорвачилик бўлган бу аҳоли «Авесто»да турлар деб аталиб, уларнинг юрти Турон деб юритилган.

Ўрта Осиёнинг қадимги ахолисининг бир қисми эроний, яна бир қисми эса туркий тилда сўзлашганлар.

Юқорида номлари кўрсатиб ўтилган суғдийлар, хоразмийлар, бактрияликлар, парканлар, чочликлар, шаклар, массагетлар, тохар ва

бошқалар ўзбек халқининг этник асосини ташкил қиладилар. Хозирги тожиклар ҳам ўзларининг этногенезининг бошланиши айнан шу халқлардан оладилар.

Юқоридаги халқларнинг маълум қисми туркман, қорақалпоқ, қозоқ ва бошқа халқларнинг ҳам илк аждодлари ҳисобланади. Узоқ тарихий давр мобайнида юқорида номлари санаб ўтилган ҳалқлар ўзаро алоқада бўлиб келганлар.

Икки тилда сўзлашувчи қабила ва элатлар ўртасидаги бундай аралашиш ва қоришув натижасида милоддан олдинги II-I-милодий I-II асрлар давомида Сирдарёнинг ўрта оқимида янги элат-қанғар халқи вужудга келади. Қанғарлар Ўрта Осиёда ташкил топган энг қадимги туб ерли туркий қатламни ташкил қилганлар.

Кейинги асрларда (милодий II-IV асрларда) ҳам Ўрта Осиёнинг марказий вилоятларига Жанубий Сибирдан, Жунғориядан, Шарқий Туркистондан айрим қабилалар келиб жойлашганлар. Хионлар (Хионийлар), Кидарийлар ва Эфталийлар (абдаллар) шулар жумласидандир. Милодий V асрнинг биринчи ярмида Мовароуннахрнинг сиёсий бошқаруви Эфталийлар қўлига ўтади.

Маълумки, VI асрнинг ўрталарида Олтойда, Жанубий Сибирда, Еттисувда, Шарқий Туркистонда жойлашган бир неча қабилалар бирлашиш натижасида Турк хоқонлиги ташкил топади ва қисқа вақт ичида Турк хоқонлиги кучайиб Марказий Осиёнинг катта қисмини, жумладан Мовароуннахрни эгаллайди. Турк хоқонликлари даврида ватанимиз худудига туркий қабилалар кўплаб келишган. Бу ҳолат аҳолини туркийлашишини янада кучайтирди. Турк хоқонлигининг хукмронлиги Ўрта Осиёда деярли юз йил давом этди. Бу даврда Ўрта Осиёнинг бирор жойи қолмадики, туркий қабилалар кириб бормаган бўлса. Туркийлашиш жараёни кейинги даврларда ҳам давом этди.

3.Ўзбек ҳалқининг шаклланишининг иккинчи даври (IX-XII асрлар).

IX-XII асрлар ўзбек халқининг этник шаклланишидаги иккинчи босқич деб қаралади. Хўш, бу давр нимаси билан характерланади? Маълумки, IX аср бошларида Марказий Осиёда яна бир давлат- Қарлуқлар давлати барпо этилди. Қарлуқлардан чиққан Қорахонийлар (улуғхонлар) бу давлатни қарийб тўрт аср узликсиз бошқариб келдилар. Қарлуқ давлати ва Қарлуқлар бўйича махсус тадқиқот муаллифи К.Шониёзов ўзбек аждодларини алоҳида этник жамоа (элат) бўлиб шаклланиши айнан шу давлат худудида IX-X асрларда содир бўлганлигини аниқлади. Унинг фикрича бу худудда ўзбек халқининг худудий, иқтисодий, маданий ва этник белгиларида умумийлик ҳосил бўлиб ўзбек ҳалқининг шаклланиш жараёни ниҳоясига етган.

Бу даврда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ҳозирги ўзбекларга хос қиёфа, маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Антрополог Т.Хўжайов тадқиқотларига қараганда IX асрга келиб аҳолининг антропологик қиёфасида кескин ўзгаришлар юз берганлиги кузатилди. Бу ўзгаришларни археологик тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди.

Фанда мўғул истилоси Ўрта Осиё аҳолисини кескин мўғуллаштириб, ўзгартириб юборди деган фикр кенг тарқалган. Лекин тадқиқотчиларимиз бу масалага ҳам ойдинлик киритдилар. Мўғул истилоси Ўзбекистон аҳолисининг ташқи қиёфасига сезиларли изларни қолдирмаганлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Сабаби, Чингизхон XIII аср бошида ташкил этган йирик мўғул давлатида мўғуллар сони тахминан 0,7 миллион кишидан иборат бўлган. Агар ҳар 6 кишидан биттаси аскарликка олинган бўлса, унда унинг қўшинлари сони 100-110 минг кишидан иборат бўлган. Лекин, ўша даврда мўғуллар қўшинларининг кўп қисмини йўқотганлар. Улар Ўрта Осиёга бостириб келганида қўшинларнинг кўпчилиги туркий ҳалқлардан ташкил топганлиги маълум. Бу даврда Муҳаммад Хоразмшоҳ давлатида 20 миллион аҳоли яшаган. Мўғул қўшинлари кўп сонли маҳаллий аҳоли таркибига ўз асоратини ўтказа олмаган. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳолида мўғул ирқи аломатлари деярли намоён бўлмаганлигини кўриш мумкин.

Шуни ҳам айтиб ўтиш ўринлики, IX-X асрларда қарлуқлар эгаллаб турган худудларда 20 дан ортиқ шаҳар, кўплаб қишлоқлар бўлган. Қарлуқлар кўп сонли, нуфузли «ҳалқ» бўлиб, бир қисми чорвачилик билан шуғулланган. Қарлуқлар яшаган худудлардабошқа туркий тилли этнослар (масалан чиғиллар, яғмолар, халачлар) ҳам яшаганлар. Улар туркий тилда сўзлашганлар.

Қорахонийлар давлатида қарлуқ-чиғил туркий тил лаҳжаси кенг тарқалди. Кейинчалик шу тил асосида адабий туркий тил юзага келиб, уни Махмуд Қошғарий «энг очиқ ва равон тил» деб атаган. Туркий тилда IX-XII асрлар мобайнида бир қатор асарлар ёзилган бўлиб, Аҳмад Югнакийнинг (775-869) «Хибатул ҳақойиқ» (Ҳақиқатлар туҳфаси) достони, Юсуф Хос Ҳожибнинг (XI аср), «Қутадғу билик» (Саодатга йўловчи билим) асари, Аҳмад Яссавийнинг (1041-1167) «Ҳикматлар»и ҳамда «Ўғизнома», «Алпомиш», «Гўрўғли» каби достонлар шулар жумласидандир.

4.XV аср охири ва XVI аср ўзбек ҳалқи шаклланишида муҳим босқич.

Ўзбек ҳалқининг шаклланишида учинчи муҳим давр XV аср охири ва XVI ҳисобланади. Бу даврда Дашти-Қипчоқ ўзбеклари Ўрта Осиёга кириб келади ва улар маҳаллий аҳолига ўз номини беради. Дашти-Қипчоқ ўзбеклари ким? Қадимдан Дашти-Қипчоқнинг шарқий қисмида, ҳозирги Қозоғистон, Тобольск, Тура атрофларида кечиб юрган турк-мўғул қабилалари XIIIасрнинг охири-XIV асрда яшаб ўтган Шарқ тарихчилари

томонидан умумий бир ном билан, яъни «Дашти Қипчоқ ўзбеклари» деб аталган.

Шу жойда «ўзбек» атамаси келиб чиқиши ҳақида тўхталиб ўтиш керак бўлади. Ушбу этнонимни яъни «ўзбек» этнонимини келиб чиқиши ҳақида ягона бир фикр мавжуд эмас. Бир гурух олимлар «ўзбек» деган номни 1312-1341 йилларда Олтин Ўрдада хонлик қилган. Ўзбекхоннинг номи билан боғлайдилар. Бошқа бир гуруҳи эса бу фикрни инкор этиб, «ўзбек» номи Ўзбекхонгача Оқ Ўрда минтақасида, яъни Ғарбий Сибир ва Қозоғистон қисмида яшаган туркий қабилаларига мансуб деган фикрни илгари сурадилар. Айрим тадқиқотчилар эса «ўзбек» атамасини «ўзбек», «эркин», «мустақил» сўзидан келиб чиққанлигини таъкидлайдилар. Хуллас, Дашти Қипчоқ худудларида яшаган туркий аҳоли Мавароуннаҳр (Амударё ва Сирдарё оралиғидаги) ерларга келиб, бу ерда яшаётган ўтроқ аҳоли билан уйғунлашиб кетган ва аҳолининг номи ўзбек деб аталган.

Дашти Қипчоқ ўзбекларини Мовароуннахр ерларига оммавий кўчиб келиши XV аср охири- XVIаср бошларида кучайди. Бу даврда ўзбек халқининг этник таркиби Дашти Қипчоқдан кўчиб келган туркий қабилалар ҳисобига янада бойиди.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1.Этнос ёки этник бирлашма деганда нимани тушунасиз?

2. Уруғ, қабила, элат тушунчалари қандай маънога эга?
3. Миллат-тушунчасини таърифланг.
4.Ўзбек халқининг этник шаклланишининг асосий босқичларини айтиб беринг?

5.«Ўзбек» атамаси ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни баён қилинг!

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Уруғ-бир аждоддан тарқалган қон-қариндошларнинг жамоаси.

Қабила-уруғ-аймоқ, бир ота-онадан тарқалган бир неча уруғлар уюшмаси, этник бирлик.

Элат-Ибтидоий босқичнинг охирларида синфий жамиятга ўтиш арафасида бир қанча қабилаларни бирлашиши натижасида ҳосил бўлган этник бирлик.

Суғдийлар-Марказий Осиёнинг қадимги шарқий-эрон тил гуруҳига мансуб халқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А.Тарихий хотирасиз келажак йўқ-Т. «Ўзбекистон» 1998.
2. Аҳмедов Б, Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи (дастлабки мулоҳазалар)|| Ўзбекистон овози. 1994 20 январь.
3. Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиши жараёни. Т.2001 й.

4. Ходжайов Т.К. Ўзбек ҳалқи этногенези тарихидан. Т. «Университет», 1995.
5. Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртларининг номутахассис талабалари учун дарслик) Т. 2003й
6. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Т.2004. 19-20 ноябрь.
7. У.Абдуллаев

5-Мавзу: Илк Ўрта асрлар Ўзбек давлатчилиги: Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт. (2соат)

1. ККидарийлар, хионийлар, Эфталийлар сулоласи даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт.
2.Турк ҳоқонлиги. Ҳоқонлик даврида Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий ва маданий ривожи.
3.Ўрта Осиё халқлари араблар истелоси ва ҳукмронлиги даврида.

1. Кидарийлар, хионийлар, Эфталийлар сулоласи даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт.

Милодий 1-5 асрлар Марказий Осиё тарихи кўчманчи қабилаларнинг кириб келиши, қабилалар итифоқи юзага келиши-янги сиёсий кучлар пайдо бўлиши билан изоҳланади. Қидарийлар ҳусусидаги асосий маълумотлар Хитойнинг Бэйши солномасида ҳамда ғарб муалиф-тарихчилардан бири Приск Панийский маълумотларида учрайди. Бэйши солномасида берилишича юечжилар ҳукумдор Цидоло (Қидар)жужанлар ҳужуми туфайли ўз қароргоҳини Боло (Балхан)га кўсирган. Кейинчалик шу манба ҳараб беришича Қидар Шимолий Ҳиндистонга юриш қилиб Гандҳардан шимолидаги 5 та давлатни ўзига буйсундирган. И. Маркварт, М.Мартинларнинг шу масала юзасидан тадқиқотларига кўра (кўпроқ тангашунослик маълумотларга таяниб), Қидар давлати кушонларнинг қолдиғи бўлиб, ўзларига пойтахт этиб жужанлар ҳужумидан дейилади. Юқоридаги тадқиқцотчилар фикрича Қидар (баъзан Қидара) I5 асрда ҳукумронлик қилган. Аввал бошда у Эрон шоҳи Шопур II га бўйсунган. Оқ ҳунлар бостириб келиши билан ўз ўғли Пирони Пешаворда қолдириб Шимолга йўл олган. Оқ ҳунар билан кураш 400-йилларга тўғри келади, дейилади.

Қидар Шопур II (309-379)нинг замондоши бўлиб аввал бошда кушонлар ҳокимиятининг давомчиси сифатида уларга бўйсуниб келган Хионийлар ёрдамида Бақтрияда уларнинг ҳокимиятига чек қўйган. Хионийлар Эрон сосонийлари Бақтрияни қайтариб ўз қўлларига тобеликка олишган. Баъзи бошқа тарихчи-тадқиқотчи олимларнинг фикрича Қидаррийлар шимолдан келган қабилалар иттифоқидан ажралиб чиққан. Гуруҳлар деб тушунтирилади. Декин, юқоридаги фикрлар ва бошқа ҳулосалар аҳволни бошқачароқ эканлигини кўрсатади.

Қидарийлар масаласи анча кам ўрганилган, тадқиқодлар давом эттирилиши керак бўлган масаладир. Чунки юқоридаги манбалардаги маълумотларни(жумладан, Бэйши) кейинчалик бошқа манбалар тилга орлинмайди. Ҳиндистонга (456 й) кетиб Гупта давлатини босиб олганларидан кейинги Кидарийлар тўғрисидаги маълумотлар деярли йўқ ҳисоби. Фақатгина улар Ҳиндистонда 75 йил ҳукумронлик қилганлари, 447 йилда Ганҳардан Ҳитойга елчилар юборганликлари маълум ҳалос. Баъзи тадқиқотчилар уларнинг шарқий Туркистондан кириб келган Кушонлар қолдиғи деб ҳам тушунтириш беришади. Шунингдек Кидарийларнинг марказий Осиёнинг жанубида хинонийлар билан бирга Эронга қарши иттифоқчилик ҳаракатлари , тўғрисида ҳам турли тахмин ва фикрлар мавжуд.

15 аср ўрталарида Марказий Осиё ерларига шимолдан кўчманчи хион қабилаларининг ҳужуми бошланади. Тарихда улар “хионийлар” номи билан танилган. Хионийлар қадимги туркий ҳунну қабилаларига қардош бўлганлар ва ғарбда кўпгина тарихчилар уларни “оқ хуннлар” деб атаганлар. Илк бор хонийлар (хонлар) Аммиан Марцеллин асарида тилга олинган. Унинг ёзишига қараганда 346-47 йилларда Эрон шоҳи Шопур 2 ўз давлатининг шарқий қисмини бўлганлиги вақтида, унга қарши кушонлар ва хионийлар иттифоқи жанг олиб борган. Марцеллининг кейинги хабарига кўра Шопур “узоқдаги халқлоар хионий ва геланлар билан” иттифоқчилик шартномаси тузган. Шунингдек, хионийларнинг 353 йилда Сўғд устига юриш қилганликлари ҳам маълум.

4 асрнинг 60-70 йилларида Эрон билан муносабатлар яна кескинлашиб, Шопур 2 хионийлар билан кураш олиб боради ва икки маротаба енгилади.

Ёздигард 2 (438-457) даврида шимолидаги кўсманчилар билан кураш яна кучаяди. Шу жангларда қатнашган ва унинг замондоши бўлмиш арман тарихчиси Егише Вардапетнинг ёзишича, уларнингн Сосоний шоҳи “тўсатдан хонлар (яна, кушонлар деб ҳам аташарди) юртига ҳужум қилди ва улар икки йил курашди ва уларни ўзига бўйсундира олмади”. “Ёдгор Зарерон” да ҳам хионийларни кушонлар билан бир деб кўрсатилади. Ёздигард 2 ҳатто ўз қароргоҳини кўчиришга ҳам мажбур бўлган. Лекин чегарадаги кескинлик узоқ вақт сақланиб турган. Вардапетнинг ёзишича 457 йил “Ёзсақланиб катта қўшин билан кушонлар юртига ҳужум қилади. Кушон шоҳи курашмай орқага чекинади”. Ёздигард “кушонлар юртини” талаб орқага қайтади. Бошқа бир тадқиқотчилар фикрича Ёздигард 2 маротаба хионийлар устига юриш қилган. Иккинчи жанга хионийлар томонидан ўлдирган.

Хитой манбаларидан эфталитларни “ида, йеда, идан, идян” деб, сурия ва лотин манбаларидан эса “эпталит, эфталит, адбал”, арман ёзувларида “идал, тетал, хептал”, араб ва форс муаллифлари “ҳайтал, йафтал, ҳетал”, ҳинд манбаларида “хуна” ва ҳоказо деб эслатиб ўтилади.

Хитойлик муаллифлар эфталитларни турклар (тукюе) билан боғлиқ равишда таърифлайдилар. Византиялик тарихчилар, масалан Проколий (6 аср) фэталитларни хунлардан деб кўрсатар экан, “улар (яъни эфталитлар) хунлардандир, таналари эса оқ” деб эслатади.

Эфталитлар билан сосонийлар ўртасида биринчи тўқнашувлар 5 аср 30 йиллардаёқ содир бўлган эди. Арман тарихчиси Вардапетнинг маълумотига кўра 5 асрнинг 50-йилларига келиб эфталитлар иттифоқи ниҳоятда кучайиб кетади. 456 йилдаёқ эфталитлар ўз элчиларини Хитойга жўнатадилар. Эфталитлар тобора жанубига қараб силжий бошлайдилар ва ўз навбатига жанубдаги қўшни Эрон билан муносабатлар кескинлаша боради. Сосонийлар билан ҳал қилувчи қарашлар даври шоҳ Перуз (Феруз) даврига (459-484 йй.) тўғри келади. Тахминан 457 йили вахшунвор (ахшунвор) Эфталон бошсилигидаги эфталитлар Чағониён (Сурхондарё вилояти Термиз шаҳрининг шимолидаги ерлар), Тоҳаристон, Бадаҳшонда ўз ҳокимиятларини ўрнатадилар. 459 йили Эрон тахтига номи тилга олинган Перуз чиқади.

Манбаларда Перузнинг ҳокимиятга келиши эфталитлар билан боғлиқ равишда баён қилинади. Нафақат Перуз, балки унинг акаси Хўрмўзд (457-459) ҳам эфталитлар ёрдамида тахтни қўлга киритгани маълум. Бундай ҳолат бекорга юзага келмаган. Чунки Хўрмўзд ва Перуз ўз вақтида тахт вориси сифатида сосонийлар давлатининг шарқий вилоятларини (Сейистондан Марғиёнагача бўлган ҳуду) бошқарганлар. (Хўрмўзд 420-457 йиллари, Перуз 457-459 йиллари). Шу муносабат билан қўшни ўлка сиёсий, савдо доиралари билан яқиндан муомалада бўлганлар.

Перуз эфталитларнинг кучайиб боришини вақтинчалик деб билиб, улар кучидан Эрон тахтига келиш учун фойдаланган бўлиши керак. Аммо эфталитлар қудрати ошиб тез орада улоар сосонийларга ҳам қарши туришларини англаган Перуз эфталоитларга қарши жангга киради. Бу тўғрисидаги маълу3мотлар “Бахмал-Яшта” да ҳам, араб тарихчиси ат-Табарийнинг асарларида ҳам учрайди. Перуз (459-484) 3 маротаба эфталитларга қарши юриш қилади.

Биринчи курашдаёқ Перуз мағлубиятга учрайди ва асирга тушади. Византия императори Зенон ўртага тушиб, уни озод қилиб олади. Перуз чегарадаги Талқон (Таликон) шҳарларини эфталитларга топширилган ва Вархрон 5 Баҳромгўр белгиган чегарадан ўтмаслик мажбуриятини олади. Бу мағлубиятдан хулоса чиқариб олмай, у яна 2-мартоба эфталитлар устига юриш бошлайди.

3-чи урушда баҳона бўлиб Приск Панийскийнинг маълумотича, Перузнинг эфталитларни алдаши хизмат қилган. Перуз ўлпон тўлаб бўлгач, эфталитлар билан муносабатни янгилашга ҳаракат қилади. У эфталитларга сулҳ тузишни ва ўзининг эфталитларга тинч мақсадида “хунар ҳукумдорига” ўз таклифини кафолат сифатида синглисини унга турмушга беришлигини таклиф этади. 484 йили эфталитлар ва сосонийлар ўртасида охириги кураш бошланниб кетади. Бу кураш Марв яқинида сосонийларнинг тугал мағлубияти билан якунланади.

Араб тарихчилар Деноварий ва Табарийларнинг ёзишича Перуз ўз қўшинининг бир қисми билан пистирмадаги чуқур ҳандаққа тушиб кетган ва эфталитлар томонбидан тошлар билан уриб ўлдирилган эан. Унинг бутун лагери, хонадони,мол-мулки эфталитлар қўлига тушиб мусодара қилинган. Бу курашдан сўнг Эрон устига оғир ўлпон солинган.

Сосонийлар қудратига эфталитлар томонидан шундай қилиб чек қўйилди. Эроннинг ўзида шу вақтдга келиб ички сиёсий аҳвол кескинлашиб кетди. Оғир иқтисодий қилиб аҳвол, қулчиликнинг емирилиши, солиқларнинг ўсиши, қуйи табақаларнинг қашшоқланиши, урушдан кейинги хонавайронликлар натижасида норозилик ҳаракатлари бошланиб кетди. Халқ ғалаёнлари диний тус олиб, бу ҳаракатларга Маздах бошчилик қилди.

Маздак Ҳамдадон (470-529) зардуштийликнинг асл ғояларини ҳаётга тадбиқ қилмоқчи бўлиб, ўз ҳаракат мафкурасини яратди. Унинг таълимотчи кишилар бу дунёнинг нематларидан баробар фойдаланишлари лозим, шунингдек у ижтимоий ҳаётга жамоа ҳуқуқларини тиклаш, ер-сув, мол-мулкка баробар эгалик қилиш, ҳамманинг ўзаро тенглигига эришиши лозим, деган ғояни илгари суради. Маздак тарафдорларининг сони Эронда жуда кўплаб одамларни ташкил этди. Берунийнинг хабарига кўра, унинг ортидан минглаб кмшилар эргашдилар. Маздакийлар янги ижтимоий-иқтисодий муносабат-феодализмнинг талабаларини олға сура бошланди. Маздакийлик ҳаракати ниҳоятда кучайиб кетган Қубодшоҳнинг (489-531) ўзи у бмлан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Кубот Маздак тарафига ўтиб уни Эроннинг бош кохини етиб тайинлайди. Маздак ҳокимиятини ўз қўлига киритиб олгач, унинг тарафдорлари охир-оқибатда Куботни 496 йил тахтдан ағдариб ташлаб зиндонга ташлайдилар.

Унинг ўрнига укаси тахтга чиқади Кубот зиндондан қочиб Эфталитлар даргоҳидан паноҳ топади. У ўз вақтида эфталитлар ҳукумдорининг сингилига уйланган эди. Суриялик муаррих Ийшу Стилит эфталитлар ҳузуридаги Куботнинг аҳволини шундай тарифлайди: “у кўзида ёши билан ҳар куни (эфталитлар ҳукумдоридан) лашкар билан қўллаб-қуватлашни илтимос қилардики, то яна давлат бошқарувини қўлга олсам” деб. Кубот эфталитлардан етарлича ҳарбий ёрдам олиб 499 йил Эронга юриш қилди. Чегарага етган пайтдаёқ укаси буни эшитиб тахтни ташлаб қочиб кетади. Қубот шоҳ I яна тахтга ўтиради. Аввал маҳфий, кейинчалик ошкора маздақатл эттирилиб, унинг тарафдорларига қарши аёвсиз кураш олиб борилади.

Қуботнинг ўғли Хусрав I Анушервон (531-579) даврида кенг миқёсли ислоҳотлар ўтказилиши билан бирга маздакийлар ҳаракатига буткул чек қўйилади. Эфталитлар эса ўз қўллари остида Тоҳаристон, Бадахшон, Сўғд, Шарқий Туркистон ва Марказий Осийнинг бошқа баъзи ерларини бирлаштирдилар.

Қубодшоҳ эфталитлар билан деярли тинч-тотув яшади. У 502-506 йилларда эфталитлар билан иттифоқчиликда Византияга қарши юришларда ҳам Эфталитлар Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Шимолий Ҳиндистон, Шарқий Эронни бирлаштирган улкан давлатга асос соладилар. Кушон подшолиги ҳудудларини ҳам яна ўз қўллапри остига бирлаштирдилар. Эфталитлар сосонийларнинг Ўрта Шарқдаги ҳукумронлигига чек қўядилар.

Эфталитлар давлати Марказий Осиё ҳалқлари тарихида муҳим ўрин тутиб, кейинчалик ўз ўрнини 563-567 йиллардаги курашдан сўнг тарих майдонидаги янги сиёсий куч-Турк ҳоқонлигига бўшатиб берди.

Илк ўрта асрлардаги Хитой манбаларида эфталитларнинг кўчманчи қабилалар эканлиги, уларнинг юртида шаҳарлар йўқлиги, ўзлари ўтлоқларда яшаганликлари таърифланади. Кейинги давр тарихчилар хусусан ғарб манбаларида бошқача маълумотлар келтирилди.

Византиялик муаррих Прокопий Кесаркий (VI аср) шундай деб ёзади: “эфталитлар (салтанати) бир ҳукмдор орқали идора этилиб, ўз қонуний (адолатли) давлатчиликларига эгадирлар. Ўзаро ва қўшниплар билан (муносабатларда) адолат меъёрини сақлашда византияликлар ва форслардан ҳеч бири қолишмайдилар”. Демак, эфталитлар даврида ҳам кушонлар давридаги каби салтанат якка ҳукпмдор томонидан бжошқарилган.

Ҳали кушонлар давридаёқ ер ва қўрғонларга эга бўлган аслзодалар ажралиб чиқа бошлаган, деҳқонлар маҳалий зодагонларга кўпроқ тобе бўла бошлаган. Эфталитлар улкан ҳудудда бошқарувни қўлга киритгач обод деҳқончилик воҳаларига, ривожланган шаҳарларга, савдо йўлларига эга бўлдилар. Вақт ўттиши билан эса маҳаллий аҳоли билан аралашиб кета бошладилар. Натижада уларнинг бевосита ворисига айланади. Шу боисдан 568-569 йилларда Византия императори Юстин ҳузурида бўлган турк елчиси императорининг “Эфталитлар шаҳарларда яшайдилардими ёки қишлоқлардами?” деган саволга “улар шаҳарллик сулолар, олий ҳазратлари деб жавоб берган”

Эфталитларнинг бир қисми кўчманчи чорвадор бўлса, асосий каттарорқ қисми шаҳар ва қишлоқларда яшайдиган ўтроқ аҳоли бўлган. Тохаристон ва Суғдда деҳқончилик ва боғдорчилик ривож топган. Қашқадарё ва Зарафшон водийларида ғалладан ташқари шоли ҳам етиштирилган. Хитой манбаларида қапйт этилишича %6 асрларида ҳусусан Шарқий Туркистон ва Туркистон ерларида кўплаб ғўза екилар эди. Марказий Осиёнинг пахта толаси Хитойда ҳам машхур бўлган. Тоғ ва тоғ олди ерларидаги аҳоли йилқичилик билан шуғулланган. Фарғона водийсида зотдор арғумоқлар кўпайтирилар эди. Феодал муносабатларнинг таркиб топа бошлаши билан суғориладиган ер майдонларини маълум бир қисми мулкдор зодагон табақа вакиллари-“деҳқонлар” қўлида тўпланар бошланган эди.

Бунинг натижасида қишлоқ жамоасининг еркин деҳқонлари маълум даражада зодагор деҳқонлар асоратига тушиб, уларга қарам “кабивар” ларга айланмоқда. Суғорма ерларнинг бир қисми ибодатхоналарни мулки ҳисобланган. Бундай ерлар “Вағинзе” деб юритилган эди. Яйловларнинг асосий қисми оқсоқол зодагонлар қўлида бўлган. Эфталитлар орасида мол-мулк табақаланиши ҳам кучли бўлган. Улар орасида феодал муносабатлар шакилланиши билан бир қаторда ибтидоий жамоа тузуми сарқитлари ҳам сақланиб қолган эди.

Хитой солномаларида қайд қилинишича эфталитларда полиандрия (кўп ерлик) ҳам тарқалган эди. Бир неча ака-укада умумий битта хотин бўлиб, унинг бошидаги қалпоғининг бурчаклари сонига кўра ака-укалар нечталигини билиш мумкин эди. Олий табақа вакиллаари ичида кўп хотинлик одати айниқса кенг тарқалган.

Энг бой зодагонлар доимий ҳамроҳ сифатида 20 ва ундан ортиқ дўстларга эга бўлишган. Зодагон қафот этганда, қоида бўйича дўстлари ҳам тириклигича қабрга қўйилган. Бэши солномасида ёзилишича, зодагонлар қазо этган қавтда махсус тайёрланган тош даҳмаларга, оддий эфталит мурдаси эса тупроққа қўйилган. Бу икки хил кўмиш жамиятининг синфий табақаланишидан далолат беради.

Зодагонлар қиммаатбаҳо кийимларда юришган. Бу ҳақда Сон Юн ўз эсдаликларидан қайд қилиб ўтади. Жиноятчилик қилган шахс ким бўлишидан қатъий назар боши кесилган, ўғирланган мол-мулк миқдоридан қатъий назар ўн баробар қилиб ундириб олинган.

Эфталитлар кучли қўшинга эга бўлишган. Лашкарнинг асосий қисмини суворийлар ташкил этган. Суворийлар асосан гурзи ва қилин билан қуролланганлар. Хитойликлар уларни моҳир камонбоз деб ҳам таърифлашган. Отлиқ қўшин асосий аҳамият касб этган.

V VI асрларга деҳқончилик воҳаларида эфталитларнинг ўтроқлашуви кучаяди, бунинг оқибатида суғорма каналлари қазиб чиқарилиб, минглаб гектар янги ер майдонлари ўзлаштирилади. Суғориш услуби такомиллашади, шоҳариқлар чуқурлашиб, серсув суғориш тармоқларига айланган. Ҳозирги вақтда ҳам мавжуд бўлган Заҳариқ, Бўзсув, Дарғом каналлари V асрда барпо этилган энг йирик суғориш тармоқларидан бўлган. Шунингдек тоғ олдиларига сув чиқариш учун сув чиқариш асбобларидан ерларда зодагон деҳқонлоарнинг қалин хом ғиштдан уриб чиқилган ва баланд пойдевори устига қурилган улкан қўрғонлари, истеҳкомлар юзага кела бошлаган.

Истеҳкомларнинг тўрт бурчаги билан буржлар билан мустаҳкамланиб, девору-мўрилари бир неча қфатор камондан ўқ узгич нишон туйнуклари билан таъминланган. Қалин мудофаали феодал қўрғонлари илк ўрта асрнинг ўзига хос меъморчилик намуналаридан бўлиб, Нахшаб воҳасидаги Заҳоки-Морон қалъаси, Бухородаги Шаҳри Вайрон, Хоразмдаги Фир қалъаси шулар қаторидандир.

Воҳаларни ташқи душмандан ҳимоя қилиш мақсадида бир неча чақиримлаб қалин деворлар барпо этилган. Самарқанд воҳасидаги 12 та дарвоза эга бўлган Девори қиёмат, Бухоро воҳасидаги узунлиги 336 км. Ли Кампирак, Тошкент воҳасидаги Кампирдевор истеҳком деворлари шулар жумласидандир.

Шу давр меъморчилигида қасрлар қурилиши айниқса аҳамиятли бўлган. Қасрлар одатда 2 қаватли, шипи текис, гумбасимон ва равоқсимон ёпилган бир неча хонадан иборат бўлган. V асрдан бошлаб сарой, қасрлар қурилишда пахса ва хом ғишт билан бир қаторда кирпеч (пишиқ ғиштлар) ҳам ишлатилина бошлаган. Сарой ва ибодатхоналар деворлари одатда рангдор тасвирлар билан безатилган.

Бундай тасвирий санъат намуналаридан бири Болаликтепа (Сурхандарё) қасри деворларида қайд этилган. Бу нодир тасвирий санъат асарларида башанг кийинган аёл ва эркакларнинг зиёфати тасвири берилган. Расмлар катта дид маҳорат билан ишланеган.

Шу давр моддий маданият ёдгорлиги сифатида Хоразмда Тупроққалъа харобасини ҳам кўрсатиш мумкин. Бу қалъа қалин истеҳком деворига эга бўлиб, қалъа ичидаги тўғри йўналтирилган кўчалар шаҳарни 10 та мавзега бўлиб турган. Шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида кўтарма супа устига хом ғиштдан сарой қурилган. Унинг ёнида арк биноси бўлган. Шунингдек 100га яқин турар, қадимги Хоразм ёзувларида битилган 80 тадан ортиқ ҳужжатлар топилган.

Эфталитлар меъморчилигининг ажойиб намуналаридан бири Бухоро яқинидаги Варахша саройи бўлган. Бу қўрғон улкан тўртбурчак шакилдаги тепа устига қурилган. Деворлари ганч қилиниб, суратлар билан безатилган. Хоналар кенг-кенг бўлиб, қалин деворлар билан бир-биридан ажралиб турган. Бу қаср бухорхудотларнинг VI - VII асрларда қароргоҳи бўлган. Шунингдек Тошкент воҳасидаги Оқтепадан, Жўн ариғи яқинидан, Пойкентдан ва бошқа бир қатор жойлардан эфталитлар даври ёдгорликлари топиб тадқиқ қилинган.

Эфталитлар даврилда ҳунармандчилик ҳам ривож топган. Айниқса кулолчилик, шишасозлик, чилангарлик, бўзчилик, заргарлик, қуролсизлик касб-ҳунарлари равнақ топган. Чочда ясалган ўқ ва ёй “камони чочий” номи билан машҳур бўлган. Катта-кичик ўаҳарлар сони кўпайган. Биргина Зарафшон воҳасида Ривдад, Кушония, Хариман, Арқуд, Ромитон, Варахша, Пойканд каби савдо-ҳунармандчилик шаҳарлари мавжуд эди. Айрим маълумотларга кўра Пойканд шаҳри эфталитларнинг пойтахти бўлган.

Эфталитлар халқаро савдо соҳасида Эрон, Византия, Ҳиндистон, Хитой билан савдо-сотиқ муносабатларини олиб боришган. Эфталитлар “Ипак йўли” ни назоратга тутишга ҳаракат қилганлар “Ипак йўли” савдосидаги ва умуман савдогарлар ичида Суғдлар етакчи ўринни эгаллаган эди. Бу пайтда Марказий Осиёда олтин, кумуш, бадахшон лаълиси, рангли шиша ва шиша буюмлар турли ҳил мевалар, ип газлама, қора кўл, зоттор тулпорлар билан савдо қилинарди.

Аввал бошида Эфталитлар Сосонийлардан бўлган вараҳран V ва Перознинг кумуш тангаларидан ўзаро савдо-сотиқда фойдаланар эдилар. Кейинчалик Эфталитлар Эрон шоҳи Варахран V Бахромгўр тангаларига тақлит қилган ҳолда кумуш тангалар зарб қилдилар. Бундан ташқари Бухоро, Пойкант, Самарқанд, Хоразмдаги маҳаллий хокимлар томонидан чиқарилган тангалар ички савдода кенг муомилада бўлган.

V - VI асрлардла диний эътиқод ва тасавурлари билан узвий боғлиқ бўлган тасвирий санъат сопол ҳайкалчаларни ясаш ва уларга топиниш кенг ёйилади. Сопол ҳайкалчалар жой турларига кўра турлича бўлиб кийим-кечаклар, юз сиймолари тақинчоқлари жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилган. Улкан ҳудуддаги Эфталитлар жуда кўп халқларни ўзида бирлаштирганлиги сабаби диний эътиқодлари турлича бўлган. Суғдда зардуштийлик кенг тарқалган бўлса, Тохаристон ва Шарқий Туркистонда буддийликка эътиқод қилувчилар кўпчиликни ташкил этган. Шаҳарларда Насронийлар ва Яҳудий жамоалари ҳам мавжуд эди. Молилик ва Маздак

таълимоти тарафдорлари ҳам пайдо бўлаётган эди. Навруз куни Бухоро оташпараслари Сиёвуш қабри устида хўроз сўйиб қурбонлик қилар эдилар.

Жанубда Буддийлик таъсири кўпроқ эди. Чорвадор аҳоли Туркийча сўзлашганлиги сабабли Туркий тил тобора кўпроқ ёйила бошлаган. Ўтроқ аҳолининг катта қисми суғдий тилда сўзлашар эдилар. Сўғд тили ва ёзуви етти сув, Фарғонадан ўтиб Шарқий Туркистонга қадар етиб боради. Унинг "Самарқанд усули" кенг ёйилган эди. Бундан ташқари Хоразм Кхарошди, Бухоро ёзувлари ҳам мавжуд бўлган. Бундай ёзув ёдгорликлари Зангтепа, қоратепа, Афросиёб харобаларидан Кофирқалъадан топилган.

2.Турк ҳоқонлиги. Ҳоқонлик даврида Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий ва маданий ривожи.

Марказий Осиё давлатчилиги тарихида Турк хоқонлиги давлати муҳим ўрин эгаллайди. Турк хоқонлиги ҳусусидаги манбалар етарли бўлсада, лекин уларнинг кўпчилиги бир-бирига қарама-қаршилиги маълумотлар олинди. Биринчи навбатда VII- VIII асрларда тўпланган манбалар анча қимматлидур. Бу епик график ёдгорликлар Ўргун-Энесе руний ёзувлари Хитойнинг "танхонадони тарихи" VII-IX раср тарихий манбаси VI аср оҳирида яшаган Византиялик тарихчилар Менандир, Протектор, Пиёфан, Византийский, суриячилик тарихи Ионна Эфессийларнинг тарихи асарларидир.

Шунингдек бу тўғридаги маълумотлар араб тарихчилари ат-Табарий, Деноварий (IX-X аср) ўлкамиз фузалоларидан Абу Райхон Беруний, Наршаҳий (X аср) ва бошқалар асрларида ҳам учрайди. Кейинги вақтда бу масалага янада эътибор кучайди. Археолог олимлар, тарихчилар, адабиётшунослар, антропологлар бу хусусида янги тадқиқотлар олиб бормоқдалар. Турклар, туркий қабилалар тарихи масаласи Тошкентда ўтказилган III жаҳон Туркология анжуманида ҳам кенг муҳокама этилди.

"Алпомиш", "Гўрўғли", "Манас", "Дада қўркут" каби умумтуркий халқ достонлари, Ўрта асрлардаги Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб ва бошқалар асарларида туркий маданият, адабиёт, тарих тўғрисида турли маълумотлар келтирилади.

XI асрда яшаган аллома, Маҳмуд Қошғарийнинг замондоши Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг "Қутадғу билиг" (Саодатга йўлловчи билим) асарида афсонавий турк саркардаси Алп Эр Тунга тўғрисида шундай деб ёзади: "... у билимдон, заковатли, катта ҳунар эгаси эди, бу фазилатлари унинг шон-шуҳратини дунёга таратган. У турк бекларининг сараси, овозаси оламни тутган, ҳунари талай эди. Унинг тенги топилмасди. Форслар уни Афросиёб деб аташган".

Тарихда туркларнинг келиб чиқиши ҳусусида кўплаб афсона, ривоятлар ҳам мавжуддир. Абу Исҳоқ Нишопурий жам қилган (VIII аср) "Қиссаи-ал анбиё" асарида туркларнинг келиб чиқиши Нуҳ пайғамбарга бориб тақалади.

Хитой ёзма манбаларида Турклар "хун" номи остида эрамининг 92 йилида Олтойнинг этакларига келиб ўрганишганлиги ва жужанлардан рухсат олиб улар учун темир қазиб чиқаришни бошлагапнлари ҳақида маълумот

берилди. Бу улуғ Ашин уруғи номи билан аввал ьошда аталиб келган. Хитойлар Ашин қабиласини “Ту-кю”, деб ҳам юритилган. П. Пелъо бу сўзни “Турк-ют” (яъни туркийлар) деб изоҳлаган. “Турк” атамаси кучли, бақувват деган маънони англатади.

Аввал бу улуғга берилган турк атамаси кейинчалик уларга яқин турган барча қабила-уруғларга ҳам умумий ном сифатида айтилиб кетилган.

Ашин уруғидан бўлган Асан (Асян), ва Туу, (460-545) туркий қабилалари иттифоқига асос соладилар. Туунинг ўғли Бумин (бу туркча ном, хитойча Тумин) ўзига Теле қабиласини буйсундирилади. Эндиликда анча мустаҳкамланган бу қабилалар иттифоқи ўзлари қарам бўлиб турган жужанлардан халос бўлиш йўлини қидиришади. Бумин 551 йили Марказий Осиёдаги энг кучли бўлган жужанлар хонини мағлуб этади.

Ўша йили Бумин янги давлат –Турк ҳоқонлигига (551-744) асос солади. Или дарёси бўйида ҳукмдор деб эълон қилингача “Илихон” деган унвонни олади. Турклар ҳукумдори ўзини ҳоқон (туркча-қаған) деб юрита бошлайди. Олтойдаги Ўтукан шаҳри янги Турк ҳоқонлигининг пойтахти қилиб белгиланади. Бумин ўз укаси Истамига (Истеми-туркча, Сэдими-хитойча, Синжибу-арабча, Стемби-хаган юнонча) биринчи саркарда, давлатнинг биринчи амаодор даражасига тўғри келувчи “Ябғу” (баҳодир) унвонини бериб у билан биргаликда ўз давлатини кегайтириш пайига бошчилик қилиб тез орада Шарқий Туркистондаги нушиби, туркаш, узли қабилаарини ўзига буйсундиради.

Муқанхон ҳукумронлиги даври турк ҳоқонлигини энг қудратли паллага олиб кирди. 554 йил Муқан ҳоқон Шарққа юриш қилиб Узоқ Шарқ ўлкаларини ўзига буйсундиради ва Тинч океани қирғоқларига чиқади. У Ўрхун, Туғла, Селенга дарёлари бўйларидаги қабилаларни, Енисей дарёси бўйларидаги қирғизларни, Байкал атрофларидаги уйғурларни ўзига бўйсундиради. Муқан ҳоқон эфталитлар давлатини тугатиш учун 544 йил Эрон шоҳи Хусрав I Анушеронга элчи жўнатади.

588 йил турклар Урал ва Волга бўйларини забт этиб Шимолий Кавказдаги кўчманчи оварлар билан тўқнашади. Турклар эфталитлар ва оварларга қарши курашишда Византия ва Эрон билан дўстона алоқани мустахкамлашга ҳаракат қила бошлайдилар. Византиядан фойдаланган Эрон эфталитлардан Тоҳаростон, Чағаниён, Қобул атрофдаги ерларни тортиб олади.

563 йилдан эфталитларга қарши шимолдан турклар Чоч водийсига бостириб кирадилар. Тез орада улар томонидан Самарқанд, Кеш, Нахшаб эгалланади. Эфталитлар Хутталон, Термиз, Балх, Амул, Замм шаҳарларидане ёрдам олиб Бухоро яқинида катта жангга тайёргарлик кўрдилар. 8 кунли шиддатли жангда эфталитлар турклардан енгиладилар.

Турклар тезлик билан ҳаракат қилиб иложи борича эфталитларнинг ерларини кўпроқ ўз кўлларига олишга ҳаракат қиладилар. Амударёнинг жанубий соҳилигача бўлган ерлар, Эрон, унинг шимолий соҳилларидан Каспийгача бўлган ерлар турклар қўлига ўтади. Бирмунча вақт эфталитларнинг қолган-қутгани Зарафшон воҳасида яшаб туркларга солиқ

тўлаб туради. Жанубдаги ярим мустақил эфталитлар ерлоари сосонийлар томонидан бир оз вақтдан кейин буткул бўйсундирилиб олинади. Эфталитлар давлатининг мағлубиятидан сўнг бевосита иттифоқчилар ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўла бошлайди.

Ҳоқонликнинг бевосита ғарбий қисмини бошқариб турган Истами ва бош ҳоқон Муқанхон ҳам савдо йўли ва унинг аҳамиятини яхши тушуниб бу масалани тинчлик билан ҳал қилишга ҳаракат қила бошлайдилар. Истами Ябғу Суғд ихшидига бу масалани ҳал этиш вазифасини топширади. Эронга машҳур Суғд савдогарри ва дипломати Мониах бошчилигида элчилар гуруҳи жўнатилган. Хусравшоҳ ўз атрофидаги амалдорларнинг маслаҳатига кириб, суғдийлар олиб келган ипакликларни сотиб олиб, сўнг уни элчилар кўз ўнгида йиғиб ёқиб ташлайди.

Истами бу воқеадан сўнг қатитқ ранжиса-да, Хусравшоҳ ҳузурига 2-маротаба ўз элчиларини юборади. Бу элчилар гуруҳи эндиликда фақат турклардан иборат бўлиб, унинг натижасидан яқин орадаги сиёсат намоён бўлиши керак эди. Бу сафар турк элчилари заҳарлаб ўлдирилади. Уларнинг фақатгина бир нечасигина ҳоқон ҳузурига етиб келади. Ўз ишларини сосонийлар “Турклар иссиқ об-ҳавони кўтариша олмадилар” деб беркитишади. Истами Ҳусрав I Анушервон қўшинларини тор-мол қилиб Эроннинг шимолига бостириб киради. Эфталитлар ўз ерларининг Эронга тушиб қолган қисмини яна ўз қўлларига қайтариб олади. Эрон тинчлик сулҳига келишиб 40000 Византия тилласи тўлаш мажбуриятини олади. Ундан сўнг Эрон билан Византия ўртасида ҳам уруш бошланиб, кетиб, сосонийлар давлати жуда ночор аҳволга тушиб қолди.

576 йили Муқан ҳоқон ва Истами ябғуларнинг вафотидан сўнг Турк ҳоқонлигининг таъсири анча заифлаша бошлайди. Эрон саркардаси Баҳром Чубин Чур-Баға ҳоқон қўмондонлигидаги 30000 кишилик турк қўшинини тор-мол қилади. Чур Баға жангда ҳалоқ бўлади. Баҳром Чубин Бухоро яқинидаги Пойкенд шаҳрига бостириб Ҳоқон ҳазинасини эса Эрон шоҳи Хурмуздга юборади.

Муқон ҳоқон вафотидан (576 йил) сўнг тахтга унинг укаси Арслон Тўба ўтирди. Арслон Тўла буддийликка берилган бўлса-да, ммлакатни мустаҳкамлаш учун Ци салтанати билан шартнома тузади. Бундан ташқари у мамлакатни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожлантириш чораларини ҳам кўрди. Аммо, 581 йилда Арслон Тўба вафот этгач Турк ҳоқонлари ўртасида ўзаро курашлар авж олиб кетди. Бу курашлар натижасида ҳоқонлик икки қисмга: шарқий ва Ғарбий қисмга бўлниб кетди. Шароқий ҳоқонлик Хитой ва Мўғулистони бир қисмини ўз ичига олиб уни Арслон Тўбанинг кичик ўғли Ишбара бошқара бошлайди.

Иккинчи ҳоқон ғарбий ерларини-Еттисув, марказий Осиёнинг асосий қисми, Шарқий Туркистон, ҳозирги Қозоғистон тасарруфини олган Истами ябғунинг ўғли Қора Чурин бошқарар эди. Қора Чурин Истамининг вафотидан (576 йил) сўнг бу лавозимига ўтирган бўлиб, бошқа ҳоқон ва хонлар ичида энг қобилиятлиси ва тадбиркори эди. Кейинги хонлар-Тўамон ва Амроқ эди. Улардан ташқари яна кичик 4 та хон бўлган. Бу ҳокимлар ўртасида зимдан

адоват кезар, уларнинг кўпи бир-бирига душманд бўлиб, қулай вазият келишини кутиб турар эдилар. Ўзаро курашлар натижасида мамлакат ичида ҳам аҳвол кескинлашиб, иқтисодий таназзул бошланиб кетди.

Шу вақтда кескин вазият пайтида туркий шаҳзода Обрўй бошчилигидаги халқ ҳаракати (585-586 йиллар) бўлиб ўтди. Обрўй ҳаракати тўғрисида узуқ-юлуқ маълумотлар сақланиб қолган. Хусусан Абдурҳмон Муҳаммад Нишопуйрийнинг (XI аср) "Ҳазинат-ал-улум" асаридаги бу масалага ьағишланган парча Наршаҳийнинг "Тарихи Бухоро" асарига киритилган. Унинг ёзишича Обрўйнинг қароргоҳи Пойкандда бўлиб, у бой зодагонлар ва савдогарлар устидан қаттиқ назорт ўрнатган. Бунга чидай олмаган зодагонлар Туркистон толмонига йўл олишган. Обрўй атрофида эса қашшоқ деҳқонлар гуруҳлари йиғила борган.

Ўзаро муттасил урушлар ҳамада тахт талашишлар мамлакатни парчаланиб кетиши ва маънавий иқтисодий инқироз ҳолатига олиб келди. Қора Чурин қариб қолган вақтида тахминан 600 йилларга келиб ўзини хоқон деб эълон қилади. Қора Чурин Буғу хоқон (қаҳрамон хоқон) деган номни олган эди. Хоқонликдаги оғир вазиятдан фойдаланган Хитой императори ички назолар келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. 582-603 йиллардаги ўзаро урушлардан сўнг 603 йил хоқонлик тўла мустақил 2 қисмга: Шарқий ва Ғарбий қисмларга айланди. Ғарбий хоқонлик таъсири остида Еттисув, Чуводийси, Волга, Кубаннинг куйи қисми, Иртиш, Ишим дарёлари бўйидаги ерлар, Марказий Осиёнинг кичик ярим мустақил давлатлари унинг таркибида бўлди.

Феодал муносабатлар ривожланаётган Ғарб хоқонлигининг ижтимоий таркиби ҳам, сиёсий бошқаруви ҳам анча-мунча мураккаб эди. Ярим асрлик ҳукумдорлик жараёнида туркларнинг бир қисми ўтроқлашади, қолганлари ерли чорвадорлар билан аралашиб кетади. Зтроқ ҳаётнинг анъанавий – маъмурий удумлари таъсирида бошқарув таркиблари аста-секин ўзгариб, туркларнинг ижтимоий ва сиёсий мавқеи мустаҳкамланиб боради. Турклар сиёсий ҳаётда фаол қатнашиб, Марказий Осиё сиёсатининг ҳамма жабҳаларида тенг қатнаша бошладилар. Ҳоқон Шегуй вафотидан кейин (618 йил) ҳокимияти келган Тўн ябғу (Тўн баҳодир) даврида Ғарбий хоқонлик яна кучаяди.

3.Ўрта Осиё халқлари араблар истилоси ва ҳукмронлиги даврида.

VII асрнинг ўрталарида Арабистон ярим оролида яшовчи тарқоқ араб қабилалари Ислом таълимоти асосида марказлашган кучли Араб ҳалифалигини ташкил қилдилар. Бу харакатни раҳбари Пайгамбаримиз Муҳаммад Ибн Абдуллоҳ эди. Араблар тез фурсат ичида қўшни давлатлар Эрон ва Византияни босиб оладилар. Миср, Сурия, Фаластин давлатлари бўйсундирилади. Ислом дини жаҳон динларидан бирига айланади. Араблар

Мовароуннахрга 705 йилда Қутайба Ибн Муслим бошчилигида юришни бошлаб Балх шаҳрини эгаллайдилар. 707 йилда Қутайба катта қўшин билан Амударёдан ўтиб Бухоро воҳасига бостириб киради. Пойканд шаҳрини қамал қилиб, қаттиқ қирғиндан сўнг уни эгаллайди. 708-709 йилларда Бухорони босиб олади. Шундай қилиб 10 йил давомида муттасил олиб борилган қонли жанглар натижасида Мовароуннахр Араб ҳалифалигига бўйсундирилади. Мовароуннахр босиб олинганч истилочилар барча шаҳар ва қишлоқларга ўз ҳарбий қисмларини жойлаштирадилар. Ўрн атилган сиёсий хокимиятни мустаҳкамлаш ва уни барқарорлигини таъминлаш учун Ислом дининг тарғиботи ва уни ерли аҳоли ўртасида тарқатиш ишлари билан шуғулланадилар. Улар ҳарбий кучга таяниб, аҳолидан турли солиқлар ундириб, уларни турли жамоа ишларига сафарбар этадилар. Мовароуннахрнинг иқтисодий хаётини ўз қўлларида жиловлаш учун истилочилар бу ерда ҳам сосонийларнинг солиқ тартибини жорий этадилар. Тартиб буйича экин ерларидан 0,20 - 0,25 хисса миқдорида хирож, чорва хунармаднчилик ва савдо сотиқдан қирқдан бир хиссада закот ҳамда ислом динини қабул қилмаган маъжусийлардан эса жузья солиғи олинган.

VIII асрнинг 70-80 йилларида Мовароуннахрда Арабларга қарши қўзголон кўтарилди. Бу қўзголон “Оқ киймлилар” қўзголони деб аталиб унга Марвлик ҳунарманд Хошим ибн Хаким раҳбарлик қилди. У “Муқанна” яъни ниқобдор лақабини олган, у саводли ва билимдон шаҳс бўлган. Қўзголон Марвда бошланиб тез орада Сўғд, Қашқадарё водийсига ёйилади. Кеш шаҳри яқинидаги сом қалъаси қўзголо н маркази булган. Оқ киймликлар ҳаракати кенгайиб халк харакатига айланади. Бу қўзғолонни бостириш учун халифа катта куч тўплайди, аммо кўзғолончилардан катта талофат олиб, Самарқандга чекинади. Қўзғолон 776 йилда Бухорога ейилди. Наршаҳ қалъаси қўзғолоннинг марказига айланади. Сон жихатидан устун араблар Наршох қалъсини эгаллаб, қўзғолон рахбарини ўлдирадилар. Араблар энди қўзғолон маркази бўлмиш Самарқанд ва Кеш вилоятларига катта куч билан юриш бошлайдилар. Оқ киймликлар Арабларга қарши икки йил жанг қиладилар.Нихоят қўзғолончилар енгилиб Самарқанд шаҳри босиб олинади. Курашнинг охирги босқичи Кеш водийсида тоғлар орасида бўлади. Сом қалъаси узоқ муддат камалдан сўнг таслим бўлади. Муканна ўзини ёниб турган оловга ташлаб халок қилади. Шундай қилиб 10 йил давом этган Араб халифалигини ларзага келтирган қўзғолон бостирилади. Қўзғолонни енгилишига сабаб қўзғолончилар уюшқоқлик билан ҳаракат қилмадилар.
Маҳаллий задогон деҳқонлар араблар томонига ўтиб сотқинлик қилдилар. Қўзғолоннинг узоқ давом этиши қўзғолончиларни тинка (мадори) ни қуритди. Араблар қўзғолончиларни кучларини билиб ҳар бир вилоятда алоҳида-алоҳида равишда бостирдилар.

Араб истилочилари Мовароуннахрни босиб олганч, ўз хукумронлигини мустаҳкамлаш учун Ислом динини мажбуран қабул қилдиришга асосий эътиборни қаратдилар. Мовароун-нахрнинг тақводор аҳолисини узил кесил бўйсундиришда ягона динга-ислом динига бирлаштириш хал қилувчи аҳамият касб этишини улар яхши тушунар эдилар. Шу боисдан улар ерли

аҳолининг маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутган оташпарастлик, моний, будда каби динларни хурофот соҳта динлар деб эълон қилдилар. Айниқса Мовароуннахр аҳолисининг асосий дини хисобланган оташпарастликка қарши қаттиқ кураш олиб бордилар. Ибодатхоналарини вайрон қилиб ўрнига жоме масжидларини бино қилдилар. Диний китоблар ёқиб юборилди, дин арбоблари-кохинлар қувғин қилинди.

Ислом динини қабул қилиб мусулмон бўлган аҳолига дастлабки йилларда хирож ва жузья солиқларидан озод этилиб, имтиёзлар берилди. Намоз ўқиш учун масжидга борганларга икки дирҳамдан пул берилди. Исломни қабул қилишдан бош тортган аҳолидан жон боши солиғи-жузья ундириб олинди. Оғир солиқлардан кутилиш уч ун биринчи навбатда аҳолининг энг камбағал катлами исломни қабул қилдилар. Бироқ улар номигагина мусулмон бўлиб узоқ вактгача ўз динларига содиқлигича қолганлар.

Шундай қилиб араб истилочилари томонидан Мовароуннахрни босиб олиниши окибатида маҳаллий халқни урф-одати, дини ва эътиқоди, қадимдан ривожланиб келаётган маданияти поймол этилди. Истилочилар Мовароуннахрнинг ҳамма жойларида маҳаллий дин намоёндаларини, маданият, адабиёт ва илм аҳилларини қувғин қилдилар ва қатл этдилар. Сўгд ёзувида битилган диний ва шарий китобларни, илмий асарларни, кимматли ҳужжатларни йўқ қилдилар. Ислом дини араб тили ва ёзуви, халифалик қонун ва қоидалари зурлик билан жорий этилди. Натижада Мовароуннахр халқи узоқ давр мобайнида бесавод бўлиб қолди. Араблар келтирган ва ерли аҳоли учун мутлоқо ёт бўлган имлони ўзлаштириб саводхон бўлиш учун яна асрларга тенг авлодлар умри сарф бўлди

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Эфталийлар давлатининг юзага келиши, унинг ҳудуди хақида нималарни биласиз?
2. Маздакчилар қандай ғояларни илгари сурганлар?
3. Турк хоқонлиги қачон ва киалар тамонидан асос солинган
4. Турк хоқонлиги даврида Ўрта Осиё ҳудудидаги давлат-бошқарув тизими қандай бўлган?
5. Араб истеълочиларининг Ўрта Осиёга юришлари ҳақида сўзланг.
6. Араб босқинчиларига қарши Ватанимиз ҳудудида қандай халқ қўзғолонларини биласиз

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Хоқон- давлат бошлиғи.
Ябғу –баходир унвони.
Кадхудолар-катта оилаларнинг бошлиқлари.
хирож-даромаднинг учдан бир қисми

ушр –давлат идора ишлари учун даромаднинг 10фоизи миқдорида олинадиган солиқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А.Тарихий хотирасиз келажак йўқ-Т. «Ўзбекистон» 1998.
2. Аҳмедов Б, Асқаров А. Ўзбек ҳалқининг келиб чиқиш тарихи (дастлабки мулоҳазалар)|| Ўзбекистон овози. 1994 20 январь.
3. Шониёзов К.Ш. Ўзбек ҳалқининг шаклланиши жараёни. Т.2001 й.
4. Ходжайов Т.К. Ўзбек ҳалқи этногенези тарихидан. Т. «Университет», 1995.
5. Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртларининг номутахассис талабалари учун дарслик) Т. 2003й

6-Мавзу: IX-XII асрларда ўзбек давлатчилик, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаёт. (2соат)

1. ИХ аср бошларида Мовароуннаҳрнинг сиёсий аҳволи. Тохирийлар.
2. Сомонийлар давлати. Давлатни бошқариш, солиқ сиёсати, ер-сув муносабатлари.
3. Мовароуннаҳр. Қораҳонийлар хукмронлиги даврида.
4. Ғазнавийлар давлати.
5.Салжуқийлар давлати.
6.Хоразмшоҳлар давлати. Давлатни бошқариш тизими, солиқ сиёсати. Ерга эгалик шакллари.

1.IX аср бошларида Мовароуннаҳрнинг сиёсий аҳволи. Тохирийлар.

Араблар истилосидан кейин Ўрта Осиёда (IX-XII) феодал муносабатлар янада мустаҳкам негизда қарор топа борди.

Хуросон ва Мовороуннахрни идора қилган араб ҳокимлари бутун халифалик салтанатига кучли таъсир ўтказдилар. Буни 809 йилда Боғдодда мусулмон дунёси тарихида салмоқли из қолдирган. Машхур халифа Хорун-ар-Рашид вафотидан сўнг халифаликда юз берган муҳим сиёсий ўзгаришлар ҳам яққол исбот қилди. Мовороуннахр ва Хуросоннинг йирик феодал намоёндалари бўлмиш Тохир ибн Хусайн, Самон Худод сингари етакчи кучлар мадати билан халифалик тахтига ўтирган Хорун-ар Рашиднинг кенжа ўғли, Хуросон ноиби Маъмун яги халифа сифатида махаллий феодаллар, амиру-бекларга илтифотлар курсатиб, уларнинг ички мустаққиллигини янада мустаҳкамлашга сезиларли таъсир кўрсатди. Бунинг натижасида Тохир ибн Хусайн, Самон худот ва уларнинг авлодлари Хуросон ва Мовороуннахр худудларининг амалда хукмдорлари бўлиб олдилар. Тохирийлар расман халифаликка тобе хисоблансаларда, амалда ўз ички мустақил сиёсатини ўтказа бордилар.

Сулола асосчиси Тохир ибн Ҳусайн Хуросоннинг энг йирик ер

эгаларидан бўлиб у Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмунни тахтга ўтиришига ёрдам берган. Маъмун (813 - 833 й.) халифа бўлиб олгач, Тохир ибн Ҳусайн тез орада халифаликнинг энг нуфузли кишиларидан бирига айланди. У бир неча вақт халифа қўшинининг бош саркардаси лавозимида ишлади. 821 йили эса халифа уни Хуросон ноиби қилиб тайинлади. Тоҳир Хуросон ноиблигини пойтахти қилиб Нишопур шахрини танлади. Хуросонга қайтгач у ўзига қарашли ноибликни мустақил давлатга айлантириш режаларини туза бошлади. Бир йил ўтмасданоқ Тоҳир ибн Ҳусайн халифа исмини жума намозидаги хутбада қайд қилишни мау қилди. Бу халифага нисбатан очиқ исён эди. Лекин унинг режалари амалга ошмади. У тўсатдан вафот этди. Тахмин қилинишича, унинг ўлимида халифанинг одамларини қўли бўлган.

Халифа Маъмун Тоҳир ибн Ҳусайн ўрнига Хуросон ноиби қилиб унинг ўғли Талхни тайинлайди (822 - 828 йиллар). Тоҳирнинг иккинчи ўғли Абдулло ноиблик қилган йилларида (830 - 844 йиллар) Хуросон халифага вассал ҳисобланса-да, аслида мустақил давлатга айланди. Халифа Мутасим. (833 - 842 йиллар), бир неча бор Абдуллони бўйсундиришга ҳаракат қилди. Аммо бунда у муваффақиятсизликка учради.

Тохирийлар кучли хокимият тузишга, қишлок хўжалигини ташкил этишга астойдил харакат қилдилар. Янги суғориш иншоотларини барпо этдилар. Махаллий амалдорларни ўз лавозимларини суистеъмол қилмас-ликларини назорат қилдилар. Албатта бунда улар деҳқонлар манфаатини эмас, балки аҳолидан олинадиган солиқни хазинага изчил келиб тушишини назарда тутганлар. Улар на дехқондан олинадиган солиқ миқдорини, на улар утайдиган мажбуриятларни камайтирмаганлар. Солиқлар миқдори жуда катта бўлган. Солиқларнинг кўпчилиги деҳқонларни қўзғолон кўтаришига олиб келган. Тохирийлар бу қўзғолонларни шавқатсиз бостириб турганлар.

Тохирийлар ислом динини халқ орасида кенг ёйиш сиёсатини давом эттириб, ислом рухонийларини ўз режаларини амалга оширишда таянч деб билганлар. Талҳ ибн Тоҳир ноиблиги (842 - 864) даврида зардуштийлик дини сақланиб келган. Давлатни идора этишда тохирийлар малакали, билимли амалдорларга муҳтож эдилар. Шунинг учун улар билимдон одамларга хомийлик қилганлар. Маълум тоифадаги одамларга билим олиш учун кенг шароитлар туғдириб берганлар. Манбаларда қайд қилинишича Тоҳирийлар жуда билимдон бўлганлар. Хусусан, Тохир ибн Ҳусайн ва Абдулло анча танилган шоир бўлганлар.

Абдулло вафотидан кейин Тохирийлар давлати аста-секин инқирозга юз тутди ва кўп вақт ўтмай уларнинг хокимияти бутунлай тугатилди. Тоҳирийлар сулоласининг сўнгги вакили Муҳаммад ибн Тохир (862 - 873 йиллар) ЁҚУБ ИБН ЛАЙС БИЛАН бўлган жангда мағлуб бўлди.

2.Сомонийлар давлати. Давлатни бошқариш, солиқ сиёсати, ер-сув муносабатлари.

Сомонийлар сулоласига асос солган сомон йирик ер эгаси бўлган. Манбаларнинг бирида у Балх яқинидан, иккинчисида эса Самарқанд

атрофидан ёки Термиздан бўлганлиги кайд этилган. Сомон Маъмун Хуросон ноиблиги пайтида унга хизматга ўтган ва тез орада унинг эътиборини қозонган, Маъмун таъсири остида халқ зардуштийлик динидан воз кечиб, ислом динига кирган. Худди шу вақтда Сомонийнинг уғли Асад ҳам халифа Маъмуи эътиборрига тушган. Асаднинг тўртта уғли бўлган ва улар Маъмун саройида хизмат қилишган. Маъмуннинг буйруғига биноан Хуросон ноиби Асаднинг уғилларини 820 йилда Мовароуннаҳр ўлкаларига ноиб қилиб тайинлайди. Хусусан, Асаднинг катта уғли Нуҳни Самарқанд, Аҳмадни Фарғона, Яҳёни Шош ва Уструшонани, Илёсни Хирот ноиби қилиб тайинлайди. Тоҳир ибн Хусайн Асаднинг уғилларини яхши билган ва уларга керакли вақтда ёрдам қўлини чўзган.

Аҳмад Сомоний аста-секин Мовароуннаҳрни ўз оиласи бошчилигида бирлаштиришга киришади. Тоҳирийлар Аҳмаднинг бу фаолиятига қаршилик кўрсата олмадилар. 864 йилда Аҳмад вафот этди. Сомонийлар сулоласининг бошлиғи сифатида 865 йилда Аҳмаднинг уғли Наср тан олинди. Лекин ҳамма Сомонийлар ҳам сулола бошлиғи сифатида Насрни бирдан тан олмадилар: хусусан Шош хокими Ёкуб Насрни тан олмай ўз номидан тангалар зарб қила бошлади. Айниқса, Насрнинг укаси Исмоил билан алоқаси кескин эди. Маълумки, 873 йили Бухоро вилоятини Тоҳирийларнинг сўнгги вакили Муҳаммад ибн Тоҳир босиб олди ва унга солиҳлар солди. Бундан ғазабланган халқ Муҳаммадга қарши қўзғолон кўтардилар. Шаҳар амалдорлари Наср ибн Аҳмадга мурожаат қилиб, сомонийлардан Бухорога ноиб юборишни илтимос қилдилар. Бухорони сомонийлар давлатига қўшиб олишни режалаб юрган Наср бу таклифни хурсанд бўлиб қабул қилди ва Бухорога ноиб қилиб укаси Исмоилни жўнатди. Исмоил Бухорога келиб қўзғолонни бостирди.

Наср Исмоилни ўз ноиби деб хисоблар эди. Исмоил ибн Аҳмад Бухорода ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, Самарқандга юбориладиган солиқни юбормай қўйди. Шундан сўнг ака-ука ўртасида низо пайдо бўлди: 886 йили Наср ва Исмоил қўшинлари тўқнашдилар. Бу жангда Исмоил мағлуб бўлди ва у вақтинча Бухоро ноиблигидан туширилди. Лекин икки йил ўтгач ака-ука қўшинлари ўртасида яна тўқнашув бўлди. Бу жангда Исмоилнинг қўли баланд келди. Наср қўшини тор-мор қилинди. Мовароуннаҳр хукмронлиги Исмоил қўлига ўтди. Лекин Исмоил Насрдан тахтни тортиб олмади ва Наср ўз вафотигача (892 йили) сомоиийларнинг бошлиғи сифатида Самарқандда қолди.

Наср вафотидан сўнг Исмоил давлат бошлиғи бўлди. Пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилди. Ўзаро жанжал ва исёнларни бартараф этгач Исмоил 893 йили кўчманчиларга қарши қўшин тортди ва Тарозни эгаллади. У бу ерда хонни ва унинг 10 минг қўшинини асир олиб, бу жангда катта харбий ўлжани қўлга киритди. Халифа ал-Мутадис (892 - 902 йиллар) Исмоилни қудрати кучайиб кетаётганлигини кўриб, Мовароуннаҳрдан махрум бўлиб қолишидан саросимага тушди ҳамда хийла йўлларини излай бошлади. У Мовароуннаҳрдан узининг барча одамларини саройга таклиф этди ва уларга Исмоилни Мовароуннаҳр ҳокимлигидан туширилгаилигини ва

Амр ибн Лайсни у ерга ҳоким қилиб тайинланганлигини эълон қилди. Бу билан халифа ўзининг икки душманидан бир йўла қутулмоқчи эди. Мовароуннаҳр ноиблиги тўғрисида ёрлиқни олган Амр ибн Лайс Исмоилга қарши қўшин тортди. 900 йили Бухоро остонасида Амр ибн Лайс қўшиии тор-мор этилади. Наршаҳий ва бошқа муаллифларнинг қайд қилишича, Исмоил Амр билан бўладиган жангга қўшиндан ташқари Бухоро ҳунармандларини ва ҳамда оддий халқнинг қўлига қурол бериб, ўз озодлигини сақлаб қолишга чақирган. Кенг халқ оммасининг бу жангда иштирок этиши Исмоилга зафар келтирди. Исмоил араб босқинидан кейин биринчи бўлиб ўзаро жанжаллар, босқинчилар томонидан таланган ўлкани қудратли бир давлатга айлантиришга муваффақ бўлди.

Энди Исмоил олдида асосий масала турар эди. У ҳам бўлса араб халифалигидан ўз мустақиллигини сақлаб қолиш учун марказлашган мустаҳкам давлат маъмуриятини тузиш керак эди. Йирик ер эгаси бўлган Исмоил биринчи навбатда маҳаллий феодал зодагонлар ва савдогарларнинг маанфаатларини кўзлаб иш тутди. Давлатнинг иқтисодий куч-қудратини ошириш, қишлоқ хўжалигини, ҳунармаядчиликни ва савдони ривожланиши учун кенг шарт-шароитлар туғдириб бериш лозим эди. Шу мақсадда Исмоил катта ва яхши қуролланган, сараланган қуролли кучларни ташкил қилишга киришди. У айниқса, турк ғуломларидан иборат қисмларни тузишга катта эътибор берди. Натижада Сомонийлар давлати тез орада мусулмон шарқидаги марказлашган кучли давлатга айланди.

Йирик ер эгаси бўлган Исмоил маҳаллий феодал зодагонлар ва савдогарларга суяниб давлатни идора қилган. Лекигн Исмоил ҳам, бошқа Сомонийлар ҳам ички ижтимоий зиддиятларни йўқота олмаган. Дехқонларнинг ер эгалари томонидан қаттиқ эксплуатация қилиниши натижасида феодалларга қарши қўзғолонлар бўлиб турган. Бундан ташқари айрим чека ўлкаларнинг хокимлари марказлаштириш сиёсатига иложи-борича қаршилик кўрсатганлар. Хусусан, Хоразм, Афғонистон худудларида жойлашган ҳокимлар сомонийларга вассал бўлсада, улар ўз ерларида мустақил сиёсат юргизганлар. Улар сомонийлар саройига тўланадиган солиқнинг маълум қисмини эмас, балки совға-саломлар юбориш билан кифояланганлар.

907 йилда Исмоил вафот этгач тахтни ўғли Аҳмад ибн Исмоил эгаллади (907 - 914 йиллар). Аҳмад хукимронлиги даврида бир қанча қўзғолонлар бўлиб ўтди. Хусусан, амакиси Иссоқ ибн Аҳмад Самарқандда, Рай ва Сейистон хокимлари исён кўтардилар. Бу исёнлар шавқатсизлик билан бостирилди. Аҳмад узоқ вақт ҳукмронлик қилмади. Давлатни идора этишда араб тилини қайта тикланиши кўпгина маҳаллий зодагон ва Турк руломларининг норозилигини уйғотди. 914 йилда у Турк руломлари томонидан ўлдирилди. Тахтга Аҳмаднинг 8 ёшли уғли Наср ибн Аҳмад (914 - 943 йиллар) ўтирди. Саройнинг рухсати билан давлат ишларини вазир Абдулло Жайҳоний бошқарди.

914 йилнинг охирида Самарқандда яна қўзғолон кутарилди. Давлатнинг жанубий худудларида бўлган Ҳусайн ибн Али Марвозий раҳбарлигидаги

қўзғолон айниқса кескин тус олди. Қўзғолон карматлар ғояси байроғи остида бўлиб ўтди. Бу қўзғолон 918 йилда бостирилди. Марвозий асир олинди. Кўп ўтмай Марвозий рахбарлигидаги қўзғолон бостирилгач Аҳмад ибн Нуҳ ҳокимиятга қарши қўзғолон кўтарди. 922 йилда эса Илёс ибн Иссоқ қўзғолон кўтарди. Тинмай давом этган қўзғолон ва исёнлар Сомонийлар давлатининг қудратига катта таъсир кўрсатди ва у аста-секин таназзулга юз тутди.

Наср ҳукмронлиги даврида Сомонийлар давлати ҳудудларида карматлар ҳаракати анча кескин тус олди. Карматлар исломни ёйилишга, феодал муносабатларни кучайишига қарши чиқдилар ва олдинги анъаналарни, қишлоқ жамоаларини қайта тиклашни ёқлаб чиқдилар.. Шунинг учун бу ҳаракатга кенг халқ оммаси қўшилди. Карматлар ҒОЯСИНИ амалдорларнинг бир қиеми ва ҳатто Насрнинг ўзи ҳам қабул қилди. Насрнинг бу қадами реакцион мусулмон рухонийларнинг ва турк ғуломларини норозилигини қўзғатди. Натижада Наср тахтдан воз кечишга мажбур бўлди. Тахтга Насрнинг ўғли Нуҳ ўтирди (943-954йиллар). Нуҳ карматларга қарши шавқатсиз кураш олиб борди. Уларнинг мол-мулклари мусодара қилинди. Нуҳ ҳатто ўз отаси Насрни занжир-банд қилиб, қалъага қамаб қўйишга буйруқ берди.

Нуҳ хукмронлиги даврида Сомонийлар давлатини инқирози кўзга яққол ташлана бошлади. Бўшаб қолган хазинани тўлдириш мақсадида Нуҳ солиқлар микдорини купайтирди. Бу халқ норозилигини янада оширди. Халқ норозилигидан фойдалангаи Нуҳнинг амакиси Иброҳим ибн Аҳмад Хуросон ноиби Абу Али Чароний ёрдамида вақтинча Бухоро тахтини эгаллаб олишга муваффақ бўлди. Абу Али Чароний Хуросонга қайтгач Нуҳ яна Бухоро тахтига қайтди ва исёнкор қариндошларини. қаттиқ жазолади. Лекин Сомонийларнинг Абу Али Чароний билан кураши Абдумалик ҳукмронлиги даврида (954 - 961 йиллар) ҳам давом этди. Абдумалик замонида турк лашкарбошиларини давлат ишларига аралашиши анча кучайди. Хусусан турк лашкарбошиси Алп Тегин «буюк Хожиб» лавозимига кўтарилган. Абдумалик вафотидан кейин Сомонийлар тахти учун кураш янада кескин тус олди. Алп Тегиннинг қатъий харакати билан тахтга ўтирган Абдумаликнинг ўғли бор йўғи 6 кун ҳукмдорлик қилган. Тахтга Мансур ибн Нуҳ (961 - 976 йиллар) ўтирган.

Солиқларнинг йил сайин кўпайиб бориши, феодалларнинг ўзаро жанжаллари, ноибларнинг марказга бўйсунмай қўйиши ва саройдаги бўлаётган тахт учун курашлар сомонийлар давлатини жуда заифлаштириб юборди; Бу курашлар айниқса, Амир Мансур ибн Нуҳ II (976 - 997 йиллар) хукмронлиги даврида кескин тус олди. Ички низолар оқибатида Нуҳ II Еттисув ва Қашғарда вужудга келган Қорахонийлар давлатининг Мовароуннаҳрга қилган юришларига кескин қаршилик қилолмади. Сомонийлар давлатидаги сиёсий беқарорликдан фойдаланган Қорахоний Ҳорун Буррохон 990 йили Fарб томон қўшин тортди ва икки йил давомида сомонийларга қарашли бир қанча вилоятларни ўз давлати таркибига қўшиб олди.

Талас, Илоқ ва Шошда айтарли ҳеч қандай қаршиликсиз ўз ҳукмронлигини ўрнатган Дорун Буррохон 992 йили Сомонийлар пойтахти Бухоро томон қўшин тортди. Бу жангда Нуҳ II қўшинлари тор мор этилди. Сомонийлар амири Нуҳ II Бухорони ташлаб, Амударёдан кечиб ўтди ва Амул шаҳрида яна Қораҳонийларга қарши қўшин тўплай бошлади. Қорахоний Буғрохон Бухорони ҳеч қаршиликсиз эгаллади. Лекин бу ерда у меваларни кўп истеъмол қилиш оқибатида касал бўлди ва орқага қайтишга жазм қилди. Дорун Буррохонни орқага қайтишига яна бир сабаб, ахолини унта қарши бўлганлигидадир. Шунинг учун у Мовароуннаҳрни бу вақтда ўз қўли остида ушлаб қолишга кўзи етмаган.

Хорун Буғрохон Нуҳнинг ўғли Абдулазизни ўз қошига чақириб, тахтни унга топширган. Ваҳоланки, агар у Мовароуннаҳрни ўз қўли остида сақлаб қолишга кўзи етганда, Бухорога ўз ноибини тайинлар эди. Ибн ал-Асирнинг ёзишича, Хорун Буғрохон Бухорони ташлаб чиқиб кетганидан сўнг унинг қўшини йўл йўлакай, аҳолига ҳужум қилиб катта зиён етказган. Орқага қайтган Қораҳонийлар қўшинига ўғуз-туркман қабилалари ҳам ҳужум қилиб, уларнинг кўп мол-мулкларини тортиб олганлар ва ўлдирганлар. Хорун Буғрохон Бухорони ташлаб чиқиб кетганидан хабар топган амир Нуҳ II 992 йилни 12 августида пойтахтга қайтган ва чекинаётган Қорахонийлар қўшинига зарба бериш йўлларини излаган. Самарканд аҳолиси ҳам Қорахонийлар қўшинига ҳужум қилиб турганлар. СОҒЛИҒИ ёмонлашган Хорун Буғрохон Самарқанддан ватанига йўл олди ва Қучқорбоши деган жойда вафот этди (992 й.).

997 йили Нуҳ II вафот этди. Тахтга ўтирган Мансур ибн Нуҳ ўз амалдорлари билан келишишга ҳаракат қилди. Аммо бу харакат яхши натижа бермади. Сомонийлар саройидаги энг нуфузли амалдорлардан ҳисобланган Абу Али Муҳаммад Исфижобий амирга қарши исён кўтарди. Исфижобийни илтимосига биноан Қорахоний ҳукмдори Элик Наср сомонийларга қарши ҚЎШИН тортди. Лекин Элик Наср Исфижобийни ўзини амир қилиб Узгандга жўнатди. Бу пайтга келиб сомонийлар саройида ўзаро келишмовчиликлар янада кучайди. 999 йили Мансур тахтдан туширилди, ва кўзи кўр килинди. Тахтга Мансурнинг укаси Абдумалик ибн Нуҳни утқазишди.

Маҳмуд Ғазнавий 999 йилнинг май ойида Мансур учун ўч олиш шиори остида Мовароуннаҳрга қарши ҚЎШИН тортди. У Сомонийлар қўшинини тор-мор қилиб катта ўлжалар билан Ғазнага қайтди. Юзага келган бу вазиятдан Элик Наср ҳам фойдаланишга ҳаракат қилди. Негаки, бу жанг оқибатида Хуросон Маҳмуд Ғазнавий қўлига ўтган эди. Шу йилнинг декабр ойида Элик Наср сомонийлар сулоласини тугатиш мақсадида Бухорога кўшин тортди. Сомонийлар Бухоро аҳолиси ёрдамида Қорахонийларни шаҳарга киргизмасликка ҳаракат қилдилар. Лекин аҳолининг кўп қисми Сомонийларни: қўллаб-қувватламади ва Элик Наср Бухорони 999 йилнинг 23 октябрида айтарли қаршилксиз босиб олди. Элик Наср Бухорога Жафар Тегинни тайинлаб ўзи Урганчга кайтди.

Юқоридаги воқеалардан сўнг Нуҳ II нинг ўғли Абу Иброҳим Исмоил (Мунтасир лақаби билан) бир қанча муддат самонийлар давлатини тиклаш учун Қорахонийларга қарши гоҳо ютуқли гоҳо мувоффақиятсиз урушлар олиб борди. Бу курашларда унга гоҳо Салжухийлар, гоҳо Ғазнавийлар хукмдорлари ҳам ёрдам бериб турдилар. Лекин Қорахонийлар қўшини билан тўртинчи марта йирик тўқнашувдан сўнг у жангда енгилади ва 1005 йил бошларида ўлдирилади. Шу тариқа Самонийлар хукмронлиги Мавараууннаҳр ва Хурасанди тугатилиб уларга қарашли ўлкаларни Қорахонийлар ва Ғазнавийлар бўлиб олишди.

Самонийлар даврида ижтимоий – иқтисодий тузум. Самоний хукмдоридан Исмоил Самоний Мовараууннаҳр ва Хурасанни бирлаштиришга ва янги марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлган. Ислоҳотлар ўтказган 10 та девон ташкил қилган. Давлат амир унвони билан ибора қилинган. Давлат мажмуини мустаҳкамлашда, Наср II Сомонийнинг маърифатли вазирлари Абуабдулло Муҳаммад Жайхоний ва Абуфазл Муҳаммад Баламийларнинг хизматлари катта бўлган. Умуман, Сомонийлар ҳукмдорлиги даврида вазирлик мансабига асосан шу икки сулола вакиллари тайинланганлар.

Довонлар орасида вазир ёки “хўжа бузург” девони алоҳида ўрин тутган. Бу девонга бошқа ҳамма девонлар бўйсунган. У ҳамма – маъмурий, сиёсий ва хўжалик маҳкамаларини назорат қилган.

Давлатни идора этишда “мустауфи девон” ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу девон давлатнинг бутун молия ишларини бошқарган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан бошқарилган.

“Девон амир-ал-мулк” ёки “ал-расаил” давлат аҳамиятига молик бўлган расмий ҳужжатларни тузиш билан шуғулланган. Бундан ташқари бу девон чет давлатлар билан бўладиган муносабатларни ҳам бошқарган.

“Мухтасиба” девони бозорларни, сотувчиларни, қадоқбошларнинг оғирлигини, бозордаги молларнинг нархини, сифатини назорат қилган.

Давлат хазинасининг даромадларини ва харажатларини “мушриф” девони назорат қилган. Бундан ташқари “қози азғзия” ва “вақф” девонлари бўлган. “Қози аз-зия” девони давлат ерларини, “вақф” девони ҳадия этилган ерларни ва мусулмон руҳонийларининг бошқа мол-мулкларини назорат қилишган.

Девонийларнинг айтарли ҳаммасини вилоятларда бошқармалари бўлган. Сомонийлар давлатида мусулмон руҳонийларнинг таъсири ниҳоятда кучли бўлган. Улар марказий хокимият ишларида ҳам фаол иштирок этганлар. Давлат амалдорлари асосий бой деҳқон ва руҳонийлардан танланган. Бунда юқори табақага мансуб бўлишдан ташқари, маълум билимларга эга бўлиш талаб этилган. Амалдорлар араб ва форс тилларини, қуръон ва шариатни яхши билиши ва турли фанлар тўғрисида маълум даражада тасаввурга эга бўлган.

Ҳар бир ўлкалар ва вилоятлар ҳокими кўнгиллилардан иборат қўшин сақлаган.

Сомонийлар даврида қудратли марказлашган давлатнинг вужудга келиши натижасида Мовароуннаҳр ва Хуросонда маълум барқарорлик қарор топди. Бу ҳолат мамлакат иқтисодий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Деҳқончилик, хунармадчилик ва савдо тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Мрвароуннаҳр ва Хуросон бу вақтда Шарқнинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ўлкаларидан ҳисобланган.

Хуросон ва айниқса, Мовароуннаҳр деҳқончилик ўлкалари қаторига кирган. Бу ерларда деҳқончилик асосан сунъий суғоришга асосланган. Кўплаб сой ва дарёлардан чиқарилган катта-кичик каналлар мавжуд бўлган.

Сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликдан ташқари лалмикор деҳқончилик ҳам яхши йўлга қўйилган. Канал қурилиши учун халифа давлат хазинасидан 20 миллион дирҳам ажратган.

Сомонийлар даврида деҳқончилик билан бир қаторда хунармандчилик ҳам кенг суръатлар билан тараққий қилди, айниқса, тўқимачилик яхши тараққий қилди. Бу ерда ипак ва жундан тайёрланган турли-туман газламалар ўзининг сифатлилиги, бежирим ва нафис нақшлари билан ажралиб турган. Бухоронинг Зандана, Самарқанддаги Ведар ва Сурхондарёдаги Дарзанг тўқимачиларининг маҳсулотлари фақатгина Мовароуннаҳр ва Хуросондагина эмас, балки Ироқ, Эрон ва Ҳиндистонларда ҳам маълум бўлган.

Кулолчилик ҳам сомонийлар даврида ўз тараққиётининг энг юқори босқичларига кўтарилган. Манбаларда қайд қилинишича айниқса, Самарқанд, Бинкен ва Марв кулоллари тайёрлаган идиўлар ўзининг бежирим шакли, юқори сифати, ажойиб ва нафис нақшлари билан ажралиб турган.

Бу даврда шишасозлик ҳам кенг ривожланган. Шишасозларнинг устахоналари Нисо, Марвда, Термизда, Пойканд каби шаҳарларда очиб ўрганилган. Марказий Осиё шишасозларнинг маҳсулотига бошқа ўлкалардан эҳтиёж катта бўлган.

Сомонийлар даврида металлургия соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилган. Бу даврда Бадахшонда кумуш, олтин, биллур, ложувард каби қимматбаҳо металл ва тошлар қазиб олиш давом этган.

Марказий Осиёда сомонийлар даврида қоғоз ишлаб чиқариш ҳам яхши ривожланган. Қоғоз ишлаб чиқариш бўйича энг йирик марказ Самарқанд бўлиб унда қоғозларнинг маҳсулоти фақат Марказий Осиё ёки Шарқда эмас, балки Европада ҳам машҳур бўлган.

Ёзма манбаларда қайд қилинишича, бозорлар катта-кичик шаҳарларда ва ҳатто қишлоқларда бўлган. Айниқса карвон йўллари бўйича жойлашган шаҳарларда бир нечтадан бозорлар бўлган. Бухоро, Хўжанд, Кеш, Термиз, Хирот, Марв, Нишопкр шаҳарларидаги бозорлар катта ва жуда гавжум бўлган. Савдо расталари карвонсаройнинг ўзида ҳам бўлган. Карвонсаройлар йўлларда ҳам қурилган.

Бозорларда сотиладиган моллар аввало маҳаллий аҳолининг эҳтиёжини қондиришга қаратилган. Ҳунармандлар ўз молларини сотиб озиқ-овқат молларини харид қилишган, ўз навбатида деҳқонлар хунармандчилик молларини харид қилишган. IX-X асрларда Марказий Осиёнинг иқтисодий

ҳаётида савдо-сотиқ катта аҳамиятга эга эди. бу борада кўчмачилар билан чегарадош бўлган шаҳарларнинг аҳамияти катта бўлган. Кўчмачилар шаҳарларга келиб деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини харид қилганлар, тери сотганлар.

Марказий Осиёлик савдогарлар ўз молларини араб халифалиги таркибига кирган давлатларга, Кавказга, Хазар ва Булғорияга, Хитой ва Ҳиндистонга олиб бориб сотганлар. Марказий осиёдан Хитой билан Ўрта Ер денгизини бирлаштирувчи ва Жануби-Шарқий Европага олиб борувчи карвон йўллари ўтган. Хазар, Булғор ва Рус ерларига марказий Осиёдан қуруқ мевалар турли-туман газламалар, гуруч ва кумуш чиқарилган. Ўз навбатида Жанубий-Шарқий Европадан Марказий Осиёга мўйна, мис, тери, қорамол, қуллар келтирилган.

Самонийлар давридаги маданий ҳаёт. IX-X асрларда меъморчилик санъати ва қурилиш услуби ўз тараққиётида яна бир босқич юқорига кўтарилди. Бу давр қурилишида аввалги асрлардаги каби хом ғишт ва пахса асосий қурилиш материали ҳисобланган. Қурилишда ёғочдан кенг фойдаланилган. Уйларнинг устунлари ва тўсинлари ёғочдан қилинган, томлар ясси бўлган.

Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон меъморчилик санъатининг юқори тараққиётидан ёрқин далолат берувчи ёдгорлик бу Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидир. Бу мақбара асрлар оша бизнинг кунгача етиб келиб, ўзининг меъморий баркамоллиги ва шу билан бирга оддийлиги билан инсонни ҳайратга солади.

Сомонийлар меъморлигининг яна бир ноёб дурдонаси Каттақурғондан 60 км, жанубдаги Тим қишлоғида жойлашган Араб ота мақбарасидир. Араб ота мақбараси ҳашаматли меъморчиликнинг анча ривожланганлигидан далолат беради. Мақбарада битилган ёзувларга қараганда бу иншоот 977-978 йилларда қурилган бўлиб, бу ерда самонийлардан бири кўмилган. Араб ота мақбараси исмоил Сомоний мақбараси билан ўхшашлик топади.

Сомонийлар даври меъморчилигининг нодир намуналарини Карки (Туркманистон) яқинидаги Аламбардор, Узун (Сурхондарё) яқинидаги Хўжа Нахшрон, Карманадаги Мир Саид Бахром мақбараларида ҳам учратиш мумкин. Бу ёдгорликлар ҳам IX-X аср меморлиги юксак даражада бўлганлигидан далолат беради.

IX-X аср меъморлигининг ривожланиш йўлларининг сақланиб қолганлигини кўплаб масжидлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Масжидларнинг томи одатда гумбаз шаклида бўлган. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда, Бухородаги Мағоки Атторон, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шаҳристондаги Чилдухтарон масжидларини қайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар Марказий Осиё диний меъморчиликнинг ривожланиш йўлларини кузатиш имконини беради.

Наршахийнинг ёзишича, амир Наср ибн Аҳмад Бухоро Регистонида ўзи учун катта сарой қурдирган ва унинг қурилишига катта маблағ сарфлаган. Бу сарой ғоятда гўзал бўлган.

Сомонийлар даврига оид шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг уйлари тўғрисида ҳозир археология анча маълумотларга эга. Бу борада қадимий Самарқанд-Афросиёб, Хорашкент-Канка, Бинкент, Термиз, Марв, Даҳистон каби ўнлаб ёдгорликларда олиб борилаётган изланишларнинг натижаси диққатга моликдир.

Бу даврда Бухоро, Марв, Самарқанд, Нишонур, Балх, Бинкент, Кеш, Хўжанд, Ургенч йирик маданият ва фан марказига айландилар.

Йирик маърифатпарвар ижодкорлардан бири Абу Абдулло Рудакий бўлиб, форс-тожик адабиётининг отаси хисобланади.

Шоир, созанда, бастакор, хофиз Рудакий маълум муддан Самонийлар саройида ҳам ишлаган.

Машҳур шоир Абу Мансур Дақиқий “шохнома”га асос солган.

Абдулқосим фирдавсий эса Бухорога келиб ижод қилган ва Дақиқий “шохнома”сини давом эттирган. Фирдавсий “Шохнома”си жахон адабиёти ҳазинасига қўшилган ўлмас хисса бўлди.

Сомонийлар даврида Мухаммад мусо ал Хоразмий бир неча фанлар сохасида йирик ихтиро, кашфиётлари билан бир қаторда Бағдоддаги Маъмун академиясига ал Фарғоний билан биргаликда рахбарлик қилдилар.

Бу давр маданияти, фанининг энг йирик вакилларидан бири Абу Наср ал Фаробийдир. Фалсафада, тилшинослик, мантиқ, мусиқа, математика каби қатор фанларда янгиликлар ижод эитб, жахон фанини бойитди.

Ибн Сино эса Самонийлар даври табобатининг энг машҳур бўлиб, унинг табобатга оид хизматлар.

Хозирги кунгача халқаро табобатни энг азизи ҳисобланади.

Ахмад ал Фарғоний эса астрономия илмида улкан ютуқларни қўлга киритди. Дамашқ, Бағдода унинг лойихаси билан расадхоналар қурилди. Нилометр асбобини кашф этди.

Ҳуллас Самонийлар давлати даври муниси билан характерлиги, бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросон араб халифалиги таъсиридан бутунлай қутулди.

3. Мовароуннаҳр. Қораҳонийлар хукмронлиги даврида

X асрнинг II ярмида Қорахонийлар давлати таркиб топди. Янгидан ташкил топган давлатнинг биринчи бошлиғи «буррахон» (яъни подишох) деб аталувчи давлат унвонига эга бўлган. Уни арабча Хорун ибн Мусо ибн Сатул деб аташган, лекин ҳужжатларда фақат Буррахон деб келтирилган.

Бироқ Еттисув Мовароуннаҳр томонидан анчагина маданий таъсиротга учради.

Бўғрахон бошчилигида Еттисув туркийларнинг Ўрта Осиёнинг ғарбий вилоятлари - Шош, Фарғона, Суғдиёна ва бошқа ерларга босқинчилик юришлари бошланди.

Бошқа ҳар қандай босқинчилик ҳаракати сингари ўрта асрларда бу юришлар ҳам талон-торожлик ва зўравонлик билан боғлиқ эди.

Солиқ зулмидан азоб чеккан деҳқонлар Самонийлар қўшинлари ҳаракати туфайли Сомонийлар ҳокимиятидан норози бўлишди. Ана шу ва бошқа сабаблар оқибатида қудратли, бой ва маданияти Сомонийлар давлатининг ағдарилиб, Қорахонийлар давлати қарор топди.

X асрнинг иккинчи ярми Сомонийларнинг турли исёнларга қарши кескин кураш олиб бориши билан ифодаланади. Бўғрахон Жун Мўмиёна саройига жойлашди. Бироқ касаллик, бунинг устига кун жазирамаси уни Сомонийлар пойтахтини тарк этишга мажбур қилди ва у Самарқандга йўл олди. Бўғрахон касаллигининг кучайиши сабабли Самарқанддан кетишга мажбур бўлди. У Қашқар томон йўл олди ва йўлда вафот этди.

Бироқ бу ҳолат ҳам Нуҳга янада мустаҳкамланиб олиш имконини берди, Хуросон Абу Али ва Фаиқ қўлида, Ғазна ҳамда Ҳирот Сабух Тегин қўлида эди.

996 йили туркийлар Наср бошчилигида Мовароуннаҳрга ҳужумни тикладилар.

999 йилда Қорахонийлар Бухорони қўлга киритдилар ва Мовароуннаҳрда ҳокимият ҳақидаги масала ҳал этилди.

Тўғри, Сомонийлар яна 1005 йилга қадар қаршилик кўрсатдилар. Бироқ қўлга киритилган ютуқлар воқеаларнинг боришига таъсир этмади. 1005 йилдан кейин Қорахонийлар қаршилик кўрсатиш тўхтади.

1001 йили Маҳмуд Қорахонийлар ва Ғазнавийлар давлатлари ўртасидаги чегарани белгилашда Наср билан шартнома тузди. Амударё асосий айланди. Бунинг натижасида эса Самонийлар салтанати ўрнида Қашқардан Амударёга қадар чўзилиб, Шарқий Туркистоннинг бир қисми, Еттисув, Шош, Фарғона ва қадимги Суғдиёна худудини ўз ичига олган Қорахонийлар давлати билан Шимолий Хиндистондан қарийиб Каспий денгизининг жанубига қадар чўзилиб, хозирги Афғонистон ва Шимолий-Шарқий Эронни ўзи ичига олган Ғазнавийлар давлати пайдо бўлди.

Мовароуннаҳрда Сомонийлар давлатининг қулаши ва ҳокимият тепасига Қорахоннийларнинг келишини тожик сулоласининг туркий сулола билан алмашинуви деб билиш керакмас. Ўрта Оисёда рўй берган ўзгаришлар ниҳоятда чуқур бўлиб, сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг ҳамма томонини қамраб олган эди. аввалambор, марказлашган давлат тузуми буткул қулади. Қорахонийлар мамлакатни вилоятларга бўлиб бошқариш усулини таъсис этишди. Уларни сулола вакиллари-иликхонлар бошқаришган, унинг ҳукмдори-буюк хон кўпинча Қашғарда, аҳён-аҳёнда Боласоғунда бўларди. У Эрондаги “шоҳаншох” сингари “хонлар хони” ёки “султонлар султони” деган унвонга эга эди. қорахонийлар сулоласи манбаларида у “тамғачхон” ёки “табғачхон” деб аталган. Туркийлар Хитой императорини ҳам шу унвон билан аташган.

Иликхонлар ҳузурида вазир, сахиб-барид муставфи, шаҳарларда ҳоким, раис, мухтасиб ва бошқалар сақланиб қолган эди. диний мансаблар тўлиқ

сақланиб қолган, чунки Қорахоннийлар дин аҳли билан дўстона муносабатда эди.

Улар туркийлар қўшини билан иттифоқда бўлиш анъанасини давом эттиришди.

Қорахонийларнинг ҳокимият тепасига келиши йирик заминдорликнинг эски кўринишлари емирилишини тезлаштирди, бу емирилиш X асрнинг иккинчи ярмидаёқ бошланган эди.

В.В.Бартольд ўз асарларида таъкидлаб ўтишича, мўғил истилоси арафасида, яъни XIII аср бошларига келиб, йирик заминдорлар сифатида деҳқонлар тилга олиниши деярли учрамайди. Бироқ деҳқон деган сўзнинг ўзи атама сифатида йўқолиб кетмади, балки мазмунини ўзгартирди. Энди деҳқон дейилганда майда ер эгаси тушунила бошланди.

Шарқда “иқтоъ” атамаси билан маълум бўлган шартли ер эгалиги XI асрда кенг тарқала бошланган. Иқтоъ – ерни бировга совға қилишнинг мунтазам равишда муайян даромад олиб туриш билан боғлиқ бўлган ўзига хос бир кўринишидир. Салжуқийлар султони вазири Низом ул-Мулкнинг “Сиёсатнома” асарида иқтоъ-даромаднинг муайян қисмини олиш мақсадида совға қилинган ер деб таърифланади.

Давлат ҳокимияти, шунингдек, тегирмон, ҳаммом, бозордаги дўкон ва бошқа нарсалардан тушадиган солиқ ёки даромадни ҳам иқтоъ қилиб бера олган.

Қорахонийлар иқтоъни туркий саркардалардан ташқари амалдор тожикларга ва бошқаларга ҳам берган.

XI асрда Мовароуннаҳрга Қорахонийлар билан биргаликда маълум миқдорда кўчмачилар ҳам келишди, уларнинг подалари экинзорларни пайхон қилиб ташлади. Деҳқонларнинг асосий қисми қишлоқ жамоаси шароитида яшашда давом этар, жамоада эса чоракор мавқеи баланд эди.

Қорахонийлар замонида ҳунармандлар ҳам бор эди. Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғуний туркий тилда битилган «Қутадғу билиг» асарида ёзишича, Қорахонийлар хунармандларга, хусусан, темирчи, тикувчи, этикдуз, сув ташувчи, эгарчи, тошкесар, ўқчи, ей ясовчи ва бошқа хил касб эгаларига яхши муносабатда бўлишган.

Савдогарлар ҳам қадрланарди. Бироқ чорвадор кўчманчиларга муносабат бошқача бўлган, чунки улар жохил ва ярамас одамлардир, деб ёзади муаллиф.

Қорахонийлар дехқончиликнннг, айниқса шахар ҳаётининг маданий аҳамиятини яҳши тушунишарди. Гарчи улар хаётга ҳаммалари ўтишмаган бўлса ҳам, ҳар қалай, шахарларга борланишга ўринишарди. Улар Қашғар, Боласорун, Тароз, Узган, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларни пойтахт қилишган. Бу ерларда улар саройлар қуришар ва гохо қишлаб ҳам қолишарди.

Айни вақтда Қорахонийлар ўзлари дуч келган ва манфаатларига мослаштира олишган тартибларни тан олмасликлари мумкин эмас эди.

Иликхонлар билан хонлар хони ўртасидаги алоқа мустаҳкам эмас эди. Вилоят хокимлари доимо ўзаро адоватда бўлиб, мустақилликка интилишар, шу боис Қашғардаги хукмдор билан оралари ёмон эди.

Корахонийларнинг пойтахти Боласоғун бўлса ҳам хонлар кўпинча, Қашғарда яшашарди. 1072 йили Ўзган пойтахт бўлди, XI аср охирида Ўзган Қорахонийлар салтанатининг Фарғона вилояти маркази бўлиб

Самарқандни марказ қилиб олган Мовароуннаҳр иликхони хаммадан кўпроқ нуфузга эга эди.

1046F47 - 1068 йиллари Мовароуннахрда хонлар хони Иброҳим ҳукмронлик қилди, у бирон-бир муҳим ишни бажаргани йуқ, аммо дин ахли билан яқин эди. Унинг даврида иккита янги сулола - Салжуқийлар билан қорахонийлар ўртасида ниҳоятда дўстона муносабатлар вужудга келди. Фақатгина иккита шаҳар - Амударёнинг икки сохилидаги Термиз ва Балх атроф худуди билан биргаликда низо манбаи эди, холос.

1063 йили Салжуқийлар давлатининг асосчиси Тўғрулбек вафот этди, унинг ўрнини жияни, Чорибек Довуднинг ўғли Алп Арслон (1063 - 1072 йиллар) эгаллаб, Марв (ҳозирги Мари) шаҳрини пойтахт қилди.

1068 йили хонлар хони Иброҳим тахтни ўғли Шамс ул-Мулк Насрга топширди, у эса ҳокимият учун укаси Шуайс (ёки Сафайс) билан кураш бошлаб ғолиб чиқди. Насрнинг хукмронлик даврида Салжуқийлар султони, Алп Арслон билан зиддият кучайди. 1072 йили Алп Арслон Қорахонийларга қарши буюк юриш бошлади. Қарийб 200 минг кишилик қўшинини Амударёдан ўтказиш учун у кемалардан махсус кўприк қурдирди. Бироқ юриш бошланишидаёқ Алп Арслон ўз чодирида маҳаллий қалъалардан бирининг бошлиғи Юсуф ал-Хоразмий томонидан ўлдирилди. Юришни кечиктиришга тўғри келди.

1072 - 1092 йиллари Салжуқийлар тахтига Маликшоҳ чиқди, ана шунинг даврида Низом ул-Мулк вазир бўлиб, «Сиёсатнома» асарини ёзди.

1080 йили Шамс ул-Мулк Наср оламдан ўтди, унинг ўрнини укаси, кейинчалик шоирларнинг пири ҳисобланган Хизр эгаллади. У қачон ўлгани номаълум, ўрнига ўғли Аҳмад чиқди.

1089 йили Салжуқийлар султони Маликшох Аҳмадхонга қарши юриш бошлади. Уша йилиёқ у Бухоро билан Самарқандни эгаллади, Аҳмадни асирга олиб Исфаҳонга жўнатди. Сўнг Маликшоҳ Ахмадни Самарқандга қайтарди, мутаассиб руҳонийлар ва туркий саркардалари 1095 йили Косонга (Фарғонадаги) юриш пайтида Аҳмадни ей ипи билан бўғиб ўлдиришди. Унинг ўрнини Масъудхон эгаллади.

1092 йили Маликшоҳ ҳам ўлдирилди ва 1118 йили ҲОКИМИЯТ тепасига буюк Салжуқийларнинг сўнгги вакили султон Санжар (1118 - 1157 йиллар) келди. Унинг ҳукмронлик даврида Салжуқийлар Мовароуннаҳрда энг юксак мавқега эришдилар.

Мовароуннаҳрнинг сўнгги ҳукмдори Арслонхон шол бўлган ҳолатда фитначи руҳонийларга қарши султон Санжарни ёрдамга чақирди, у эса бутун Мовароуннаҳрни эгаллаб олди. Бу воқеа 1130, йили рўй берган эди.

Шундан кейинги Қорахонийлар мустақилликни бой бериб қўйишди ва Салжуҳий Санжарга қарам бўлиб қолдилар.

4.Ғазнавийлар давлати

Ғазна шаҳрини Хурасаннинг сиёсий марказига айланиши X асрнинг II ярмига тўғри келди. Ғазнавийлар давлатининг асосчиси Сабуқтегин эди. бу давлат Шимолий Хиндистонда қарийиб Каспий денгизининг жанубийгача, хозирги Афғонистон ва шимолий – шарқий Эронни ўз ичига олади.

Вужудга келгга дастлабки кунлариданоқ Ғазнавийлар давлати давлати Эрон ва Ўрта Осиё тарихида катта аҳамият касб эта бошлади. Маҳмуд Ғазнавий босқинчилик юришларини ташқи сиёсатининг асоси бўилиб олди. Шу мақсадда у яхши қуролланган қўшин тузиб, Шимолий Ҳиндистоннннг Панжоб, Кашмир ва бошқа вилоятларига 17 марта юриш қилди.

У шаҳарларни талаб, ҳайкал ва идиш кўринишида олтину кумушни, шунингдек, мато, қурол, фил, чорвава бошқа нарсаларни олиб кетарди. Шундай юришларининг бирида Маҳмуд Канавжа шаҳридан 20 миллион дирҳам, 57 минг қул ва 350 филни ўлжага олди.

Таланган бойлик унга қўшинни мунтазам кўпайтириб боришга, сарой, масжид, Мадраса каби иншоотлар қуришга имкои берди. Бироқ бу маблағ қишлоқ хўжалиги ва хунармандчиликни ривожлантиришга сарфланмас эди.

Босқинчилик юришлари Маҳмуднинг қудратини оширди. Қўшни ҳукмдорлар, Қашғарда ўтирган Корахонийлар хони ҳам у билан ҳисоблаша бошлашди.

Ўз навбатида Маҳмуд ҳам Қорахонийлар тарафидан хотиржам бўлиш мақсадида уларнинг ҳукмдори билан келишарди.

Бир сафар Қорахонийлар Хуросоннинг Балх, Тус ва Нишопур вилоятларини босиб олишди, аммо Маҳмуд Ҳиндистондан қайтгач уларни қувиб юборди.

Қорахонийларнинг 1007 - 1008 йиллардаги иккинчи юриши ҳам туркий қўшиннинг мағлубияти билан тугади. Бу даврда Қорахонийлар давлати вилоятларга бўлинган бўлиб, уларни Қорахонийлар сулоласи вакиллари - иликхонлар идора этишарди.

Иликхонлар ўртасида адоват кучли эди. Айникса Самарқанд ва Бухоро иликхони Алптагин билан Қашғарда ўтирган буюк хон Қодир ўртасидаги душманлик кучли бўлган.

Бу эса Маҳмуд Ғазнавийга жуда қўл кёларди. Бир сафар Маҳмуд сиёсий суҳбат учун Қодирхон билан учрашди. XI асрда яшаб ўтган форс муаррихи Гардизий «Зайн ул-ахбор» номли асарида Самарқанд жанубида ўтган бу учрашувни жуда гўзал тасвирлайди. Аввалига иккала ҳукмдор ўзаро мулозаматдан сўнг бир бирларига йирик жавоҳир ҳадя этишган. Маҳмуд Ғазнавий Қодирхоннинг сиёсий саводсизлиги, соддароқ ва қовушмаган одамлигини кўргач, уни ўзининг ҳашамати, бойлиги ва меҳмондўстлиги билан хайратга солишга қарор қилади. У Қодирхон учун тилла аралашган парчадан тўқилган катта чодир қуриб, уни ичкариси

ва ташқарисидан безатишни, тўкин дастурхон ёзиб, қимматбахо совғалар беришни буюради. Булар хилма-хил жавохирлар, олтину кумуш қадаҳлар, тилла юганли ажойиб отлар, урғочи филлар, гулдор чодирлар, бебахо гиламлар ва хоказолардан иборат эди. Буни кўрган Қодирхон ундан кам келмаслик учун қўлидаги жамики яхши нарсаларни тўплашни буюради. Тилла эгар-жабдуқли дулдул отлар, олтин белбоғли турк руломлари, сувсар, оқсувсар ва қора тулки мўйнаси ва бошқаларни йиғиб, Маҳмуд Ғазнавийга юборади.

Бу учрашув муҳим сиёсат муаммоларини ҳал қилди. Мовароуннаҳрни Алптагиндан Қодирхоннинг ўғлига олиб беришга келишиб олишди.

Бироқ Маҳмуд Ғазнавий Алптагинни йўқотишни истамасди, унинг иттифоқчилари бўлган Салжуҳийлар қўшинини енгиб, хокимиятини заифлаштирди, холос. Ғазнавий Мовароуннаҳрдаги қорахонийлар сиёсатига ва айниқса Хоразмга катта таъсир кўрсатар эди. Ўз даврининг иқтидорли саркардаси ва қаттиқ қўл ҳукмдори бўлган, Султон Маҳмуд Ғазнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг тахтни унинг ўғли Маъсуд (1030 - 1041) эгаллайди. Лекин Маъсуд отаси тузган давлатни бутунлигича сақлаб қололмади.

Маҳмуд Ғазнавийга расман тобе бўлган, лекин амалда мустақил бошқариладиган Хоразм шоҳи Хорун ибн Олтинтош 1034 йилда Хоразмни бутунлай мустақил деб эълон қилди ва катта қўшин билан Хуросонга юриш қилди. Лекин Султон Маъсуд томонидан сотиб олинган кишилар Хоразм шоҳи Хорунни ўлдирадилар. Уни қўллаб қувватлаган қорахонийлар қўшини яна Самарқандга қайтиб кетади. Шундан сўнг Султон Маъсуд қорахонийлар билан музокаралар олиб боради ва шу йўл билан ғазнавийлар хокимиятига бўлган хавфни бир оз камайтиради.

Ғазнавийлар султони Маъсуд Хуросонга юриш қилган турк-салжуқийлари билан кўп бор жанг олиб боришга мажбур бўлди. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган салжуҳийлар бу даврга келиб ғазнавийлар учун катта хавф туғдира бошлади. 1035 йилда салжуҳийларнинг Хуросонга янги ҳужуми бошланади. Нишопурдан Нисо шаҳрига етиб келган ғазнавийлар қўшини салжуҳийларга зарба берган бўлсада, Салжуҳийнинг невараси Тоғрул ва Чангри бошчилигидаги туркманлар кечаси Ғазнавийлар қароргоҳига ҳужум қилади ва ғалаба қозонади. 1037 йил апрел ойида туркманлар Мари вилоятини узил-кесил эгаллашга эришдилар ва Бағдодда, халифага хокимият учун ёрлиқ беришни сўраб элчи жунатадилар. Шу тарифа Хуросондаги янги давлатга - **салжуқийлар давлатига** асос солинди.

Кейинги йилларда туркманлар Тоғрул бошчилигида бир қанча зарбалар бериб Хуросоннинг катта қисмини босиб олдилар. Шундан сўнг Маъсуд катта қўшин билан салжуқийлар устига юриш қилди. 1040 йилда Мари яқинидаги Данданакон деган жойда ҳал қилувчи жанг бўлиб, бунда Маъсуд армияси қаттиқ мағлубиятга учради. Жангдан зўрға қочиб қутилган Маъсуд тез орада (1040 йил)да вафот этди. Унинг ворислари Ғазнавийлар давлатининг аввалги қудратини тиклашга муваффақ бўла

олмадилар. Аста-секин ўз Қудратини йўқотиб бошлаган ғазнавийлар давлати XII асрнинг охирида Афғонистон ҳудудида ташкил бўлган янги давлат Ғурийлар томонидан бутунлай тугатилди.
Ғазнавийларга тегишли Хуросон аста-секин салжуқийлар қўлига ўтди.

5.Салжуқийлар давлати.

Салжуқийлар давлатининг бош султони бўлиб Тоғрулбек (1038-1063 йил) сайланди. У катта истилочилик юришлари олиб бориб, Балхни, Ироқнинг шимоли, Озарбайжонни, Курдистонни ва Қўҳистонни ҳам босиб олишга эришди. 1055 йилда у катта қўшин билан Бағдодга кириб келди ва халифадан ўз номига хутба ўқитишни талаб этди. Шундан сўнг халифа диний ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолиб, дунёвий ҳокимиятни султон унвони билан Тоғрулбекка топширди. Салжуқийлар давлатининг пойтахти қилиб Тоғрулбек Рай шаҳрини танлади. Унинг хукмронлиги даврида салжуқийлар Кавказда Византия қўшинларига ҳам катта зарба бердилар. У Мовароуннахрда ҳукмронлик қилаётган қорахонийлар билан дўстона муносабатлар ўрнатди. Лекин, унинг вориси Алп Арслон (1063-1072) Амударёнинг ўнг сохилидаги ерларга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди, Византия императори Роман IV Диоген қўшинларини мағлуб этди. Ундан кейин тахтга ўтирган Маликшох (1072-1092) 1089 йилда қорахонийлар ўртасидаги ички низолардан фойдаланиб Бухоро ва Самаркандни эгаллади ва катта ўлжа билан орқага қайтди. Лекин қорахонийлар салжуҳийларнинг ярим вассалига айландилар. Маликшоҳнннг ўлимидан кейин салжуқийлар давлатида тахт учун ўзаро курашлар қизиб кетади ва 1118 йилда ҳокимият буюк салжуқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили Султон Санжар (1118-1147) қўлига утади. Унинг даврида Салжуқийлар давлатининг пойтахти Марв шаҳрига кўчирилади. У Мовароуннаҳрдаги қорахониларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўтказа олишга эришган салжуқийлардан эди. Лекин 1141 йилда қорахитойлар билан Султон Санжар ва унинг вассали, иттифоқдошига қорахоний Маҳмудхоннинг бирлашган қўшинлари ўртасида, Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида бўлиб ўтган жангда қорахитойларнинг ғалаба қилииш Салжуқийлар давлатини анча заифлаштирди. Салжуқийларнинг мағлубиятидан Хоразмшох Қутбиддин Муҳамад.

Отсиз усталик билан фойдаланиб, 1141 йилнинг қишида Салжуқийларнинг пойтахти Марвни босиб олди. 1142 йилда эса Нишопурга юриш қилди. Лекин Султон Санжар Хоразм қўшинларини Хуросондан қувиб чиқаради ва Хоразмшоҳ Отсизни янна ўзига бўйсундиришга эришади. Султон Санжарнинг харакатларига қарамасдан Салжуқийлар давлати ўзининг аввалги қудратини йўқота борди. Салжуқийларга хал қилувчи зарбани Балх ва Хўжжалан вилоятларида яшовчи кўчманчи Ғуз қабилалари берди. 1153 йилда улра Султон Санжар қўшинларини тор-мор қилиб, ўзини асир олдилар. Ғўзлар химоясига қолган Марв, Нишопур шаҳарларини талаб, ўт қўйдилар. Султон Санжар

1156 йилда асрликдан қочган бўлса ҳам, лекин Салжуқийлар давлатини қайта тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

6.Хоразмшоҳлар давлати. Давлатни бошқариш тизими, солиқ сиёсати. Ерга эгалик шакллари.

Хоразм Сомонийлар даврида уларга тобе эди. X аср охири ва XI асрнинг бошларига келиб Хоразм ҳокими Маъмун I ва унинг ўғли Али ибн Маъмун Сомонийлар давлати тугаганидан сўнг мустақил давлат тузишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Лекин Мовароуннаҳрдаги Қорахонийлар ва Хуросондаги Ғазнавийлар давлати олдида Хоразм давлати жуда кучсиз бўлиб, кўп ҳолларда Маҳмуд Ғазнавий ва унинг уғли Маъсудга қарам эди. Ғазнавийлар давлатининг инқирози ва Хуросонда Салжуҳийларниинг ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин Хоразм дастлабки йилларда мустақил сиёсат олиб боришга ҳаракат қилган бўлсада тез орада Салжуҳийларга қарам давлатга айланди.

Хоразмни мустақил давлат сифатида шаклланишида кўп хизмат қилган ҳукмдор Қутбиддин Муҳаммад Отсиз (1127 - 1156) эди. Салжуқий Султон Маликшоҳ даврида Хоразмни ҳукмдори бўлган Ануштегиннинг невараси Отсиз ўзи тобе бўлган Салжукҳий султонларининг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Айёр, дипломат ва моҳир саркарда бўлган Отсиз мустақил ташқи сиёсат олиб борди. У Хоразм ерларини анча кенгайтириб, Сирдарёнинг қуйи оқимидаги ерларни, Манғишлоқни босиб олади. Шундан сўнг у бир неча бор (1138, 1141-1142, 1147-1148 й.й) Султон Санжарга қарши исён қилди ва мағлубиятга учраб Салжуқийларга бутунлай тобе бўлиб қолди. Лекин шунга қарамасдан у Хоразмни мустақиллиги учун мустаҳкам асос ярата олди. Султон Санжарнинг ўлимидан сўнг (1157 й) Салжуқийлар давлати деярли йуқ бўлди ва Хоразмни мустақил давлат сифатида сиёсат олиб бориш учун кенг йул очилди. Муҳаммад Отсизнинг ўлимидан сўнг уғли Эларслон тахтга ўтирди. У отасига Қараганда анча қулай вазиятда давлатни бошқарди. Хуросондаги воқеалардан. фойдаланиб у Каспий бўйидаги Деҳистон районини босиб олишга эришди. Эларслон отаси даврида Хоразмга бўйсундирилган кучманчи туркман ва қипчоқ кабилалари ёрдамида Мовароуннаҳрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлади. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Бу вақтда қорахитойларга вассал бўлган Қорахонийлар кўчманчи қарлуқ қабилалари билан жанг олиб боришаётган эди. Эларслан қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борган жангларда ёрдам берди. Лекин қорахитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга кайтишга мажбур бўлди. У бир неча марта Хуросонга юриш қидган бўлсада, муваффақиятга эриша олмади. 1171 - 1172 йилларда қорахитойларнинг катта қўшини Хоразмшохнинг улпонни ўз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб Хоразм устига юриш қилди. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги катта турон бузиб ташлайди ва катта майдон сувга бостирилади. Бу

қорахонийлар қўшини юришини қийинлаштирди ва Хоразмнинг пойтахти Гурганж (Урганч)ни талон-тарож қилишдан сақлаб қолинди.

Лекин қорахонийларнинг бу босқини даврида Эларслон вафот этди. Ундан кейин Хоразм тахтини унинг кичик ўғли Султоншох эгаллайди. Эларслоннинг катта ўғли Алоуддин Такаш Қорахитойлар ёрдами билан укаси Султоншоҳдан тахтни тортиб олишга эришди. Султоншох Хуросонга қочишга мажбур бўлди. Шундан сўнг Алоуддин Такаш (1172 - 1200 й) Хоразмда маркам ўрнашиб, қорахитойларга ваъда берган улпонни тўлашдан бош тортади. Бунга жавобан қорахитойлар Хоразмга яна юриш қиладилар, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншох ихтиёрига бир кичик қолдириб ўзлари орқага қайтадилар. Султоншоҳ эса қўшин билан Марв шаҳрини, Серахс ва Тусни эгаллади.

Қорахитойларнинг муваффақиятсиз юришларидан кейин, Такаш ўз давлатини янада мустаҳкамлади, Мовароуннаҳрга, Хуросонга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. У Мовароуннаҳрни эгаллай олмаган бўлсада, лекин Хуросонни бир неча туманларини босиб олди. Лекин Хоразмшоҳ Такашнинг Хуросонда кучли ва хавфли рақиби бор эди. Бу тобора кучайиб бораётган Ғурийлар давлати эди. Ғур вилояти ҳозирги Афғонистондаги Херируд дарёси бўйида, Хиротдан Балхгача, Қобулдан Ғазнагача чўзилган вилоят бўлиб, бу ерда асосан форсий қабилалар яшатан. Сўнгги Салжуқийлар даврида Ғур вилояти ўз мустақиллигини анча мустаҳкамлади.

1150-1151 йилларда ғурийлар ҳокими Алоуддин Ғазнавийлар сулоласи султони Бахромшоҳ устидан ғалаба қозониб, Ғазна шахрини вайрон қилган эди. Ғазнавийларга сўнгги зарбани 1186 - 87 йилларда Ғурийлар ҳокими Риёсиддин Муҳаммад берди. Шундан сўнг Ғурийлар ҳозирги Афғонистонни ҳамда Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубий районларини ҳам маълум вақт эгаллаб турдилар. Хуросонда Салжуқийларнинг кучсизланганидан фойдаланиб Ғурийлар Султони Ғиёсиддин Муҳаммад 1175 йилда Ҳиротни эгаллади ва Хуросоннинг марказий районларига ҳужумлар уюштириб турди. Қорахитойларнинг вассали ҳисобланган Хоразмшоҳ Такаш эса Хоразмни қорахитойлар қўлидан қутқариш учун катта куч сарфлашга мажбур бўлди. Фақат XII асрнинг 80 йилларида у Хуросонда баъзи бир ютуқларни қўлга киритди. 1187 йилда у Нишопурни, 1192 йилда Рай шаҳрини, 1193 йилда Марв шахрини эгаллади. Бағдод халифаси Наср (1180 - 1225) ва Ғарбий Салжуқийлар Султони Тоғрул II ўртасидаги низодан фойдаланиб, Такаш қўшинлари 1194 йилнинг март ойида Тогрул II га қарши уруш очди ва уни енгиб Ҳамадон шахрини эгаллади. Торрул II эса жангда ўлдирилди.

Хоразмшоҳнинг тобора кучайиб бораётганидан хавфсираган Халифа Наср қўшинлари Такашга қарши чиқдилар. 1196 йилнинг июн ойида хоразмликлар халифа қўшинларини енгдилар. Шу тарифа Эроннинг катта қисми Хоразмшоҳлар қўлига ўтди ва Хоразм давлати худуди бирданига икки бараварига кенгайди. Хоразм давлати энди Бағдод халифасига тегишли жойлар ва Ғўрийлар билан чегарадош бўлиб қолди. 1200 йилда Такаш вафот этди ва шундан кейин Ироқда халқ қўзғолони кутарилди, бу

ердаги Хоразм қўшинларининг катта қисми қириб ташланди, қолганлари Хуросонга чекинишга мажбур бўлди. Хоразмшоҳлар ичида Такаш энг талантли лашкарбоши ва ҳукмдор эди. У жуда оғир вазиятда Олд Осиё ва Марказий Осиёнинг катта қисмини бирлаштириб қудратли давлат тузишга муваффақ бўлди.

Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у ўзининг хотини Туркон Хотун мансуб бўлган қипчоқлар қабиласига катта эркинликлар берди, уларни доимо қўллаб-қувватлади. Туркон Хотуннинг давлат ишларига аралашуви Хоразмдаги ички низоларнинг кучайишига олиб келди. Такашнинг ўлимидан кейин Хоразм тахтига унинг ўғли Алоуддин Муҳаммад ўтирди (1200 - 1220 й.й) 1203 йилда Муҳаммад қорахитойларнинг ёрдами билан Хуросонни бутунлай босиб олди. Ҳиротни ва яқин атрофларини эгаллади, 1207 йилда у ўз пойтахтига қайтиб Мовароуннаҳрни босиб олиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Шу йилнинг ўзидаёқ Муҳаммад Мовароуннаҳрга катта куч билан ҳарбий юриш бошлади. Бунинг сабаби Бухорода кўтарилган халқ қўзғолони эди. Бу қўзғолон 1206 йилда Бухоро садри (ҳокими) Муҳаммад ибн Абдулазизга қарши қаратилган эди. Бухоро садрларига хос барча ёмон хислатлар бу одамда мужассам эди. У халқдан катта солиқлар олиб, уларни шафқатсизларча эзар эди. У диний раҳбар бўлишига қарамасдан айш-ишратга, овга муккасидан кетган эди.

Бухорода унинг зулмига қарши халқ ҳаракатининг асосий кучлари шаҳар ҳунармандлари эди, қишлоқ ахолиси - деҳқонлар бу ҳаракатни қўллаб қувватлади. Бу қўзғолоннинг бошлари қалқон ясовчи устанинг уғли Малик Санжар исмли шахе эди. Қўзғолончилар садр Муҳаммадни оиласи билан қувиб чиқардилар. У қорахитойлардан ёрдам сўради. Лекин Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитойлардан олдинроқ ҳаракат қилиб Бухорони босиб олди ва шу тарифа Мовароуннаҳрни Хоразм таркибига қўшиб олиш бошланди. қўзғолончиларнинг бошлари Малик Санжар Урганчга олиб кетилди.

Мовароуннаҳр халқи Хоразмшоҳни қорахитойлар зулмидан қутқарувчи куч сифатида қарши олди. Муҳаммад Хоразмшоҳ қорахитойларнинг вассали бўлган Самарқанд ҳокими (қорахонийлар сулоласидан) Усмон билан дўстона муносабат ўрнатди. Бу эса қорахитойларнинг Самарқандга юриш қилишига олиб келди ва улар шаҳарни босиб олдилар. Бу вақтда мўғул қабилаларидан бири бўлган найманлар қорахитойларнинг Еттисувдаги ерларига бостириб кирдилар. Шунинг учун қорахитойлар шошилинч равишда орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Қорахитойларнинг қийин аҳволга тушиб қолганидан фойдаланган Хоразмшох. Самарқандни эгаллаб (Усмон унинг вассалига айланди) қорахитойлар устига юриш қилди ва Талас водийсида 1210 йилда қорахитойлар қўшини устидан ғалаба қозонди. Бу ғалаба туфайли Муҳаммад Хоразмшоҳнинг аҳволи анча мустаҳкамланди. Самарқанд ҳокими Усмон Хоразмшоҳнинг тўлиқ вассалига айланди ва унинг куёви бўлди.

Солиқларнинг ҳаддан ташқари ошиб кетганлигидан норози бўлган Самарқанд халқи 1212 йилда қўзғолон кўтарди. Катта қўшин билан Хоразмшоҳнинг ўзи Самарқандга кириб бориб қўзғолончилардан шавқатсизларча уч олди ва ўз куёви Усмонни ҳам ўлдирди. Шундан сўнг у Мовароуннаҳрдаги вазиятни ўз фойдасига хал этиш учун Фарғонани Усмоннинг укаси Қодирдан тортиб олди. Ўзган шаҳрини ҳам эгаллади ва шу тариқа қорахонийлар сулоласи бутунлай тугатилди. Қорахитойлар сулоласини эса кўчманчи найманлар Қучлуқ раҳбарлигида тугатдилар. Хоразмшоҳ Марказий Осиёни бутунлай эгаллагандан сўнг Ғарбга юриш қилди ва тез орада Эрон ва Афғонистонни босиб олди. Бағдод халифасини ағдаришга уриниб кўрди.

Назорат саволлари

1.
2.
3.
4.
5.
6.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Тохирийлар, Саффорийлар, Сомонийлар, Солиқ сиёсати, Ер-сув, Икто, Корандалар, Кончилик, мулкчилик, қорахонийлар, илекхон, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, кадхудо, кадиворлар.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А.Тарихий хотирасиз келажак йққ-Т. «Қзбекистон» 1998.

2 Аҳмедов Б, Асқаров А. Қзбек ҳалқининг келиб чиқиш тарихи (дастлабки мулоҳазалар)|| Қзбекистон овози. 1994 20 январь.
3. Шониёзов К.Ш. Қзбек ҳалқининг шаклланиши жараёни. Т.2001 й.
4. Қзбекистон тарихи (Олий ққув юртларининг номутахассис талабалари учун дарслик) Т. 2003й
5.«Қзбек халқининг келиб чиқиши: илмий методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. Т.2004. 19-20 ноябрь.

7-Мавзу: Ўрта Осиё халқлари ҳаётида IX-XII асрларда юз берган (ренесанс) уйғониш даври. Аждодларимизнинг жаҳон сивилизатсиясига қўшган хиссаси. (2соат)

1.IX-XII асрларда Ўрта Осиё халқлари моддий ва маънавий маданиятнинг юкса-лишига таъсир кўрсатган тарихий шарт-шароитлар ва асосий омиллар.
2.Ўрта Осиёда илм-фан равнақи.
3.Бадиий адабиётнинг ривожланиши.
4.Ўрта Осиёда ислом маданияти.

1.IX-XII асрларда Ўрта Осиё халқлари моддий ва маънавий маданиятнинг юкса-лишига таъсир кўрсатган тарихий шарт-шароитлар ва асосий омиллар.

Одамзод умумий ривожланиш билан бирга канчадан-канча тусикларни, таназул ва тушкунликларни бошидан кечирган ва сунг уларни бартараф этиб, уз моддий ва маданий даражасини кайта тиклаган ва янги тараккиет сари астойдил интилган. Фанда бундай йирик, салмокли юксалишни тикланиш, «уйгониш», «ренессанс» хам деб атайдилар. Хусусан Гарбий Европада бундай ренессанс XV-XVIII асрларда деярли 700 йиллик хурофат зулматдан сунг юз берган. Марказий Осиеда илк уйгониш даври IX-XII асрларга тугри келди ва узгача шарт-шароитларда кечди. Унинг кулами, окибатлари, жахон цивилизациясига таъсири хам булакча булган.

Ўлкамиз худудида милоддан аввалги даврларда эришилган моддий ва маънавий маданият янги асрларда Кушон подишолиги, эфталитлар давлати ва Турк хоконлиги даврларида усиб борди. Меъморликда янги курилиш гоялари вужудга келди ва улар мураккаб мухандислик ечими асосида амалга ошди (Масалан Устуришона, Вархша ва бошкалар). Хунармандчилик ривожланди, уларнинг янги турлари вужудга келди. Савдо-сотик, кушни юрт, элатлар билан муносабатлар ривож топди, сугорма дехкончилик майдонлари кенгайди,янги сув иншоатлари барпо этилди. Ахоли уртасида саводхонликка интилиш кучайди. Мавжуд дин ва акидалар узаро муросада яшади. Маданий хает, саънатни турли жанрлари бойиди. Табиий фанларга, атроф мухитни англашга, кенгрок билишга интилиш кучайди. Лекин, VIII аср бошларида Марказий Осие ахолиси араблар боскини натижасида огир кийинчиликларга дучор булди ва истилога карши кўп йиллик кураш олиб

борди. Абу Райхон Беруний асосли равишда араблар истилоси окибатида Сўғд ва Хоразмнинг бой маданияти барбод бўлди, деб афсусланган эди. Шу билан бирга араб халифалигида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. Уммавийлар сулоласидан хокимият Аббосийларга утганлиги мухим вокеа булди. Янги сулола бенихоя катта салтанатни идора килишда, унинг тараккиетининг таъминлашда илму-фаннинг ахамиятини чукуррок англади. Хулоса Хорун-ар-рашид (786-809), сунгра унинг угли Маъмун уз тасаруфидаги улкадан олимларни халифалик пойтахти Богдодга таклиф этдилар, уларни самарали ишлари учун шароит яратдилар.

Ўлкамизда ислом динининг таркалиши, унинг махалий одат-удумлари билан тез орада уйғунлашуви катта аҳамиятга эга бўлди. Маданий сохада хусусан исломнинг ахлокий тарикатлари, шунингдек IX-X асрлардаги дунёвий илимларни ривожи араб дунесидаги ижтимоий-маънавий вазиятни анча узгартирди. Шунинг билан бирга араб (ислом) цивилизациясининг шаклланишда Хиндистон, Эрон, Юнонистон, Марказий Осие ва Кавказ халкларнинг маданиятининг таъсири катта булган Минтакамизда кадимдан цивилизация асослари, моддий ва маънавий маданиятнинг чукур илдизлари мавжуд эди. VIII аср охирлари IX аср бошларида Марказий Осиеда ижтимоий ва сиесий вазият янги баркарорлашди. Бундай шароит минтакада илм-фан, умуман маданиятнинг кенг куламда ривожланиши учун асос яратди. Хусусан, Бухаро, Самарканд, Хива, Термиз, Фаргона Хужанд, Кукон каби шаҳарлар маданият учокларига айланди. Хоразимда эса Маъмун академияси ташкил топди.

Ўлкадаги Мазкур маданий юксалиш феодал муносабатларнинг хусусан феодал бошкарувининг марказларига айланган шахарларнинг у ердаги хунармандчилик, савдо-сотик алокаларининг тезлик билан ривожланиши асосида вужудга келди .Бу ривожланиш эса Урта Осиенинг араб халифалигига кушилиши, кенг савдо-сотик алокаларига киришуви исломнинг таркалиши натижасида янада авж олди.

Аввалдан мавжуд булган ва Урта Осиенинг Гарбидан Шаркигача кесиб утган хамда катор шахарларнинг хам уз ичига олган машхур Ипак йули мавкеининг янада куяайиши хам маданий ривожланишда мухим роль уйнади.

2. Ўрта Осиёда илм-фан равнақи.

Урта аср маданияти шу даражада юксакликка кутарилганки, дуневий илмлар, турли аник фанларнинг ютуклари, натижалари уларнинг мазмуни белгилашда мухим ахамият касб этган. Турли сохаларда ижод этилиб катта ютуклар кулга киритилган. Урта Осиеда диншуносликнинг ута ривож топган асри IX аср булса, XII аср илм-фан тараккиетининг чуккиси булди. IX - XII асрлар давомида Урта Осие халклари дуне маданиятига илм фаннинг турли сохалари буйича, хусусан, араб еки анъанавий илмлар, яъни асосан гуманитар илмлар сохасида хам жуда улкан хисса кушдилар. Бу даврда яшаб ижод этган Ўрта Осиелик буюк олимларнинг ижоди, фаолияти, асарлари Урта аср илм-фани ривожида нихоятда мухим урин тутади. Урта

Осиедан чиккан Ал-Хоразмий, Ал-Фаргоний, Фаробий, Ибн Сино, Беруний сингари олимларнинг номи бутун Шарк ва Европа Урта асрида ниҳоятда хурмат билан тилга олинади. Марказий Осие олимлари уша пайтда маълум булган барча илм сохалари билан кизикдилар, дуневий ва диний фанлар ривожланишга узларининг салмокли хисаларини кушдилар. Бу хакида М.Хамидуллаевнинг "Урта Осиеда илк уйгониш даври маданияти" (Фан-1994 йил) Ф.Сулаймоновнинг "Шарк ва Гарб" (Узбекистон-1997 йил) асарларида шунингдек "Буюк сиймолар, алломалар" (Мерос 1995-1996 йил) тупламларида сермазмун ва бой маълумотлар келтирилган. Бу нашрларда нафакат Ал-Фаргоний, Ал-Хоразмий, Фаробий, Беруний ва Ибн-Синонинг куп киррали фаолияти хусусида, балки уларнинг юзлаб издошлари ва шогирдлари хакида ҳам кимматли маълумотлар берилган. Улар лотин, араб ва бошка қатор тилларни билганлар, жахон цивилизацияси яратган аник ва гуманитар фанлар буйича уз мустакил мулохазаларига эга булганлар.

Марказий Осиё маданиятининг ривожланишида М.Кошқарий, Юсуф Хос Хожиб, Рудакий, Норшохий каби арбобларнинг хиссаси ҳам каттадир. Имом-ал Бухорий, Ат-Термизий каби буюк мухаддисларни бутун ислом олами бугун хам эхтиром билан тилга олмокда.

Ўлкамизда юз берган илм-фан, маданият ва саънат сохаларидаги узгаришлар, янгиликларни асосий хислатларидан бири инсонпарварлик гоялари доимо устин турганлигидир. Марказий Осиёдаги уйгонишнинг мухим белгиси бу дунёвий билимларга интилиш хамда дин ва диний билимларни жамият, инсон манфатларидан келиб чикиб талкин этиш булган. Одомзот маънавиятини бойитиш эса асосий мезон булган. Гарб олимлари эътирофича антик цивилизация билан Европа то уйгониш даврига кадар, яъни XVI асргача араб тилида битилган асарлар оркали танишган. Г.Гегель узининг тарих фалсафасида "Фан ва билимлар айникса фалсафа Гарбга араблардан утган" деб курсатади. Юртимиз алломаларининг купчилиги замон такозосига кура уз асарларини асосий қисмини уша пайтда халкоро тилга айланган араб тилида ёзганлар. Шу боисдан аксарият гарб олимлари купчилик шарк олимларини араб деб фараз килганлар.

Ўрта Осиёлик мутафаккир олимлар ҳақида маълумотлар.

Абу Абдулло Муҳаммад Ибн Мусо ал - Хоразмий.(783-850йй) Буюк мутафаккир ва олим ал-Хоразмий Хивада таваллуд топган. Ёшлигидан илм-фанга, айниқса табиий фанларни ўрганишга қизиқди. Араб, форс, ҳинд, юнон тилларини мукаммал ўрганди. Ўқиган, ўрганганлари асосида, табиатнинг берган буюк иқтидори билан бир неча фанларга дойр йирик, қимматли асарлар яратди. Унинг арифметика ва алгебрага доир «Китоб ал-жабр вал мукобала» (Тўлдириш ва қарама-қарши қўйиш ҳақида китоб) асари математика фанида янги даврни бошлаб берибгина қолмай, балки унинг кейинги асрлардаги тараққиётига ҳам катта асос бўлди. Ал -Хоразмийнинг иккинчи математикага оид асари «Ҳинд арифметикаси ҳақида китоб» бўлиб, бу асар туфайли аввал Шарқ халқлари, сўнгра эса Европа халқлари ҳам Қадимий Ҳиндистоннинг катта ютуғи-ўнли позициси ҳисоблаш системаси билан танишдилар. (XII асрда лотин тилига ўгирилган). Ал-Хоразмийнинг

«Китоб сурат ал-ард» (ернинг сурати) асари географияга, «Астрономик жадваллари» астрономияга оид бўлиб, улар муаллифнинг номини жаҳонга ёйди. Шунингдек, «Куёш соатлари тўғрисида рисола», «Тарих рисоласи», «Устурлаб ҳақида рисола», «Мусиқа рисоласи» сингари ажойиб асарлари олимга катта шухрат келтирди, унинг номини абадийлаштирди. Ал-Хоразмийнинг «Ал-жабр вал муқобала» асари кейинчалик Европада «Алгебра» деб юритила бошланди. Унинг астрономияга оид асари эса фақат Шарқда эмас, балки Ғарбда ҳам асрономия фани ривожида катта роль ўйнади.

1983 йилда халқимиз буюк алломанинг 1200 йиллик тўйини катта тантана билан нишонлади.

Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад Ал-Фарғоний. Ал-Фарғонийнинг таржимаи ҳолига доир маълумотлар тарихда кам сақланиб қолган. 861 йилда вафот этган. Астрономия, математика, геодезия, гидрология фанларининг билимдони Фарғона заминида туғилиб ўз илмий-маданий заковати билан Бағдоддаги биринчи Маъмун академиясигача борган (иккинчи Маъмун академияси Хоразмшох Маъмун академияси эди). (Ал-Фарғоний, Муҳаммад Мусо Ал-Хоразмий билан бирга бу академиядаги олимларга раҳбарлик қилишган. Фарғоний араб илмий атамашунослигини вужудга келишига ва ривожига катта ҳисса қўшди. Бағдод ва Дамашқдаги расадхона қурилишларида фаол қатнашди ва у ерда Птолемейнинг «Юлдузлар жадвалидаги» маълумотларни текшириш ишларини олиб борди.

Ал-Фарғоний астрономияга оид «Астрономия негизлари» асарида астрономияга оид билимларни тартибга солди, ўзининг янги натижалари билан бойитди. Ўша давр анъанасига мувофиқ мамлакатларни етти иқлимга бўлиб урганди. Куёш соатларини. баёнини берди, астрономик асбоблари яратди. Фарғонийнинг бу асари Н.Коперник даврига қадар Европада астрономия фанидан асосий қўлланма сифатида фойдаланилди.

Ал-Фарғоний 25 ёшидан Маъмун академиясига бориб, у ерда салкам 50 йил ҳалол меҳнат қилди. Маъмун даврида Бағдодда ташкил этилган кутубхонада 400 минг жилд китоб мавжуд эди. Бағдод академиясида Ал-Фарғоний билан биргаликда хоразмлик Мусо ибн Шокирнинг ўғиллари Аҳмад, Муҳаммад ва Хасан ибн Мусо ака укалар номларини ва уларнинг илмий натижаларини ҳам кейинчалик Беруний ўз асрларида ҳурмат билан тилга олади.

Фарибдан Бағдод академиясига бориб астрономия ва математика фанлари бўйича тадқиқотлар олиб борган Ал-Жавҳарий ҳам алоҳида ўринга эгадир. Аҳмад Фарғонийга араб илмий дунёсида «Хосиб» лақаби берилган яъни, уни математика соҳасида тенги йўқлиги тан олинган. Европада Фарғонийни Алфраганус деб атаганлар. Шуни таъкидлаш керакки, 828 йилда Бағдодда 1-чи расадхона ишга туширилганда, уни марвлик фалакшунос олим Яхё ибн Абу Мансур бошқарган. 3 йил ўтгач Дамашқда ана шундай иккинчи расадхона барпо қилинди ва унга Марказий Осиёлик аллома Холид ибн Абдумалик Марварудий раҳбарлик қилди. Қизиғи шундаки ҳар иккала-расадхонани ҳам Ал-Маъмун илтимосига кўра

лойиҳасини ва барча андозаларини қоғозга тушириш Аҳмад Фарғонийга юклатилган бўлиб, ушбу расадхоналарнинг вазифалари, ишлари, режалари ҳамда илмий натижаларини текшириб фанга киритиш ҳам илмий раҳбар Аҳмад Фарғонийнинг зиммасига тушди.

Халифа Мутаваккил (847-861) томонидан 861 йили Ал-Фарғоний Қохира яқинидаги Фустат *шаҳрига* Нил дарёси суви сатхини ўлчаш учун юборилади. Фарғонийнинг бу соҳада ясаган километр асбоби ҳозиргача сақланмоқда. Фарғонийнинг бой мероси, асарлари ҳозир Кохира, Лондон, Париж, Берлин кутубхоналарида сақланмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, Фарғоний асарларининг билган кўп қисми ҳали тўлиқ ўрганилмаган ва ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. 1998 йил кузида мутафаккир қомусий олим, юртдошимиз, халқаро миқёсдаги етук олим Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллик улкан тўйи мамлакатимизда, хусусан, у туғилиб ўсган Фарғона водийси диёрида кенг нишонланди, ажойиб зиёратгоҳ ташкил этилди ва олимга муҳташам ҳайкал ёдгорлик ўрнатилди.

3.Бадиий адабиётнинг ривожланиши

Бу даврда маънавий маданиятнинг ранг баранг сохаларидан бири адабиёт булиб, у ўз даврининг ижтимоий онгининг мухим томонларини узида ифодалайди. Бадиий адабиёт бу даврда уч тилда ривожланди: форс, тожик ва араб. Бадиий ижодда устун жанрни поэзия ташкил этди.

1.Араб тилидаги адабиёт хакидаги манбалардан Урта Осиё олими Абу Мансур ибн Абдумаликнинг "Иатимат-ад-дахр фимахосин ахл ал-аср" каби антология хрестоматияларидир.

Абу Ахмад ал-Котиб, Мухаммад ал-Муродий ва бошка шоиру, ёзувчилар ижод килганлар.

2. Форс тожик тилдаги адабиёт.

Бу даврда форс тожик тилида ижод этган шоирлардан Шохи Балхий, Равнакий, Бухорий, Шокир Бухорийларни курсатиш мумкун. Лекин бу тил шеьриятни, бадий адабиётни Рудакий, Фирдавсий, Умар Хаём кабилар дунёга машхур килдилар.

3. XI-XII асрларга келиб ижтимоий маданий хаётда туркий тилнинг кенг таркалиб бориши давлат ишларида кенг кулланилишига куча бошланди: араб, форс тиларидаги бадий асрлар билан бирга туркий тилда хам йирик достонлар, шеьрлар яратилди. Юсуф Хос Хожибнинг "Кутагду билиг"ва Ахмад Югнакийнинг "Хибатул Ҳакойик" асарлари шулар жумласидандир. Яна Сулаймон Бокиргоний хам шу тилда ижод килган. Уша даврларда бадиий адабиёт асосан достон, шеьрият ва кичик кисалардан иборат эди.

Бу даврда кадимги сугд, урхун ёзувлари урнига араб ёзувиниг таркалиши асосида бу янги ёзувда турли асарлар ёзиш хам авж олди. Улар кулда ёзилиб кучирилган. Кулёзмаларни чиройли ёзувлар билан кучириш турли безаклар бериш усуллари хам кенг кулланилди.

Кулёзмалар араб ёзувида битилган. Бошлангич ислом диний китоблар куфий ёзувда битилган. Сунгра куфий ёзуви асосида етти шаклдаги ёзув шаркда, жумладан Урта Осиёда кенг таркалган. Уша даврдаги кулёзмалар

мана шу етти шаклдан бирида битилган. Булардан айникса райхоний усули нихоятда чиройли булиб сахифаларини безашда, дуо китобларида купрок ишлатилган.

Абу Наср ал-Форобий (873-950 йй). Ўтрорда туғилган, бошлангич маълумотни Шоҳ, Бухоро, Самарқандда олган сўнг Бағдодда узоқ яшаб, замонасининг олимлари билан илмий мулоқотда бўлган. Илмнинг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ рисолалар ёзган. Юнон илмини, хусусан Аристотел меросини чуқур билгани ва уларни Шарқда ривожлантиргани учун Аристотелдан сўнг уни «Иккинчи муаллим» деб аташган. Унинг рисолалари риёзиёт, фалакиёт, тиббиёт, ахлоқшунослик, мусиқашунослик, давлатни бошқариш, айниқса фалсафа ва мантиқ илми масалаларига бағишланган. Аристотелнинг барча фалсафий асарларига шарх ёзган. Мусиқа назариясига бағишланган «Мусиқа хақида катта китоб» номли машҳур асари бу соҳа тарихига бағишланган энг дастлабки тарихий манбалардан биридир. У серқирра, қомусий олимдир.

Абу Райхон Беруний (973-1048 йй). Хоразмда таваллуд топган бу мутафаккир, серқирра олим астрономия, тарих, тиббиёт, риёзиёт, жуғрофия, геодезия, метеорология, этнография, фалсафа, филологияга оид 150 га яқин асарлар яратган. Бу асарлар Беруний номини жаҳонга таратди. Шунингдек, унинг хикоялар, шеърлар битганлиги хам маълум. Беруний Ўрта асрда биринчи бўлиб глобус яратди. У араб, форс, ҳинд туркий тилларни мукаммал билган. Унинг «Фармоканазия», «Геодезия», «Ҳиндистон», «Минерология», «Маъсуд қонуни», «қадимгихалқлардан қолган ёдгорликлар» асарлари ўзбек ва рус тилларига таржима қилинган. Махмуд Ғазнавий саройда ҳам хизматда бўлган. У Ибн Сино билан ҳам замондош эди.

Абу Али Ибн Сино (980-1037 йил) Бухоронинг Афшона қишлоғида туғилиб ўсган Абу Али жаҳон маданияти, илм-фани хазинасига бебаҳо ҳисса қўшган буюк сиймолардан биридир. У фалсафа, мантиқ рухшунослик, адабиётшунослик, шеърият, мусиқа, геология, минерология, физика, математика, тиббиёт, астрономияга оид юзлаб асарлар яратди. Абу Алининг илмий қизиқишлари доираси шу қадар кенг бўлганки, унинг 40 дан зиёд тиббиётга, 30 га яқин астрономия ва табиатшунослик фанларига, 185 та фалсафа, мантиқ ва илоҳиётга бағишланган асарлар яратгани маълум. («Историография обҳественнўх наук в Узбекистане». «Библиографические очерки» Т. «Фан» 1974 г. стр. 30)

3.Ўрта Осиёда ислом маданияти

IX-XII асрда дунёвий фанлар билан бирга диний билимлар ҳам кенг ривожланди. Исмоил Бухорий, Исо Термизий, Бурхонуддин Марқилоний, Абу Хафс Кабир Бухорий каби уламолар ислом таълимотининг ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Ислом дини таълимотининг равнақи ва тарқиботининг кенгайишида Бухоро шаҳри марказий ўрин эгаллади.Тасаввуф таълимоти ривожланиб Ўрта Осиёда унинг турли хил йўналишлари (XII асрда

Туркистонда Яссавия, XIII аср охирида Хоразмда Кубровия, XIV асрда Бухорода Нақшбандия) пайдо бўлди ва тарқалди Имом Исмоил ал-Бухорий (810-869 йй.) Буюк ҳадисшунос олим Бухорода таваллуд топган бўлиб, болаликданоқ билимга интилиб, араб тили ва ҳадис китобларини ўқиш ва уларни ёдлашга қунт билан киришган. Кейинчалик Бухоролик мухаддислар Муҳаммад ал-Пойкандий, Абдуллох ал-Маснадийлардан хадис илмини чуқур ўрганиб кўп ҳадисларни ёд олган. 16 ёшларида онаси ва акаси билан сафарга отланиб Балх, Басра, Куфа, Боғдод, Хумс, Дамашқ, Миср, Макка, Мадина шаҳарларида бўлишиб машҳур ҳадис олимларидан илм олган. Маълумки, «ҳадис» муқаддас «Куръон» китобидан сўнг иккинчи ўринда туради. Имом Бухорий ҳаёти давомида 600 минг ҳадис тўплаб, улардан 7275 ҳадисни ўзининг 4 жилдлик «Ишонарли тўплам»ига киритди. Тўплам Миср ва бошқа кўп мамлакатларда чоп этилган. Ниҳоят бу тўплам 1991-1992 йилларда ўзбек тилига таржима қилиниб, китобхонларга тақдим қилинди. Ал-Бухорий ҳадислари ислом дунёсидаги юзлаб ҳадисчи олимларникидан алоҳида фарқ қилади ва шунинг учун ҳам «Ишонарли» тўплам дейилади. Ал-Бухорийнинг ислом диншунослигига оид 20га яқин катта ҳажмдаги асарлар ёзгани маълум. Унинг ҳадислари ва асарларининг диққат марказида диннинг инсон учун тарбиявий аҳамияти, унинг маънавий юксалиши, тозалиги, донолиги, яхши ва ёмонни бир-биридан ажрата билиши каби ҳислатлари туради. Ислом дунёсининг йирик олими, ҳадисшуносликда энг юқори поғонага чиққан Имом Исмоил ал-Бухорийнинг 1205 йиллиги 1998 йил халқаро миқёсда тантанали нишонланди ва у вафот этган Самарқанд атрофидаги Челак шаҳрида ниҳоятда хашаматли зиёратгоҳ қурилди. Бу ерга жаҳоннинг турли жойларидан минглаб одамлар зиёратга келмоқдалар.

Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий (824-894йй) Ислом дунёсида машҳур бўлган ҳадисчи олим Имом ат-Термизий Термиз яқинидаги Буг қишлоғида туғилган. 26 ёшидан бошлаб Самарқанд, Бухоро, Хижоз, Ироқ, Нишопур шаҳарларида машҳур мухаддис олимлар билан учраша бошлади. Унинг буюк ҳадисчи олим бўлиб, етишишида Имом Исмоил ал-Бухорий устозлиги катта ўрин тутади. Умрини ҳадислар тўплашга бағишлаган Ат-Термизийдан катта илмий мерос, жумладан: «Китоби ал-Жомъе ас-сахих», «Китоб ул илм», «Китоби ат-Тамойили ан-Набавий», «Китоби аз-зухл», «Китобул исми вал хуна» каби асарлар қолган.

1990 йил сеттябрь ойида Тошкентда ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман бўлиб ўтди. Исмоил ал-Бухорий ҳадислари каби Ат-Термизий тўплаган ҳадисларда ҳам тарбия, аҳлоқ одоб, ота-она, ва фарзанд ҳақ-ҳуқуқлар, ҳалоллик, поклик, каби умуминсоний қадриятлар ва аҳлоқ мезонлари асосий ўрин тутади.

Абу Абдураҳмон ан-Насоий (830-915 йй) Мовараунаҳрлик ҳадисчилардан ан-Насоий ҳам Ислом дунёсида машҳур бўлиб Нисо (Ҳозирги Туркманистон) шаҳрида туғилган. Узоқ вақтлар Мисрда яшаган. Ҳадислар тўплаган. У «Ат-сунан ал-Кубро», «Ал-Мужтаба», «Ал-Сунан» номли ҳадис китобларини ёзиб қолдирган. Бу китоблар ислом диншунослар орасида ўзига хос обруга эгадир.

Абу Наср ал-Форобий (873-950 йй). Ўтрорда туғилган, бошлангич маълумотни

Бурхониддин Маргаиоиий. (1197 йилда вафот қилган). Тўлиқ исми Бурхониддин Маргиноний Ибн Абу Бакр ал-Фарғоний ал-Риштоний. Бурхониддин фиқх илмига (дин, шариат ҳақидаги фан) оид бир нечта рисолаларни «Бидоятул мубтадий» (илмга-киришувчи дастлабки асос) «Ал мазид» (зиёда қилиш) «Китобул фароиз» (фарзлар ҳақида китоб) ва бошқа асарларни ёзиб олдирган. Бурхониддин Маргинонийнинг «Хидоя фи фуруъ ал-фукх» (Фикх соҳалари бўйича қўлланма) асари 56 китобдан иборат бўлиб, бу асар шариат кодекси деб аталади, Маргинонийнинг ислом дунёсида обрўси ўзига хосдир. Асарда Қипчоқ, угўз, ямак, бошкирд, бисмил, ябоку, кай, татар, қирғиз, чиғил, тухси, ягмо, игрок, жару, жамил, уйғур, тангут, табгоч сингари турли турк қавмлари ҳақида кўплаб ашёвий далиллар келтирилади. Унинг бу етук асари халқаро аҳамиятга ҳам эгадир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ

1. Муқаддас «Қуръон» ва « ҳадис» лар ҳақида қисқача тушунча беринг !
2. IX-XII асрлар Мовараууннаҳрлик мутафаккир олимлар ижодидан кайси асарларни. биласиз ?
3. Хоразмий, А. Фарғоний мероси.
4. Илк туркий асарлар.
5. Имом ал-Бухорийнинг ҳаёти ва фаолияти.
6. Яссавий тариқати ҳақида нималар биласиз?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Уйғониш даври, Маъмун академияси, Қуръони Карим, Ҳадислар, Сомонийлар давлати, Моддий маданият, маънавий маданият, ренессанс, араб ёзуви, ислом дини, илм-фан, бинокорлик, меъморчилик, мақбаралар, мадраса, масжид, маданий мерос, миллий ғоя, миллий мафкура.

А Д А Б И Ё Т Л А Р:

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараккиёт йули. Т.:Узбекистон, 1992.
2. Каримов И.А.Истиклол ва маънавият. Т.: Узбекистон, 1994.
3. Абдунабиев А.Вклад в мировую цивилизацию. Т.: Узбекистон, 1998.
4. Ахмедов Б.Тарихдан сабоклар.Т.: 1994, 37-51-61-53-162 б.
5. Вамбеери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т.: Фан, 1990.
6. Буюк сиймолар, алломалар(1-китоб). Т.: Мерос, 1995.
7. Буюк сиймолар, алломалар(2-китоб). Т.: Мерос, 1996.
8. Улмас обидалар. Т.: Фан, 1989.
9. Урта Осиё халклари хурфикрлиги тарихидан. Т.: 1990,54-104 б.
10. Низомулмулк. «Сиёсатнома». Т.: Адолат, 1997.
11. Хомидов Х. Шохноманинг шухрати. Т.: Узбекистон, 1991.
12. Увватов У. Донолардан сабоклар. Т.,1994.

13. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз асослари. Т., 2001.
14. Усмонов Қ, Содиқов М, Обломуродов Н. Қзбекистон тарихи. I қисм. Ққув ққлланма. –Т.: Мерос, 2002.
15. Жабборов И. Қзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. Т.: Ққитувчи, 2003.

8-Мавзу: Мўғуллар истелоси ва зулмига қарши кураш. Жалолиддин Мангуберди. (2соат)

1.Мўғуллар босқини арафасида Мовароуннаҳрдаги вазият.
2.Чингизхон бошчилигидаги мўғулларнинг Мовароуннаҳрга боцириб кириши.
3.Мовароуннаҳр халқларининг мўғулларга қарши озодлик кураши. Жалолиддин Мангуберди.
4.Чиғатой улусининг ташкил топиши, унинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёти.
5.XIII-XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаёти.

1.Мўғуллар босқини арафасида Мовароуннаҳрдаги вазият.

XII аср охирларига келганда Мўғулистонда яшовчи турли қабила ва уруғлар ўртасида сиёсий курашлар авж олган эди. Уларда айниқса уруғ-аймоқчилик муносабатлари кучли бўлиб, асосан кўчманчи чорвачилик, овчилик ва мол айирбошлаш билан кун кечирар эдилар.

Уларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт даражаси ҳам анча паст эди.

1155 йилда бир нечта қабилалар бошлиғи бўлмиш Ясуғой баҳодир ва Улун хотун оиласида Темучин туғилди. Улуғбекнинг ёзишича Ясуғой баҳодир ўз атрофидаги улуғ аъёнлар билан кенгашиб, уғлининг исмини Темучин деб қўйди. Бунга сабаб ўша вақтларда татар қабилаларининг қудратли подшоҳининг исми ҳам Темучин эди. Гўдак улғайганда Темучиндек қудратли шоҳ бўлсин, деб ният қилинди.

Темучин отадан 13 ёшида етим қолган пайтда отасига тобе бўлган кўпгина қабилалар уларни ташлаб кетди ва шу боис у кейинчалик кўпинча мураккаб ҳамда хавфли шароитларни бошидан кечирди. Ўзаро қабилавий жангларда фаол қатнашган Темучин кейинчалик ўз атрофига 13 минг кишилик лашкар ҳам тўплай олди. Сўнгра уларнинг сони ортиб борди. Тез орада Темучин Найман, Тотор, Унғут, Ўйғур, Керойит қабилаларини ўзига буйсундиришга эришади ва 1205 йилларга келиб у Мўғулистон ҳудудидаги энг қудратли ҳукмдорга айланди.

1206 йилда Онон дарёси буйида махсус чақиртирилган қурултойда Темучин бутун Муғулистоннинг Ҳоқони деб эълон қилинди. Шу жойда унга Чингизхон (кучли бақувват дегани) лақаби берилди. Чингизхон шу тариқа Манчжуриядан то Иртишгача Байкалдан Тангғутгача ҳудудларда кўчиб юрувчи кўп сонли қабилаларнинг ягона ҳукмдорига айланди. Давлатнинг диний, сиёсий ижтимоий фаолиятининг барча қирралари 1206 йилдаги ўша

йирик йиғинда “Ясо” қонунлари тўпламида янада асосланиб, мустаҳкамланди. Қорақурум қалъаси пойтахт қилиб танланди.

1207-1208 йилларда Энасой (Енисей) ҳавзаси, Еттисув вилоятининг шимолий қисми босиб олиниб, у ердаги уйғурлар ҳам тўлиқ буйсундирилди. 1209 йилда Чингизхон Хитойнинг шимоли-шарқийдаги Тонгғут мамлакатига ҳужум қилиб, катта ўлжа ва кўплаб одамларни қул қилиб, Мўғулистонга олиб кетди. 1211-1215 йиллар давомида эса аввал Хитойга ҳужум қилиб, қудратли Цзинь армиясига қаттиқ зарбалар берди, сўнгра эса Пекин шаҳрини ишғол қилди. Цзинь сулоласи ағдарилиб, Шимолий Хитой Мўғуллар давлатига қўшиб олинди. Мўғулистонда қудратли давлатни ташкил қилган Чингизхон ўз эътиборини энди Марказий Осиё томонга қарата бошлади.

Хоразмшоҳлар давлатида 1189 йилдан 1200 йилгача ҳукмронлик қилган Оловиддин Текеш фаолиятининг асосий якуни давлат куч-қудратининг янада кучайганлигидир. Текеш, ҳукмдорлик билан боғлиқ ҳаётининг деярли барчасини ҳарбий юришларда ўтказди. Улкан ғалабаларга эришди, Хоразм давлатининг узоқ ўлка ва ҳудудларга танитди. 1200 йилнинг ёзида Бағдод халифалиги томон ҳарбий юриш уюштирган Оловиддин Текеш йўлда бетоб бўлиб, вафот этади. 3 июл куни жасади Гурганжга олиб келиниб, ўзи қурдирган мадраса олдида дафн этилди. Унинг ҳукмронлиги даврида қудратли давлат тузилиб, Хоразмнинг Осиё ва Европа мамлакатлари билан алоқалари мустаҳкамланди. Текеш даврида бу давлат таркибида аҳоли сони ўсиб, кўпайди. Ҳунармандчилик, маданият, архитектура юксалди. Пойтахт Гурганж дунёдаги гўзал шаҳарлардан бирига айланди. Текеш олиб борган ташқи ва ички сиёсатнинг кучли томонлари билан биргаликда заиф томонлари ҳам мавжуд эдики, бу ҳолат келгусида бу давлатнинг ичидан емирилишида ўзига хос сабабларидан бири бўлди. У ҳам бўлса, Текешнинг қипчоқ уруғидан бўлган хотини-Туркон хотуннинг ўз ҳимоясидаги қипчоқ ҳарбий аслзодаларига ҳадеб ҳомийлик қилиши эди. Бу аёл давлат ишларини ўз қўлига олишга уринар, қипчоқларни давлатнинг ички ишларига аралашишига имконият яратиб берарди. Қипчоқларнинг саройда йирик имтиёзлилиги асл хоразмлик туркий аъёнларга ёқмасди. Бу ҳолатлар эса ички курашлар, зиддиятларни янада кучайиб боришига ҳам сабаб бўлар эди.

Хоразмшоҳ Текешнинг катта ўғли Маликшоҳ бўлиб, у Текеш хаётлиги даврида, 1171 йилда вафот этган эди. Шунинг учун ҳам тахтга чиқиш иккинчи ўғли Қутбиддин Муҳаммадга насиб этди. 1200 йил 3 август куни Гурганж аҳолиси ва Хоразм давлатининг аъёнлари, амирлари иштирокида тахтга Текешнинг Туркон хотундан туғилган ўғли Қутбиддин Муҳаммад ўтиради. У ўзига отасининг лақаби Оловиддин номини қўшиб олади ва тарихга Оловиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ номи билан кирди.

Оловиддин Муҳаммад подшолик қилган даврида (1200-1220) Самарқанд ва Ўтрорни қорахонийлардан тортиб олади, узоқ Ғазнагача (Афғонистон жануби) ўз чегарасини кенгайтириб, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонни бўйсундиради. Дашти Қипчоқнинг ичкари ҳудудларига кириб боради. Маълумотларга кўра, 25 дан ортиқ мамлакат унга қарам бўлган. Шу туфайли бўлса керак, Оловиддин Муҳаммад эришилган улкан ютуқлардан ортиқча

кибрланиб, ўзини “Искандари Соний”, яъни иккинчи Искандар деб эълон қилади. Кейинчалик бу ном ҳам камлик қилиб, узоқ йиллар ҳукмдорлик қилган салжуқий шоҳ Султон Санжар номини ҳам олади ва ўзини “Султон Санжари соний” деб атай бошлайди. Тарихий манбаларга қараганда, шу пайтларга келганда Хоразмшоҳлар давлатига қарашли 400 дан ортиқ шаҳарлар бўлган.

Мўғуллар истилоси арафасида Хоразмшоҳлар давлатида асли иккиҳокимлик ўрнатилган эди десак, муболаға бўлмайди. Мамлакат шоҳи Оловиддин Муҳаммад ҳисоблансада, ички ва ташқи сиёсатни олиб боришда иккинчи ҳоким шоҳнинг онаси Туркон хотун ҳисобланган. Оловиддин Текеш вафотидан сўнг Туркон хотун энди давлат ва бошқарув ишларига ҳар томонлама, тўлиқ аралаша бошлаганди. Оловиддин Муҳаммад эса дастлабки пайтларданоқ уни инкор қилишга журъат этолмасди. Туркон хотун ҳаттоки, айрим масалаларни ҳал этишда биринчи бўлган, султоннинг баъзи буйруқ ва фармонларини инкор этган ва ўз номидан фармонлар чиқариб, истаган масалаларини ҳам ҳал қилиш қудратига эга бўлган. Шоҳ эса ҳеч вақт унга эътироз билдира олмаган, чунки, бир томондан она ҳурмати бўлса, иккинчи томондан эса Туркон хотуннинг тарафдорлари, унинг уруғидан чиққан турк амирлари кўпчиликни ташкил қиларди. Замондошларининг таърифича бу аёл “Худованди жаҳон”, яъни “Жаҳон ҳокимаси” деб ном қозонган. У ўзининг туғросига (муҳрига) ҳам эга бўлган.

Туркон хотун ҳатто, молия масалаларига ҳам фаол аралашиб, буйруқлар бера олган. Шунингдек, тахт меросхўрини ҳам ўзи белгилаган. Туркон хотуннинг талаби ва маслаҳати билан ҳукмдор тахт вориси қилиб ўта қобилиятли, ўтюрак, моҳир саркарда, Оловиддин Муҳаммаднинг туркман хотини Ойчечакдан туғилган катта ўғил Жалолиддинни эмас, балки қипчоқ хотинидан туғилган, Жалолиддиндан анча паст Ўзлақшоҳ тайинланди. Бундай ҳолатлар шубҳасиз, давлатни ичдан бўшаштиришга, ички зиддиятларни кўчайишига, инқирозни тезлашишига ҳам сабаб бўлган эди.

Мўғуллар истилоси арафасида мамлакатнинг тушкунликка ва танг аҳволга келишига яна бир сабаби шу эдики, оддий халқнинг иқтисодий аҳволи ниҳоятда оғир эди. Халқ доимий солиқлардан ташқари, уч мартадан ортиқча, махсус солиқлар тўлашга мажбур эдилар. 1206 йилда Самарқандда, 1212 йилда Самарқанд ва Бухорода оддий халқнинг кўтарган қўзғолонлари Хоразмшоҳ томонидан шавқатсизларча бостирилди. Бу эса шоҳга нисбатан халқ норозилигини янада оширади.

Катта империя ҳукмдори бўлган Оловиддин 1217 йилнинг кузларида жуда катта қўшин билан (турли манбаларда турли маълумот бирида 600 минг, бирида 400 минг аскар) ўзининг азалий душмани бўлган Бағдод халифалигига қарши отланди. Худди шу йили куз эрта тушганлиги туфайли қиш қаттиқ келиб, қалин қор ёғади. Уч кун давом этган қор бўрони қўшиннинг кўп қисмини қирилишига сабаб бўлади ва Хоразмшоҳ ўз мақсадидан воз кечиб, орқага қайтишга мажбур бўлади. Қайтишда эса Парчам кўчманчи қабилалари ва Ҳаккар қабиласидаги курдлар уларга ҳужум уюштириб, қўшиннинг асосий илғор қисмини тор-мор қилади. Бу

йўқотишлар ҳам шоҳнинг обрўсига путур етказади. Шунингдек, Хоразмшоҳнинг 1216 йилда диний арбоб шайх Мажиддин ал-Бағдодийни қатл қилдирилиши, Бағдод халифаси устига юриши диний уламоларнинг ҳам Оловиддиндан бутунлай ихлосини қолдирган эди. Шундай қилиб, мўғуллар истилоси арафасида Хоразмшоҳ Оловиддин Муҳаммаднинг давлат тизимида ҳам, аҳоли табақалари орасида ҳам ҳеч бир астойдил суянадиган таянчи қолмаган эди. Хива хони, тарихчи Абулғозий ўзининг "Шажараи турк" китобида Хоразмшоҳ давлатидаги бу нохуш ҳолатларни таърифлаб, "Султон Муҳаммад давлатининг қайтиши" деб баҳолаган эди.

Чингизхон ва Оловиддин давлатларининг элчилари савдо карвонлари сафларида бир бирларига бориб, айни вақтда турли, керакли маълумотлар тўплаб, айғоқчилик вазифаларини ҳам бажарардилар. Элчилик муносабатлари 1215 йилдан бошланиб, Оловиддин Муҳаммад дастлаб Баҳовуддин Розий бошчилигидаги ўз элчиларини Чингизхон ҳузурига юборади. Пекинда элчиларни қабул қилган Чингизхон уларни илиқ кутиб ва уларга ўзаро тотувлик, дўстликни ҳамда икки мамлакатга тегишли ҳудудларда савдогарларнинг эркин қатнови тарафдори эканлигини билдирди. 1218 йил баҳорида Чингизхон ҳам қимматбаҳо моллар ва шоҳга совғалар ортилган карвонни ўзининг энг содиқ одамларидан бири, хоразмлик савдогар Маҳмуд Ялавоч бошчилигида Хоразмшоҳ ҳузурига юборади. Элчилар Хоразмшоҳга Чингизхон юборган совғаларни ва номани топширадилар. Номада Чингизхон қудратли Хоразмшоҳ билан яхши қўшничилик, дўстлик, тинчлик ҳақида шартнома тузиш ниятида эканлигини ва уни энг яхши фарзандларидан бири сифатида ҳурмат қилишини билдирган эди. Чингизхон номасидаги кейинги жумла, Хоразмшоҳнинг иззат-нафсига тегиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмаган бўлиши мумкин.

Кибру-ҳавоси баланд Хоразмшоҳга бу гап, яъни уни ўз фарзандидек кўриши, дегани умуман ёқмаган. Шоҳ тунда Маҳмуд Ялавоч билан алоҳида суҳбатлашиб, Чингизхон, унинг давлати, ҳарбий қудрати ҳақида талайгина саволлар беради. Унинг важоҳатидан қўрққан Маҳмуд унга бир қанча сохта маъмлумотлар беради. Хоразмшоҳ унга Чингизхон саройида ўзининг жосуси бўлишни ҳам таклиф этади. Ялавоч қўрққанидан унга ҳам рози бўлади. Хоразмшоҳ Чингизхон билан шартнома тузишга розилигини билдириб, уларга жавоб бериб юборади. Маҳмуд Ялавоч барча воқеалар қатори шоҳ билан алоҳида суҳбатни ҳам, унинг савол ва таклифларини ҳам батафсил Чингизхонга етказади.

Хуллас, мўғулларнинг Хоразмшоҳлар давлатининг истилоси арафаларида икки йирик тарихий шахс, ҳукмдорлар ўртасида бир-бирини ҳар томонлама ўрганишга мўлжалланган ана шундай муносабатлар бўлиб турган эди.

2.Чингизхон бошчилигидаги мўғулларнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши.

Хоразмшоҳ билан шартнома тузилганидан кўнгли тўқ бўлган Чингизхон Пекиндан хоразмшоҳлар давлатига Умар ҳожи ал-Ўтрорий, ал-Жамол ал-Марғоний, Фахриддин ал-Бухорий бошчилигида 450 та мусулмон савдогарлардан иборат, ҳар қабиласидан 2-3 тадан вакил бўлиб, улар Хоразм мамлакатидаги ноёб молларни Мўғилистон учун танлаш, харид қилиш ишлари билан шуғулланишлари лозим эди. Айни вақтда, Хоразмшоҳ давлатига келгусида ҳарбий юришлар учун маълумот тўплаш мақсадида юборилган кишилар ҳам бўлиши мумкинлиги эҳтимолдан ҳоли эмасди. Тарихчи Насавийнинг ёзишича, карвон Ўтрор шаҳрига етиб келганида шаҳар ҳокими, Туркон хотуннинг амакиваччаси Инолчиқхон (асл исми Ғойирхон) ундаги қимматбаҳо молларни кўриб, очкўзлиги авж олиб, нияти бузилиб, Хоразмшоҳга карвондагилар ўзларини жосусдек тутаяптилар деб шошилинч хабар юборади. Хоразмшоҳ ҳокимга карвонни мамлакат ичкарисига киритмай, тўхтатиб туриш ҳақида буйруқ юборади. Лекин Туркон хотун ҳимоясига ишонган Инолчиқ катта фожеага қўл уради, яъни, унинг буйруғи билан карвон қўлга олинади, барча савдогарлар ва бошқа кишилар қатл этилади. Карвондаги молларнинг бари мусодара қилинади. Тасодиф туфайли тирик қолган бир туякаш Чингизхон ҳузурига етиб бориб, фожеа ҳақида унга хабар беришга муваффақ бўлади.

Араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг ёзишича эса Инолчиқхон катта карвонни Ўтрорга етиб келганлиги ҳақида Хоразмшоҳга хабар берганди. Хоразмшоҳ карвондаги барча савдогар ва хизматчиларни ўлдиришни ва бойликларни саройга юборишни буюради. (В.В.Бартольд, Асарлар 1 т. 465-б)

Нима бўлганда ҳам, бу воқеа тузатиб ва тўхтатиб бўлмайдиган улкан хато бўлиб, унинг оқибатлари даҳшатли воқеаларга сабаб бўлди.

Чингизхон бу нохуш воқеа хабарини ўзига хос совуққонлик билан тинглайди. Унинг ўғиллари Хоразмшоҳ устига дарҳол қўшин тортишни талаб қилсаларда, у масалани тинчлик йўли билан ҳал қилишга қарор қилади. Хоразмшоҳ ҳузурига ўз элчиси ибн Киррож Буғрони икки киши ҳамроҳлигида жўнатади ва фожеа айбдорларини жазолашни, ҳамда Инолчиқни унинг ихтиёрига беришни қатъий талаб қилади.

Хоразмшоҳ албатта бу талабларни бажара олмаслиги аниқ эди. Чунки бир томондан, Инолчиқ Туркон хотунни амакиваччаси бўлса, иккинчи томондан, қипчоқ саркардалари билан қариндош эди. Табиийки, улар бу ишга, яъни, Инолчиқни ҳибсга олиниб, Чингизхонга юборилишига йўл қўймасдилар.Оловиддин Муҳаммад Чингизхон элчисини ўлдирилиши ва унинг икки ҳамроҳини масхаралаб, соқолларини қирдириб, жўнатиб юборишни буюради. Бу ишлар ҳам Чингизхон билан жиддий муносабатларни янада кескинлаштиради. Шуни таъкидлаш жоизки, Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангуберди отасига элчиларга нисбатан хушмуомала бўлишни, Ўтрор фожеасининг асосий айбдори Инолчиқни Чингизхон ҳузурига жўнатишни маслаҳат берган эди. У Сирдарё буйларидан то Суриягача чўзилган катта давлатдаги мусулмонларнинг қони тўкилгандан кўра битта одамни қони тўкилишини афзал билган эди. Бироқ, шоҳ

Жалолиддиннинг доно маслаҳатини ҳам инобатга олмайди. Жалолиддин бўлажак даҳшатли урушни, қирғинни аввалдан кўра билган эди.

Элчининг ўлдирилиши Чингизхоннинг сабр косасини тўлдирди ва унинг учун Хоразмшоҳлар давлати устида ҳарбий юриш қилишга ундаган охирги боҳона бўлди.

Чингизхон ўз чопари орқали Хоразмшоҳга подшоҳлар ўртасида бир-бирига ёзилган хатлар тарихида энг қисқа сўзлардан (6 та сўз) иборат бўлган хатини жўнатади. Унда шундай дейилганди:"Сен урушни хохлагандинг, сен уни оласан".

Ҳар иккала томон энди бўлғўси урушга тайёргарлик кўра бошлади. 1219 йил сентябрида мўғуллар ўзларининг биринчи зарбасини Хоразм давлатининг чегара шаҳри бўлган Ўтрорга қаратди. Шаҳар ҳокими Инолчиқхон бўлиб, Чингизхоннинг у билан алоҳида ҳисоб-китоби бор эди. Шаҳарни Инолчиқ бошлиқ 50 минг кишилик гарнизон ва Ҳожи Қоража бошлиқ 10 минг кишилик қўшин ҳимоя қилиши лозим эди. Шаҳарнинг яхши мустаҳкамланганлиги ва узоқ мудофаага тайёрланганлигини сезган Чингизхон қўшиннинг бир қисмини ўз ўғиллари Чиғатой ва Ўктой бошчилигида Ўтрор қамалига қолдирди. Қолган қўшинни уч қисмга бўлиб, бир қисмини катта ўғли Жўжи бошчилигида Ўтрордан Шимолда жойлашган Жанд ва Барчинликенд қалъаларини эгаллашга, иккинчи қисмини Улоқ Нўйон бошчилигида Бинокат ва Хўжанд шаҳарларини эгаллашга жўнатди. Ўғли Тўлихон ва машҳур саркардалари Жебе Нўйон ва Субутой Баҳодир бошчилигидаги қўшинлар билан ўзи Мовароуннаҳр ва Бухоро томон йўл олди.

Чингизхоннинг Туронзаминга, хусусан Хоразмшоҳлар давлатига қарши ҳарбий ҳаракатлар қатъий тус олган эди. Бу ҳужум арафасида Оловиддин кўзга кўринган давлат арбоблари, бообрў амирлар, йирик саркардалар иштирокида ҳарбий кенгаш ўтказди. Кун тартибига битта масала, яъни, яқинлашиб келаётган хавфли, ниҳоятда маккор душманга қарши қандай чора кўриш масаласи қўйилди. Турли фикр-мулоҳазалар тингланди. Шуни айтиш керакки, ушбу кенгашда қабул қилинган қарор ва чоралар Хоразмшоҳлар империяси тақдирини ҳал этди.

Ҳарбий кенгашда ягона тўғри таклифни (кўпчилик номидан) Шаҳобиддин ал-Хивақий киритди. У 400 минг кишилик Хоразм қўшинини Сирдарёнинг нариги томонига тўплаш, узоқ йўлдан чарчаб келган мўғул қўшинига дам олгани қўймай, ҳужум қилиб тор-мор этишни таклиф қилди. Кенгаш иштирокчиси шаҳзода Жалолиддин Мангуберди мўғул қўшинини Мовароуннаҳрга кириб келишига йўл қўйиш, кейинчалик маҳаллий шароитни яхши билганликдан фойдаланиб, унга тўрт томондан ҳужум қилиб тор-мор этиш таклифини ўртага ташлади.

Баъзилар эса кўп сонли Хоразм қўшинини қалъаларга бўлиб ташлаш ва ҳар бир қалъанинг мудофаасини ташкил этишни ўша қалъа ҳимоячиларига топшириш таклифини киритдилар.Бу таклиф Хорази давлати учун кучли маккор душман билан яккама якка курашишда ҳалокатли таклиф эди. Минг афсуски, Хоразмшоҳ Оловиддин Муҳаммадга ушбу таклиф маъқул келади.

Тарихчи Насавийнинг ёзишича, Хоразмшоҳ ўзининг кўп сонли қудратли қўшинини қалъаларга бўлиб юбориб, тузатиб бўлмайдиган катта хатога йўл қўйди.

Ҳатто Овруполик олимлар тарихчилар ҳам ўз асарларида Хоразмшоҳ Муҳаммадни Чингизхонга қарши курашда нотўғри тактика қўллаб ўз мамлакатини ҳалокатга олиб борганликда айблайдилар. Муҳаммаднинг қабул қилган қатъий қарори билан амалга оширилган ҳимоя натижасида мўғуллар бўлиниб- бўлиниб кетган ҳарбий қисмларни осонгина бирин кетин тор-мор қилиб қисқа фурсатларда Мовароуннаҳрни эгаллашларига қулай имконият туғилган эди.

Маърузачи Чингизхон бошлиқ мўғул истилочиларининг Хоразмшоҳ давлатига ҳарбий юриш бошлашида Ўтрор воқеалари ва фожеасининг алоҳида ва деярли асосий ўрни бор эканлигини яна бир бор талабаларга эслатиб, яна Ўтрор воқеаларига қайтиш ва бу борада қуйидаги маълумот ва жараёнларни ҳар галгидек содда ва тушунарли тилда баён этиши мумкин.

Мўғул истилочилари жуда катта куч ва шижоат билан Ўтрорни эгаллашга ошиқдилар. Лекин шаҳар мудофаачилари мўғулларнинг қутуриб қилган ҳужумларига қарамай, душман ҳужумини қаттиқ туриб қайтармоқда эдилар. Манбаларга кўра, Ўтрор қамали 5 ойдан ортиқроқ давом этган ва унинг ҳимоясиша 80 мингдан ортиқроқ аскарлар иштирок этган. Қамал пайтида мўғулларга ҳам катта талафот етказилган. Мудофаа борган сари оғирлашиб борган. Устига, устак қамалдагиларга ташқаридан ҳеч қандай ёрдам ҳам йўқ эди.

Инолчиқ саркардаларидан Ҳожа Қоража қаршилик кўрсатиш бефойда деб мўғулларга таслим бўлишни таклиф қилди. Инолчиқдан рад жавобини олгач у ўз қўшини билан шаҳардан чиқиб мўғулларга таслим бўлади. Ниҳоят бошқа ҳимоячилар ҳам душманга таслим бўладилар ва мўғуллар шаҳарга бостириб кириб жуда қаттиқ ваҳшийликлар қиладилар. Ҳимоячилар қириб ташланади. Ҳоким Инолчиқ эса тезда қўлга олиниб унинг оғзи, кўзи, бурни ва қулоғига қўрғошин қўядилар. Мўғуллар сотқин Ҳожа Қоражани ҳам ўз ҳукмдорига содиқ бўлмаган бизга ҳам содиқ бўлмайди деб қатл этдилар. Шундай қилиб, Ўтрор шаҳрининг мудофааси Хоразмшоҳнинг субутсизлиги ва лоқайдлиги туфайли фожеали тугайди. Бу вақтда Жўжи бошлиқ мўғул отряди Сирдарёнинг қуйи қисмида жойлашган Сиғноқ шаҳрини 7 кунлик қамалдан сўнг ишғол қилдилар. Шаҳар ҳимоячиларидан қаттиқ ўч олдилар. 1219 йил 21 апрел куни Жам шаҳри мўғуллар томонидан жангсиз эгалланди улар шаҳар аҳолисини шаҳардан ташқарига ҳайдаб чиқариб, 9 кун ушлаб турдилар ва шаҳарни шип-шийдон қилиб таладилар.Бу йўқотиш ва босқинларнинг асосий сабабчиси Оловиддин Муҳаммаднинг йўл қўйган тактик хатоси эканлигини яна бир бор эслатиб қўйиш жоиз деб билдик. Бу жиддий хатолар натижасида тез орада Сирдарёнинг юқори оқимида жойлашган Бинокат шаҳри ҳам 3 кунлик мудофаадан сўнг мўғулларга таслим бўлди.

Хўжанд шаҳрига яқиндагина ҳоким этиб тайинланган жасур саркарда Тимур Малик тақдирига эса 70 минг кишилик душман аскарига қарши

курашиш ёзилган эди. Жон-жаҳди билан Хўжандни ҳимоя қилган Тимур Малик кучлар нисбатидаги катта фарқни яхши тушуниб 70 та қайиқ тайёрлатди. Қайиқлари ҳамда одамлари билан кўп қурбонлар бериб дарё оқими буйлаб сузиб, минг машаққат билан Ургенчга етиб келди. Хўжанд ҳам душман томонидан эгалланди.

Хоразмда Тимур Малик урушга қурби етадиган каттагина қўшин тўплаб, мўғулларга қарши кураш олиб боради. Ҳатто Сирдарёнинг қуйи оқимларидаги Янгикент шаҳрини мўғуллардан тортиб олишга эришади. Лекин Тимур Малик билан Хоразмшоҳнинг бошқа лашкарбошлари ўртасида бирлик йўқ эди. Шу сабабли Тимур Малик мўғуллардан енгилиб, дастлаб Хуросонга, кейин эса Сурияга ўтиб кетади. Манбаларга кўра, умрининг охирида Хўжандга дарвиш сифатида келиб шу ерда вафот этади. 1220 йил февралда Чингизхон катта куч билан келиб қадим шаҳар Бухорони қамал қилди. Йирик илм-фан маркази бўлган Бухоро ҳимоячиларининг қаттиқ қаршиликлари ҳам фойда бермади ва қисқа муддатларда бу тарихий шаҳар ҳам мўғуллар қўлига ўтди.

Чингизхон март ойида Шарқнинг сайқал шаҳри, Марказий Осиёнинг қадимий ва йирик мараказларидан бири Самарқандга юриш бошлади. Қаттиқ ва шиддатли ҳужумлар натижасида шаҳар қозиси ва шайхулисломи мудофаани тўхтатиб, таслим бўлишга қарор қилдилар ва Чингизхонга ўз вакилларини юбордилар. Шунга қарамай, шаҳар эгаллангандан сўнг мўғуллар оммавий қирғин ўтказдилар. Самарқанд ҳам таслим бўлаётганини эшитган Оловиддин Муҳаммад Амударёдан ўтиб, Эрон ҳудудларига – Табаристонга қочади ва Каспий денгизининг Жанубидаги юқумли ва бедаво касалликка учраган одамлар жон сақлайдиган кимсасиз бир оролда (Ашурада ороли) жон сақлашга мажбур бўлди..

Мирзо Улуғбекнинг “Тўрт улус тарихи”да, “Хору-зорликда ўлган Хоразмшоҳни дафн этишда атрофдагилар қанча уринмасин, кафан топа олмайдилар. Уни ўзининг кийиб юрган кийимида дафн қилдилар”,-деб ёзилади.

Бу аянчли воқеа ўша оролда 1221 йил февралда содир бўлган эди. Манбаларга кўра, Хоразмшоҳ ўлими олдидан салтанатни фақат Жалолиддингина сақлаб қолиши мумкинлигига ниҳоят кўзи етгач, унинг белига қилич тақади, Жалолиддинни тахт вориси ва валиаҳд деб эълон қилингани ҳамда қолган фарзандларининг унинг измидан чиқмаслиги ҳақидаги барча васиятларини ёзма равишда Жалолиддинга беради. Афсуски, бу ҳолат анча илгарироқ бўлиши керак эди.

1221 йил бошида Хоразмшоҳнинг ўғиллари Узлоқшоҳ, Оқшоҳ ва Жалолиддин Хоразмга қайтиб келиб шоҳнинг вафоти ва Жалолиддинни тахт вориси этиб тайинлангани ҳақидаги хабарни етказадилар.... Лекин саройдаги кўпгина лашкарбошилар бунга норозилик билдирадилар ва улар Узлоқшоҳ билан биргаликда Жалолиддинга қарши турли иғво ва бўҳтонлар қила бошлайдилар. Ниҳоят Жалолиддинга қарши уюштирилган фитна ҳам фош этилади. Бундай шароитда тахтни бошқара олмаслигига кўзи етган

Жалолиддин, укаси Узлоқшоҳ фойдасига тахтдан воз кечади ва Темур Маликнинг кичик бир гуруҳига қўшилиб, яширинча Хуросонга ўтиб кетади.

1220 йил кузида мўғуллар қаттиқ ҳужумлар билан Термиз шаҳрини эгаллаб, уни талон-тарож қилдилар. Энди Чингизхон Хоразмшоҳларнинг маркази, таянчи бўлган Урганч шаҳрини эгаллашга бел боғлади. Шаҳар аҳолиси мудофаага яхши тайёргарлик кўриб, мўғулларга қаршилик кўтсатдилар. Ургентга мўғуллар бостириб келаётганини эшитган Хоразмшоҳ Оловиддиннинг ўғиллари Узлоқшоҳ ва Оқшоҳлар шаҳарни ташлаб қочган эдилар. Лекин узоққа бора олмадилар ва Нисо (ҳозирги Ашхабод) яқинида мўғуллар билан бўлган жангда ҳалок бўлдилар. Шаҳарни ҳимоя қилиш эса ўлгўдай қўрқоқ, амалпараст, ўзини султон деб эълон қилган Хумортегин деган кимсага теккан эди. 50 минг кишилик мўғул қўшинлари шаҳарни қамал қилади. Шаҳар мудофаасини ўз зиммасига олган Хумортегин кутилмаганда шаҳар дарвозасини мўғулларга очиб бериб, аскарлари билан душманга таслим бўлади. Урганч шаҳри душман томонидан эгалланди. Ислом дунёсида ўз тариқатига эга бўлган улуғ аллома, шайх Нажмиддин Кубро ҳам Чингизхон томонидан унга қилинган илтифотни рад этиб, ҳамюртлари билан жангда шаҳид бўлди.

3.Мовароуннаҳр халқларининг мўғулларга қарши озодлик кураши. Жалолиддин Мангуберди.

Фитна уясига айланган пойтахтдаги саройдан кетган Жалолиддин Нисо остонасида 300 отлиқ қўшини билан унинг йўлини тўсиб турган 700 отлиқ мўғул қўшишини енгади. Ғазнага келиб, янги куч тўплай бошлайди.Мўғуллар устидан бир неча бор зафар қучди. Жалолиддин Қандаҳор шаҳрини қамал қилаётган мўғулларни шиддатли жанглардан сўнг тор-мор қилади, Ғазнада Жалолиддин қўшинига ҳар томондан ҳарбий кучлар келиб қўшила бошлади.

Халаж қабиласи ҳарбий бошлиғи Сайфиддин Иғроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, Афғон лашкарининг сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар йўлбошчиси Ал-Ҳасан қўшинлари Жалолиддинга келиб қўшилдилар. Жалолиддин Валиён қалъасини қамал қилаётган мўғул қўшинларини ҳам яксон қилди.

Бу ғалаба хабарлари Чингизхонга етиб бориб туради ва бундан анча безовталанган Чингизхон ўзининг энг синалган саркардаси Шики Хутуқу Нуйон бошчилигидаги 45 минг кишилик қўшинини Жалолиддинга қарши юборади.

Икки йирик қўшин Афғонистоннинг Парвон шаҳри яқинидаги паст текистликда учрашади. Ушбу жангда Султон Жалолиддин ўзининг ҳарбий даҳосини яна бир бор намоён этди. Жанг шавқатсиз, беомон бўлди. Жангда Жалолиддин ўзига хос ноёб усуллар қўллади. Мазкур жангда Жалолиддин қўшинлари кучли ва маккор мўғул қўшинларини тор-мор қилади. Парвон ёнидаги жангда мўғулларнинг енгилиши уларнинг Хоразмшоҳлар давлатига ҳужумлари давомидаги биринчи катта мағлубияти эди. Шундай қилиб, Чингизхон рўпарасидаги рақиби унинг ўзига муносиб эканлигини ҳис этади

ва у энди қатъий, ҳал қилувчи жангга ҳозирлик кўришнинг вақти келганлигини сезади ҳамда жанга катта тайёргарлик кўра бошлайди.

Жалолиддиннинг Парвон ёнидаги улкан ғалабасининг энг эътиборли томонларидан бири шу эдики, бир қанча шаҳарлар аҳолиси бу ғалабадан хабар топиб, ундан руҳланиб, мўғулларга қарши исён кўтардилар, уларнинг ноибларини ўлдирдилар. Айни вақтда Парвон ғалабасини натижасида, Жалолиддинга катта ташвишлар келтиришини у хаёлига ҳам келтирмаганди. Бу жангда қўлга тушган ўлжаларни бўлиб олиш чоғида Жалолиддин лашкарбошилар ўртасида ўлжага олинган зотдор бир арабий отни талашиб қаттиқ низо чиқади. Жалолиддин уларни муросага келтира олмади. Низо туфайли лашкарбошилар Сайфиддин Ағроқ, Аъзам Малик ва Музаффар Маликлар ҳар бири 25 мингдан ортиқ лашкарлари билан аразлаб кетиб қолдилар (Афсуски, кейинчалик мўғуллар уларнинг барчасини алоҳида-алоҳида енгиб, қириб ташладилар). Бу мудҳиш ҳолатдан Жалолиддиннинг ҳарбий кучи кескин заифлашди. Оз қўшин билан кучли душман олдида ночор қолган Жалолиддин Ҳиндистонга ўтиб кетиш учун тайёргарлик кўра бошлади.Лекин Синд (Ҳинд) дарёси бўйида кемалар тайёрланаётган пайтда унга қарши шахсан ўзи астойдил отланган Чингизхон, ўз қўшинлари билан етиб келди. Кучлар нисбати Чингизхон фойдасига кескин фарқ қиларди. Мағлуб бўлишига ақли етган Жалолиддин душман қўлига асир олиниб, ҳақоратланмаслиги учун онаси, хотинлари ва қизларини уларнинг ўзларининг ҳоҳиш-иродаси билан дарёга чўктиришга фармон беради. Лекин мўғуллар Жалолиддиннинг 8-9 ёшли ўғилчасини асир олиб, Чингизхон ҳузурига олиб келганларида, ҳоқон унинг юрагини суғуриб олиб, итга ташлашни буюради. Буйруқ ижро этилади.

Нисо вилоятидаги қалъалардан бирининг соҳиби бўлган машҳур тарихчи Шаҳобиддин ан-Насавий 1224 йилдан 1231 йилгача, яъни Жалолиддиннинг вафотигача унинг энг ишончли мулозимларидан бири бўлиб хизмат қилади. У доимо Жалолиддиннинг ёнида бўлган ва кўрган билганларини ёзиб борган. Унинг ёзишича, бу икки йирик саркарда қўшинлари ўртасидаги ҳаёт-мамот учун бўлган тарихий жанг 1221 йил 24 ноябр куни рўй беради. Тарихчи Жувайний эса бу воқеани шундай таърифлайди: “Шу куни тонгда Султон Жалолиддин сув ва олов ўртасида қолди. Бир тарафда пишқириб оқаётган Синд дарёси, орқада эса оташдек куйдирувчи мўғул лашкари. Шундай мураккаб шароитда Султон ўзини йўқотмади ва душман билан олишув йўлини танлади”. Бу тенгсиз жангда Жалолиддин бор шижоат, маҳорат ва қувватини кўрсатиб жанг қилиб, ҳатто мўғул лашкарларини ҳам лол қолдирди. Лекин Чингизхон қўшини соат сайин кўпайиб борарди. Охирги марта катта уриниш билан қўшинни бир оз чекинишга мажбур қилиб, жиловни орқага бурди ва совутини ечиб ташлаб, отга қамчи урди. Қирғоқдан туриб 10 газ ёки ундан ортиқроқ баландлик масофадан дарёга сакради. Довюрак арслон мисоли дарёни кечиб ўтди ва нариги соҳилга чиқиб олди. Чингизхон бу ҳолатни кўриб отини дарё қирғоғига елдириб келди. Султон бир шамшир, найза ва қалқон билан дарёдан ўтган эди. Чингизхон бу ҳолни кўриб ўғилларига юзланиб айтди: “Мард отанинг ўғли шундай бўлмоғи

лозим! Сув ва оловнинг икки гирдобидан қутулиб, нажот соҳилига етдими, ундан беадад ишлар ва беҳисоб таҳликалар туғилажак”.

Синд дарёси бўйидаги жангнинг акс-садоси ўтмиш қаъридан бизнинг кунларгача турли воситалар ёрдамида етиб келган. Инглиз шарқшуноси Г.Раверти ҳамда рус олими ва сайёҳи Г.Е.Грумм-Гржимайлонинг ёзишларича, Синд дарёсининг Жалолиддин кечиб ўтган жойи ва шу яқиндаги чўл унинг номи билан “Чўли (Жўли) Жалолий” деб атала бошланиб, бу ном ҳозиргача сақланиб қолган.

XX аср бошларида Муғулистонга саёҳат қилган айрим олимларнинг гувоҳлик беришича, ички Мўғилистоннинг (ХХР ҳудудида) Эжен Хўру деган жойида Чингизхоннинг мақбараси бор. Бу ерда Чингизхоннинг руҳига атаб баъзан маросимлар ва амаллар ўтказиб турилади. Жумладан, руҳонийлар ҳар куни эрталаб Чингизхоннинг ҳарбий юришлари давомида эришган 150 та катта кичик ғалабаларини санаб ўтадилар ва улар биринчи навбатда Чингизхоннинг Жалолиддин устидан эришган ғалабасини алоҳида зикр қилиб, билдиришар экан (Нурёғди Тошев “Жалолиддин Мангуберди” номли рисола. Т. Комолот. 1999.20-21 бетлар). Бу маълумот албатта Чингизхоннинг ҳарбий юришлари давомида у Жалолиддиндек ўзига бас кела оладиган бошқа рақибга учрамаганлигидан далолатдир.

Синд дарёсидан кечиб ўтгандан сўнг Жалолиддин қолган-қутган жангчиларни тўплаб, Шимолий Ҳиндистон ҳудудидаги бир қанча давлатлар ҳукмдорлари билан муносабат ўрнатишга ҳаракат қилишни дилига тугиб қўяди.

Лекин жуда ҳолдан тойган, кам сонли қўшин Жалолиддин бошчилигида ҳали ўзига келишга улгурмай, Шатра вилоятининг подшоси қўшиннинг оғир аҳволидан фойдаланиб, уларга минг отлиқ ва 5 минг пиёда аскарлари билан ҳужум қилади. Жалодиддин тангрига таваккал қилиб қилиб қўшинини жон-жаҳди билан урушга отлантиради ва бениҳоя жасорат туфайлигина Хоразм жангчилари Ҳинд қўшинини тор-мор қиладилар. Натижада, Шатра подшосининг жангчилари таслим бўлиб, Жалолиддин томонга ўтадилар. Жалолиддин ўз қўшинини аҳволини анча яхшилаб олади, аста-секин қўшини сони, қудрати ошиб боради. Ҳатто ўз номидан танга зарб қилдиради, барча вилоятларда намозда унинг номини хутбага қўшиб ўқиладиган бўлади.

Жалолиддин Ҳиндистонда турли хил жанглар ва фитналарни бошдан кечириб, уч йилу 7 ой ҳукмронлик қилди. Бу ерда у катта давлат барпо қилди. Унга теваракдан янги-янги кучлар келиб қўшилади. Жалолиддин ўз давлати чегараларини кенгайтириб, катта куч тўплаб, сўнг мўғуллар билан ҳисоб-китоб қилишни қалбининг энг тўрига тугиб қўйганди. Шу мақсадда ўзининг ҳарбий юришларининг дастлабкисини Ироққа лашкар тортишдан бошлади. Ироқ ва Эроннинг обрўли амалдорлари Жалолиддин томонга ўтдилар. Миср ва Сурия ҳукмдорлари ҳам Жалолиддинга тобеликларини билдириб, элчи юбордилар. 1226 йилгача Жалолиддин Озарбайжон ва Гуржистонни жанг билан эгаллади. 1227 йил 5 сентябрда Жалолиддин Исфаҳон яқинида Эронни мўғуллардан ҳимоя қилиб, улар устидан катта ғалабани қўлга киритади.

Шу йили Чингизхон вафот этиши муносабати билан чингизийлар бир оз муддат ўз ички ишлари билан овора бўладилар. Уларнинг айрим раҳбарлари ҳатто бундан буён Жалолиддин билан яхши муносабатда бўлишга ҳам ҳаракат қиладилар.

1230 йилда Жалолиддин Ҳилот шаҳрини қамал қилаётган пайтда синглиси Холсултондан (уни мўғуллар асир қилиб олган ва Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи унга уйланган ва ундан бир фарзанди ҳам бор эди) бир нома олади. Синглиси номада Жалолиддинга, унинг қудратидан, мулкидан, имкониятларидан ҳоқоннинг хабари борлигини, ҳоқон Жалолиддин билан чегара масалаларида келишиб олиб, тинч-тотув яшашга аҳд қилганлигини билдиради. Шунингдек, агар мўғулларга қарши туришга кучи етса, уларга қарши курашиб, ўч олиши, ёки улар сулҳни истаб турганда, улар билан ярашишни маслаҳат беради. Лекин Жалолиддин синглисининг бу хатини жавобсиз қолдиради ва Хоразмшоҳлар давлатини қайта тиклаш мумкин бўлган ушбу имкониятга эътиборсизлик билан қарайди. Худди шу вақтда Кичик Осиёдаги Ани вилоятининг Кўнъё султони Оловиддин Қайқубод ўз ихтиёри билан Жалолиддинга келиб қўшилган бўлсада, Жалолиддиннинг баъзи хатолари туфайли улар ўртасида совуқчилик тушади ва у Жалолиддинга қарши фитна тайёрлайди. Қайқубод фитнага шунингдек, Шом, Шимолий Месопотамия каби давлатлар ва бошқа бир қатор шаҳарлар ҳукмдорларини ҳам жалб этишга эришади. Лекин Жалолиддин бу ҳаракатга ҳам унчалик эътибор қилмайди. Айнан шу даврларга келганда Жалолиддин характерида қандайдир тушуниб бўлмайдиган лоқайдлик, мўғул қўшинларига қарши ҳаракатда сустлик ҳолатлари рўй бераётган эди. Фитначиларнинг жуда катта бирлашган қўшинлари билан Жалолиддин қўшинлари ўртасида 1230 йилнинг августида тарихий тўқнашув бўлиб ўтади. Жалолиддин қўшинлари катта талафон кўриб, Озарбайжон ҳудудларига чекинади. Унинг кучсизлангани ҳақида Озарбайжондаги Исмоилийлар ҳукмдори Оловиддин Муҳаммад III мўғулларга яширин мактуб йўллайди. Мақсад - Жалолиддинни мўғуллар қўли билан йўқ қилиш эди. Мўғуллар бу имкониятдан фойдаланиб, Жалолиддинга қарши махсус катта қўшин жўнатадилар. Шу вақтдан бошлаб, Жалолиддиндан омад юз ўгириб, уни ўз аъёнлари ва яқинлари ҳам эътибори анча пасая бошлайди.

Ҳатто, унинг энг ишончли бош вазири Шароф ал Мулкнинг ҳам унга муносабати ўзгариб, Жалолиддинга қарши фитна уюштирилишига журъат этади. Жалолиддин бундан хабар топиб, вазирини қатл этади. Омад ундан юз ўгирган. Тушкунликка тушган Жалолиддиннинг сўнги пайтларда ичкиликка ва маишатга берилган ҳолатлари кўп бўлади.

Жалолиддиннинг мўғулларга қарши чиқиши учун уларга бас кела оладиган қўшини, минг афсуски, энди йўқ эди. Шунинг учун ҳам ёрдам сўраб барча қўшни мусулмон ҳукмдорларга мурожаат қилади. Бахтга қарши бундай оғир пайтларда қўшни мамлакатлар ҳукмдорлари ёрдам қўлини чўзмадилар ва улар Жалолиддинни ёлғиз қолдирдилар.

Шундан сўнг Жалолиддин ўзининг бор одамлари билан кичик Осиёдан ўтиб, Исфаҳонга келди. Уни таъқиб қилиб юрган мўғуллар унинг

қароргоҳига, навбатдаги зиёфатдан сўнг қаттиқ уйқуда ётганда ҳужум қиладилар. Жалолиддиннинг энг яқин амири Урхоннинг ёрдамида мўъжиза туфайлигина қочиб жон сақлайди. Сўнг Жалолиддин мўғуллар таъқибидан қочиб, Майофарикин яқинидаги Айндар номли қишлоққа етиб келганда курд қароқчилари қўлига тушади. Курдлар унинг бор нарсасини олиб қўядилар. Уларнинг бошлиғи Жалолиддинни бир уйга қамаб, соқчи тайинлаб кетади. Шу пайтда бир курд бу воқеадан хабар топиб, Жалолиддин турган уйга келади. Бу кишининг биродари Ҳилот қамалида хоразмийлар томонидан ўлдирилган бўлиб, у ўч олиш пайида юрганди. Соқчининг қаршилигига қарамай, курд ҳеч қандай қуролсиз Жалолиддинга найза санчиб ўлдиради. Шунча йиллар суронли, тенгсиз жангларда, беқиёс жасорат кўрсатиб, улардан омон чиққан тенги йўқ боҳодир Жалолиддиннинг ҳаёт йўли шу тариқа шуҳратсиз тугайди. Бу воқеа 1231 йили 17-20 август ўрталарида содир бўлган эди.

Шундай қилиб, Чингизхон бошлиқ мўғул истилочиларининг 1219 йилнинг охирларида Оловиддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг ниҳоятда катта ва кучли империяси ҳудудларини эгаллаш учун бошлаган юришлари шахсан шоҳнинг ўзи йўл қўйган ва тузатиб бўлмайдиган хатолари туфайли ҳудуд халқлари бошига, фожеали қора кунларни солди. Юзлаб шаҳар-қишлоқлар, турли иншоотлар вайрон қилиниб, ер билан яксон бўлди. Хоразмшоҳлар душман куч-қудратини ҳисобга олмаганлиги, ўзига тобе ҳудудлар халқларини ҳимоясига уюштирмаганлиги бир неча юз минглаб аҳолининг ёстиғи қуришига, ўз салтанатининг бутунлай қулашига, ўзининг эса кимсасиз бир оролда шон-шуҳратсиз ўлим топишига сабаб бўлди.

Қўштемур қўшини енгилганини эшитган халифа Бағдодда мудофаа ишларини шошилинч бошлаб юборади ва бу ишга 1 миллион динор маблағ ажратилади. Хоразмшоҳ ўз қўшини билан Боғдод яқинига келиб, 12 кун туриб, яна орқага Озарбайжон томонга қайтиб кетади. Султоннинг бу ҳатти-ҳаракатининг сабаби ҳанузгача номаълум. Биз бундан шундай бир мантиқий хулоса қилишимиз мумкинки, Жалолиддин барча мусулмон ҳукмдорлари қатори ислом дини ва унинг ақидаларини ҳурмат қилганлиги туфайли мусулмонларнинг ғоявий маркази-Боғдодга ҳужум қилиб, бу муқаддас шаҳарни вайрон қилишни истамаган бўлиши мумкин. Лекин бу юриш орқасида қанчалик улкан оворагарчиликлар бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас.

Лекин, мўғуллар эса, 1258 йили Боғдодни босиб олиб, уни вайрон қилдилар, таладилар, Хоразмшоҳлар давлатига душманлик қилган халифалар тақдири ана шундай тугади.

Кепакхон (1309,1318-1326) давригача Чиғатой улусида сиёсий барқарорлик бўлмади. 1251 йилги Қорақурум қурултойдан кейин Чиғатой улуси иккига бўлиниб кетди: Шарқий Туркистон, Ғулжа ўлкаси, Еттисув Фарғонанинг Шимолий Шарқий қисми хоқон ихтиёрида қолди: Мовароуннаҳр Фарғонанинг Ғарбий қисми ОЛтин Ўрда қўл остига ўтди.

Олтой Ибн Гойдар ибн Чиғатой (1261-1266) Чиғатой улусини Олтин Ўрда таъсиридан қутқариш чораларини ккрди. Олтин Ўрданинг Бухорода турган 5

минг нафарлик қўриқчи қўшинни қириб ташлади, уларнинг мол-сулки, оилалари мусодара қилинди.

Бароқ ибн Йисунқор ибн Комкор ибн Чиғатой замонида (1266-1271) Чиғатой улуси анча кучайди. Барокхон Олтин Урда хони Мангу Темур (1267-1280) ва Кайду қўшинларини

Сирдарё буйидаги жангда маглуб этса-да, лекин охири енгилди. Унинг элхон Абокохонга(1265-1289) қарши юриш-лари ҳам натижа бермади. Чиғатой улусининг кўп қисми Уғатойнинг набираси Қайду ва Олтин Урда хони Мангу Темур таъсирига тушиб қолди. Некпой (1271-1272) ва Буко Темур (1272-1291) хукмронлиги даврида эътиборга лойиқ ўзгариш бўлмади. Кайду улус тахтига Барокхоннинг ўғли Дувани(1291-1306) угказди. Андижоннинг тикланиши, Узганнинг Фаргона улкаси пойтахтига айлантирилиши унинг номи билан бошик. Дувахон Қайду билан ҳамкорлик қилиб, катта эътибор қозонди. Дувахон вафотидан кейин ўғли Кунжакхон ва Толғу ибн Қудағай ибн Бўри Мутуган ибн Чиғатойлар хонлиги узоққа чўзилмади.

Кепакхон ибн Дувахон ўз уруғдошларининг низоларига барҳам берди. Чиғатой давлатининг ривожи, шаҳарлар қурилишига омил бўлган пул ва маъмурий ислоҳотлар Кепакхон номи билан боғлиқ.

Х1У асрнинг 40 йилларида Чиғатой улуси икки қисмга: Еттисув, Фаргонанинг шарқий қисми, Шарқий Туркистондан иборат Мўғулистонга ва /арбий улус - Мовароуннахрга бўлиниб кетди ва сиёсий жиҳатдан парчаланди.

Мўғуллар асос солган давлат ярим кучманчи типидаги, асосан ҳарбий тартибларга мувофиқ келган давлат бошқарувига эга сиёсий ташкилот эди. Чингизхон ва унинг авлодлари хон унвони соҳиблари эдилар. Уларнинг қўли остидаги бошқарув тизимида турли унвон, мартаба ва мансаб эгалари бўлган. Бундай амалларнинг аксарияти ҳарбий тартибларга мос тушарди. Йирик ҳарбий бўлинма бошида ноёнлар, баҳодирлар ва мерганлар турган. Ўн минг аскардан иборат туманга хоннинг фарзандлари ҳам бошчилик қилишган. Хоннинг шахсий сокчилик бўлинмаси - кешик ҳам бўлган. Фавкулодда ҳолатларда мазкур бўлин-манинг ҳаракати қўл келган.

Чиғатой улуси даврида Мовароуннахрни бошқариш ишлари маҳаллий ҳукмдорларга топширилган эди. Мовароуннахрнинг бошқарувчиси йирик савдогар ва судхўр Махмуд Ялавоч эди. У Хўжанддан туриб ўз қўли остидаги мўғул ҳарбий бўлинмалари ёрдамида давлатни бошқарган, солиқларни йиққан. Бухорода эса маҳаллий зодагонлар ва рухоний раҳбарлар мамлакатда бошқарувни ўз қўлларига олган эдилар. Булар маҳаллий амирлар ва садрлар ҳисобланган.

Маҳаллий бой-зодагонлар қатламига таянган ҳолда мўғул хонлари Ўрта Осиёдаги вилоят ва ҳудудларни идора қиладилар. Ишончли кишиларга махсус хужжат-пайзалар берганлар. Алоҳида ёрлиқларга кра маҳаллий аҳоли амалдорлар, савдогарлар, рухонийлар, хон хонадони вакилларига ўша ерлардан ўтиб қолса, турар жой берганлар ҳамда уларни озиқ-овқат ва от-улов билан таъминлаганлар.

Чиғатой улусида иқтисодий муносабатлар. Чиғатой улуси хонлари ўз улусларига инжу тарзида эгалик қилганлар, яъни хону хонзодалар ўзларига берилган юртнинг даромадидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлганлар, холос. Ер солиги мол (хирож) умумий ҳосилнинг ўн фоизини ташкил этган. Кўчманчилар тўлайдиган купчур юз бош молдан бир бош ҳисобида бўлган. Савдодан тарғу жаримаси олинган. Мунка қоон номида пул зарб этилгач, 1270 йилдан солиқ ва жарималар пул билан олина бошлаган. Пул улуснинг кўплаб йирик шаҳарларида, масалан, Олмалиқ Бухоро, Утрор, Тароз, Қошғар, Тошкент, Уш, Марғилон, Оқтепа, Узганд, Хўжандда зарб қилинган.

Масъудбек ташаббуси билан 1271 йилда пул ислоҳоти ўтказилди. Чиғатой улусининг барча шаҳар ва туманларида бир хил вазндаги кумуш тангалар зарб этиш ва муомалага киритиш бу ислоҳотнинг асосий моҳиятини ташкил этар эди. Бу хол ички савдо ва ижтимоий муносабатларни тартибга соларди: энди кумуш тангалар зарб этиш эркинлиги вужудга келди; хоҳлаган киши ўз ихтиёридаги кумуш буюмларини зарбхонага олиб келиб кумуш тангага айлантириши мумкин эди.

Аҳолининг кумуш тангаларга ишончи мустаҳкамланди, танга нуфузи ортиб борди. Натижада XIII асрнинг 80-90 йилларида улуснинг 16 та шаҳрида зарбхоналар очилиб, уларда доимий равишда кумуш тангалар зарб этилди.

Чиғатой улусида ер солиғи ундан бир хажмда белгиланган. Олий мансабдорлар солиқ тўламаганлар. Гап шундаки, йирик мулкдорлар, савдогарлар, ислом пешволари мўғуллар билан яқинлашиб, катта имтиёзларни қўлга киритган, ҳар хил ёрлиқлар олган эдилар. Солиқ турларидан яна бири купчур эди. У чорвадор хўжаликлардан олинган.

Чорвадорлардан яна шулси солиғи олганлар: ҳар сурувдан бир қўй ва қимиз учун ҳар минг бош отдан бир бия ундирилган.

Яна бир солиқ тарғу деб аталган ва ҳунарманд, савдогарлардан олинган. Тарғу ишлаб чиқарилган ва сотилган молнинг ўттиздан бир улуши хажмида бўлган. Яна маҳаллий халқ туз солиғи, жон ёки кумуш солиғи тўлаган.

Маълумки, мўғул хонлари ноибларга барот (ижара ёрлиги), пайза берганлар, ноиблар солиқ йиғиш пайтида расмий белгиланган хажмдан зиёдроқ ундириб олган.

5.XIII-XIV асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаёти.

XIII аср иккинчи ярми ва XIV аср биринчи, ярмида ҳўжалик, иқтисодий ҳаётдаги силжишлар, савдо-сотиқнинг ривожланиши, қолаверса, Чиғатой мўғулларининг тобора ўтроқ ҳаётга мослаша бориши, босқинчилик вақтида таназзулга юз тутган маданий ҳаётнинг нисбатан жонланишига олиб келди. Аввало шаҳарсозлик билан боғлиқ бинокорлик ва меъморчилик йўлга қўйила бошланди. Маҳаллий диний уламолар ва дунёвий задогонлар, гоҳида мўғул зодогонларининг баъзилари қурилиш ишларига хомийлик қила бошлашди. Меъмлорчиликда алоҳида ўрин тутган ганчкорлик, ғишт ўймакорглиги, кошимпазлик, меъморий хаттотлик қайта тикланди. Мовароуннаҳр, Хоразмда маҳаллий бинокорлар иштирокида хонақо, мақбара, масжид, мадраса, сарой миноралар қад кўтара бошлади.

Бухородаги Сайфиддин бохарзий мақбараси биринчилардан барпо этилган меъморий бино сифатида кўриш мумкин. Шунингдек, шу даврларда барпо этилган Бухородаги Қусам ибн Аббос мақбараси зиёратхонаси, Ҳўжа Аҳмад мақбараси, Урганчдаги Нажмиддин Кубро Тўрабекхоним мақбараси, масжид ва иккита баланд миноралар, Ҳўжанддаги Дувахон мақбарасини тилга олиб ўтишимиз мумкин.

Кўрилаётган давр бинокорлиги ва меъморчилигида пишиқ ғишт, кошин, парчин ва меъморий ўймакор ҳамда ганч ва оҳак, писта кўмир, қумлардан тайёрланган махсус қоришмалар каби қурилиш махсулотларидан биноларни қуришда ва безашда кенг фойдаланилади. Монументал биноларнинг аксарияти эса бир ёки икки гумбазли, тоқу ровоқли ва пештоқли бўлган. Шунингдек, нақшларнинг турли-туман, гулдор бўлиши ўймакор амалий санъат қайта тикланганидан дарак беради. Қулолчилик, мисгарлик, заргарликда ҳам нақш билан ишлов бериш ҳолати авж олади.

XIII-XIV асрнинг иккинчи ярмида форс-тожик адабиётида Жалолиддин Румий,(1207-1272), Муслихиддин Саъдий Шерозий,(1219-1293), Амир Хисрав Дехлавийларнинг(1253-1225), ўрин ва мавқеи кўтарилиб жаҳон оламига таниладилар. Асли Балх шаҳридан бўлган Румий 14 ёшида ўз оиласи

билан кичик Осиёнинг Кўния султонлигига бориб қолади. У Кўния, Халаб, Дамашқда таҳсил олиб, буюк тасарруф илми шоири ва файласуфи бўлиб танилади. 36 минг байтдан иборат “Маснавийи-маънавий” деган достонни яратади. Саъдий эса ислом оламида ўзининг “Гулистон” ва “Бўстон” асарлари, ғазаллари аҳлоқий фикрлари билан кенг шуҳрат қозонади. Деҳлавий эса “Ҳамса” достонини Хиндистондаги ҳозиргача машҳур “Ҳисрхон ва Дувалра” ни, Муфтаҳ Ал-футуҳ “Нуҳ сипеҳр” каби асарларини ёзади. Бу даврда тарихнавислик ҳам ривож топади. Абу Умар Мирхожиддин Журжонийнинг 1260 йилда ёзилган “Табакади Носирий”, Оловуддин Отамалик Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгўшаи”, Файзуллоҳ Рашидиддин Ҳамадонийнинг “Жомей Ат-Тавориҳ” шу каби тарихий асарлар сирасига киради. Туркий тилда ижод қилган яна бир шахс бу Носириддин Бурхоний Рабғузийдир. Унинг бизгача “Қиссаий Рабғузий” асари етиб келган.

Бу пайтга келиб туркий адабиёт ривожи билан бир қаторда тасаввуф, дин илмлари ҳам ривожланди. Тасаввуф илмининг машҳур намоёндаси Бурҳониддин Нақшбанд (1318-1389) аввало ўз меҳнати билан ҳалол кун кўриш ғоясини ёқлади.

Назорат саволлари

1. Чингизхон нима сабабдан тезлик билан босиб олишга харакат қилди?
2. Чингизхон ва Хоразмшох ўртасидаги муносабат қандай эди?
3. Мўғил босқинчиларига қарши қандай харакатларни биласиз?
4. Жалолиддин Мангуберди ким эди?
5. Мўғилларнинг Ўрта Осиёдаги зулми нимадан иборат бўлган?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

А Д А Б И Ё Т Л А Р:

1. Каримов И.А. Узбекистоннинг уз истиклол ва тараккиёт йули. Т.:Узбекистон, 1992.
2. Каримов И.А.Истиклол ва маънавият. Т.: Узбекистон, 1994.

9-Мавзу:**Амир Темур ва темурийлар даврида ўзбек давлатчилигининг юксалиши. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт. (2соат)**

1.ХИВ аср ўрталарида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий вазият.

2.Мовароуннаҳрда Амир Темур ҳокимиятнинг ўрнатилиши. Марказий давлат бошқарувининг такомиллашуви.
3.Темурийлар даврида Ўрта Осиёда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёт.
4.Темурийлар даврда илм-фан ва маданият равнақи

1. АМИР ТЕМУР ТОМОНИДАН МАРКАЗЛАШГАН ДАВЛАТ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ.

Амир Темурнинг сиёсат майдонига чиқиши ва унинг мар-казлашган давлатни вужудга келтириш учун кураши тЎғрисида сЎзлашдан аввал, XIV асрнниг 40-60 йилларида Мовароуннаҳрда тарихий вазият қандай эди, деган саволга жавоб бериши, ана шу даврдаги ижтимоий-сиёсий аҳволга қисқача тЎхталиб Ўтиши учун қЎйидагиларга эътибор қаратиши мақсадга мувофиқдир. Бу хусусда академик И.МЎминов: **"Бу даврда Мовароуннаҳрда чет эл қарамлигидан, мЎғул хонлигидан ажралиб мустақил, кучли ҳокимият тузишдан манфаатдор бЎлган аслзодалар орасидан айрим гурухлар етишиб чиқа бошлади",**-деб ёзган эди. Чиғатой улуси ҳокими Кебекхоннинг 1318-1326 йиллардаги маъмурий ва пул ислоҳоти Ўтказишдан ва бошқа ишлардан ҳам мақсади шундай бЎлса керак.

Чингизийлардан чиққан хон Қозонхон ҳам худди шундай Кебекхонга Ўхшаб бошқача сиёсат юргизишга ҳаракат қилди.

Булар масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи, энг муҳим томони шундаки, кенг халқ оммаси кЎп машаққатлар билан узоқ вақт ичида ирригация тармоқларини ариқ, зовур, сув омборлари, тЎғонларни тиклади, деҳқончилик, ҳунармандчиликни йЎлга қЎйди, айни вақтда Ўзаро урушларга, майда феодал ҳокимларниинг Ўзбошимчалигига, мЎғул хон ва Олтин Ўрданинг турли ноиблари босқинчилигига қарши кураш олиб борди", - деб ёзган эдилар.

Мўғуллар ҳукмронлиги даврида халқ оммаси янада кЎпроқ азоб чекди, хЎрланди, таланди. Чиғатой хонлари билан маҳаллий аҳоли, зодагонлар Ўртасида зиддият тобора кескинлашиб борди. Ана шу курашлар натижасида XIV асрлинг 40 йилларида Чиғатой улуси икки қисмга - Шарқий Туркистон ва Еттисувни Ўз ичига олган МЎғулистон ва Мовароуннаҳрга бЎлиниб кетди. БЎлинган давлатлар Ўртасида Ўэаро кураш авжига чиқиб, МЎғулистон хонлари Мовароуннаҳрга тез-тез ҳужум қилиб турдилар.

Мамлакатнинг иқтисодий аҳволи ҳам тобора мураккаблашиб бораётган эди. Бундан ташқари Мовароуннаҳр бир неча феодал давлатларга бЎлиниб, Кеш-Шаҳрисабз, Бухоро, Термез, Бадахшон, ХЎжанд, Шош-Тошкент ва бошқа вилоятлар ҳокимлари Ўртасида тинимсиз уруш-жанжаллар бЎлиб турарди. Бу ҳолатларнинг барчаси мамлакатда битга қаттиққЎл ҳокимият-нинг бЎлмаганлиги оқибати эди.

Мана шу вазиятда, яъни 1360 йили мЎғул хони Туғлуқ Темур Мовароуннаҳрга Ўз қўшинлари билан осонликча бостириб кирди. Мовароуннаҳр тарқоқ ҳолдаги феодал давлатлардан иборат бЎлганлиги учун

ҳам Туғлуқ Темур қЎшинларига қарши ҳамжиҳатлик билан кураш олиб борадиган куч йЎқ эди. Унинг кЎшинлари ҳатто, ҳеч қандай қаршиликсиз Қашқадарё томон ҳаракат қила бошлади. Қашқадарё ҳокими Хожи Барлос мЎғул босқинчиларига қарши курашишни ташкил этиш Ўрнига, ундан қЎрқиб Ўз қЎшинларини олиб, Амударё томон чекинди. Халқ бошлиқсиз ва нажотсиз қолди. Мана шунинг Ўзи ҳам маҳаллий халқ орасидан кучли шахслар чиқишини тақозо этар эди. Ана шундай бир вазиятда тарих саҳнасига бутун жаҳонга довруғ солган, Ўзининг салмоқли изини қолдирган, ҳар томонлама оллоҳ ато этган талантга, қобилиятга эга бЎлган Амир Темур чикди. Академик И. Мўминов Ўринли таъкидлаганидек, "Чиғатой улусининг зулми, майда феодал бекларнинг вахшиёна эзиши, мўғул хонлари, Олтин Ўрда бекларинмнг Мовароуннаҳрдаги тЎхтовсиз босқинчилик юришларидан азобланган, хонавайрон бЎлган, 150 йил мобайнида чет эл ҳукмронлигидан тинкаси қуриган мамлакатнинг, халқнинг мустақилликка эришиш талаби эди. Бу тарихий зарурият Темурда, унинг лашкарбошчилигида равшан кЎринади".

Ўқитувчи Ўз имкониятларига қараб, талабаларга бу иловадаги маълумотларни Ўқиб олишни ёки амалий машғулот муҳокамасига тавсия этиши ҳам мумкин.

Амир Темур тарқоқ феодал давлатлар Ўртасидаги уруш жанжаллардан Ўз халқининг азоб чекаётганига, мЎғул босқинчларининг кЎрсатаётган кулфатларига бефарқ қарай олмади. Шунинг учун ҳам мЎғил хони Туғлиқ Темур қЎшинлари Қашқадарёни забт этиш учун йЎлга тушганини кЎриб, Ўз ватанини, халқини азоб уқубатга ташлаб, ҳеч нажотсиз қолдириб кетаётган Хожи Барлос билан кетаётган Темур юз берган вазиятни ҳисобга олиб, Ўз ватанини мЎғул босқинчларидан қутқариб қолиш лозимлигини англади. Қочиб кетаётган тоғаси Хожи Барлосга "Сизнинг Хуросонга қараб йЎл олишингиз менинг эса вилоятни вайронликдан мирутқариб қолиш учун Шахрисабзга қайтишим маъқулдир ва давлатни ндора қилишни сақлаб қолмоқлик мақсадида мЎғул хони хизматига кирганим маъқул, фойдалидир", - дейди. Шу Ўринда Шарафиддин Али Яздий Темурнинг ҳарбий юришларга бағишланган, 1437 йилда ёзиб туғалланган "Зафарномасида Амир Темурнинг қЎйидаги сЎзларини келтиради: "Бошлиқсиз мамлакат жони суғуриб олинган танага Ўхшайди. Жонсиз тана унинг ҳалокати билан баровардир". Шундай қилиб, Амир Темур мЎғул хони Туғлиқ Темурга очиқча чиқиш, кураш олиб бориш фойдасиз эканлигига тЎла ишонч ҳосил қилиб, унимг хизматига киради ва Ўзининг тЎғри маслаҳатлари билан унинг ишончинн қозонади. Туғлиқ Темур 25 ёшли Амир Темургa ишонч билдириб, Хожи Барлос Ўрнига Шахрисабз ҳокими қилиб тайинлайди. У Ўзи ҳукмрон бЎлиб олган ҳокимликнинг мавқеини мустаҳкамлаш чора-тадбирларини кЎришга киришади. 1361 йилдан бошлаб Қозоғоннинг набираси, Балх ва унинг атрофи ерлари ҳукмдори Амир Ҳусайн билан яхши муносабат Ўрнатади. Бу муносабатни янада мустаҳкамлаш мақсадида Темур 1362 йили унинг синглиси Улжос Турконга уйланади.

Туглиқ Темур вафот этгандан сЎнг, унинг Ўғли ИлёсхЎжа 1365 йилда катта қЎшин тЎплаб, Мовароуннаҳрга юриш бошлайди. Буни пайқаган Хусайин ва Темур Ўзларига қарши жуда шиддат билан келаётган ИлёсхЎжага қарши қЎшин тЎплайди. Чиноз билан Тошкент Ўртасида тЎқнашиб катта жанг қилишади. Бу шиддатли жанг кетаётган даврда кучли жала ёққанлиги учун ҳам бу жанг тарихга "Шилта жанги" ёки "Жанги лой" номи билан кирди. Урушда ИлёсхЎжа қЎшинларининг қЎли баланд келиб, айниқса Амир Хусайин жуда катта зарар кўради. У Темур билан Ўз қЎшинлариининг қолганини олиб чекинишга мажбур бЎлади. Аввал улар Самарқандга, сўнг Амударё соҳилларига чекинадилар. ИлёсхЎжа эса Самарқанд томон юришини давом эттиради.

Самарқанд шаҳри аҳолиси ИлёсхЎжанинг босқинчилик ҳаракатини бартараф этишга киришади. Уларга шаҳардаги бир гуруҳ сарбадорлар раҳнамолик қилишиб, шаҳар аҳолисини мЎғул босқинчиларига қарши курашга чақирадилар. Халқ оммасининг мЎғул талончиларига, маҳаллий ер эгаларининг ҳаддан ортиқ жабру-зулмларига қарши кучли норозилиги бу ерда "сарбадорлар" деб ном олгаи қудратли озодлик ҳаракатининг бошланишига олиб келди. Асли бу ҳаракат 1330 йилда Хуросонда бошланиб, улар мЎғулларга бЎйсиниб яшагандан кўра дорда осилиб Ўлишни афзал кЎрган эдилар. Самарқанддаги "сарбадорлар" нинг раҳбарлари мадрасада таҳсил кЎрувчи Мавлонозода, собиқ пахта саваловчи Абу Бакр Қалавийлар эдилар. Мавлонозода Жоме масжидида тЎпланган Ўн мингга яқин аҳолига мурожаат қилиб, шаҳарни мЎғуллардан ҳимоя қилишга даъват этди. Уларни мадрасалар талабалари, ёшлар, ҳунармандлар, шаҳардан ташқаридаги деҳқонлар ва Ўрта ер эгалари қЎллаб-қувватладилар. Улар Самарқанд мудофаасини муваффақиятли ташкил қилиб, - мЎғулларнинг босқинчилик ҳаракатини бартараф этишга муваффақ бЎлдилар. ИлёсхЎжа икки минг жангчиларидан ажралиб, аввал Самарқандни, сЎнг Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бЎлди. МЎғул босқинчилари устидан эришилган ғалаба агар халққа жасур, қобилиятли, ишончли, Ўз сЎзи устидан чиқиш учун астойдил ҳаракат қиладиган раҳбар бЎлса, жуда кЎп ишлар қилиш мумкинлигини кЎрсатди.

Қишни Темур Кешда - Шахрисабзда, Ҳусайн эса Амударё соҳилларида Ўтказаётганларида сарбадорларнинг мЎғул талончилари устидан эришилган ғалабаларини эшитиб, Самарқандга қайтадилар. Бундан кейинги воқеалар жараёнида икки амир Ўртасидаги ихтилофлар тобора кучайиб борди.

60-йилларнинг охирида Хусайин Ўзига қарашли Балх шаҳрини мустаҳкамлаб, истеҳкомлар қуришга киришди. Шаҳар деворини тиклаб, қурол-яроғни кЎпайтира бошлади. Темур бу ҳаракатнинг Ўзига қарши қаратилганини яхши англаёттан эди. У Ҳусайнни йЎлдан қайтаришга қанча ҳаракат қилсада, фойдаси бЎлмади. Шу сабабли Темур олдинроқ ҳаракат қилиб, унинг хатти-ҳаракатларини тЎхтатишга мажбур бЎлди.

Бироқ Ҳусайн Ўз маккорлигини давом эттиргач, Амир Темур 1370 йилда уни Хатлон ҳокими Кайхусров қЎли билан бартараф этди.

У Чингизхон авлодидан бЎлган Амир Ҳусайннинг бева хотини Сарой-мулкхоним (Бибихоним)га уйланиб, «КЎрагон» (хон куёви) номини олди. Бундан ташқари Амир Темурга Соҳибқирон деган улуғ ном ҳам қЎшиб ишлатилади.

Мана шу пайтдан бошлаб Амир Темурнинг Мовароуннаҳрнинг якка ҳукмдори сифатидаги фаолияти бошланди. Шунингдек, қЎшин саркардаларининг қурултойи ҳам Амир Темурни Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори деб эълон қилади. Асосий вазифа Мовароуннаҳрни бирлаштиришдан иборат, деб тушунган Темур яқин кишиларидан бири амир Довудни девонбеги қилиб тайинлади. Яна уч вазирни тайин қилиб, уларга асосан ҳал қилувчи муҳим ишлар топширилди. Мамлакатдаги қабила ва гуруҳларнинг манфаатлари тЎлалигича инобатга олинди. Бу хусусда Ибн Арабшоҳ шундай ёзади: "Улар (тайинланган вазирлар) мамлакатнинг кЎзга кЎринган аъёнлари ҳисобланиб, бошқа ҳар бир кимса улар фикрларига иқтидо этарди. Арабларда қанча бЎлса, туркларда ҳам қарийиб шунча қабила ва гуруҳлар бордир. Ўша вақтлардан ҳар қайсиси бир қабилага мансуб бЎлиб Ўз фикр чироғи билан у қабила уйларини ёритувчи... пилик мисоли эди. Улардан бирининг қабиласи орлот, иккинчиси жалойир, учунчисиники қовунчи, тЎртинчисиники барлос деб аталарди. Темур тЎртинчи қабила Ўғлони эди".

Бундан шу нарса яққол кЎриниб турибдики, А.Темур Ўз ҳукмронлигининг дастлабки кунлариданоқ, ҳар бир қабила манфаатини четда қолдирмади. Бу удумларга у бошқа мансабларни тайинлашда ҳам амал қилди.

Мовароуннаҳрнинг машҳур шаҳарларидан ва мЎътабар жойларидан бири ҳисобланган Самарқанд пойтахт қилиб танланди. Пойтахтни мустаҳкам деворлар билан Ўраб, шаҳристон ва саройлар қурдира бошлади.

Амир Темур учун Амударё ва Сирдарё оралиғи ерларини, Фарғона ва Шош –Тошкент вилоятларини Ўзига қаратиш ва бирлаштириш унча қийинчиликларни талаб қилмади. Бу ерларда Темурга қарши турадиган ҳокимият кучларининг деярли Ўзи йЎқ эди. Амир Темур Хоразм ерларини Ўз мамлакатининг ажралмас қисми деб ҳисоблар эди. Қадимий Хоразмни бирлаштириш кЎпгина сабабларга биноан мураккаброқ бЎлди. Бунинг боиси Хоразм иккига бЎлинган бЎлиб, Шимолий Хоразм Олтин Ўрда таркибига кирар, Жанубий Хоразм эса Чиғатой улуси қарамоғида эди, 1359 йилда Бердибекхоннинг вафотидан сЎнг Олтин Ўрдада бошланган ғалаёнлардан фойдаланиб, Хоразм мустақил бЎлиб олди ва уни ҚЎнғирот қабиласидан сЎфилар сулоласи бошқара бошлади. Хусайн СЎфи Хоразмнинг ҳар икки томонини бирлаштиришга ҳаракат қилиб, қот қалъаси ва Хивани куч билан қЎлга киритди. Амир Темур Ҳусайн Сўфидан Жанубий Хоразм вилояти ва унинг шаҳарларини қайтаришни талаб қилди. Бунга рад жавобини олгандан сЎнг 1372 йил ҳарбий юриш қилиб, ҳудудни қайтариб олди. Шу йили Ҳусайн Сўфи қотни яна босиб олди. 1373-1374 йиллари Темур Хоразмга яна юриш қилди. Ана шу икки юриш натижасида Жанубий Хоразм Темур давлатининг таркибига кирди. Шу Ўринда таъкидлаш жоизки, Олтин Ўрда хони

ТЎхтамишнинг Хоразмга даъвоси туфайли Темур яна Хоразмга уч бор юриш қилди ва 1388 йилда Хоразмни тЎлиқ эгаллади.

Àìèð Òåìóð ñè¸ñèé ôàîëèÿòèíèíã 1360-1386 éèëëàðíè Ўç è÷èãà îëãàí áèðèí÷è äàâðëàà Ўрта Îñè¸íè ìóғóë õîíëàðè èñòèáäîäèäàí îçîä ýòäè, ìàìëàêàòäàãè ôåîäàë òàðқîқëèêêà ÷åê Қўéäè, Ўçàðî íèçîëàðíè áàðòàðàô ýòèá, ìàðêàçëàøãàí ìóñòàқèë äàâëàò òàøêèë ýòäè.

Ìàðêàçëàøãàí äàâëàòíèíã òóçèëèøè, ôåîäàë тарқоқликнинг òóãàòèëèøè, ìàìëàêàòäà òèí÷ëèê âà îñîéëàøòàëèêíèíã Ўðíàòèëèøè Ўрта Îñè¸ халқларининг èæòèìîé-иқтисодий âà ìäàíéé òàðàққè¸òëàà èæîáèé ðîë Ўéíääè.

2. АМИР ТЕМУРНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИ ВА ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ.

Буюк соҳибқирон Амир Темурнинг марказлашган давлат тузиш ва уни мустаҳкамлаш борасидаги фаолиятига Олтин Ўрда ва Оқ Ўрда давлатлари катта хавф туғдириб турган эди. Шарқ ва Ғарб Ўртасидаги савдо карвон йЎллари ҳам уларнинг тасарруфида эди.

XIV аср 70-йиллари Ўрталаридаги Оқ Ўрдадаги воқеалар, Оқ Ўрда хони Ўрусхон ва унинг Ўғли Темурмалик, нонкўр ТЎхтамиш билан бЎлган жанглар, Олтин Ўрданинг тор-мор этилиши Амир Темур давлатининг марказлашган ҳолда мустаҳкамланишига имкон яратди.

Буюк Амир Темур моҳир саркарда сифатида қаттиқ интизомга бЎйсунган қЎшин тузди. Улар Ўнлик, юзлик, минглик, туманлик асосида бошқарилди. Ҳарбий юришлар вақтида «оддий аскарлардан ҳар 18 киши Ўзи билан бирга бир чодир, хар бири икки от, бир камон, бир садоқ Ўқ, бир қилич, арра, бигиз, бир қоп, болта, Ўнта игна ва бир чарм халта олишлари шарт»[1] қилиб қЎйилган.

Соҳибқирон учун ҳар бир аскар жанг қилиш услубларини яхши билиши фарз ҳисобланган. У Ўз қЎшинига катта эътибор бериб, улар низомни қатъий бажариши, жангда аёвсиз ва довюрак бЎлиши, душманга юмшоқ муомалали ва адолатли бЎлиши лозим деб ҳисоблаган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур аскарлари ичида тақводор, саховатли, художуй кишилар кЎп бЎлган. Улар бечораларга хайру-эҳсон кЎрсатиш, бошига оғир ташвиш тушганда ёрдам қЎлини чЎзиш, асирларга юмшоқ муомалада бЎлиш ва уларни озод этишга одатланганлар.

Амир Темур армиясида Амир ХЎжа Сайфиддин, Амир Сулаймон Хаш, Амир Оқбуға, Амир Сорибуға, Амир Бирандиқ, Шайх Али Баҳодир, Темур Тош, БаратхЎжа, Амир Довуд Барлос, Амир Муайяд, Арлот каби қЎмондонлар хизмат қилганлар. Айрим юришларда Амир Темурнинг Ўғиллари ва набиралари ҳам қЎшинга қумондонлик қилганлар.

1380-1382 йилларда Амир Темур Хуросон ерларини бЎйсундириб, Ҳирот, Астробод, Домғон, Семнон ва Мазандаронларни қЎлга киритган эди.

Амир Темур биринчи йирик юришларини Эрон, Арманистон, Гуржистон ва Ироққа қаратди. Эроннинг жануби-Исфахонда ҳукмронлик қилиб турган музаффарийлар сулоласи, Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилиб турган

[1] Темур тузуклари. 83-бет

Элхонийлар Амир Темурга таслим бЎлдилар. Арманистон ва Гуржистон ҳам эғалланди.

1398 йили майида Афғонистон ва Ҳиндистонга юриш бошланди. Август ойида Қобул, 15 декабрда эса Деҳли эғалланди.

Амир Темур Миср ва Сурия султони Барсуқнинг вафоти тЎғрисидаги хабарни эшиитгач,1399 йил октябрида Миср сари йЎл олди. Барсуқ Ўрнида тахтга Ўтирган ёш султон Фараж Соҳибқирон қЎшинларига бас келолмади. 1400 йилда Сурия ва Миср ҳам эғалланди.

Бу пайтда Туркия султони Боязид бутун Европага хавф солаётган эди. Унинг қЎшини чақмоқдек ҳаракат қилиб, Ўлкан ғалабаларни қЎлга кирита бошлаган эди. Шу боис ҳам Боязидга «йилдирим» (чақмоқ) лақаби берилган эди. У 1396 йилда Европанинг 100 минг кишилик армияси устидан ғалабага эришади. Жангда Европа рицарларининг энг саралари ҳалок бЎлади. Шу туфайли ҳам Европа давлатлари туркларга бас келадиган қудратли куч деб, фақат Амир Темурни танлаган эдилар. Шу боис бу давлатлар Амир Темур давлати билан ҳарбий, сиёсий ва савдо муносабатларини Ўрнатишга интилиб, мунтазам равишда Ўз элчиларини юбориб турдилар. 1401 йилда Қорабоғда турган Амир Темур ҳузурига Кастилия қироли Генрих III нинг элчилари Пайо де Сатамайор ва Дон Эрнон Санчеслар ташриф буюрдилар. Константинопол регенти Ионнинг элчилари Фрэнсис ва Александрлар Боязидга қарши биргаликда курашиш таклифи билан келадилар. Греция императори Мануэл III ҳам шу таклиф билан мурожаат қилади. Венеция ҳукмдори эса Амир Темурга бу ишда флот билан ёрдам беришга ваъда қилади.

Амир Темур бу қистовлар ва ваъдаларга эътибор бермаган ҳолда Боязидга дЎстона мактуб йЎллаб, Ўзининг рақиби Қора Юсуфни қайтариб юборишни сЎрайди. Аммо Боязиддан ҳақоратомуз жавоб олади. Айнан мана шу ҳақорат икки Ўртада уруш бЎлишига сабаб бЎлади. 1402 йилнинг июлида Анқара яқинидаги жангда Амир Темур 2000 минг кишилик қЎшин билан Боязид ва унинг қЎшинлари устидан ғалаба қозонади. Боязид эса асирга олинади.

Амир Темурнинг беғараз жаҳонгир эканлигини яна шу жойда кЎриш мумкин-ки, у тЎлиқ ғалабага эришган бЎлса ҳам, Туркияни Ўз давлатига қЎшиб олмасдан, Боязид Ўрнига унинг Ўғлини султон қилиб қЎяди.

Амир Темур Анқара ёнидаги ғалаба туфайли «Европа халаскори» номини олди. У Европани вайронлик ва зулмдан сақлаб қолди.

Бу ғалаба Амир Темур қЎшинларининг жуда катта ва буюк ғалабаларидан бири бЎлиб, у Темур ҳарбий назарияси, тактикаларининг беқиёс тантанаси бЎлди. Самарқанд ва Европа мамлакатлари Ўртасида дипломатик ва савдо алоқаларининг Ўрнатилиши ва кенгайиши ҳам ана шу даврдан бошланди.

Амир Темур Ўша даврда муҳим мавқега эга бЎлган Хитойни ҳам бЎйсиндиришни бирдан-бир мақсад қилиб қЎйиб, ана шунга пухта тайёргарлик кЎра бошлади. Бир неча йилги пухта тайёргарликдан сЎнг 1404

йилда Ўз мақсадини амалга ошириш учун 200 минг жангавор қЎшин билан Хитой томон юриш бошлади.

Ана шу тариқа Амир Темур Ўзининг уч йиллик (1386-1388), беш йиллик (1392-1398), етти йиллик (1399-1405) юришлари давомида Озарбайжонда жалойирлар, Сабзаворда сарбадорлар давлатини, Ҳиротда курдлар давлатини тугатиб, Эрон ва Хуросонни, Ҳиндистон, Сурия ва Миср ерларини эгаллайди.

Аммо у 1405 йилнинг 15 февралида жангавор юриш чоғида Ўтрор шаҳрида касалланиб вафот этди. Шу тариқа Соҳибқироннинг буюк Хитойни қЎлга киритиш режаси амалга ошмай қолди.

Жаҳонгир Амир Темур Ўз фаолияти давомида кЎп жанглар қилди ва бу жанглар натижасида Қора, Эгай ва Ўрта Ер денгизларидан то Ҳиндистоннинг шарқи, МЎғулистон, Хитойгача, Урол тоғлари, Москва остоналари ва Днепр бЎйларигача бЎлган ҳудудни забт этди.

Амир Темур Ўз ҳарбий юришлари натижасида 27 мамлакатни Ўзига бЎйсундирди. Фосиҳ Ҳавофийнинг «Мужмал-и-осихий» китобида ёзилганидек: **«1370 йилдан то 1404 йилга қадар қарийиб 30 марта қЎшин тортган Амир Темурнинг ҳамма вақт қЎли баланд келди».**[1]

Шу тариқа Амир Темур буюк салтанатга асос солиб, феодал тарқоқликларга, тинимсиз давом этаётган уруш, жанжалларга барҳам берди ва ниҳоят шу салтанатда осойишталик Ўрнатди.

Амир Темурнинг мустақил марказлашган давлат ҳарбий докторинасининг ишлаб чиққанлиги унинг буюк саркардалигидан далолатдир. Буюк саркарданинг ҳарбий санъати сирларини, унинг ҳарбий сабоқларини мустақил Ўзбекистонимизда ва ҳатто бошқа йирик мамлакатларда Ўрганилиши фикримизнинг исботидир.

3. АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИДА ИЧКИ ҲАЁТ.

Маърузачи бу масалани ёритишда биринчи навбатда А.Темурнинг адолатли давлат тузишга, бундай давлатнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқишга муҳим эътибор қаратганлигини қЎйидаги тарихий далиллар асосида тушунтириб беришга ҳаракат қилмоғи лозим.

Амир Темур мамлакатда қатиққЎл ҳокимият Ўрнатиш зарурлигини яхши тушунарди. Негаки, кЎчманчи муғул-турк қабилаларидан жалоир, барлос, сулдуз ва бошқаларнинг Ўзбошимча бошлиқларини итоатда сақлаб туриш осон эмас эди. Шу мақсадда мамлакатда қонун ва тартиб ишларини жорий этишга киришади. У Ўзига мустаҳкам таянч барпо этиш мақсадида барлос қабиласидан махсус ҳарбий қисм ташкил этиб, уларга катта имтиёзлар беради.

Амир Темур Ўз давлати ҳокимиятини мустаҳкамлашда ислом динига таянди. Ислом намояндалари уни қЎллаб-қувватлади. Мамлакат аҳолисининг кЎпчилигини ташкил этган деҳқонлар ва шаҳар аҳолиси – тижоратчилар, ҳунармандлар соҳибқироннинг давлатни мустаҳкамлашга қаратилган тадбирларини маъқулладилар.

[1] Салощиддин Тошкандий. «Темурнома», Тошкент, «Чылпон», 1990, 17-бет

А.Темур Ўз давлати асосларини адолат билан мустаҳкамлади ва «Куч адолатдадир» (Рости-русти) шиорига амал қилди. Мамлакат аҳолисини 12 табақага бЎлиб, уларнинг ҳар бирига нисба-тан Ўзига хос сиёсат юрғизиб, Ўзининг улкан ташкилотчилиги қобилиятини намоён этди. Амир Темур давлат худудининг туманларга бЎлиниши ва Ўз

Ўғилларига улус сифатида тақсимлаб берилишини амалга оширган бЎлса ҳам, Мовароуннаҳрни парчаламай Ўз қЎлида маҳкам сақлади. Давлатга махсус хизмат қилганларга «СУЮРҒОЛ»лар сифатида ер-сув ва мол-мулк берди, ҳамда алоҳида хизматлар учун «Тархон» ёрлиқларини жорий этди. Тархон ёрлиғини олганлар турли солиқлардан озод этилди. Амир Темур Ўзи тузган давлатда олий ҳукмрон бЎлса ҳам, Ўзини ҳеч қачон подшоҳ ёки султон деб атамай, умрбод амир унвонини сақлаб қолди. У анъанага риоя қилган ҳолда ёнида сохта хонларни сақлади.

Амир Темур давлат ишларини юргизишда 4 нарсага доим амал қилди. Булар: 1. Кенгаш. 2. Машварату маслахат. 3. қатъий қарор, тадбиркорлик ва хушёрлик. 4. Эхтиёткорлик.

Амир Темур ҳукмдор учун қЎйидаги Ўн икки хислат зарурлигини ва бу хислатларнинг бирортасига амал қилинмаса салтанат ишларига путур етиши мумкинлигини тарихий мисоллар билан исбот қилиб берган эди. А.Темур ҳукмдор биринчидан Ўз сЎзига эга бЎлиши, иккинчидан адолатпеша бЎлиши, учинчидан ҳар ишда фақат Ўзи ҳукм чиқариши, тЎртинчидан қарорида қатъий бЎлиши, бешинчидан ҳукми жорий этилиши, олтинчидан подшолик ишларини ҳар кимга топшириб қЎймаслиги, еттинчидан кЎпчиликнинг фикрини эшитиши, сак қизинчидан шошмасдан мулоҳаза билан иш юритиши, тЎққизинчидан сипоҳу, раиятни умид ва қЎрқув орасида сақлаши, Ўнинчидан барча ишни Ўз эркича қилиши, Ўн биринчидан Ўз ишларига бировни шерик қилмаслиги ва Ўн иккинчидан давлат ишларини махфий сақлаб, бошқалардан огоҳ ва ҳушёр бЎлишлиги лозимлигини алоҳида Ўқтирган эди.

А.Темур давлат амалдорларнинг софлигига, хазинага кЎз олайтирмаслигига алоҳида эътибор қилиб, Ўз тузукларида: «Мамлакат хазиначилари бЎлмиш молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилиб, бойликнинг бир қисмини Ўзлаштириб олган бЎлсалар текшириб кЎрилсин», - деб ёзиб қолдирган эди.

Амир Темур давлатни бошқаришда 7 вазирга суяниб иш кЎрди ва улардан 4 вазирнинг хар куни девонхонада хозир бЎлишларини талаб этди. Булар: 1. Мамлакат ва раият вазири. 2. Сипох вазири. 3. Эгасиз қолган мулк вазири. 4. Салтанат ишларини юритувчи вазир. Бундан ташқари яна 3 вазирдан иборат сархадлар вазирлари хайъатини тузди.

Вазирлардан биринчиси ер солиқлари, бож, Ўлпон – солиқ ундириш, ҳамда миршаблик юмушларини бошқарган, мамлакатдаги муҳим ишларни, кундалик муаммоларни ечиш, раият аҳволини Ўрганиш, вилоятлардан олинган ҳосил, солиқ, Ўлпонларни тақсимлаш ишларини бажарган. Иккинчи вазир сипоҳ вазири ҳисобланиб, сипоҳийларнинг маошлари ва танҳо (бу ерда тожу-тахт учун қилган хизматлари эвазига берилган инъом маъносида)ларни

бошқарган. Учинчи вазир эса эгасиз қолган, Ўлиб кеган ва қочганларга тегишли молларни, келиб кетаётган савдогарлар мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорвасини бошқариш, буларнинг барчасидан тЎпланган даромадларни омонат тарзида сақлаш ишлари билан шуғулланган.

Салтанатнинг ҳар бир идорасида кирим-чиқимларни, кундалик харажатларни ёзиб бориш учун бир котиб тайинланган.

Соҳибқирон давлатида Девони бузург (бош вазир)дан ташқари хар бир вилоятда «Девон» деб аталувчи бошқарма бЎлган. У давлатнинг буткул ишларини: солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар, - бозорлар, ҳаммомлар, йЎллар, сув иншоотлари тармоқларини назорат қилиб турган. У халқнинг хулқу-аҳлоқини кузатиб турган. Унинг ходимлари вақти-вақти билан сЎроқ, текшириш-тафтиш, тергов ишларини ҳам олиб боришган.

Темур халқнинг шикоятлари ва арзларини Ўрганувчи махсус арзбеги лавозимини жорий этган. Арзбеги шикоят ва аризаларни кЎриб чиқар, уларда кимлар айбдорлигини аниқлар ва бу хусусида кенгашга хабар қилар эди. Айбдорлар ким бЎлишидан қатъий назар қаттиқ жазоланган. Солиқлар, молиявий масалаларда қатъий тартиб – қоида Ўрнатилган. Рус шарқшунос олими Д.Н.Логофет бу хусусда «...биз ҳозир зЎр бериб интилаётган даромад солиғи деган нарса унинг (Темурнинг) ҳокимиятида Ўшандаёқ мавжуд эди», деб ёзган эди.

Амир Темур вазирларини танлаш ишига ғоят жиддий қарар ва уларни 4та сифатга эга бЎлишларига аҳамият берар эди. Булар: 1. ақл-фаросат-лилик; 2. тоза насллик; 3. сипоху-раият ахволларидан хабардорлик; 4. сабр чидамлилик ва тинчликсеварлик.

Амир Темур Ўз империясига қЎшиб олган мамлакатларни идора этиш учун тайинланадиган кишиларга қЎйиладиган талаблар тизимини ҳам ишлаб чиқди. Бундай раҳбарлар А. Темур талабига кЎра қЎйидаги фазилатларга эга бЎлиши лозим бЎлган: 1) Олий жаноб табиатли ва руҳий ҳолатининг кЎтаринкилиги; 2) Нозик ақл ва зийраклик; 3) Юксак малака ҳамда халқ ва қЎшинга мурожаат қила билиш; 4) Сабр-тоқат ва одамлар билан муросага келишмоқ.

Мана шу юқоридаги қоида ва талаблар Амир Темур ҳокимиятини идора этишда ва уни мустаҳкамлашда муҳим Ўринни эгаллади. Соҳибқирон тузган империянинг маъмурий-худудий бЎлиниши асосан туманлардан иборат бЎлганлиги учун янги амирлик тизимини шакллантириш ва мустаҳкамлаш зарур эди. Шу боис Амир Темур 313 кишига амирлик мансабини беришга фармон бериб, шулардан бир кишини амир-ул-умаро, 4 кишини бекларбеги, 100 кишини Ўнбоши, 100 кишини юзбоши ва 100 кишини мингбоши этиб тайинлади. Булардан ташқари 8 та амирлар амир-ул-умаро ёрдамчилари этиб тайинланганлар.

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темур миллий ғурур, ватанпарварлик, инсонпарварлик каби олийжаноб фазилатлар билан қуролланган буюк давлат арбоби эди. Можар олими Херман Вамбери таъкидлаганидек, Ўрта Осиёда асл турклик даври Темурдан бошланган. У туркларнинг муғул-хитой

дунёсининг устидан ғалабасини мужассам этиб, миллий давлатга асос солган, мамлакатнинг расмий тили турк (Ўзбек) тили бЎлган.

Буюк Амир Темурнинг сиёсий фаолияти нафақат давлатчилик тарихини бойитишда, шу билан бирга ҳозирги шароитда миллий давлатчилигимизни мустаҳкамлашда ҳам амалий аҳамият касб этмоқда.

Буюк Амир Темур томонидан ёзилган муҳим асар бу «Темур тузуклари», яъни «Тузукоти Темурий»дир. «Қомус ул аълом» деб номланган ва Истамбулда нашр этилган комус китобида: «Амир Темур «Тузукоти» деб юритиладиган комуслар мажмуасини ёзди. Унда Ўзининг ҳаёт йЎлини баён қилди»[1], - деб ёзилади.

4.«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ.

Амир Темур фаолиятини Ўрганишда асосий манбалардан бЎлган, туркийча битилган «Темур тузуклари»нинг бир кЎлёзма нусхаси Яман ҳокими Жаъфар подшоҳ томонидан миллий кутубхонада сақланган. Бу асарнинг форс тилига таржимасини Мир Абу Толиб Ҳасаний ат-Турботий Маккага ҳаж қилиб қайтиб келганидан сЎнг амалга оширган. Ана шу нусха асосида «Темур тузуклари» бизгача етиб келган ва XIX асрнинг охирларида рус тилига таржима этилиб, нашр қилинган. Асар бутун дунёга машҳур бЎлиб, асрлар оша Ўз аҳамиятини сақлаб қолиб, жуда кЎп тилларга таржима қилинган. Араб тили профессори, инглиз майори Уайт асарнинг форсий матнини нашрга тайёрлаган ва у 1783 йили Оксфордда чоп этилган. 1785 ва 1890 йилларда ушбу нашрнинг форсча матни ҳеч Ўзгаришсиз Ҳиндистоннинг Калкутта ва Бомбей шаҳарларида, 1963 йилда Эронда нашр этилган. У 1787 йили таниқли француз шарқшуноси Л.Лянглэ томонидан ушбу асар француз тилида ҳам нашр этилган.

«Темур тузуклари» икки бЎлим ва 56 банддан иборат бЎлиб, китобда бу бЎлимлар мақола деб аталган. Биринчи мақола Темурнинг давлатни барпо этиш ва мустахкамлаш, қЎшинларни ташкил этиш юзасидан тузукларидан иборат. Иккинчи мақолада эса, Амир Темур томонидан Ўтказилган 13 кенгаш тафсилотлари ва уларда буюк соҳибқироннинг амалга оширган тадбирлари баён этилган.

Шунингдек, «Тузуклар»нинг биринчи қисмида Амир Темурнинг етти ёшидан то вафотига қадар (1342-1405 йил 18 феврал) кечган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти, унинг Мовароуннаҳрда марказий ҳокимиятни қЎлга киритиши, ижтимоий тарқоқликка барҳам бериши ва марказлашган давлат тузиши, Эрон ва Афғонистонни Ўз тасарруфига олиши, Олтин Ўрда хони ТЎхтамиш устидан қозонилган ғалаба ва ниҳоят буюк жаҳонгирнинг Озарбайжон, Туркия ва Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришлари ихчам тарзда баён этилган.

Китобнинг II қисми Соҳибқирон номидан айтилган ва унинг тожу-тахт ворисларига аталган Ўзига хос васият ва панду-насиҳатларидан иборатдир. Унда давлатни идора қилишда кимларга таяниш, тожу-тахт эгаларининг

[1] Комус-ул-аълом. Стамбул, 1891. 1727-бет.

бурчи ва вазифалари, вазир ва қЎшин бошлиқларининг бурч ва вазифалари, амирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу-тахт олдида кЎрсатган алоҳида ҳизматларини тақдирлаш тартиби ва ҳоказолар хусусида сЎз юритилади.

Иккинчи бЎлимда, яъни мақолада Амир Темур шундай деб ёзади: «Мамлакатларни фатх этувчи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этувчи қудратли набираларимга маълум бЎлсинким, тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кЎплаб фарзандларим, авлодим учун салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка боғладим, ва салтанатни бошқариш ҳақида қЎлланма ёзиб қолдирдим»[1].

Улуғ Амир Темур яна давом этиб: «Ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бузуқлар ва аҳлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим»[2], - деб ёзган эди.

Олийжаноб аҳлоқий фазилатларни Амир Темур хазратлари улуғлаб-гина қолмаганлар, балки бу фазилатларни бажаралишини давлат худудида яшаётган фуқаролардан, ҳатто Ўз оила аъзолари томонидан ҳам сЎзсиз бажарилишини талаб қилганлар. «Яна тажрибамдан кЎриб билдимки», - деб ёзади Амир Темур – «давлат агар дину ойин асосида қурилмас экан, тЎра тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукухи, қудрати ва тартиби йЎқолади. Бундай салтанат ялонғоч одамга Ўхшайди, уни кЎрган кимса назарини олиб қочади. Ёҳуд касу нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги-тЎсиғи йЎқ уйга Ўхшайди.

Шунинг учун ҳам мен Ўз салтанатим биносини дини ислом тЎра ва тузук асосида мустаҳкамладим»[1].

Амир Темур Ўз тузуклари кейинги авдлоди учун бир қЎлланма бЎлиб қолишни кЎзлаб: **«Фарзандларим ва авлодимдан бЎлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин Бу тузуклардан Ўз салтанат ишларини бошқаришда қЎлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендан уларга Ўтадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бЎлғай»[2]**, - деб ёзиб қолдирган эди.

Дарҳақиқат бу асардан фақат Темурий шаҳзодаларгина эмас, кЎплаб шарқ ҳукмдорлари Ўзларининг фаолиятларида фойдаланганлар ва унга юқори баҳо берганлар. Жумладан, Шоҳ Жаҳон (1628-1657), ҚЎқон хони Муҳаммад Алихон (1822-1842), Бухоро амири Абдуллаҳадхон (1885-1910) лар «Тузукот»дан парчалар кЎчиртириб, улардаги қоидаларга амал қилган-лар.

Темур тузукларида Амир Темур Ўзи тузган қЎшиннинг тузилиши, қуролланиши ҳамда буюк соҳибқироннинг ҳарбий санъати ҳақида ҳам муҳим маълумотлар берилган. Зеро Амир Темур тузган қЎшин Ўзининг стратегик ва тактик махорати билан Ўша даврнинг энг мукаммал ва кучли армияларидан ҳисобланган. Амир Темур эса жаҳонда маҳоратли буюк саркарда сифатида шуҳрат қозонган. Ҳозир ҳам кЎпгина хорижий

[1] Темур тузуклари, Тошкент, 1991 йил, 55-бет.
[2] Темур тузуклари, Тошкент, 1991 йил, 55-бет.
[1] Темур тузуклари, Тошкент, 1991 йил, 57-бет.
[2] Темур тузуклари, Тошкент, 1991 йил, 53-бет.

мамлакатлар ҳарбий Ўқув юртларида «Темур тактикаси» маҳсус курс сифатида Ўтилади. Юртимиз ва халқимиз мустақил бЎлгач, мустақил давлатчилигимиз асосларини яратишда буюк Амир Темур ва унинг «тузуклари»га мурожаат қилмоқдамиз. Унинг «Куч адолатда» тамойили эса ҳуқуқий давлат барпо этишимизда йЎлланма бЎлиб хизмат қилмоқда.

Буюк соҳибқирон Амир Темурни нафақат Ўрта Осиё халқи, уни бутун жаҳон тан олди. Чунки у фақат Ўрта Осиёдагина эмас, дунёнинг бошқа халқлари учун ҳам буюк хизматлар қилди.

Амир Темур томонидан марказлашган давлатнинг тузилиши, феодал тарқоқликнинг тугатилиши, мамлакатда тинчлик ва осойишталикнинг Ўрнатилиши Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти йЎлида ижобий рол Ўйнади. Муғуллар даврида вайрон бЎлган иқтисодиёт тикланди, ҳунармандчилик ва тижорат ишлари ривожланди, фан ва маданият равнақ топди, шаҳарлар обод бЎлди. Энг муими, халқ тинч ва осойишта ҳаёт тарзига кирди.

Адабиётлар:

1. И. Каримов – Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи 31 август 2007 й.

2. И. Каримов Шарқ гавҳари – замин сайқали. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 26 август 2007 йил.

3. И. Каримов Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш халқимиз учун фаровон ткрмуш шароити яратиш- асосий вазифамиздир. Т. ”Ўзбеистон” 2007 й.

4. И. Каримов Ўзбекистон Ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Халқаро илмий оммабоп конференциядаги нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 15 август.

5. И. Каримов. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эҳтиромлари. (Туркистон пресс нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервюси) Халқ сўзи 23 феврал 2007 йил.

6. И. Каримов «Биз танлаган йЎл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йЎли» Т., т. 11, «

10-Мавзу: Туркистоннинг хонликларга бўлиниб кетиши, унинг сабаблари ва оқибатлари. (2 соат)

1.XV аср иккинчи ярми ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳрдаги вазият.

2.Мовароуннаҳрда Сҳайбонийлар хукмрон-лигининг ўрнатилиши. Давлатни бошқариш тизими, солиҳ сиёсати, йер-мулк муносабатлари.
3.Бухоро амирлиги. Ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт.
4.Хива хонлиги.
5.Қўқон хонлиги. Ижтимоий-сиёсий ва маданий хаёт.

1.XV аср иккинчи ярми ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳрдаги вазият.

Марказий Осиё айниқса ўзбек халқи тарихида –хонликлар даври алоҳида ўрин тутади. Кўп минг йиллик ўзбек халқи тарихида бу давр ўзининг муддати билангина эмас, балки, шу даврда халқимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида юз берган жуда катта воқеалар билан ҳам ажралиб туради.

Темур вафотидан сўнг Темурий шаҳзодалар ўртасида бошланиб кетган тўхтовсиз урушлар соҳибқирон не машаққатлар билан бунёд этган қудратли давлатни парчаланиб кетишига сабаб бўлди. Аста-секин бу қудратли давлат таркибидан қатор давлатлар ва мулклар ажралиб чиқиб кетди. Хоразмдан Астроботгача кенг ҳудудда жойлашган туркманлар биринчилардан бўлиб темурийлар давлатидан ажралиб чиқдилар. Худди шу вақтда Фарғона водийси ҳам ажралиб мустақил бўлиб олди. Шунингдек, Ҳисор ва Бадахшон ҳам мустақил давлатга айланди. Натижада Ўрта Осиёдагина эмас балки, Хуросон ва Эрон ҳудудларида ҳам темурийлар давлати йиқилган эди.

Темурийлар даврида буюк Темур давлатининг бундай парчаланиб кетиши Ғарбда Қора денгиз қирғоқларидан бошланиб, Шарқда Иртиш дарёси ва Балхаш кўлига қадар, жанубда эса Сирдарёнинг қуйи оқимларигача чўзилган. Қипчоқ даштларида яшовчи Ўзбеклар деб аталмиш туркий тилда сўзлашувчи кўчманчиларни Мовараууннаҳр ерларига ҳужум қилиб уни забт этишлари учун қулай шароит яратиб берди.

Ўз вақтида муғуллар истилоси остида қолган ҳудуди забт этилиб, Жўжи улусига киритилган Дашти Қипчоқ аҳолиси Жўжи ўлимидан кейин унинг ўғилларидан бири Шайбонқули остида ўзининг мустақил улусини ташкил этиш учун кураш олиб боради. Натижада Ёйиқ дарёсининг Шарқидан Сирдарё буйларигача бўлган ерларда бундай улус бапро этилади. XV асрда ана шу Шайбон бошчилигидаги улусда яшаган кўчманчилар ўзбек номи билан аталганлар.

XVI аср Хива тарихчиси Абдулғозийнинг ёзишича (1603-1664) асосан чорвачилик ва кўчманчилик билан шуғулланувчи ўзбекларнинг кўпчилиги ёзни Ёйиқ дарёсининг юқори оқимида, қишни эса Сирдарёнинг қуйи оқимида ўтказадилар. Бу ерда ўзбеклардан ташқари қипчоқлар қўнғиротлар уйшун, найман ва бошқа қабилалар ҳам яшаган бўлиб, улар ўша ўзбеклар таркибига кирар эди.

2.Мовароуннаҳрда Шайбонийлар хукмронлигининг ўрнатилиши. Давлатни бошқариш тизими, солиҳ сиёсати, ер-мулк муносабатлари.

XV асрнинг 20 йилларига келиб Дашти Қипчоқ уруғлари ичида Шайбонийлар уруғи (ўзбеклар) олдинга чиқди. Бу уруғнинг энг кўга

кўринган вакили, кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абдулхайрхон бўлиб, у ўзидан олдин бу ерда ҳукмронлик қилган Бароқхондан фарқли ўлароқ, тахтни ўзгалар ёрдамида эмас, балки бир қатор ўзбек қабилалари, чунончи Найман, Қўнғирот, Қиёт, Дурман, Уйғур, Уйшун ва бошқа қабилаларнинг ёрдамида эгаллади. У жуда қисқа вақт ичида йирик давлатни вужудга келтирди ва бу давлатни унинг ўзи 1428 йилдан 1468 йилгача бошқарди.

Биз юқорида таъкидлаганимиздек, Абдулҳайрҳон бошлиқ ўзбеклар асосан кўчманчи халқ бўлиб чорвачилик билан шуғулланганлар. Шу боис уларга чорвачилик маҳсулотларини ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига алмашадиган халқлар ва ҳудудлар керак эди.

Бунданг ташқари бу даврга келганда кўчманчи ўзбекларнинг катта қисми феодал муносабатларининг ривожланиши натижасида ўз ўтлоқ ва подаларидан ажраган бўлиб, уларнинг ўтроқ ҳаёт кечириши учун Мовароуннаҳр ерлари керак эди.

Шу ва бошқа бир қатор сабабларга кўра ҳали Абдулхайрхон давриданоқ ўзбеклар Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сиғноқ, Оққўрғон, Сузоқ, Узган ва бошқа ерларга ҳужум қилиб, у ерларни босиб олди.

Кўчманчи ўзбеклар томонидан Мовароуннаҳр ҳудудларини эгаллаш учун кураш Абдулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шоҳбахт Шайбоний даврида (1451-1510) кучайди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳрдаги ўзаро курашлар билан банд бўлган темурийларнинг асосий рақиби шимолдаги мўғуллар эди. Уларнинг Мовароуннаҳр ерларига тўхтовсиз талончилик ҳужумларидан безор бўлган темурий шаҳзодалар мўғулларга қарши курашда Шайбонийхондан фойдаланиш мақсадида у билан иттифоқ туздилар. Бироқ Шайбонийхон бу иттифоққа тез-тез хиёнат қилиб, гоҳ темурийлар, гоҳ мўғуллар томонида туриб ҳаракат қилар эди.

Шайбонийхон бобоси Абдулхайрхон Дашти Қипчоқда ташкил этган давлатни бир томонлама кучайтириб, ўз олдига ҳали ўша бобоси режалаштирган Мовароуннаҳр ерларини босиб олиш ишини ҳал этишни мақсад қилиб қўйди ва уни амалга оширишга киришди. Бу ишга киришар экан, Шайбонийхон энг аввало 1480 йилда Қозоқ хони Бурундуқхонга катта зарба берди. Шундан сўнг Шайбонийхон 1488-1500 йиллар ичида Ўтрор, Ясси, Сиғаноқ, Шахрисабз.Туркистон шаҳарларини эгаллайди. Шундан сўнг Темурийлар пойтахти Самарқандни эгаллашни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Шайбонийхон 1499 йилда дастлаб Самарқандни қамал қилганда бу ерда Султон Аҳмад Мирзонинг ўғилларидан бири, Султон Али Мирзо ҳукмронлик қиларди. Унинг қобилиятсиз, ҳар томонлама ожизлигидан хабар топган Шайбонийхон Самарқанд шаҳрига кирмай Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларини талаб Қипчоқ даштига қайтиб кетади. Озроқ вақт ўтгач Шайбонийхон Тошкент ҳокими Маҳмудхондан озроқ ёрдам олиб, Самарқандга янгидан ҳужум бошлайди. Худди шу пайт Бухоро ҳокими Муҳаммад-Боқи тархон қўшинлари Самарқанд ҳукмдори Султон Али

Мирзога ёрдамга келаётганлигини ҳақида Шайбонийхон хабар топади. Шундан сўнг у Самарқанд қамалини тўхтатиб, асосий кучларини Бухоро қўшинларига қарши қаратади натижада Дабусия қалъасида (ҳозиги Зиёвуддин станцияси яқинида) бўлган жангда (1500) Шайбонийхон қўшинлари ғалаба қозонадилар. Шундан сўнг Шайбонийхон Бухорога томон шиддат билан ҳаракат қилади ва шаҳарни уч кун қамалдан сўнг қўлга киритади. Шайбонийхон томонидан Бухорони қўлга киритилгани ҳақидаги хабар Самарқанднинг ҳукмрон доиралари орасида саросима келтириб чиқаради Самарқанд ҳукмдори Султон Али Мирзодан норози бўлган амирларнинг бир гуруҳи Андижонда ҳукмронлик қилаётган темурий Бобур ихтиёрига, иккинчи гуруҳи, Султон Али Мирзонинг Тошкентда ҳукмронлик қилаётган акаси Увайс Мирзо ёнига равона бўлдилар.

Воқеалар ривожини синчиклаб кузатиб турган Самарқанд ҳокими Султон Али Мирзо бу вазиятда Шайбонийхон билан музокаралар олиб боришни лозим топиб, бир гуруҳ ўзига яқин кишилар билан унинг ҳузурига ташриф буюради.

Шу тариқа Шайбонийхон 1500 йилда жангсиз Самарқандни биринчи марта эгаллайди. Султон Али Мирзони қатл этиб, шаҳарни аёвсиз тарзда талайди..

Бироқ, Самарқанд руҳонийларининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири хўжа Абдулмакарим ёрдамида Бобур тез орада Самарқандни эгаллаб, шайбонийларнинг шаҳарда қолдирилган қўшинларини ва уларни тарафдорларини қириб ташлайди. Шундан сўнг Бобур Шайбонийхон қўшинларини таъқиб этишга киришади. Лекин 1501 йил апрелида Зарафшон дарёси бўйида Сарикўл деган даштдаги жангда талофат кўриб Самарқандга чекинади. Бу ерда 4 ой қамалда бўлиб, охири 1501 йилнинг иккинчи ярмида Самарқандни ташлаб чиқади ва Тошкент ҳокими Маҳмудхон ҳузурига кетади. Шайбонийхон иккинчи марта Самарқандни қўлга киритиб, уни аёвсиз таладию

Шайбонийхон Самарқандни қўлга киритгач, 1503 йилда Сирдарёнинг юқори қисмига қараб юриш қилди. Бу ерда (Тошкент ҳокими) Маҳмудхон, Бобир бошлиқ бирлашган кучларга дуч келди. Архиён ёнидаги шиддатли жангда улар устидан ғалабага эришиб. Тошкент, Шохруҳия, Фарғона шаҳарларини қўлга киритди(1504).

Шайбонийхон 1505 йилда Хоразмни, Мовароуннаҳрнинг асосий шаҳарларини эгаллагач, Хуросонни ва унга қарашли ерларни босиб олишни мақсад қилди.

Хуросон султони Ҳусайн Бойқаро (Султон Ҳусайн) (1489-1506) ўзининг тўнғич ўғли Балх ҳокими Бадиуззамон билан бирга Шайбонийхонга қарши курашмоқчи бўлади. Лекин бу кўзланган натижани бермайди. Муҳаммад Шайбонийхон Ҳиротга қарши юриш арафасида Ҳусайн Бойқаронинг икки ўғли Бадиуззамон билан Музаффар Мирзо ўртасида тахт кураши бошланади. Натижада Ҳирот тахтига улар бир вақтда подшо бўлиб кўтариладилар. Бу Шайбонийхонга қўл келади. Шайбонийхон қўшинлари 1504 йилда Хисравшоҳ ҳукмронлик қилган Қундуз шаҳрини эгаллади. 1507 йилда эса

Шайбонийхон Хуросон пойтахти Ҳиротни эгаллади, сўнгра Астрабодни эгаллади. Тахт талашган ака-ука темурийлар эса бири Ғарбга, бири Шарққа қочди. Қисқа вақт ичида Шайбонийхон Темурийлар ерлари бўлган Бухоро, Самарқанд, Балҳ Маҳшад, Нишопур, Каба шаҳарларини эгаллади. У Сирдарёдан Афғонистонгача бўлган ерларнинг ҳукмдори бўлиб олди. Фақатгина Сирдарё бўйидаги ерлар Тошкент ҳукмронлигида бўлсада, булар ҳам Шайбонийхонга ярим қарам эди. Хуллас Шайбонийхон 8 йил ичида Тимурийлар давлати ҳудудларини бутунлай истило қилди. Шайбонийхоннинг бирин-кетин берган ҳарбий зарбалари туфайли Темурийлар давлатининг қулашига олиб келган асосий сабаблар ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш зарур бўлади.

Бу ҳақда гапирар эканмиз, аввало Шайбонийхон ҳужуми арафасида ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий аҳволни ёмонлиги, меҳнаткаш халқ оммасининг қашшоқ ҳаёти кўчманчи ўзбеклар-ғалабасининг асосий омилларида бири бўлганлигини кўрсатиб ўтиш зарурдир.

Аҳвол шунга бориб етган эдики, Фарғонадек ери серунум, деҳқони миришкор юртда ўзбеклар ҳужуми кунларида 3-4 минг аскарни боқиш учун маблағ йўқ эди.

Темурийлар ўша даврдаги оғир иқтисодий аҳволини улар саройида хизмат қилган ўз даврининг забардаст шоирларидан бири Биноий шундай ҳикоя билан ифодалайди: “На егулик ғаллам бор ва не кийимга ғамланган бахмалим бор. Еядигани, киядигани бўлмаган киши илм ва ҳунарга қандай урина олсин.”

Ана шундай оғир иқтисодий аҳвол сабаб мамлакатда кўп руҳонийлар ва зиёлилар Шайбонийхон тарафига ўтиб кетган эдилар.

Тиниб-тинчимаган Шайбонийхон 1508-1509 йилларда қозоқ ерлари устига юриш қилди ва ерларни эгаллади. Натижада Шайбонийхон бир томондан Каспий денгизи қирғоқларидан Хитойгача, иккинчи томондан Сирдарё қирғоқларидан Марказий Афғонистонгача чўзилган ерга эга бўлган йирик феодал давлатга эга бўлди.

Бу билан ҳам кифояланмаган Шайбонийхон 1510 йилдан бошлаб қолган Хуросон ерларини босиб олишга киришди. Худди шу вақтда. Яъни XV асрнинг охирларида Эрондаги ўзаро фоодал урушлар натижасида хокимият тепасига сафафийлар сулоласининг кўзга кўринган вакили Исмоил Сафавий келган эди. Исмоил Сафавий Хуросонни Шайбонийхондан тортиб олмоқчи бўлди. Шайбонийхон бунга кўнмади. Натижада Исмоил Сафавий Шайбонийхонга қарши қўшин тортди ва 1510 й. декабрда Марв ёнидаги жангда Шайбонийхоннинг 17 минглик армияси қириб ташланди. Шайбоний асирга олиниб калласи кесилди ва уни калласидан шох Исмоил шароб ичадиган идиш ясатди.

Исмоил Сафавий бутун Хуросонга эга бўлиб чегаралари Озарбайжондан Боғдодгача чўзилган Эрон давлати худудларини янада кенгайтирди.

Шайбонийхон ўлдирилгач, Хоразм хам Эрон шохи Исмоил қўли остига ўтади ва Хоразмда Эронлик **“қизилбошлар”** хукмронлиги бошланди.

3.Бухоро амирлиги. Ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт

Бухоро иқтисодий ва маданий марказ сифатида Шайбонийлар давридан бошлаб кучая бошлаган эди. Шайбонийлар сулоласининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири бўлган Убайдулло Султон 1533 йилда Шайбонийлар сулоласининг олий ҳукмдори этиб кўтарилди. 1512 йилдан бошлаб Бухоронинг ноиби бўлиб турган Убайдулла Самарқандни бошқариб турган Кўчкинчихон авлодлари билан ораси ёмонлиги туфайли ҳокимиятни Бухородан туриб бошқарди. Бухоро мамлакатнинг сиёсий-маъмурий марказига айланди. Бухоро расман хонлик сифатида Шайбонийлардан бўлган Абдуллахон II даврида 1557 йилда вужудга келди. Абдуллахон 1557-1598 йилда ҳукмронлик қилди. Абдуллахон II ўз олдига илгари, яъни Муҳаммад Шайбоний давридаги Шайбонийлар давлатининг кучли мавқеини тиклаш ниятида Тошкент ҳокимлари, Хисор амирлари, Самарқанд султонлари билан тўхтовсиз урушлар олиб борди. Бу қонли урушлар сабабли ўлкада бўлиб ўтган даҳшатли воқеалар Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланома” асарида баён этилган. Абдуллахон II ўз ҳукмронлиги даврида олиб борган тинимсиз урушлар натижасида 1573 йилда Фарғона, 1574 йилда Шаҳрисабз, Қарши, Ҳисор, 1578 йилда Самарқандни ўзига қаратгач, 1582 йили Дашти Қипчоқ ҳукмдори Бароқхоннинг ўғли Бобохонни устига ҳам юриш қилди ва унинг устидан ғалаба қозониб, Шоҳрухия, Сайрам, Оҳангарон шаҳарларини эгаллади. Шундан сўнг сал вақт ўтмай 1583 йилда Балх шаҳрини 1584 йилда эса Бадахшонни эгаллади. Ниҳоят 1595 йилда Хоразм ҳам. Абдуллахон II томонидан босиб олинди. Шундай қилиб, Абдуллахон II XVI асрнинг 90 йилларининг бошларигача бутун Марказий Осиё ерларини ўз қўлига киритишга муяссар бўлди. Абдуллахон II Бухорони ўз давлатининг пойтахти сифатида маъмурий, иқтисодий ҳамда маданий жиҳатдан ҳар томонлама ривожлантирди. Унинг давлати ўзининг иқтисодий, ҳарбий ва маданий қудрати жиҳатидан ўз даврининг энг кучли давлатига айланди. Шу боис бир қатор дунё мамлакатларининг . Абдуллахон II давлатига бўлган эътибори ва қизиқиши ортиб борди. Бу ўз навбатида . Абдуллахон II нинг бошқа мамлакатлар билан турли соҳалардаги алоқалар ўрнатилиши учун зарур шарт-шароитларни яратиб берди. Хусусан, 1558 йилда Москва князи Иван Грозний Антоний Женкинсон бошчилигидаги ўз элчиларини Бухорога жўнатади. Ўз навбатида . Абдуллахон II ҳам ўз элчиларини Москва князлари Иван Грозний ва унинг ўғли Федорлар ҳузурига юборган. Бундан ташқари, . Абдуллахон II 1572, 1576 йилларда ўз элчиларини Ҳиндистон подшоси Акбаршоҳ ҳузурига юбориб, бу билан Акбаршоҳни Эрон шоҳи шоҳ Аббосга қарши биргаликда курашга тортишга ҳаракат қилади. Ўз навбатида Ҳиндистон подшоси Акбар ҳам совға-саломлар билан . Абдуллахон II га ўз совға-саломларини юбориб турган. Бироқ, Абдуллахон II ҳукмронлигининг сўнг йилларида Бухоро учун оғир кунлар бошланди. Қозоқ хони Таваккалхон Москва подшоси Федор Иванович васаллигига ўтиб, унинг ёрдамида Абдуллахон II га қарши кураш бошлади ва тез орада Тошкент, Туркистон, Самарқанд ва Андижон шаҳарларини эгаллади.

1598 йилда ўз ўғли Абдумўмин томонидан, Абдуллахон II ни ўлдирилиши Шайбонийлар давлати инқтирозини янада тезлаштирди. Аммо, Абдуллахон II ўлгач, хонлик тахтига 1601 йилга келиб, уни 1753 йилгача яъни 150 йилдан ортиқ бошқарган Аштархонийлар (Жонийлар) сулоласи вакиллари Боқимуҳаммадхондан (1601-1605) тортиб то Абулфайзхонгача (1711-1747) даврида Бухоро хонлигида ижтимоий-сиёсий аҳвол ёмонлашиб, мамлакат янада заифлашди. Натижада Эрон шоҳи Нодиршоҳ 1740 йилда Бухорони катта қисмини босиб олди ва Бухоро тахтига ўз тарафдори Муҳаммад Ҳаким Оталиқни ўтказди. Лекин, 1747 йилда Нодиршоҳ ўлгач, отасининг ўрнига оталиқ этиб кўтарилган Муҳаммад Раҳим Аштархонийлар сулоласининг охирги вакили Абулфайзхонни қатл эттириб, Бухоро тахтини эгаллайди ва 1753 йилда ўзини амир деб эълон қилади. Хонлик эса шу вақтдан бошлаб амирлик деб атала бошлайди.

Бухоро хонлигида иқтисодий ҳаёт ўта оғир бўлган. Бунга тўхтовсиз урушлар ва тахтда ўтирган хону амирларнинг кўпчилигининг тутуруқсиз сиёсати сабаб бўлган. XVII-XVIII асрларда молия тизимини асосини Бухорода араблар истилосидан бери сақланиб келаётган хирож(ҳосилни 5Ғ1 дан 3Ғ1 қисмигача бўлган миқдорда ер солиғи ва ушр (даромаднинг ўндан бири) ташкил этган. Бухоро хонлигида ҳам Хива хонликларидаги сингари ерларнинг кўпчилик қисми давлат қўлида бўлган. Бухорода давлат ерлари “Амлоки подшоҳи” ёки “Амлоки султони” дейилган. Бундай ерлар тарихда “Мулки девони” номи билан аталиб Бухоро ва Хоразм хонликларида то октябр тўнтаришигача сақланиб келди. Хонликда ернинг иккинчи тури “Мулк ерлари” ва учинчиси “Вафқ” ерлари бўлган. Барча хонликлардагидек Бухоро хонлигида ҳам суд ҳукмрон синфлар-бой феодал синфлари қўлида зулм ва эксплуатация қуроли эди. Ҳамма қозилар тепасида олий қози (қози калон) турган. У амир томонидан тайинланиб, давлатдаги ҳамма қозилар иши устидан назорат қилган.

Суд жараёни ислом шариати асосида олиб борилган. Суднинг чиқарган ҳукми ўзгармас бўлган. Чунки унинг ҳукмини бошқадан кўриб чиқадиган ташкилот бўлмаган. Қизиғи шундаки, суд жараёнида иккита аёлнинг судга берган кўрсатмаси бир эркакнинг кўрсатмасига тенг бўлган. Жазолар турлича бўлган фақат чиқарилган ўлим жазоси ижрочи учун қозилар амирдан рухсат олишлари зарур бўлган.

Хонликда давлат даромадининг кўп қисми савдодан олинадиган тўловлар ҳисобига яратилар эди.

Бухоро хонлигида қўшинлар мунтазам бўлмай, лозим бўлганда хоннинг махсус фармонига асосан тўпланадиган ўз шахсий гвардиясига эга бўлган. Улар кўпроқ ўзга давлат қулларидан (руслар ва қолмиқлардан) ташкил топган. Бухоро амирлигида қўшинлар сони XIX асрнинг 60 йилларига 10-11 минг киши бўлган.

XIX аср бошларида Бухоро хонлигида 36000 минг навкари бўлган. Уларнинг бир қисми Бухорода, қолганлар хонликнинг бошқа ерларида яшаб амирдан “танҳо” сифатида олган ер ва деҳқонларига эга бўлганлар.

Бухорода артиллерия деярли йўқ бўлса, 13 та станоксиз мис тўпи бўлган. Шулардан биттасидан байрамларда отилган.

Бухоро хонлигида бу даврдаги маданият ҳақида гапирилганда шуни айтиш керакки, ўзаро урушлар маданиятни ҳам оғир аҳволга солиб қўйди. Хонликда ақидапарастлик авж олди. Бу ерда 300 масжид 50 дан ортиқ мадрасалар бўлса, улар маорифни ривожлантиришга етарлича ҳисса қўшолмади.

Хонликда ана шу даврда математика, астрономик соҳаларида йирик олим Мулло Турсун Фарозий, мусиқачи Кавкабий, йирик фалсафашунос олим мулло Юсуф Қорабоғий (1644-1648) ва бошқалар яшаб ижод этган.

Тарих соҳасида ҳали қатор ишлар қилинган. Аштархонийлар инқирози ҳақида уларнинг сўнги вакилларидан бир нечаларини аянчли ўлими ҳақида куйловчи “Муқимхон тарихи”, “Убайдуллохон тарихи” каби тарихий асарлар ёзилган. Хонликда айниқса, Субҳонқулихон даврида (1680-170) махсус мадраса-шифохона ташкил этилган, унинг ўзи Нишоний тахаллуси билан шеърлар ёзган, кўп олим фузололарни, шоирларни тўплагани ҳақида маълумот бор.

Субҳонқулихон даврида Турди ва Махмур каби шоирлар ижод этган. 1682 йилда Муҳаммад Вали Самарқандий деган шоир “Музаккирул асҳоб” мажмуасини тузиб унда шу даврда яшаб ижод этган 200 дан ортиқ адабиёт арбобларининг таржимаи ҳолини берган.

Муҳаммад Балхий “Субҳонқулихон” асарини, Мирмуҳаммад Амин “Убайдуллохон” асарини ёзди. Шу даврда XVII аср шоирларидан Сайидо Насафий Ғофир Самарқандий (аттор), Масиҳо (темирчи), Манзур Самарқандий (этикдўз), Мулла Сарафроз, Фитрат каби демократик шоирлар яшаб ўтган.

Шоир Турди Субҳонқулихонни халққа қарши сиёсатини фош этувчи шеърлар ёзган. Халқни хон ҳокимиятига қарши курашга чақирган. Бу даврда Сўфи Оллоёр ва Машраб яшаб суфийлик ғояларини илгари суради. Суфийлар тасаввуфнинг 4 қоидаси: Шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатга амал қилишни илгари сурадилар. Улар тангрига бўлган муҳаббатларини, шеърларда изҳор этадилар. Шунингдек, улар инсон, маҳбуб, моддий дунё ноз неъматларидан баҳраманд бўлиш ҳақида куйлайдилар.

Меъморчилик оҳасида ҳам анча иш қилинади. Самарқанддаги Регистон аталмиш бош майдон шу даврда шаклланади. Шу даврнинг энг бой кишиларидан бўлган Ялангтўшбий, Шердор ва Тиллақори мадрасаларини қурдирди. Хўжа Аҳрор қабри олдида мадраса ва номозгоҳ қурилди. Абдулазизхон даврида(1645-1680) бир қанча мадрасалар қурилди. Ҳали XVI асрдаёқ Бухоро ўзининг ажойиб рассомлари, хусниҳатчилари билан шуҳрат қозонган эди. Қулёзмаларни хусниҳат қилиб кўчириш, миниатюралар ёзиш, авжига чиққан эди. Бу даврда Бухорода яшаб ижод этган рассом Шайхзода Маҳмуд, Абдуллолар ўз даврининг атоқли хусниҳатчилари эди.

Муҳаммад Раҳимдан кейин Бухоро тахтида манғитлар сулоласидан Шоҳмурод, Ҳайдар, Насрулло, Музаффар, Абдулаҳад, Олимхонлар ўтиришди. Уларнинг ҳар бири ҳукмронлик қилган йиллар ўзига хос

мураккаб зиддиятли хусусиятларга эга. Бухоро хонлиги 1920 йил 2 сентябрда болшевойлар томонидан ағдарилди.

4.Хива хонлиги.

Хоразмда 1511 йилда Эронлик “қизилбошларга” қарши фитна уюштирилди. Ўз вақтида Абдулхайрхонга қарши чиққан Хоразмдаги ўзбек уруғлари ўша Қипчоқ Даштида Шайбонийлар билан ёнма-ён яшаган ва улар билан нодўстона муносабатда бўлган Берка султоннинг икки ўғли Эльбарсхон билан Бильбарсхонни Хива тахтига яширинча таклиф қиладилар. Ака-укалар бу таклифларга кўра Хивага келадилар. Хива халқи “қизилбошларни” ғдариб Эльбарсхонни хон этиб кўтардилар. Бу воқеа 1511 йилда содир бўлади. Хонлик тасарруфига Хоразм-Амударё этакларидаги қадимий деҳқончилик воҳаси, Манғитқишлоқнинг Абулхон тоғлари Машҳади Мирсиён ва Ўзбой атрофидаги ҳудудлар кирган. Эльбарсхон тез орада Хоразм ерларини шимолий Хуросоннинг каттагина ерлари, Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерлар ва Туркистоннинг жанубий ерларигача бўлган ерлар ҳисобига кенгайтирилди. Ва ана шу ҳудудда Хива хонлигига асос солди. Хонликнинг пойтахти дастлаб Вазир шаҳри, кейин Кўҳна Урганч ва Хива бўлган.

Бироқ, 1511 йилда Эльбарсни Хива хонлигига асос солган бўлсада, унинг ўзининг давридаёқ хонлик бир неча феодал эгаликларга бўлинган бўлиб, уларни бошқараётган шаҳзодалар ўртасида узлуксиз феодал урушлар бўлиб турди. Айниқса, бу урушлар 1538 йилда Эльбарсхон ўлгач (Эльбарсхон 1511-1538 йилда ҳукмронлик қилган) унинг ворислари даврида кучайиб кетади. Бунинг устига Хива хонлигига қарши Шайбонийлардан Убайдуллахон (1538) юриш қилди ва Хива хони Аванешни ўлдириб, ўрнига ўз ўғли Абдулазизни ўтказади. Унинг даврида яна феодал урушлар кўпаяди. Буни айниқса Хива тахтида Араб Муҳаммад (1602-1643) ўтирган даврда яққол кўриш мумкин эди. Қисқаси XVI аср 40-йилларидан бошлаб Хива хонлигида ўзаро курашлар, айниқса хонликдаги ўзбеклар билан туркман уруғлари ўртасидаги зиддиятлар, қолаверса атрофдаги қозоқ ва қалмиқларни ҳужумлари хонликни заифлаштирди. Хонликдаги бундай оғир аҳволдан фойдаланган Бухоро хонлари Субҳонқулихон (1680-1702) ва Эрон шоҳи Нодиршоҳлар (1740) Хива тахтини ўз қўлларига киритадилар. Бироқ Хива хонлигида бундан кейин ҳам тинчлик бўлмади. Бу ерда Эрон ҳукмдорларига қарши тез-тез ғалаёнлар кўтарилиб турди. Бундан фойдаланган ўзбек қабилаларидан бири-Қўнғирот уруғининг бошлиғи Муҳаммад Амин Иноқ хонлик тахтини эгаллаб, хонликда янги-қўнғирот сулоласига асос солди.

Хива хонлигида (XVI аср) бошқарув тизими жуда мураккаб бўлиб, уруғчиликка асосланган бюрократик тизим мавжуд эди. Хивада бошқа хонликлардан фарқли ўлароқ иноқ деган лавозим бўлиб, бу лавозимни эгаллаган одам хондан кейинги одам ҳисобланиб, амир-ул-умаро, яъни ҳукмдорлар ҳукмдори деб аталарди. Хонликда девонбеги ҳам бўлиб, у хоннинг ўзидан кейинги амалдор ҳисобланарди. Яна қўшбеги деган лавозим бўлиб, унга хонликнинг жанубий қисмидаги ўтроқ аҳоли буйсунарди. Бу ерда хон, вазир ва қушбегидан ташқари яна 5 кишидан иборат хон

маслаҳатчилари (улар уруғ бошлиқларидан тузиларди) бўлган ҳар уруғ бошлиқларидан (иноқлар ва оталиқлар) 2 киши давлат бошқарувига кирган.

Хива хонлик бошқарувида ясовуллар штати бўлган. Яна юзбоши, мингбоши каби амалдорлар бўлган. Яна жойлардаги амалдорлар ўзларининг қуйи бошқарув тизмларига эга бўлиб, ўз ерларини мустақил бошқаришган. Хонлик ўз навбатида округларга бўлинган бўлиб, уларни ҳокимлар ва қозилар бошқарган. Хонликда яшовчи туркман, қозоқ ва қорақалпоқлар ҳокимларга буйсўнмай, фақат ўзларининг уруғ бошлиқларига итоат қилганлар. Туркманларда улар бек ҳамда вакиллар дейилса, қорақалпоқ ва қозоқларда бий деб аталганлар. Хонликда дин аҳллари: сўфилар, шайхлар катта ҳурмат эътиборга эга бўлганлар.

Хонликда XIX аср 1 ярмида ҳам феодал муносабатларнинг ривожланиб боришига қарамай, ўтмиш патриархал ҳаёт қолдиқлари сақланиб қолаётган эди. Ер ҳамда сув хон, йирик феодаллар қўлида эди. Айрим феодаллар қўли остидаги ерлар 15 минг танобни ташкил қилганда, оддий жамоа аъзоси бўлган деҳқоннинг ери 1-2 танобдан ошмас эди.

Рус элчиси ((Москва) Иван Хохлов маълумотига кўра XVII асрда хон қўшинлари сони 15 мингдан 30 минггача бўлган.

Хива хонлиги иқтисодини бу даврда оғир солиқлардан тушган пуллар ташкил қилган. Иқтисодий ҳаёт хонликда жуда оғир бўлган. Хива хонлигида ернинг бир қисми ҳукмронлик қилдаётган сулола аъзоларига (тўраларга), шунингдек ҳарбий бошлиқларга (саркардаларга) ҳамда вақф ерлари сифатида масжид-мадрасаларга берилган. Бу ерларда ишловчи ижарачилар “беватанлар”, “яримчилар” деб аталганлар. Оддий меҳнаткаш хонга “салгут” деб аталган оғир ер солиғини тўлаган. Яна “бегар”деб аталган мажбурият бўлиб, бунга асосан ҳар бир хонадондан бир киши 12 кун давомида хонга ишлаб берган. Аҳолининг деҳқончилик билан шуғулланадиган қисми сувни етишмаслигидан азоб чеккан. Бойларнинг ерларида қуллар ишлаб зилган. Шаҳардаги ҳаёт бу даврда оғир бўлган. Шаҳар аҳолиси ҳунармандчилик, айримлари деҳқончилик билан шуғулланган. Буғдой, арпа эккан, қурт боқишган. Савдо кам ривожланган. Чунки қароқчилар ҳужум қилиб турган. Савдони оғир аҳволга тушиши шаҳар аҳолиси ҳаётини ёмон аҳволга тушириб қўйганини 1558 йилда хивани кузатган Женкинсон ёзади.

1573-1575 йилда Амударё ўз изини ўзгартиради натижада эски изи атрофидаги жойлашган қишлоқ ва шаҳарларда ҳаёт тўхтайди. Одамлар эски Урганчдан, янги Урганч жануброққа ўтиб яшайдиган бўлади.

Амударё эски ўзанини қуриши хонлик марказини Хивага кўчишига сабаб бўлади.

Амударё ўзанини ўзгариши мамлакат иқтисодий ҳаётига катта таъсир қилди. Хонлик хазинаси бўшаб, ҳатто амалдорларга ҳам йиллаб ойлик тўланмай қолди.

Қишлоқ хўжалигида асосан қўл меҳнатидан фойдаланилган. Меҳнат қуроллари қолоқ бўлган. Бу ўз навбатида хонликда иқтисодий аҳволни ёмонлигига сабаб бўлган Ҳар уч хонликда, жумладан Хива хонлигида ҳам ўз пули бўлган. Бу пуллар олтин, кумуш тангалар ва мис пулдан иборат бўлган.

XVIII аср бошларига келганда иқтисодий тушкунлик вужудга келди. Бунга сабаб шу даврда ўзбеклар билан туркманлар ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, Бухоро хонларининг Хива хонлари ички ишларига аралашуви, Қозоқ қолмиқларини тўхтовсиз ҳужумлари, Эрон шоҳи Нодиршоҳни Хоразмни 1740 йилда босиб олиши (Элбарсхон даврида) бўлди.

Бундан фойдаланган Петр 1 1714-1717 Хоразмга Бекович-Черкасский экспедициясини юборди. Бу вақтда Хива тахтида Шерғози хон ўтирган эди. (1715-1718 йиллар)

Хива хонлигида аҳоли XIX аср I ярмида 350000-500000 ни ташкил қилган. Асосий қисми ўтроқ аҳоли эди. Бир қисми чорвачилик билан шуғулланган.

Бухоро амирлигида социал-иқтисод ва маданий ҳаёт ҳақида тўхталадиган бўлсак, шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, давлат тузуми

1804 йилда Қўнғирот иноқлари йирик вакилларидан бири Муҳаммад Раҳимхон Хива тахтини эгаллаб, 1806-1825 йиллар давомида хонлик қилади. Унинг даврида хонлик ҳар тарафлама кучаяди ва марказий ҳукумат мустаҳкамланади. Лекин унинг ворислари Муҳаммад Эминхон, Қутлимурод, Олақуллилар даврида Хива хонлигидаги аҳвол яна мураккаблашди. Хива хонлиги 1920 йил февралида большевойлар томонидан ағдарилди.

5.Қўқон хонлиги. Ижтимоий-сиёсий ва маданий хаёт.

Ўрта Осиёда энг кейин вужудга келган хонлик бу Қўқон хонлиги эди. Хонликка 1710 йилда минг қабиласидан чиққан Шоҳруҳбий асос солди. Бу ерда шуни алоҳида қайд этиш зарурки, Шайбонийлардан сўнг Бухоро тахтига ўтирган Аштархонийлар сулоласи даврида шу сулола вакилларининг тахт учун ўзаро курашлар туфайли Бухоро хонлиги иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан анча ночор аҳволга тушиб қолган эди. Бундан фойдаланган Фарғона XVIII аср бошларидаёқ Бухородан мустақил бўлиб ажралиб чиқди. Бу ерда дастлаб ҳокимиятни Чодак қишлоғи хўжалари қўлга киритди. 1710 йилда эса хўжалардан ҳокимиятни ўзини Чингизхон авлодидан деб ҳисоблаган, ўзбекларнинг минг уруғидан бўлган Шоҳруҳбий олади. Қўқоннинг биринчи хони Шоҳруҳбий 1710-1721 ҳукмронлик қилади.

Минглар тез орада ўз қўлларига Сирдарё бўйидаги ерларни ҳамда Еттисувнинг бир қисмини киритадилар ва ана шу ҳудудда Бухородан мустақил янги давлатга яъни хонликка асос соладилар. Шоҳруҳбий ўз давлатининг пойтахти этиб, Қўқон шаҳрини танлайди. Бу шаҳар араб сайёҳларнинг хабарига кўра жуда гўзал ва баҳаво шаҳар бўлиб, Ҳуқанд ёки Ҳавоқанд қишлоғи ўрнида қурилган.

Қатор тарихий маълумотлар жумдладан тарихчи Абдулкарим Бухорийнинг қолдирган маълумотларига кўра “Фарғона” деб аталган бу мулк айниқса Шоҳруҳбийнинг ўғиллари Муҳаммад Раҳимбий (1721-1740) ва Абдукаримбий (1740-1760) ҳукмронлиги даврида иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан анча ривожланади. Бу даврда унинг ҳудудлари кенгайиб, Қўқон, Андижон, Марғилон каби шаҳарларда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик ривожланади.

Норбутабий (1769-1800), Олимбек (1800-1809) Умархон (1809-1822) ҳукмронлиги даврида эса хонликка атрофдаги ерларни қўшиб олиш шунингдек, марказий ҳокимиятни кучайтириш мақсадида жойлардаги феодаллар ва бекларнинг ўзбошимчалик ҳатти-ҳаракатларини бостиришга қаратилган ишлар олиб борилди.

Масалан, Норбўтабий ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларидаёқ Чуст ва Наманган ҳокимларининг марказий давлатга буйсунмай ўзбошимчалик билан сиёсат олиб боришларига қарши шиддатли кураш бошлади ва уни ғалаба билан якунлади. Шундан сўнг яна бир ўзбошимча ҳукмрон-Хўжанд ҳокими устига юриш уюштирилиб, унинг устидан ҳам ғалаба таъмин этилиб, анча йиллар давомида Бухоро амирлигига буйсуниб келган бу шаҳар Қўқон хонлигига узил-кесил қўшиб олинди.

Ўзининг тўхтовсиз урушлари ва қаттиққўллик билан олиб борган сиёсати туфайли Қўқон хонлигининг ҳам ҳудудий ҳам сиёсий жиҳатдан қудратини юксалтирган Олимхон 1809 йилда фитна йўли билан ўлдирилгач, шу фитнада фаол қатнашган унинг укаси Умархон хонлик тахтига ўтиради. Умархон ўзининг хонлик йилларида Бухоро амирлигига қарашли Туркистон ерларини босиб олиш учун уруш олиб борди. У бу билан чегараланиб қолмай, Сирдарёнинг юқори қисмида яшовчи қозоқлар устига ҳам юриш қилиб, уларни ҳам ўз ҳудудига қўшиб олади. Тошкент, Бухоро, Хива йўллари кесишган жойда Оқмачит қалъасини қурдирди. Унинг даврида хонлик ҳар тарафлама янада кучайди. Буни сезган Умархон ўзига “Амир ал-Муслимин” унвонини берилишини талаб қилди ва бунга эришди. Натижада у ўз номини жума номозда хутбага қўшиб ўқитиш ҳукмига эга бўлди. Бундан ташқари унинг номи билан танга пул ҳам забт этилди.

Умархон ўлгач хонлик тахтини унинг 12 яшар ўғли Муҳаммад Али (1822-1842) эгаллади. Унинг даврида хонликда бир қатор мавҳум воқеалар содир бўлдики, булар хонликни унинг аҳолисини кейинги ҳаётига ҳар тарафлама салбий таъсир қилмай қолмади. Гап шундаки, Муҳаммад Алихон 1829 йиллар давомида Шарқий Туркистон ва Қошғарга, ҳамда Қоратегин тожиклари устига муваффақиятли ҳар-хил юришларни амалга оширди ва ўзига “Ғозий” яъни дин йўлида курашувчи деган номни олди. Бироқ, шунга қарамасдан мамлакатдаги дин пешволари ичида унинг душманлари ҳам кўп эди. Ўша дин пешволари Муҳаммад Алини шаккок, худодан қайтган деб эълон қилишди ва унинг устидан Бухоро амири Насруллога арз қилишди. Бухоро амири томонидан 1840 йилда Қўқонга юборилган элчи Муҳаммад Алихонни ўгай онасига уйлангани сабабли кофир деб эълон қилинган деган гапни олиб келди. Шундан кейин хонлиги ва Бухоро амирлиги ўртасида уруш келиб чиқади. Урушда Қўқон хони енгилиб, Хўжанд шаҳрини Бухорога топширишга мажбур бўлади.

1842 йилда Қўқонда Муҳаммад Алихон унинг зулмига қарши халқ қўғолони бошланади. Бухоро амири Насрулло бундан фойдаланиб, Қўқонга лашкар тортиб боради, Қўқонни қўлга киритиб, 3 кун талон тарож қилади ва Қўқон хони Муҳаммад Алихонни, унинг онаси ўз замонасининг ажойиб шоираси Нодирабегимни ёш ўғли Муҳаммад Аминни бир қанча сарой

хизматчилари билан биргаликда халқ кўзи олдида қатл эттиради, Қўқон Бухорога қўшиб олинади. Бироқ 3 ой ўтгач 1842 йилнинг ёзида Қўқонда Насруллога қарши қарши қўзғолон кўтарилиб, унинг ҳокимияти ағдарилиб ташланади.

Шундан кейин, Қўқон тахтига собиқ Қўқон хони Олимхонни Таласда яшаётган жияни Шерали таклиф этилди ва у 1842-1845 йиллар давомида хонлик қилди.

Бироқ, 1845 йилда Шералихон билан уни тахтга кўтарилишига сабабчи бўлган қипчоқлар ўртасида юзага келган зиддият туфайли Шералихон ўлдирилади. Тахтга унинг 13 яшар ўғли Худоёрхон қўйилади. Худоёрхон 1868 йили Чор Россияси билан сулҳ тузиб, амалда унинг вассалига айланди. Худоёрхонни Чор Россияси билан яқинлашишига қаратилган сотқинлик сиёсати ва унинг хонликдаги зулми халқнинг ғазабини уйғотади. Натижада унга қарши халқ қўзғолонлари бошланади. Ана шундай қўзғолонлардан энг каттаси 1872 йилдан то 1878 йилгача давом этган Пўлатхон ва Абдураҳмонхон Офтобачи бошчилигидаги қўзғолон бошлади. Бу қўзғолонлардан қочиб Худоёрхон Тошкентга чор генераллари олдига ёрдам сўраб келади. Чор генераллари оқ подшонинг фармони билан 1876 йил 19 февралда жаъми тахтида 16 та хон ҳукмронлик қилган Қўқон хонлиги тугатилиб, Фарғона генерал-губернаторлигига қўшиб юбордилар.

Қўқон хонлигидаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ва маданий ҳаёт ҳам ўзига хос бўлган. Хонлик ҳудудидаги бир томондан Сирдарё билан Қоратегин ўртасида жойлашган Фарғона вилоятидан ториб то Туркистонгача, иккинчи томондан Қошғардан то Балхаш кўлларигача бўлган катта ерлар кирган. Хонлик аҳолиси ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, яҳудийлар, афғонлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, уйғурлардан ташкил топган. Хонлик ташкил этилган вақтда унда яшовчи аҳолининг умумий сони 1,5 2 млн кишини ташкил этади. Қорақалпоқлар гилам тўқиш билан танилган. Ўзбеклар, тожиклар асосан деҳқончилик, шунингдек косибчилик билан шуғуллансалар, қирғиз ва қозоқлар чорвачилик, қорақалпоқлар гилам тўқиш билан банд эдилар. Яҳудийлар, ҳинди, афғон ва бошқа халқнинг вакиллари эса савдо билан шуғулланганлар. Яҳудийлар яна мусаллас тайёрлаш билан машғул бўлганлар. Қўқон хонлигида деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли сувдан фойдаланишни мукаммал эгаллаганликлари билан ажралиб турар эдилар. Бу ерда сунъий суғориш ишлари кенг кўламда олиб борилган.

Деҳқончиликда буғдой, арпа, тариқ, жўхори, шоли, мош, ловия, пахта ва бошқа экинлар экилиб, улардан яхши ҳосил олинган. Ер эгалигининг асосан 4 тури мавжуд бўлган: Биринчиси, хирож ерлари (замини хирожий) асосий ер эгаларининг ерлари. Иккинчиси, давлат ёки амлок ерлари (замини давлат, замини амлок) бу хон ихтиёридаги ерлар бўлган. Учинчиси хусусий ерлар бўлган, ерлар ичида ўртачаси ҳисобланган яъни, хон ерларидан кейинги ўринда турган, (менинг фикримча), бу ерлар хоннинг махсус фармойиши билан берилар эди. Тўртинчи, вақф ерлари, бу ерлар диний муассасаларга қарашли эди, унда асосан руҳонийлар фойдаланар эдилар.

Хирож ерлари ер эгалари, хусусий ерлар бўлиб, ундан олинган солиқ хирож деб аталар ва ҳосилнинг 1Ғ5 қисмидан то 1Ғ8 қисмигача ташкил қилар эди. Хорижнинг бир қисми ҳамма хонликлардаги каби бу ерда иш билан олинган.

Амлок ерларидан хон хон баъзан айрим кишиларга тақдим этар, бундай ерлар танҳо деб юритилар эди. Бу ерлардан солиқ йиғиш ҳуқуқи танҳодорларга берилар эди. Танҳодорлар ўз ерларини бошқаларга ижарага беришга ёки ўзлари бевосита солиқ йиғиш ҳуқуқига эга эдилар.

Хусусий ерлар хон томонидан айрим кишиларга у ёки бу хизмати учун махсус ёрлиқ билан берилар ва бундай ерга эга бўлган шахслар ҳамда жамоаларнинг бари солиқдан озод қилинар эди. Бундай ерларни “мулки ҳур” деб аталар эди. Ундан ташқари, “замини ушри” деб юритиладиган ерлар ҳам бўлган. Улардан ҳосилнинг 1Ғ10 қисми баробарида солиқ олинар эди. Расмий солиқлардан ташқари яна турли хил фавқулодда солиқлар бўлган, бунга мисол қилиб кумуш солиғини олишимиз мумкин.

Расмий солиқлардан ташқари яна бошқача қилиб айтганда, марказий солиқлардан ташқари деҳқонлар яна район бошлиғи учун кафсон доруға, амир учун, қишлоқ оқсоқоли учун, муштак деган солиқлар тўлар эдилар. Амлокдорлар келгунча деҳқонлар ҳосилни йиғиштириб, ўриб олишга ҳақлари йўқ бўлган, ҳамда солиқ йиғувчилар келиб ҳосилни тахминий ҳисоблаб чиқар эдилар ва шунга қараб олинадиган солиқ миқдорини белгилаб чиқар эдилар. Улар деҳқонларни ҳоҳлаганча талаш ҳуқуқига эга бўлганлар.

Уй ҳайвонлари учун яксара солиғи ҳам деҳқонлар буйнида эди. Бу солиқ мисол учун бир жуфт ҳўкиз ёки от учун бир ботмон буғдой баробарида олинар эди. Бу солиқ мисол учун бир жуфт ҳўкиз ёки от учун бир ботмон буғдой баробарида олинар эди. Беда экиладиган майдонлардан алаф пули солиғи олинганлиги ҳақида маълумот бор. Кўчманчи қирғизлар 40 бош қўйдан 1 қўй солиқ тўлашган.

Бундай солиқлардан ташқари, яна уруш вақтларида хон саёҳатга чиққанда, хонга совға бериш вақтларида аҳолидан жуда кўплаб солиқлар олинар эди. Шаҳар аҳолиси учун солиқ уйлар, ишхоналар ва дўконлар миқдорига қараб белгиланган.

Ҳунармандлар икки табақадан иборат бўлиб, юқори табақани усталар, қуйи табақани шогирдлар, ҳаммоллар, кунбай ишловчи усталар ташкил қилар эдилар.

Асосий ҳунар хиллари ип ва ипак матолар тайёрлаш, темирчилик, эгар-жабдуқ ясаш. Буёқчилик, мисгарлик, заргарлик, дурадгорлик, арава ва омоч ясаш, мум ишлаш, писта кўмир тайёрлаш, қамиш томлар ясашдан иборат бўлган. Қўқонда хонга қарашли порох ишлаш ва қоғоз тайёрлаш корхоналари бўлган.

Қўқон хонлиги ҳудудида ер ости бойликлари ҳам кўп бўлган ва шулар жумласидан, Наманганда олтин, Андижонда кумуш ва қўрғошин, Тянъ-Шаннинг Шимолий тарафида, Қоратоғда бироз мис ва темир рудалари олинган. Селитра Чаккисўз, Ўратепа, Хўжандда, олтингугурт Лаъликон,

Ўратепада учрар эди. Ўш ва Наманганда тошкўмир олинар эди. XIX асрда Қўқон шаҳрида ип газлама тўқиш марказлашди, жун ишлаш Тошкентда, темир асбоблар Наманганда марказлаша борди. Солиқ, асосан натурада бўлди ва шу билан бирга пул билан ҳам солиқ тўланадиган бўлиб қолди.

Россия билан савдо алоқалари ривожланди. Россия Ўрта Осиё ўз навбатида, пахта, жун, чорвачилик, боғдорчилик маҳсулотлари етказиб берган.

Қўқон хонлиги ўзининг атрофдаги бошқа хонликлар билан ўзаро савдо муносабатлари олиб борардилар. Қўқон хонлиги Бухорога мева, ипак чиқарар эди. (Хитой моллари ҳам шу жумладан), Бухоро эса ўз навбатида пахта, жун, юпқа матолар, рус чити каби молларни берарди.

Қўқон хонлигида давлатни бошқаришда ҳам бошқа хонликларга қараганда айрим ўзига хос хусусиятлар бўлган.

Хонликда хондан кейинги асосий амалдор мингбоши бўлганки, у ҳуқуқ ва вазифаси жиҳатдан Бухоро хонлигидаги Қушбегига тенг бўлган. Қўқон хонлигининг маъмурий-сиёсий соҳасида бевосита хон томонидан Тошкентни идора этиш учун сайланадиган беклар бегини аҳамияти катта бўлган.

Қўқон хонлигида муҳтасиб лавозими ҳам бўлиб, у Хива ва Бухоро хонликларидаги раис вазифасини бажарган.Қўқон хонлигида муҳтасиб зиммасига яна аҳолининг хулқ-атвори, юриш туриши ҳамда шариат, савдо-сотиқ, талабларини бажариш устидан назорат қилиш вазифаси юклатилган.

Хонликда миршаблар, яъни, қўрбошилар бўлиб, улар кечқурун бозорлар ва осойишталикни сақлаш билан банд бўлганлар.

Қўқон хонлиги вилоятларга бўлинар. Вилоятлар бекликларга бўлинар, бекликлар эса ўз навбатида аминлик ва оқсоқолликка бўлинар эди. Вилоятлар устидан ҳокимликлар, бекликлар устидан беклар, оқсоқолликлар устидан оқсоқоллар, аминликлар устидан аминлар ҳукмронлик қилар эди. Хон мамлакат устидан асосий бошлиқ ҳисобланар, бироқ мамлакатнинг давлат ишларини олиб бориш учун давлат кенгаши ташкил қилинар эди. Хон кенгашига ҳар турли унвонга эга амалдорлар кирар (шу жумладан руҳонийлар ҳам). Хон кенгашининг баъзи аъзолари баъзи бир вилоятларнинг ҳокими ҳисобланар эди. Бироқ, улар ўз вилоятларида бўлмасдилар. Бошқа ҳокимлар вилоятларда, яъни ўз ерларида яшардилар. Хон олдига фақат совғалар топшириш ва айрим хизмат ишлари учун келардилар. Қишлоқлардаги аминлар ва оқсоқоллар вилоят ҳокимлари томонидан тайинланар, аҳолини баъзи судга доир ишларини қараш ҳуқуқига эга эдилар.

Асосий суд органи қози ҳисобланиб, уларни хоннинг ўзи тайинлар эди. Қозилар ҳам диний, ҳам фуқаролик ишларини кўрар эдилар. Қозилар ҳатто ўлим ҳукмини чиқаришга ҳам ҳуқуқли эдилар.

Хонликда мингбошидан кейин қушбеги, додҳоҳ, понсодбоши ва парвоначи деб аталган амалдорлар турганлар. Улар вилоятлар устидан ҳукмронлик қилганлар, уруш вақтларида қўшинларга қўмондонлик қилганлар, тинчлик вақтларида хон кенгашида қатнашиб, давлат ишларини ҳал қилганлар. Хонликда армия асосан отлиқлардан иборат бўлиб, улар

фақат уруш ҳолатларидагина чақирилган. Уларда на қаттиқ ҳарбий интизом, на бир хил ҳарбий кийим бўлган.

Ҳарбий қисмлар асосан вилоят ҳокимларининг қўлидаги қўшинлардан ташкил топган. Ҳарбий қисмлар асосан вилоят ҳокимларининг қўлидаги қўшинлардан ташкил топган. Ҳарбий қимлар 3 га бўлинар эди: Сипоҳ (кавалерия), Сарбоз (пиёда аскарлар), Тўпчи (артиллерия). Сипоҳлар отлиқ аскар бўлиб, хон гвардияси ёки вилоят ҳокимлар қошидаги ҳарбий қисмлар составига кирар эди. 1830 йилда Қўқон хонлигининг энг йирик ҳарбий қисми Тошкент отрядида 15 минг сарбоз бўлган. Қўқон хонлиги қўшинларининг қуролланиш даражаси Бухоро хонлигига қараганда ёмонроқ бўлган. XIX асрнинг 50-йилларида хонлик қўшинларининг 1Ғ7 қисмигина пиликли милтиқлар билан қуролланган бўлиб, бутун хонликда 100 га яқин мисдан қуйилган замбараклар бўлган холос. Бошқа хонликлардаги каби ерлар асосан бойлар, амалдорлар, ўзига тўқ меҳнаткашлар, диний ходимларнинг қўлида эди. Ерга эга бўлмаган деҳқонлар бойлар ва катта ер эгаларининг қўлида оғир шароитларда ишлар эдилар. Ана шундай деҳқонларни чоракорлар дер эдилар. Чоракорлар ҳосилни йиққанларидан кейин 1Ғ5 қисмини хирожга ва ёлланган ишчи кучига тўлагандан сўнг ¼ қисмини ўзига олиб қолар эди. Агар пахта ёки жухори ишлаб чиқарилган бўлса, ҳалиги тўловлардан сўнг, 1Ғ3 қисми унга қолар эди. Қўқон хонлигида яшовчи Наливкин ва Наливкиналар у ердаги аҳолини ҳаёти ҳақида гапира туриб шундай дейишган. “Улар очликка (ҳар доим оч яшашга) ўрганиб кетганлари учун, йилнинг маълум фаслларидаги очлик улар учун қишдаги совуқ ва ёздаги иссиқ каби табиийдир”.

Камбағал аҳолининг уйлари гуваладан ясалган, капа, ертўла кўринишидаги уйлар бўлганлигини айтиб ўтиш керак. Бундай уйларга ертўла бўлса, эшик билан мўри ягона нур тушиб турадиган жой бўлган. Ҳаво қаттиқ совуқ бўлганида эшик маҳкам ёпилар, мўри кигиз билан тўсилар эди, сассиқ қора чироқ ёқиб ўтирилар эди.

Маориф тизими асосан ислом дини асосида тузилган эди, яъни 2 босқичга бўлинган бўлиб, 1 – босқичда билан ўқувчиларга (калтаклаш усули билан) Қуръон ва баъзи бошқа китобларни механик ёдлаттирар эди. Бу босқичнинг муддати 2-5 йил эди. 2-босқичда олий даражада маълумот олинар эди. Муддати 20 йилгача эди.

Юқорида ижтимоий, иқтисодий, сиёсий шарт-шароитлар Қўқон хонлигида санъатга ҳам таъсир кўрсатди. Бу таъсир натижасида бу ерда ҳам адабиётнинг 2-қисми яъни демократик ва феодал-клерикал оқимидир. Демократик адабиёт намоёндалари сифатида Ғозий, Ҳозиқ, Нодира, Маҳзуна, Увайсий каби замонасининг ажойиб шоиру-шоираларини кўрсатиш мумкин. Бироқ, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, тақдир тақозоси билан мамлакатимиз ҳудудида вужудга келган сулола вакилларининг айби билан бойлик, ер, юрт ва тахт талашиб доимий равишда бир-бирлари билан тўхтовсиз урушлар олиб борди. Бу ўз навбатида мамлакат халқ бошига сон-саноқсиз кулфатлар келтирди.

Шундай қилиб, Марказий Осиёда тарих тақозоси билан вужудга келган уч хонликдаги ижтимоий иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳақида гапирар эканмиз, шу нарсага эътиборни қаратишимиз керакки, энг аввало ҳар уччала хонлик ҳам ўша даврдаги ҳукмрон синфлар манфаатини ҳимоя қилишга тўла бўйсундирилган эдики, бу навбатида ўлкада иқтисодий, маданий ва ҳарбий соҳада ночорликни келтириб чиқарди. Бундан фойдаланган Чор Россияси ўлкани босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантирди.

Назорат саволлари:

1. XVI асрнинг бошларига келиб мамлакатимиз ҳудудларининг уч хонликка бўлиниб кетишига нима сабаб бўлди?
2. Хонликлардаги аҳолининг таркиби ва машғулотлари қандай эди?
3. Хонликларда давлатни бошқариш қандай усулда олиб борилган?
4. Нега хонликларда давлатни феодал монархия усулида бошқарилган деймиз?
5. Хонликлардаги қуролли кучлар, уларнинг тузилиш тартиби. қуролланиши ва бошқарилиши қандай бўлган?
6. Хонликлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг оғирлигининг сабаблари нимада эди?
7. Хонликлардаги маданий ҳаёт қай аҳволда бўлган?
8. Хонликларнинг ўзаро муносабатлари қандай бўлган?.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Шайбонийлар, Аштархонийлар, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Қўқон хонлиги, Манғитлар сулоласи, Минглар сулоласи.

А Д А Б И Ё Т Л А Р:

1. Каримов И.А.Истиклол ва маънвият. Т.: Узбекистон, 1994.
2. Каримов И.А.Хива ва Бухоро шахарларининг 2500 йиллигига багишланган тантанали маросимлардаги табрик сЎз. Ҳалк сЎзи, 1997 йил, 21 октябрь.
3. Каримов.И.А. Тарихий хотирасиз келажак йЎк. Т.: Шарк, 1998 й.
4. Бобобеков Х. Н. Кукон тарихи. Т.: Фан, 1996.
5. Зиёев Х.Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлиги карши кураш. Т.: Шарк, 1998.
6. Ибрат И.Фаргона тарихи. Т.: Камалак, 1991.
7. Мирзо Абдулазим Сомий. Мангит хукмдорлари тарихи. М., 1962.
8. Хошимов И. Хиндистонда Бобурийлар сулоласи салтанати. Т.: Ўқитувчи, 1996.
9. Узбекистон халклари тарихи. Т.: Фан, 1993, II-жилд.
10. Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Т.: Ўзбекистон, 1999.
11. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз асослари. Т., 2001.

12. Ўзбекистон тарихи. Олий Ўқув юртлари учун дарслик.–Т.: Университет, 2003.
13. Қаюмов М. XX аср бошларида Хива хонлигида ислохотчилик харакатларининг бошланиши. Ўзбекистон тарихи журнали 2004. №3.

11-Мавзу:Чор Россиясининг Туркицонни босиб олиши. Чоризм ицибдодига қарши Туркицон халқларининг миллий-озодлик кураши. Жадидчилик. (2 соат)

1.XIX аср ўрталарида ўзбек хонликларининг аҳволи ва ўзаро муносабатлари.
2.Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши. Муцамлакачилик бошқарув тизимининг ўрнатилиши.
3.Чоризмнинг Туркистонда иқтисодий, маданий-маърифий соҳаларда хукмронликни ўрнатиш тадбирлари.
4.Туркицон халқларининг чоризмнинг муцамлакачилик зулмига қарши миллий-озодлик курашлари.
5.Жадидчилик.

1.XIX аср ўрталарида ўзбек хонликларининг аҳволи ва ўзаро муносабатлари.

Узбек хонликлари хаёти ижтимоий-сиёсий ва иктисодий колоклик, тургунлик сезиларли даражада эди. Бу бир катор омиллар билан боглик эди. Асрлар давомида бир бутун булиб колган мамлакатнинг ягона иктисодий ва маданий маконда яшаб келган ахолининг учга булиниб кетиши, хонликлар уртасидаги урушлар, хар бир хонлик ичидаги феодал таркоклик ва узаро хокимият учун тинимсиз давом этган ички низо, жанжал, урушлар бутун мамлакатни вайрон килди. Узаро урушлар кабилалар кучишларини келтириб чикарди. Бу жараён этник можароларни келтириб чикарар эди.

Ахоли бек ва хонларнинг амалдору-мансабдорларнинг зуравонлигидан азоб чекар эди. Турмуш даражаси паст булиб, ахоли узи учун энг зарур булган нарсаларни хам харид кила олмас эди. Бу иктисодиёт учун туртки бераолмас эди.

Асосий бойлик булган ерга мулкчиликнинг эски усули хали хам узгармасдан келар эди. Хонликларда хукмдор ернинг бирдан-бир эгаси бўлиб ерда ишловчи дехконларга ер ижара тарзида бириктирилган эди. Дехкон ер эгаси эмас етиштирилган хосилнинг эгаси эди. Шу сабабли хам у ерни асраб-авайлашга интилмас эди, дехкончилик ночор ахволда эди. Ерга ишлов бериш уша-уша бир жуфт хукиз, омоч тарзида колиб кетган эди. Ирригация ишларига ахамият пасайиб сугориладиган ерлар кискариб борар эди.

Хонликларда саноат ишлари ривожланмади. Товар-пул муносабатлари хам ривожланмади. Хонликларда савдо муносабатлари хамон аийрбошлаш тарзида эди. Урта Осиё жахон бозоридан ажралиб колган, устига устак ички бозор хам ташкил топмаган эди.

Узбек хонликларидаги ижтимоий-сиёсий баркарорлик, иктисодий ва харбий ночорлик кушни мамлакатларни уни уз тассаруфига киритиш учун қўл келди (айникса Россия учун). Ва бу нарса охир окибатда бу ўлкаларни Россия томонидан босиб олиниши билан якунланди.

2.Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши. Мустамлакачилик бошкарув тизимининг ўрнатилиши.

XIX асрнинг урталарида мустамлакачи икки йирик империя, яъни Англия ва Россия давлатларининг манфаатлари Туркистонда тукнашди. Россия сиёсатчилари Туркистон халклари уз холига ташлаб куйилса, тез орада Британия хокимиятининг Марказий Осиёнинг ва кейинрок Каспий денгизининг шаркий томонларини эгаллаб олишидан гоят хавфсирар эдилар.

XIX асрда Буюк Британия уз тасарруфидаги Хиндистон ва Афгонистон оркали хонликлар билан савдо-сотик ва дипломатик алокалар олиб борар эди. Айни пайтда Туркистонни рус чоризми босиб олишидан хавфсирамокда эди. Шарк сиесатида инглизлар Россиянинг чегаралари Афгонистонгача етиб келмаслигини истар эдилар. Хеч булмаганда хонликлар икки давлат уртасидаги бетараф майдон булиб қолиши лозим эди.

Англиянинг асосий максади хонликларни босиб олишга чогла- наетган Россиянинг режаларини барбод қилиб, уччала хонликни унга карши бир куч булиб бирлаштиришдан иборт эди. Бу максади амалга ошгач, унинг Марказий Осие бозорларини эгаллаш режаси хам йук эмас эди. Бу ишларни амалга ошириш учун Англия хукумати 1841-1842 йилларда Стоддарт ва Конолини хонликларга махсус миссияни бажариш учун жунатиб юборди. Кукон ва Хива хонлари уларнинг таклифига кунди, харбий кучларни бирлаштиришга рози булди.

Аммо Бухоро амири Насруллохон инглиз элчиларини катл килди. Бу иши билан у чор Россияси мустамлакачилик сиртмогининг ташлашига имконият яратиб берди. Россия бу имкониятдан фойдаланишга киришиб, 1853 йилда Окмачитни эгаллаб олди.

Шунда хам инглизлар хонликларга ердам бериш йулларини кидирдилар. Замонавий туп куювчи мухандислардан бирига Мустафо исмини бериб Куконга жунатди. Хиндистонлик туркий сипохларга кунгилли булиб, Куконга келишларига рухсат беради. 1858 йил март ойида Англия парламенти Хиндистонда мустамла калаштириш ва Туркистонда савдо алокаларини кенгайтириш максадида махсус кумита таъсис этди. Бунинг окибатида инглиз савдогарлари турли махсулотлар билан хонликларга келиб турди. Улар тобора Россия савдогарларига хафвли ракобатчи була бордилар. Бу тадбирлар Россия хукуматини гоят ташвишлантирди. Хукмрон ва харбий доиралар подшо хукуматини босиб олишга ундай бошладилар. Шунингдек, инглиз жосусларининг хонликларда пайдо булаетганлиги ошкор булгач, хонликлар худудларини бирин-кетин босиб олишга изн берилди. Дастлабки харбий харакатлар Кукон хонлигига каратилди.

60-йиллардан бошлаб Россия чоризми Марказий Осиедаги миллий мустакил давлат Кукон хонлигига карши боскинчилик харакатини фаол олиб

борди. Бу харакатлар борган сари кенг микесли урушга айланди. Кукон хонлиги дахшатли ев билан яккама-якка кураш олиб борди. Боскинчи ев замонавий курол-аслахага эга булиб, уларга Европанинг катта урушларида тажриба орттирган генераллар рахбарлик килдилар. Улар боскинчиликда катта махоратга эга эдилар. Дастлаб генерал Перовскийнинг кушини 1853 йили шиддат билан Кукон хонлиги қалъаси булган Окмачитни эгаллаш учун юриш бошлади. Қалъа химояси 20 кун давом этди. Боскинчилар кудратли 17 туп ва жанговор икки ярим мингга якин кишилик отрядлари билан тинимсиз хужум килиб турдилар.

Боскинчилар қалъага зарбани артиллерия билан берди ва уни вайрон килиб ташлади. Замонавий курол-яроги туфайли улар кам талофот кўрди.

Чоризмнинг энг евуз харакатларидан бири шу булдики, у Марказий Осие худудида кон-кариндош булиб яшаб келаетган козоклар, қиргизлар, туркманлар, узбеклар ва тожиклар орасида низо уругини сочди.

1859 йили подшо Александр II нинг узи шахсан иштирок этган сарой кенгашида харбий вазир Долгоруков, граф Перовский ва Госфордлар хам катнашдилар. Кенгашда Туркистон ерларини босиб олишни кучайтириш, Кукон хонлигини бир ёғлик килиш масаласи курилган эди.

Босиб олишига каршилик курсатган калъа ва шахарларга омонлик бермай, янчиб ташлаш, аевсиз киргин килиш гоялари хам харакатдаги армия қўмонларидан чиқди.

1860 йил 29 августда полковник Циммерман кўмондонлигидаги отряд Пишпекка хужум килди. Калъа химоячилари 4 сентябргача узларини мардонавор химоя килдилар. Калъа тамомила ёндирилиб, ер билан яксон этилди.

1861 йил 21 июнда подшо иштирокидаги кенгаш Кукон хонлигини бир ёқлик қилиш хакида яна бир бор карор килди. Бу курсатма асосида хонлик ичкарисига яна кириб бориш, бирин-кетин шахар, вилоятлар ва қалъаларни тухтовсиз забт этишга киришилди. 1862 йил майида рус кушини Оксув, Пиштепа ва Чолдевор қалъаларини босиб олди.

1864 йил 1 майда Вернийдан йулга чиккан генерал Черняев отряди куконликларнинг чекинишга мажбур килди. 4 июлда Авлиеотани жанг билан олди. Сунгра Черняев отряди Чимкентга йул олди. 1864 йилда Перовский портидан йулга чиккан полковник Веревкин отряди Туркистон шахри томон юриш килди.

Полковник Веревкин генерал Черняевдан ердам олиб, Туркистон шахрини 12 июнда босиб олди. Сунгра чоризм армияси Чимкентга йул олди. Унга генерал Черняев кумондонлик килди. Олимкул бошчилигидаги сарбозлар чор кушинларининг дастлабки хужумини тухтатдигина эмас, балки карши зарба хам бердилар. Черняев сафдоши полковник Веревкиндан ердам суради. У Черняевга капитан Мейер бошчилигидаги отрядни жунатди.

Генерал Черняев Олимкул зарбасидан аламзада булиб, кузгача уз кушинларини туплаб, катта хужумга тайергарлик бошлаб юборди.

1864 йил сентябрь ойининг бошларида энг дахшатли жанглардан бири Чимкент остонасида бошланиб кетди. Туркистон томонидан килинган

хужумга генерал Черняев узи, Авлиеота томонидан килинган хужумга эса подполковник Лерхе бошчилик килади. Шахар узок вакт аевсиз тупга тутилди. Чимкент вайронага айлантирилгач, пиедалар хужумга утди. Аёвсиз қирғинлар билан Чимкент шаҳрига 22 сентябрда ёриб кирилди.

Чимкент кулдан кетгач, Кукон хонлигининг энг йирик шахри Тошкентга йул очилди. Тошкентга юриш харакатлари 1864 йил 27 сентябрда бошланди. У 4 октябрда шахарга етиб келди ва хужумни дархол бошлаб юборди. Тошкентликлар оёкка туриб душманни шахарга киритмаслик чорасини курдилар. Генерал Черняев шахар мудофаачиларини каршилигига учраб, хужумни тухтатишга мажбур булди ва Чимкентга кайтиб кетди.

1865 йилда Сирдарё ва янги Кукон йуналишлари туфайли Тошкент бусагаларигача эгалланган худудларда Тошкент вилояти ташкил килиниб, у ерларга Оренбург генерал губернаторлигига буйсундирилди. Генерал Черняев губернатор килиб тайинланди.

Черняев 1865 йил 3 февралда Россия харбий вазиридан хат олди. "Кушимча харбий кучлар ёрдамга етиб боргунга кадар хеч кандай харбий харакат тадбирини курмасдан, Кукон хонлигидан норози Тошкент ахли билан алока боглаб туришингиз хакида император жаноби олийлари буйрук беришни лозим топдилар" дейилади уша хабарда.

Мансаб ва унвонга хаддан ташкари учган генерал Черняев юкоридан келган буйрукларга амал килмай, мустакил харакатлар кила бошлади. Мулла Олимкулдан норози булган Тошкентлик катта мансабдор Абдурахмонбек хоинлик килди ва генерал Черняевни Ниёзбек калъасини олишга ундади. Тошкентни сув билан таъминлаб турган бош манба шу ердан утар эди. Черняев Ниёзбек калъасини эгаллаб олди. Тошкент ахли дархол Кукондан ёрдам юборишларини сурайди. Бундан даргазаб булган генерал Черняев бутун кушини билан Тошкент шахри остонасида пайдо булди.

Тошкентликларга ёрдам бериш учун саркарда Олимкул Тошкентга етиб келди ва мудофаани ташкил килишга киришди.

Генерал Черняев асосий хужумни жанубдан, яъни Камолон дарвозаси томонидан бошлайди. Чунки у Бухоро амири кушинлари хам Тошкентга кириши мумкинлигинидан хавфсиради. Хужум бошлангунига кадар Олимкул уз кушинларини шахардан таш карига олиб чикди. Сарбозларини бир неча отрядларга булиб, 36 иборат артеллериясини мухим йуналишларга жойлаштирди.

Нихоят, 1865 йил 9 май куни икки томон кучлари тўқнашди. Рус қўшинлари босар-тусарини билмай кенг ва чукур Салар ариғидан ўтиб, тупларнинг каттик химоясида шаҳарга яқинлашиб келавердилар. Олимкўл бошчилигидаги қўшин қарши чиқиб, уларнинг йўлини тўсиб қўйди.

Шундай дахшатли жанг қизиб кетдики, ер-кук ларзага келди. Бутун осмон чанг билан қопланди. Одамлар қаерда-ю, қуроллар қаерда эканлигини ажратиш мумкин бўлмай қолди. Нихоят, Тошкентликлар тоб беролмай енгилиб коча бошладилар. Хамма саросимага тушиб турган пайтда Олимкулга ук тегиб йикилди. У сафдан чиккач, Худоёрхоннинг қариндоши Султон Мирсаид амир лашкарбоши вазифасини уз зиммасига олди.

Олимкулнинг ўлимидан сўнг Тошкентликлар Бухоро амирига мурожаат килиб ёрдам сурайди. Аммо амир рад жавобини беради.

Бу пайтда Черняев Бухорога борадиган йўлларни ҳам тўсиб куйди. Сунгра Тошкентга сунгги хужумни бошлади. Шахар аҳолиси қаттик каршилик курсатишни давом этди. Хар махалла, уй жанг майдонига айлана борди. Айникса, Киёт махалласининг жангчилари кахрамона курашдилар. Абдурахмон ясовул бошчилигидаги кунгиллилар гурухи кун буйи душман хужумини даф этиб турди. Нихоят Тошкентликлар бу уруш катта вайронагарчилик ва курбонликлар беришга айланиб кетаётганлиги хамда вазиятни унглаб булмасликни назарда тутиб, музокара бошлашга мажбур булдилар. 1865 йил 17 июнда музокаралар бошланди. Черняев шахарнинг Хакимхужа Кози Калон, Абулкосим Эшон, Домла Соликбек Охун каби кишилар билан сухбат утказди. Икки томон ахдномага имзо чекди. Черняев уз харакатларини хокимият олдида оклаш учун оксоколлардан гуё Тошкент ихтиёрий равишда рус кушинига буйсунганлиги хакида хат уюштириб беришни талаб килди. Черняев сохта ахдномани тулдиришни Абду саттор Корабош угли деган кишига топширади. Сунгра шахар кат таларининг барчасига мажбурий равишда кул куйдирилиб мухр бостирилади.

Тошкентни забт этган чор зобит ва солдатлари учун катта унвонлар такдим килинади. Черняевга катта маош билан нафака тайинланиб, олтин килич совга килинади.

Сохта ахдномани Ватан хоинлари Черняев буйруги билан Санкт-Петербургга олиб кетишди. Шу тарика Тошкент рус чоризми кулига утди. Тошкентнинг такдири Россия фойдасига хал этилгач, Оренбург генерал губернатори Крижановский 1865 йил кузда Тошкентга етиб келди. У Тошкентни Кукон ва Бухоо таъсиридан мутлоко халос килиш чораларини куриб, уни мустакил улка деб эълон килди. Бу пайтда Кукон ва Бухоро уруш холатида эди. Бухоро амири кушинлари Хужанддан Кукон хонлигининг ичкарисига кириб борарди. Амир йул-йулакай Тошкент муаммосини хал килиши ва уни узига кушиб олиш учун рус кумондонларига шахарни топширишни талаб килди. Лекин генерал Черняев урнига тайинланган янги кумондон Романовский Бухоро амири талабини бажармади. Талаблари бажарилмаган амир Тошкент томон йулга отланди. Аммо Хужанд якинидаги Иржар кишлоги олдида рус кушинлари томонидан тор-мор этилди. 1868 йил 24 майда боскинчилар Хужандни босиб олдилар.

Генерал Романовский харбий вазирга юборган "Марказий Осиё чегарасидаги ишларнинг ахволи тугрисида"ги мактубида амирнинг уруш харакатларини давом эттиришга тайёрланаётганлиги хакида хабар килди.

1866 йилнинг бошларида Жиззахга хужум килинди. Аммо Жиззахликлар шахарни каттик химоя килдилар. Душман оркага кайтишга мажбур булди. 1868 йил октябрь ойида боскинчилар яна Жиззах шахрига хужум килдилар. Бу жанг дахшатли булди. Душман харбий куролларининг устунлиги туфайли Жиззахликлар 18 октябрда таслим булдилар. Харбий харакатлар яна давом килдирилиб, Уратепа, Янги Кургон истехкомлари хам

ишгол этилди. Рус кушинлари Бухоро амирлигининг бир кисмини эгаллаб, уни Қукон хонлиги чегараларидан ажратиб ташлади.

1867 йил 17 июнда Россия императори Александр II Туркистон харбий округини таъсис этиш хамда Марказий Осиёдан босиб олиниб, Россия таркибига киритилган худудлардан иборат Туркистон генерал губернаторлиги ташкил килиш тугрисида фармон берди. Округ кумондони ва генерал губернатори килиб генерал-адъютант фон-Кауфман тайинланди. Фон Кауфман узига берилган катта ваколатлар асосида Бухорога карши уруш харакатлари кенг куламда бошлаб юборди.

1868 йил 1 майда 8300 кишилик рус кушини (16 туп билан) Самарканд шахри остонасидаги Чупонота тепалигида амир кушинини маглубиятга учратди ва 2-майда Самаркандга кириб келди. Сохибкирон пойтахти сифатида дунёга ном чиқарган, мусулмон оламининг йирик маданият марказларидан бирининг гайридин ёгийлар томонидан босиб олиниши катта йукотиш булди. Ундан бутун ислом олами ларзага келди. Амир Музаффарнинг обруси мусулмон оламига тушиб кетди. Чунки, Самарканд шахри амирликнинг йирик иқтисодий, сиёсий ва харбий таянч шаҳарларидан эди. Амир қўшинлари христиан дунёсига мансуб ёвларнинг салб юришини тўхтата олмадилар. Натижада чор кушинлари амир лик худудидаги янада чуқурроқ ёриб киришда давом килдилар.

Тугри, катта маглубиятларни тўхтатиш ва қасос олиш амир Музаффар ўзининг асосий кучларини Зирабулоқда тўплаб зарба беришни режалаштирди. Бу ерда амир 15минг отлиқ, 6 минг пиёда 14 та тўпларини йиғди. У жанг олдидан қўшинига зафар тилаб, Она юрт учун кофир боскинчиларга карши жангга киришга мурожат қилди. Жангни галаба билан тугаллаган сарбозларига мухорабадан сунг 125 минг тилла пулни булиб беришини ваъда килди. Аммо огир жангда амир қўшини мағлубиятга учради. Амир Кизилкум ичкарисига кочди. Бу вахимали хабардан амирлик ахолиси ларзага келди, норозилик кучайди. Нихоят, у кузголонга айланиб кетди. Энди амирликнинг турли томонидан халк окими Самарканд томонга ока бошлади. Карши, Шахрисабз ва Китоб бекларидан кучлар келиб Самаркандга урнашиб олган рус гарнизонига карши жанг бошлади. 1868 йил 8 июнда Фон-Кауфман бу хабарни эшитиб зудлик билан Самарканд шахрига қайтади. Унинг кушини Самаркандни камал килаётган халк харакати отрядларини тузгитиб юборди. Шахар аёвсиз жазоланди, хеч кимга омонлик берилмади. Аммо босқинчилар ҳам катта талофот кўради. Улардан 275 киши улди ва ярадор булди. Генерал губернатор фон Кауфман Самарканддаги бу талофотни "катта йукотиш" деб тан олишга мажбур булган эди. Галабадан бутунлай умидини узган амир Музаффар таслим булиб, хажга кетишини режалаштира бошлайди. Бирок амалдорлар уни сулх тузишга ундайдилар. Нихоят, у бу таклифга кунади. 1868 йил 23 июнда амирнинг элчилари Самаркандда турган фон-Кауфман хузурига келадилар. Фон-Кауфман Самарканд, Каттақурғон ва Зарафшон дарёсининг юкори кисмини Россияга беришни ва 500 минг сум микдорида товон тулашни шарт килиб куйди. Сулхига кура, Бухоро амири чет давлатлар билан дипломатик алокалар олиб

бориш хукукидан махрум килинди, рус савдогарлари учун монесиз савдо-сотиқ қилиш мажбурияти юклатилди. Амир россияга сиёсий тобелигини тўла тан олди.

Амир таслим булгач, халк харакати яна авж олиб кетди. Ватанпарвар кучлар ундан каттик норози булдилар. Хатто амирнинг катта ўғли Абдумалик ҳам отасининг таслимчилик сиёсатини мақулламади. Унинг атрофига нуфузли беклар бирлашиб, рус мустамла качилари ва Музаффархонга карши кураш бошлаб юбордилар. Улар амирнинг тахтдан махрум этилганлигини ва урнига Абдумаликни хон килиб кутарганликларини эълон килишди. Натижада амир Музаффарнинг ахволи оғирлашди. Ота ва уғил қўшинлари ўртасида Самарқанднинг Жом қишлоғида жанг бўлди. Жангда амир енгилди.

Сунгра кутарилган кузголонларни енга олмаслигига ишонч хосил қилган амир 1869 йилнинг кузида ёрдам сураб фон Кауфманга мурожаат килди. Бу вактга келиб Абдумалик анча катта кучларни туплаб улгурган эди. Китоб беги Журабек, Шахрисабз хокими Бобобек ва машхур Султон Содиклар шахзоданинг энг ишончли саркардаларидан эдилар. Айникса, руслар учун Султон Содик хавфли ракибга айланган булиб, у онгли хаётининг асосий даврини рус боскинчиларига карши курашга багишлаган мард лашкар боши эди. Хатто, Зирабулок жанггида амир кушини коча бошлаганда хам у улим билан олишиб, майдонни охирги укини отмагунча тарк этмади. Сунгра амир таслим булгач, у Журабек ва Бобобекларнинг сафига келиб кушилди. Уларни тор-мор келтириш учун Кауфман генерал Абрамовни тиш-тирногигача куролланган армия билан таъминлаб, ватанпарвар саркардалар устига ташлади. Замонавий кучлар билан куролланган Абрамов кузголончиларнинг кучларини тузгитиб юборди. Маглубиятга учраган кузголончилар енгилиб, турли томонларга бош олиб кетдилар. Султон Содик уз отряди билан чекиниб, Кизилкум оркали Хива хонлиги худудига утиб кетди. Шу тарика Бухоро Россиянинг ярим мустамлакасига айланди. Чор Россиясининг хонликларни алохида тор-мор этиш йулидан унумли фойдаланди. Хонликлар нинг узаро келиша олмаганлиги боскинчиларга гоят кул келган эди. 1839 йилда граф Перовский катта кушин билан Хивага карши отла нди. Бирок Хива сарбозларининг тинимсиз хужумлари ва киш шароитидаги мураккаб вазият туфайли у устюрт оркали чекинишга мажбур булди. Бу кушин такдирига хам дахшатли фожеа солномаси битилди.

Бу вокеалар Хива хонлиги хакида Россия хукмдорлари орасида турли шов-шувларнинг келиб чикишига сабаб булди. Натижада Россия сиёсий-харбий доиралари Хивани "буйсунмаган Урта Осиё жазоири" деб атай бошладилар. (Маълумки, Жазоир халки Француз боскинчи мустамлакачиларига карши узок вакт мобайни да миллий озодлик уруши олиб борган эди). Шуларни назарда тутиб Чор Россияси Хивани эгаллаш учун жуда катта харбий ва иктисодий захира кучлар ажратди. Чор Россиясиармияларининг юкорида кайд этилган улкан маглубиятлари

сабаблари жиддий урганилди. Харбий режалар жуда пишик ва пухта ишлаб чикилди.

Бунинг устига Россия Кукон ва Бухорони узига тобе килгандан сунг Хива хонлиги унинг учта харбий округи-гарбда Кавказ, шимолда Оренбург ва шаркда Туркистон харбий округлари куршовида колди. Бундан ташкари "Орол" харбий флотилияси кучайтирилиб, уруш бошланиши билан харбий кемалар Амударе юкори окими томон сузиб, Хива хонлигига десант тушириши лозим эди. Бу жанговар кемаларнинг капитанлари катта денгиз жангларида чиниккан зобитлар эдилар.

Хивага хужум килишдан аввал катта жосуслик ишлари олиб борилди. Хужум йуналишлари аник белгиланди. Зарур булган худудлар харбий-топографик жихатдан хариталаштирилди. Хива хонлигини босиб олиш учун жами 12000 дан ортик солдат ва зобитлар, 56 та туп-замбараклар ажратилди.

Хива йуналишидаги барча харбий кучларнинг бош кумондони килиб фон-Кауфман тайинланди. 1873 йилнинг Бахорида унинг буйруги билан барча кушинлар Хива чегараларини бузиб утиб, олдиндан келишилган режага мувофик боскинчилик урушини бошлаб юбордилар. Бу харакатларда номларини халкларимиз нафрат ва дахшат билан тилга оладиган саркарда-генераллардан Головачёв, Скобелев, Верёвкин, Столетевлар хам жазо отрядлари бошликлари сифатида иштирок этдилар.

Хива хонлигига уруш эълон килинишининг асосий сабабларидан бири Мухаммад Рахимхон II нинг фон-Кауфман куйган талабларни бажармаганлигида эди. Бу талаблар туркман ва козоклар томонидан кулга туширилган рус фукороларининг кул килиб сотилганларини озод килиб юбориш тугрисида эди. Гарчи бу талаблар бажарилган такдирда хам Хива хонлигининг такдири Петербург саройида хал килиб куйилганди. Демак, генерал-губернатор фон Кауфман талабининг бажарилмаганлиги бу бир бахона эди, холос.

Хива сархадларидаги сокчилар рус боскинчилари катта кушин билан Хивага юриш бошлаганлиги хабарини Мухаммад Рахимхонга етказдилар. Хон катта кенгаш чакириб, унда душман хужу мини кайтариш чораларини куриб чикди. У Чоржуй тарафдан келиб, Амударё унг сохилидаги кечув жойини мулжаллаб харакат килаётган фон Кауфман йулини тусиш учун Мухаммадмурод девонбегини дарё томонга юборди. Кунгирот тарафга келаётган генерал Верёвкин отрядини тухтатиш учун эса Элтузар инокни жунатди. Унга Ёвмут ва Хоразм йигитларидан ташкил килинган 6000 сарбозлардан иборат кисмни хам кушиб берди.

Девонбегининг сарбозлари билан фон Кауфманга карашли генерал Ивановнинг отряди уртасида Уч Учокда биринчи бор тукна шув булди. Иккала томондан хам катта талофотлар курилди. Одам кирилган деган жойда Хоразм лашкарлари фон Кауфманнинг солдатларидан анчасини кириб ташлади.Бу тукнашувда кухна Урганчлик уста Пирниёз деган баходир йигит мардлик курсатиб жангда халок булди. Кауфман Хоразм лашкарларининг хужумини артилерия ёрдамида кайтпрди ва уларни чекинишга мажбур килди. Хоразм лашкари дарёнинг чап сохилига кечиб утишга мажбур булди.

Фон Кауфман озик-овкат захираси тамом булаётганлиги сабабли овул, кишлок, калъалар ахолисига уз махсулотларини арзон-гаровга сотиш хакида буйрук берди. Бунга ким карши турса уни киргин килиш, талон-тарож этишга рухсат берилди. Фон Кауфманни уз даврининг йирик тарихчиси, Хива хонлигининг забт этилишини уз кузи билан курган Мухаммад Юсуф Баёний "Шажарайи Хоразмшохий" асарида бундай деб таърифлайди: "Кауфман хавфга тушиб 300 солдат, 250 козок отлисига Чоркуфскинни бош этиб эл ораларига юбориб козок отлини тарожга маъмур этиб деди: Аробага маълумот юклаб, аскар тарафига келатургони булса, матосининг бахосини бериб олинглар, вагарна, торож этинглар. Талон-тарож этиб озик-овкат туплаш оддий ходисага айланди".

1873 йил 18 май куни фон Кауфман отрядлари Амударёдан кечиб утиб, 23 май куни Хазорас II калъасини босиб олди. Бу вактда генерал Веревкиннинг харбий кисми Кунгирот остоналарига якинлашиб келди. Бундан хабар топган шахар бийлари ва оксоколу хокими (Хабниъзбий, Сайидбий, Тожимуродбий, Конирғали, Мансурбийлар) унинг хузурига вакил юбориб: "Хонимиздан рухсат ва курол-ярог келгунча тукнашмай туришни илтимос килишди". Аммо Веревкин бундан хурсонд булиб шахарни тупга туттириб, унга бостириб кирди. Шахар таланди. Сунгра Хужайли шахри хам кулга киритилди. Кейин рус аскарлари Мангит калъа си тарафга отландилар. Мангит ва унинг атрофидаги овуллар дах шатли тарзда киргин килинди. Мухаммад Юсуф баёнийнинг асарида бу вокеа шундай баён килинган: "Чун (рус кушини-муаллифлар) Манкит Ёвукида бир улуг ов балиққа (Катта Овул-муаллифлар) келдилар Веревкин буюрди. Руссия аскари ул овбага хужум этиб, ахолини эркагу-хотин ва ёшу карига карамай катлиом этиб ондин сунг уьлаб ул овбани ер билан яксон эттилар. Онджин сунг мунинг била хам каноат этмай, Мантик калъасига хаким бурунрок ахолиси келиб, калъани русияга таслим этиб, ҳамон тотиб кайтиб эрдилар, хужум этиб кириб эркагу хотун ва карийу йигит ва аёлу атфолдан бешикдаги углонларгача кириб, катл этелиб, иту эшак ва хар турлук жондор йуликса хам отар эдилар. Чун жондор куймай кириб тамом этдилар, шахарни утлаб чикиб кеттилар".

Бу боскинчилар томонидан содир этилган, хатто аёвсизлиги жихатдан фашизмдан асло колишмайдиган дахшатли вахшилик эди. Бундай вакшийликни Африкадаги европалик мустамлакачи лар хам килишмаган эди.

Мухаммад Рахимхон Хивани ихтиёридаги мавжуд куч билан мудофа килиб булмаслигига кузи етиб, Измикшур тарафдаги турк ман овулига бориб яширинди. Бундан фойдаланган Отажон тура хон номидан фон Кауфмандан Хива шахрини вайрон этмаслигни сурайди. Аммо у хукумдор булмаганлиги учун Кауфман кочиб кетган Мухаммад Рахимхонни топишни талаб килди ва музокараларни факат у билан олиб бориши мумкинлигини билдирди.

У Мухаммад Рахимхон хузурига келгунча хон саройидаги барча ноёб бойликлар, Нодир китобларни, хон хазинаси, тахти ва тожини Петербургга юбориш чораларини курди.

Хива забт этилгач, фон Кауфман унинг хонлик хазинаси ва асрий йигилган моддий маънавий бойликларни тортиб олди. У Хива шахрини тарк этиб, узига кароргох сифатида Гандимиён кишлогини танлади ва хоннинг келишини шу ерда кутти нихоят Мухаммад Рахимхон анча вакт яширин холатда юриб сунгра Туркман сардорлари маслахати билан Измихшур овулини тарк этиб, фон Кауфман хузурига йўл олди.

1873 йилнинг 12 августидан Туркистон хукумдори фон Кауфмон билан Хива хони учрашдилар. Хоннинг кулига нотенг ва адолатсиз шартнома матни зардалик билан тутказилди. Голиб ва боскинчи Кауфман уз шартларини катъий куйди. Маглуб хукумдор эса унинг айтганларини кабул килди. Шартномага кура Хива хони сиёсий хукуклардан, мустакил ташки сиёсат юритишдан махрум этилди. Хон узини рус подишосини итоатли хизматкори деб тан олди. Хон хузурида сарой амалдорлари рус кумондонларидан иборот Девон (кенгаш) тузилди. Куйи Амударёнинг унг сохилидаги хонликка карашли барча ерлар рассияга берилди. Рус савдогарлари ва санаотчилари хива хонлигида бож тулаш ва мажбуриятларни бажаришдан озод этилди. Улар эркин савдо килиш ва корхоналар куриш хукукини олдилар. Рус фукароларини Хива худудида козилар томонидан суд килиш такикланди. Хонликка икки милион икки юз минг доллар микдорида контребуция солинди. Шу тариха Хива хонлиги Рассиянинг вассалига айланди.

Подшо Россияси Урта Осиёни босиб олгач, бепаён худудларга эга булди. У дунёнинг энг мустамлакачи мамлакатига айланди шу нинг учун хам уша вактда Россия тугрисида "улкан микдордаги мулк угриси" деган хак гаплар айтилган эди.

Россиянинг икки бошли бургут тасвири туширилган мудхиш мустамлакачилик байроги Болтик буйларидан Кавказ чуккиларигача Украина даштларидан Урта Осиё кенгликлари ва узок шарк тизмалари кадар хилпираб турди. Чор Россияси Польша, Финляндия, Кавказ орти Бошкирдистон, Сибир ва Калмоклар юртини мустамлака асоратига солган салобатли ва шафкатсиз империя эди.

Санкпетербург хукумрон доиралари Буюк Британиянинг Хиндистондаги ва Франциянинг Туниц хамда Жазоирдаги мустамлака тартиблари тажрибаларини урганган холда узларининг улардан тубдан фаркли, типик Русча мустамлакачилик тизимларини яратдилар. Уни Туркистонда зуравонлик йули билан амалга оширдилар. Россия империясининг Урта Осиёдаги тартиблари Польша, Финляндия, ва Кавказдагидан хам тафовутли хусусиятга эга эди. Бу хусусият махаллий халкларга мутлоко ишонмаслик, уларга беписандларча караш каби шовинистик рух ва кайфиятлардан иборат эди.

Туркистонда мустамлакачилик тизимини ва сиртмогини махкам ушлаган генераллардан унлаб боскинчи саркардалар миллий давлатчилигимизни халкимиз хотирасидан учириш йулини тутдилар. Уларнинг Туркистондаги фаолиятини ёвузлик сахифаси билан бошланиб, ёвузлик сахифаси билан ёпилади.

1868 йил 22 январда Кауфман уз маърузасида русларнинг хукмронлик бакувват заминга эгалигини алохида таъкидлаб бу хукмронлик абадий булишини таъкидлади.

Ф.Гирс Туркистон улкасини бошкариш тартиби хакида тузган конун лойихасида аслзода рус зодаганлари, харбийлари ва мус тамлака маъмуриятида ишлаб, бой тажриба ортирган амалдорлардан иборат Дашт комиссияси 1865-1867 Туркистон улкасида кандай мустамлака тузимини урнатиш хакида императорга уз мулохазалари битилган лойихани юборди. Рус императори АлександрII бу лойихани "Урта Осиёдаги мулкларни узлаштириш буйича Махсус Кумита" диккатига хавола этди.

Россия империяси харбий вазири граф Д.Милютин 1867 йилда Вазирлар Кумитасига Туркистон улкаси бошкарувига доир конун лойихасини такдим этди. Лойиха Россия тамонидан истело этилган Еттисув ва Сирдарё вилоятларида Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил этиш ва уни харбий вазирлик ихтиёрига беришни назарда тутган эди. Вазирлар кумитаси фармойиши билан бу лойиха "тасдиклангач" конун тарикасида кучга киришини эълон килди. Барча ташкилий, сиёсий, иктисодий тадбирларни амалга ошириш шахсан генерал-губернатор ихтиёрига топширилди. Шу тарика 1867 йилдан 1881 йилга кадар Туркистон халклари такдирини хал этиш генерал-губернатор Кауфман ихтиёрида булди.

Вилоятларда харбий губернаторлар тайинланди. Улар шахсан рус императори томонидан тасдикланар эди. Уезд бошликлари рус армияси полковниклари, участка присталлари эса капитан унвонидаги зобитлардан тайинланган. Волостъ бошкарувчилари, юзбоши-оксаколлар, элликбошилар ва унбошилар эса сайлов асосида махаллий ахоли вакилларидан сайланган. Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил топган 1867 йили Туркистон харбий округи хам юзага келди.

Россия империясининг хукмрон доиралари ички ишлар вазирининг "Туркистон улкасининг олий, урта ва куйи бошкарувида кучли хокимият зарурки, улар уз фаолиятларида тула эркин булсинлар, махаллий ахоли вакилларининг розилигига мухтож булмасинлар" деган фикрга тула кушилганлар шунинг учун хам генерал-губернаторлик марказий улка бошкаруви Туркистонда мутлок хоким булган.

Марказий улка бошкаруви генерал-губернаторлик хамда унинг Кенгаши ва махкамасидан иборат булган.

Туркистон генерал-губернатори уз кулида харбий ва фукаро хокимятини бирлаштирган. Бир вактнинг узида у подшо ноиби, харбий округ кушинлари кумондони, Еттисув казак кушинлари кумондони, бош миршаб, бош прокурор вазифаларини хам утаган. Генерал губернаторнинг Россия императорига тоъбе Бухоро амири ва Хива хамда Афгонистон ва Кашкар билан муносабатини махкаманинг дипламатия кисми 1899 йилга кадар бошкарган.1899 йилдан бошлаб бу вазифани бажариш учун генерал губернатор хузурида дипламотик ишлар буйича амалдорлик лавозими жорий килинди. Махкама ихтиёрига Туркистон оммавий кутибхонаси,

Тошкент музейи, Марказий архив, "Туркестанские ведемости" газетаси ва босмахонаси хам берилган эди.

Генерал губернатор улка хаёти билан асосан махкама хуж- жатлари оркали танишган, шунинг учун хам бу идора Туркистон бошкарувида гоят мухум рол уйнаган. Бундай хужжатларни губернаторга турли соха мутахасислари тайёрлаб беришган.

Туркистон генерал губернаторлиги 90-йилларга келиб беш вилоятга булинди. Сирдарё, Фаргона, Самарканд, Еттисув, Каспий орти вилоятларини рус армиясини генералларидан шахсан императорнинг узи тайинлагани харбий губернаторлар бошкарди. Улар узларида харбий ва фукаро хокимиятини мужассамлаштирган.

Харбий губернаторлар кошида Вилоят бошкармалври булиб, улар губерна бошкармаси хукукларига эга булишган. Вилоят хаётининг барча масалалари шу бошкармаларда куриб чикилган.

Вилоятлар уезд ва волостъларга булиниб идора килинган. Уезд лар бир неча участкаларга булинган.

3.Чоризмнинг Туркистонда иқтисодий, маданий-маърифий соҳаларда хукмронликни ўрнатиш тадбирлари.

Ҳрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши юўорида таокидлаганимиздек, хонликлар ҳзларининг мустаўилликларини бутунлай йҳўотди. Шунинг учун ъам хонликларнинг ъеч ўандай аралашувисиз 1881 йилда Россия-Эрон чегара конвенцияси, 1885-1887 йиллардаги музокаралар билан рус ва британ ъукуматлари томонидан Афьонистон билан бҳлган чегара, 1895 йилги музокаралар билан Помир чегаралари ъозирги Ҳрта Осиёнинг узил-кесил чегараси белгиланди. Шу билан амалда Россия Ҳрта Осиё устидан иўтисодий-сиёсий жиъатдан тасарруф ўилиш ъуўууйини ўҳлга ўиритган эди. Чунки, чегара конвенциясининг имзоланиши Россиянинг Ҳрта Осиё ерларини босиб олинишини амалда халўаро миўёсда тан олиниши эди.

Аввало, шуни ъам айтиш ҳринлики, бу истило оўибатида ҳлкада иўтисодий турмуш тартибга солинди, савдо йҳллари хавфсизлиги таоминланди, муайян тартиб ўарор топди, бу эса бутун территорияни ягона ххжалик бозори, ягона ишлаб чиўариш системасига бирлаштириш имконини берди. Шунингдек, ички низолар ва маъаллий ъокимларнинг муттасил жанжалларига, тартибсизликларига баръам берилди.

Чор Россияси маомурлари Ҳрта Осиёнинг хом-ашё бойликларини ташиб кетиш, ҳлкага рус капиталининг кириб келиши, бозорларини рус моллари билан тҳлдириш ъамда иўтисодий жиъатдан империяни боьлашда асосий восита темир йҳл деб биларди. Темир йҳл ҳз даврининг замонавий алоўа воситаси ъам эди. Рус маомурлари ўурган темир йҳллар Ҳрта Осиёнинг иўтисодий жиъатдан энг муъим районларини кесиб ҳтиши ва бирлаштириши лозим эди. 1880 йил ноябрида Закаспий темир йҳл ўурилиши бошланди. Бу темир йҳл Ўизил Арвот орўали Ашхобод ва Самарўандга етказилди. 1888 йил 15 майда бу ерга биринчи поезд келди. Йҳлнинг бошланьич нуўтаси Узун-Ададан Красноводскийга олинди, бу 126 верстни ташкил этди. 1898

йили бир учи Марвдан жанубга Кушкага етказилди. Темир йҳлнинг давоми Тошкент ва Андижонга 1895 йили бошланиб, 1899 йили нихоясига етказилди, 1915 йилда Жалолободга етказилди. Шу тариўа Ҳрта Осиё темир йҳлининг умумий узунлиги 1748 верстга етказилди.

Рус мустамлакачилик сиёсатининг иккинчи бир жиъати Ҳрта Осиё ерларига рус ўишлоўларидан деъўонларни кҳчириш бҳлди. 1868 йилдан 1882 йиллар давомида Еттисувда 25 минг аъолиси бҳлган 29 ўишлоў, Сирдарё вилоятида 1300 кишилик 19 ўишлоў ташкил этилди. 1891 йилда Россиянинг Европа ўисмидаги каттагина ерларни ўамраб олган ўурьоўчилик русларни Ҳрта Осиёга оммавий тарзда кҳчиб келишга сабаб бҳлди. Хонавайрон бҳлган, ярим оч юрган кечаги рус деъўонлари ХХ аср бошларига келиб, сотиб олган ерларида деъўончилик билан шуьулланмай ерларни маъаллий аъолига ижарага бера бошлади.

1910 йилда Туркистон генерал-губернаторлигининг ъозирги Ҳзбекистон ъудудидаги Сирдарё, Самарўанд ва Фарьона вилоятларида 124 та рус ўишлоьи бҳлиб, буларда 70 мингга яўин аъоли яшаган. Рус аъолиси шаъар аъолиси билан бирга 200 мингдан кҳпроў кишини ташкил этган.

Россия тҳўимачилиги ишлаб чиўаришининг ҳсиб бораётган талабларини Америка пахтаси ўондира олмаётганди, шунингдек олисдан хом-ашё олиб келиш жуда ўимматга тушмоўда эди. Истилочилик ъаракатларининг бирдан-бир маўсади арзон ўишлоў ххжалик хом-ашёсини етиштирадиган ерларни ўҳлга киритиш эди. Ҳрта Осиё ерларини ўҳлга киритишлари биланоў рус мустамлакачиларининг асосий вазифаси ҳлкада пахтачиликни ривожлантириш бҳлди. Рус мустамлакачилари ипаксимон ва ингичка толали америка пахтасини эктира бошладилар. Тошкент яўинида уруьчилик - тажриба базаси ташкил этилиб, унда 1884 йилда маъаллий ва америка пахта навлари чатиштирилиб, шундай бир нав яратилдики, ъар иккала навдан ъам яхшироў нав вужудга келди. Янги нав пахта чигити 1884 йили 300 ботмон (1 ботмон тахминан 1 гектар ерга тҳьри келадиган ҳлчов бирлиги) ерга, 1886 йили 12 минг, 1890 йили 59 минг, 1909 йили 191 минг 1910 йилда эса 350 минг ботмон ерга экилди. Туркистон Россиянинг пахта мустаўиллигини таоминлаб берди. 1907 йилнинг ҳзида 5 миллион пуд (1 пуд 16 килограммга тенг оьирлик ҳлчов бирлиги) пахта толаси рус тҳўимачилик саноати учун олиб кетилди.

Масаланинг иккинчи томони арзон пахта хом-ашёси жазаваси савдогарлар, мансабдорлар, ъарбий бошлиўлар, ъокимиятга даълдор маомурларни, кимники пули кҳп бҳлса, ҳшани пахта экишга, ерларни сотиб олиб пахта эктиришга ундади.

Тошкент яўинида рус ишбилармон ва савдо фирмаларининг дастлабки пахта плантациялари пайдо бҳлди. Беляковнинг 620 десятина (1 десятина бир гектарга яўин ер ҳлчов бирлиги), Ярославлр катта мануфактураси - 400, Тарсин - 200, ака-ука Никифоровларнинг 300 десятина ерда пахта плантациялари бор эди. Самарўанд областида энг йирик ширкатчи Мейеркортнинг 200 десятинага яўин, Фарьона областида Томич, Ўудрин фирмаси, Ярославлр катта мануфактураси учун пахта етиштирарди.

Туркистонда умумий ъажми 4800 десятина бҳлган майдондаги йирик плантацияда пахта етиштириб катта даромад олишаётган эди.

Пахта рус капиталини ъам Ҳрта Осиёга жалб этди. Пахтани етиштириш ва харид ўилиш билан камида 30 та савдо шаъобчалари шуьулланарди. Россиядаги энг йирик банклар - Рус-Осиё банки, Москва савдогарлар банки ва Давлат банки асосий ўарз берувчи банклар эди. Бундан ташўари Полтава, Нижегород - Самарский ер банклари ъам Туркистонда ҳз бҳлимларини очдилар.

Мустамлакачилик иўтисодий сиёсатининг муъим жиъатларидан яна бири рус капиталининг кириб келишидир. Туркистонга капитал пахта етиштириш ва сотиш бҳйича йирик савдо - ишлаб чиўариш компаниялари орўали ъам кириб келди. 1913 йилда “Бешбош” деган жуда катта пахта-ёь ширкати тузилиб, у Туркистонда етиштириладиган пахтанинг 30 фоизидан кҳпроьини харид ўилар ва сотар, 80 минг тонна пахта толасини ташиб кетар ъамда 160 тонна чигит тайёрларди. Унинг 29 та пахта заводи бор эди. Бу ширкат билан 30 та пахта заводи бҳлиб, Фарьона водийсининг ҳзидагина 7-8 миллион пуд пахта харид ўилиб турган Водряевлар савдо уйигина беллаша оларди ъолос. Водряевлар 1916 йилда Иваново-Вознесенск мануфактурасини ўҳлга киритиб, тҳўимачилик буюмлари ишлаб чиўарадиган ьоят катта комбинатни яратиб, Фарьона пахта далалари, темир йҳллари, пахта тозалаш заводлари ва Иваново тҳўимачилик заводлари унинг таркибий ўисми бҳлиб ўолди. Бу хусусида аввало шуни таокидлаш ҳринлики, Туркистонга савдо-саноатни кириб келиши яхши, ачинарли томони халўнинг миллий бойлиги Туркистонда ўолмасдан Россияга оўиб кетмоўда эди. Маъаллий аъоли тобора ўашшоўлашиб, ердан, мулкдан ажралиб, нон топиб ейиши учун боши оьган томонга кетаётганларнинг сони кҳпайиб бормоўда эди. Бу Ҳрта Осиё халўининг фожиаси эди. Бундай ъолатни “прогрессив”ликка ёйган ъар бир киши мутлаўо адашади. Агарда ҳлканинг миллий бойлиги ҳзида ўолиб, моддий фаровонлигига, турмуш шароитини яхшилаш манфаатларига хизмат ўилса, унда бу масалага бошўачароў ёндошиш мумкин.

Русларнинг Ҳрта Осиёни босиб олиши, уларнинг иўтисодий-сиёсати аввало маъаллий бойларда мавжуд бҳлган инсоф ва диёнатни батамом кҳтариб юборди. Эксплуатацияни, юльичликни энг жирканч шаклларини руслар маъаллий бойларга ъам ҳргатдилар. Натижа нима бҳлди? Руснинг мустамлакачилик тартиби Ҳрта Осиё халўларига нима берди? Биринчидан, русларнинг Ҳрта Осиёни босиб олган дастлабки даврига нисбатан XIX асрнинг 80-90-йилларига келиб, деъўонлар оммасининг аксарият ўисми ўашшоўлашди. Иккинчидан, аниўроў айтадиган бҳлсак, рус ва маъаллий бойлар, савдо-саноатчилари 1889-1890 йилларда Самарўанд уездидаги камбаьалларнинг 15 минг десятина, Жиззах уездида 5 минг десятина ерини турли йҳллар билан тортиб олган. Бу жараён Фарьона вилоятида бундан ъам фожиалироў кечган. А.Ф.Миддендорфнинг таокидлашича, Фарьонада ерсиз ўолган деъўонларнинг сони 60 фоизга етган. Учинчидан, асрлар давомида ота-боболаридан ўолган ерларни шу даражада кҳп сотиш фаўат чоризмнинг иўтисодий мустамлакачилик сиёсати оўибатида юзага келди. Тҳртинчидан,

ерсиз, нонсиз, сарсон-саргардон маъаллий халў оўими мустамлакачилик зулмининг маъсули. Бешинчидан, ъеч ўачон халў бу даражада ҳз ъукмдорларига нафрат билан ўарамаган. Бундай далилларни кҳплаб келтиришга руснинг босўинчилик сиёсати ва унинг оўибатлари сабабчидир.

XIX асрнинг охирларида Туркистонда жуда куп эски мактаблар ишлаб турди. Булар асосан бошлангич ва урта хамда олий диний таълим берувчи маданий учоклар эди. Эски мактабларда таълим нинг сифати мактабдор куйган талаб ва унинг узининг хамда кул остидагиларнинг тайёрлигига купрок боглик эди. Илгор домлалар диний таълим билан чегараланиб колмасдан дунёвий таълим хам берарди. Укувчилар хат-саводини чикаришар, хисобдан хам бир кадар дарс оларди. Мактабларда адабиёт, тарих, географик илмларга хам анча урин ажратилган. Эски мактабда камбагалларнинг болалари биринчи боскичдаги таълим тарбиядан сунг укишни тамомлаган хисобланарди. Узига тук оилаларнинг фарзандлари мактабдорлар кулида яна саккиз йил шогирд булиб, укишни давом эттирар эдилар.

Эски мактаб одатда кичик булиб, унда 10қ15 нафар укувчи тахсил олган. Лекин мадрасалар уз хашаматлиги, жозибадорлиги билан алохида ажралиб турган.

Улканинг йирик шахарларида мадрасалар курилиши давом этди. Улар одатда улугворлиги билан ажралиб турар эди. Йирик мадрасалар олий таълим вазифасини бажариб, уларда бир неча муддарислар дарс берганлар.

Шахарларда баъзи бир муаллимларнинг рафикалари ёки саводхон аёллар отинойилик килганлар. Улар кизларнинг саводини чикарганлар.

1897 йилда Андижон атрофида пахта заводи кошида дастлабки янги усул мактаби очилди. Шундан кейин бундай ката шахарларда хам мактаблар очила бошланди.Янги усул мактаблари уз олдига куйидаги вазифаларни куйган:

1. Ёш авлодга хозирги замон хаётида керак бўладиган билимлар бериш;
2. Эски усул таълим мазмунига ёпишиб колмасдан, замонавий таълим усуларини кулаш:

Россия мустамлакачилиги Туркистон ахолисини рус мухитида тарбиялаш, сунгра руслар билан махаллий халкларни аралаштириб юбориб, шу ерда Европача турмуш тарзининг галабасини тула таъминлашга интилди.1880 йилда империя Давлат кегашида Туркистондаги махаллий ахоли болаларини руслар билан биргаликда укитиш масаласи кутарилиб, унга харбий вазир генерал-адъюнан граф Мулютин, маориф вазири граф Толстойлар розилик беришди. Бу масалага яъни рус тузем мактабларини шу жабхадан туриб хал килишни Розинбах гайрат билан киришиб, у бошлангич мактаблар "рус тузем" мактаблари тармогини яратиш лойихасини ишлаб чикди.

1884 йилда Тошкентда биринчи рус тузем мактаби очилди. 1998-1999 йилларда шахсан генерал-губернаторнинг ташаббуси ва фаол иштироки билан дастлаб катта ешдаги туркистонликлар кейин эса кейин эса укувчилар Росссияга сайехатга юборилди. Бундан кузатилган максад хакида

Туркистон улка билим юртлари бош инспектори Ф.Керенский шундай фикр билдирган-Сартлар ва киргизларнинг болалари Россиянинг улугво лиги, кудрати ва бойлигини куриб, ахолисининг машгулотлари, мехнат унуми, саноати ва савдо сотиги билан танишиб, бу хакда узок вакт эслаб,бошкаларга гапириб юришади.

Биринчи саехатчилар 1899 йилда харбий вазирнинг шахсан узи кабул килиб, уларни "азиз мехмонлар" деб атади. Вазир уларга совга тарикасида 300 сум берди. Саехатчиларни Царское селога тамошага юбориб, уларга йул бошловчи килиб генерал штаб полковнигини тайинлади. Зиератчилар Царское селода курикни кузатишаетганда уларнинг олдига генерал, штаб бошлиги, сунгра императорнинг амакиси буюк княз келиб куриниш берди. Тошкент, Самарканд, Андижон, Кукон каби шахарлардан келган 14-18 ешлардаги 15та узбек, 2та козок, 1та тожик укувчи "давлат панох император"-ок подшонинг илтифотига сазовор булдилар. Туркистон ешлари икки ой давомида Санк-петербург, Москва ва бошка йирик шахарларни курдилар. Кейинги икки экскурсия хам шундай дабдабали равишда уюштирилди.

Чоризмнинг Туркистон улкаси ахолисини руслаштириш сиесатининг риекорлиги шунда эдики, рус амалдорлари узбек, козок, киргиз, туркман, тожик халклкари орасидан етишиб чиккан ва русчани мукаммал урганган одамларни хушламай улардан чучиб турган ва урни келганда таъкиб килган. Чунки бундай маърифатпарварлар уз халкларининг кузини очишлари, хак-хукукларини танишлари ва миллий онгларини устиришларига бевосита таъсир курсатишлари мумкин эди. Рус амалдорларига эса русчани яхши билган ва халкнинг кузини очиб гафлат уйкусидан уйготадиган зиелилар керак эмас эди. Мустамлака маъмурияти Туркистон зиелилари катта мавке ва мансабга эришса, уз халклари учун садокат билан хизмат килишлари, мустамла ка тартибларига карши чикишлари ва бу харакатга бош булиш лари мумкунлигидан хавфсирашган. Шунинг учун хам уларни маълум чегарада саклаб, энг мухим масалалар хал этиладиган идоралардан четлатишган. К.Победоносцев рус маъмурияти хизматига кандай одамлар олиниши лозимлиги хакида бундай деган эди-"Бизга русчани гапирганда тутилиб-тутилиб кизарадиган,русча хатни чала саводларча езадиган, факат губернатордангина эмас, балки балки хар кандай амалдордан хайикиб, кул ковуштириб турадиган номзодлар маъкул".

Мана шу кўрилган йул-йурикларнинг улкада амалга оширилиши улка фарзандларининг рус-тузем мактабларида хакикий илм олишларига эмас, балки империя учун ет миллатлардан содик мутелар тайерлашдек сиесий максадларга йуналтирилганлигидан далолат беради.

4.Туркистон халқларининг чоризмнинг мустамлакачилик зулмига қарши миллий-озодлик курашлари.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви ўз-ўзидан, тасодифан юз бермади. Хозирги Марказий Осиёнинг Русия империяси томонидан босиб олиниши, бир томондан, ўлкани мустамлакасига айлантириб, халкларни

истибдод занжирига боғлаб қўйган бўлса, иккинчи томондан, Туркистонда истиқлолчилик характининг кучайишига сабабчи бўлган эди.

Халқнинг оғир иқтисодий аҳволи, мустамлакчилик сиёсати туфайли ижтимоий ва маънавий хаётда юз берган носоғлом аҳвол билан қўшилиб, XIX аср охирларида ўлка тараққиётида турғунлик, сўнгра эса бухрон (кризис) бошланишига олиб келди. Бу эса халк оммаси орасида мавжуд тузумдан норозиликлар, чор маъмурлари билан тўқнашувлар келтириб чиқарди.

1892 йилда Тошкентда булиб утган "вабо исёни" энг йирик халқ қўзғолонларидан бири бўлди. Бунга Тошкентда бошланиб, икки мингдан ортиқ кишининг ёстиғини қуритган вабо касалига қарши қурилган чоралар сабаб бўлди. Эпидемия станцияси рухсатисиз дафн этилганлар қабирларидан қазиб олиниб, мажбуран бошқа жойга ташиб кетиларди. Шаҳар мурдаларга тўлиб кетганлигидан рухсат олиш учун 3-4 кунлаб кутиш керак эди, чунки биттагина станция ишлар ва у ҳам бутун шаҳар бўйлаб кезиб юрарди.

Қўзғолон чиқишига шу нарса бир баҳона бўлди. Аслида эса бунинг асосий сабаби кескин ижтимоий зиддиятлар, шаҳар меҳнат аҳлининг оғир аҳволи, хунарманд ва мардикорларнинг аёвсиз эксплуатация қилиниши, нарх-навонинг тўхтовсиз кўтарилиб бориши, амалдорларнинг суистеъмоллари, товламачилиги, оқсоқолларнинг йиғимлари ва хоказолар эди. Кузголон 1892 йил 24 июнда бошланиб, аввалига маҳаллий аҳолининг бадавлат табақасига, ўз эксплуататорларига, суистеъмоллари билан танилган шаҳар бош оқсоқолига қарши қаратилди. Мардикорлар ва хунарманд кустарлар исёнчиларнинг аксарияти ташкил этарди. Миллий буржуазия халқ ғалаёнидан қўрқувга тушди. У қўзғолонга қўшилмадигина эмас, балки ундан четланишга харакат килди. Энг бадавлат одамлар эшикларини ёпиб олишди, айримлари дўконларини беркитиб, шаҳарнинг рус аҳолиси яшайдиган қисмига рус маъмурлари панохига қочди. Қўзғолон русларга қарши қаратилмаган эди, бironта ҳам рус муассасаси, рус дўкони вайрон қилинмади, бironта ҳам рус киши жабрланмади. Лекин шаҳар хокими полковник Путинцевнинг хатти-харакатлари вазиятни кескин ўзгартириб юборди. Унинг қўполлиги ва ўзига бино қўйганлиги, шаҳар аҳли ўз гапини икки қилолмаслигига ишонганлиги вазиятни авж олдирди. Унинг ўзи калтакланди, канцлярияси вайрон қилинди, Тошкент оқсоқолига қарашли уйларга ўт қўйилди. Оломон аскарлар келаётганини эшитгандан кейин тарқалиб кетди.

Жомъе масжидида ғазабга тўлган оломан Гроденковни (Сирдарё вилояти губернатори) қуршаб олди. У эса аскарларига ўқ узишга буйруқ берди. Расмий маълумотларга кўра, ўнга яқин киши ҳалок бўлган. Анхор соҳилида полиция билан тўқнашув пичокбозликка бориб етди. Кейинги кунлари Анхордан 80 та мурда тутиб олинди. Казак полки шаҳарда 30 июнга қадар турди.

Қўзғолондан сўнг барча оқсоқоллар ва қозилар лавозимидан четлаштирилди. Полковник Путинцев лавозими пасайтирилиб, уезд бошлиги қилиб тайинланди. Унинг ўрнига полковник Тверитинов шаҳар бошлиги

бўлди. Бош оқсоқол ўрнига полиция пристави Седов қўйилди. Полициячилар руслар ва бошқа аҳоли пунктларидан келган маҳаллий кишилар билан алмаштирила бошланди.

60 киши харбий судга берилди. Харбий-округ суди 8 кишини ўлим жазосига, 3 тасини сургунга, 17 тасини махбуслар ротасига ҳукм қилди. Кейинроқ хукм юмшатилди: ўлим жазоси бекор қилиниб, умрбод сургун ёки 15-20 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилди.

Бу шаҳардаги биринчи қўзғолон эди. Қўзғолончиларнинг асосий шиори чор маъмуриятига ва шаҳар хокимиятидаги алмаштиришларга карши норозиликлардан иборат булди. Кузголончилар жабр зулмнинг хакикий айбдорлари ким эканлигини жуда яхши тушунишарди: бирор шифокор ё даволаш муассасасига хужум килинмади.

Чор золимларига карши каратилган кузголон айни пайтда сиёсий йўналишга эга эмасди.

Қатнашчилар таркибининг ниҳоятда хилма-хиллиги эса шаҳар қўзғолонларига хос бўлган муштарак хусусиятдир. Улар маҳаллий савдогарлар ва хоказолардан иборат эди. Рухонийларни истисно этганда ўзига тўқ қатламларнинг вакиллари қатнашмади. Раҳбарлардан бири-Биймуҳаммаднинг гувохлик беришича, кўзғолонда асосан "ялонгоёқлар, ёшлар" қатнашган.

90-йилларда Туркистонда рўй берган энг йирик халқ ҳаракати 1898 йилги Андижон қўзғолонидир. У Андижонда бошланган бўлсада, Ўш ва Наманганни ҳам қамраб олди. Бинобарин уни Фарғона қўзғолони деб атаган тўғрироқ бўлади. Бу ҳаракат халк орасида "Дукчи Эшон" қўзғолони номи билан ҳам машҳур. Кўзғолоннинг сабаби чоризмнинг мустабид сиёсати эди. Қўзғолонга туртки бўлган нарса ер солиғўининг 80-йиллар бошида жорий килинган янги тартиби булди, унинг окибатида соликлар 2-3 мартага кўпайиб кетди. Махаллий солик йигувчиларнинг очкузлиги туфайли аҳвол янада оғирлашди.

Андижон, Янги Марғилон ва Ўш атрофидаги кўчмачи чорвадор қирғизларнинг аҳволи янада танг эди, уларнинг ерлари келгинди русларга олиб берилди.

Дукчи эшон шахсига келсак, унинг асл исми Мухаммадали бўлиб, Мухаммадобир халфа деганнинг ўғли эди. Марғилонга тобе Мингтепа қишлоғига (1847 йил тугилган) яшаган. Отаси ўғлини ёшлигиданоқ диний хизматга тайёрлади. Дукчи Эшон жуда кўп жойларда бўлган. Унинг ҳалқ орасида обрў-эътибори ортиб борган.

1914 йил бошланган жаҳон уришига Россиянинг тортилиш натижасида маҳаллий халқдан олинадиган солиқлар миқдори ошиб борди. Туркистон ўлкаси худудида ерсиз деҳқонлар сони кўпайди. Россия фронтда ва фронт орқасидаги қора ишларда маҳаллий аҳоли вакилларидан фойдаланиш учун 1916 йил 25 июнда фармон чиқарди. Ушбу фармонга мувофиқ хозирги Ўзбекистон худудидан 19-43 ёшгача бўлган 250 мингдан зиёд эркак аҳоли фронт ортидаги ишларга (мардикорликка) чақириладиган бўлди. Улар уч ойда қайтиб келишлари ва бунгача уларнинг ойлалари хукумат тамонидан

таъминланиши ваъда қилинди. Рўйхатга олиш давомида амалдорлар бойлик орттириш пайида бўлиб, бойларнинг болаларини пул эвазига рўйхатга киритишмади. Бу халк норозилигининг ортиб боришига сабаб бўлди. 1916 йил июл ойидан маҳаллий аҳолининг қўзғолони бошланди. 4 июл куни Хужандда, 5 июл куни Самаркандда, 9 июл Кукон уездида, 10 июл куни Марғилонда, 11 июл куни Тошкентда мардикорликка олишга карши кузголон бошланди. 1916 йил 18 июлда бутун Туркистон харбий холатда деб эълон килинди. 1916 йилдаги кузголоннинг энг кучайган нуктаси 13 июл куни бошланган Жиззах кузголони булди. Жиззахдаги кузголонга Назирхужа Абдусалом ўғли, Абдурахмон Жевачи каби «Халк беклари» бошчилик қилиб, аҳолини Мустақил беклик тузишга чақирдилар. Қўзғолон давомида темир йўл бекатлари, кўприклар вайрон қилинди. Полковник Афанасьевнинг жазо отряди қўзғолончилардан енгилади. Шундан кейин полковник Иванов бошчилигидаги катта жазо отряди кузголонни шафкатсизлик билан бостиради. Чор кушинлари билан сунги тукнашув 1916 йил 21 июлда Килич кишлогида булиб утди. Мингга якин киши хибисга олиниб, жазоланди. 1916 йилги кузголон хукумрон синфларнинг зулмига карши каратилган халк кузголони эди. Кузголон бостирилгач, кузголон йулбосчилари жазога тортилиб, улимга махкум этилди. Жами 51 киши катл этилди,168 киши сургун килинди, 128 киши камалди, 228 киши эса турли хизматларга сафарбар этилди. 1916 йилги кузголон бутун мустамлакачилик давомида Туркистондаги энг куд ратли ва уюшган кузголон булди.

Андижон қўзғолони ҳақида тўхталганда яна таъкидлаш керакки бу қўзғолонга уч-тўрт ой тайёргарлик қурилганига қарамай, Андижон, Янги Маргилон ва Ушда бараварига кутарилиш режаси тула амалга ошмади. Маблаглар аввалдан тупланган, кунгиллилар руйхати тузилган эди. Хукумат эса кузголон тайёрлана ётганидан энг сунгги лахзада хабар топиб колди ва хеч бир чора куришга улгура олмади.

1898 йил 17 май куни кечкурун Мингтепага карашли Тожик кишлогида "Газавот! Газавот!" деган кайкириклар янгради. Сунгра яшил тун кийиб ок салла ураган Дукчи эшон бошчилигидаги 200 отлик чикиб, икки кисмга булинди. Мулла Ахмад рахбарлигидаги алохида гурух Маргилонга борувчи хукумат ва темир йул телеграфининг симларини қирқди.

Яъни, Маргилон, Кукон ва Тошкент оралигидаги телеграф алокалари узилди. Бу эса харбий кучларни тўплаб кузголонни бостиришга халакит берди.

Кулбола милтик, кетмон, таёк ва хоказолар билан куролланган кузголончилар Андижондаги харбий лагерни босиб олиб, винтовкалар билан куролланишди. Йул-йулакай уларга махаллий ахоли кушилган эди. Андижонда кузголончилар сафи 2000 кишига етди, шунинг ярмига якини отлик эди.

Андижон гарнизони аскарлари аввалига эсанкираб колиб, кейин ўт очишди. Рус гарнизонидан 11 киши ҳалок бўлди, 19 киши оғир ва 5 таси енгил яраланди. Кузголончилар 30 га якин винтовкани тортиб олишган бўлса

ҳам хужум қайтарилди. Кейин шахарни рус кушинлари ўраб олиб, кузголонни харбий куч билан бостиришди.

Сайфиддин хожи Жалиловнинг фикрича ("Салтанатни титратган юз кун, "Андижон-1998 йил, 63-бет) рус маъмурлари халқнинг, юртнинг тинчлигини эшонни тутиб беришга боғлиқ қилиб қўйдилар. Гўё ҳамма қон тўкилишларда фақат эшон айбдор. Халқ ё эшонни тутиб беради, акс ҳолда қатл бўлади.

Дукчи эшон ўттизтача одами билан Корабура гузари орқали Андижондан чикиб, Чордана қишлоғи оралаб юрди ва Қорадарё бўйига чикди. Хозирги Куйганёр билан унинг пастидаги Май гир кишлоги орасида азалдан дарё кечиги буларди. Шу кечик оркали дарёдан ўтиб, номаълум томонга кетганлиги аникланди. 20-май куни хуфтондан кейин Дукчи эшон кўлга олинади.

Кузғолон шафқатсизларча бостирилди. 546 киши хибсга олинди. Дукчи эшон осиб улдирилди, 45 нафар якин ёрдамчилари хам катл этилди. Ахолини куркитиш максадида дорга осилган жасадни кечгача олишга рухсат этилмади. Кейин улар яширинча дафн қилинди. Хукм этилганлардан айримларини мол-мулклари улган рус аскарлари учун мусодара этилди.

Кузгалончилар ўтган қишлоқларга нисбатан шафқатсиз чоралар қурилди. Хукумат яна бир катор тадбирлар куриб, чор маъму риятининг хукукларини кенгайтирди. Амалдорлар купайтирилиб, гарнизонлар кучайтирилди.

Дукчи эшон кузголони бостирилганлигига карамасдан миллий-озодлик харакати сусаймади. XIX асрнинг 80-90 йилларида "махаллий ишчиларнинг илк харакатлари кўзга ташланади. Ишчилар завод дўконларини вайрон қилишар, машинларни бузишар, иш ташлашар, шикоят устига шикоят йуллашарди".

XIX аср охирида ишчилар харакати бирор режа, рахбарлик ва хакозоларсиз равишда, ўз-ўзидан ва уюшмаган ҳолда рўй бериб турди.

Туркистондаги дастлабки тугараклар XX аср бошларида вужудга келди. Бу эса бевосита сиёсий сургун тарихи билан боғлик. Чор хукумати Туркистонни сиёсий жихатдан "Ишончсиз унсурлар"ни сургун килиш жойига айлантирган эди. Дастлаб сургун килинган лар орасида революцион народниклар бор эди. Туркистонда "Халк эрки"жамияти аъзоларидан "Дунган лугати" муалифи Д.И.Иванов ва таржимон И.И.Хомутов бор эди. Сургун килинганлардан бири, таникли революционер Г.А.Лопатин Тошкентда яшаган эди.

1904 йили Самарқандга социал-демократлар: Петербургнинг талабалар тугаракларидаги инкилобий фаолияти учун аввал Иркутскка сургун килинган М.В.Морозов хамда социал-демокра тик тугараклардаги актив фаолияти учун Тифлисдан сургун килинган Г.И Шавдия билан Е.Д Кукелевла келишди.

1903 йили Читадан ишчи Р.С Баронов келди, 1904 йил охирида Тивлисдан келган А.Г. Зурабов эса бир йил аввал РСДРП II сеъздида Батуми қўмитасидан делегат сифатида қатнашиб, большевиклар сафига қўшилган эди. 1904-1905 йилларда Тошкентга А. Г.Бахриев, М. В.Морозов, А.

В.Худаш, А. П.Гольберт, В.Т.Бакратзе ва бошкалар келишди. Оқибатда XX аср бошларида Туркистонда социал-демократик тугараклар пайдо булди. Уларнинг асосчиси социал-демократ дурадгор В. Д. Корнюшин эди. Дастлабки тугаракка у билан бирга сургун килинган босмахона ишчилари Феодров ва Бахирев аъзо бўлишди. 1902 йили улар яна бир неча кишини жалб эта олишди. Тўгарак ўта маҳфий холатда ишлар, марказий Россиянинг социал демократик ташкилотлари билан алоқа боғланган эди.

1906 йили Тошкентда талабаларни хибсга олиш чоғида улар хонасидан марксча-ленинча адабиёт топилди.

Тошкентлик социал-демократлар 1904 йили тошкентлик ишчи ларнинг дастлабки маёвкасини ташкил эишди. 1 май арафасида улар Корннишиннинг уйида йигилишиб, Тифлисдан сургун килин ган социал-демократ Шавляннг маърузасин тинглашди.

Марказий Россияга нсбатан Туркистондаги инклобий харакат хавфли етук булмаса хам 1905-1907 йиллардаги вокеалар халк томонидан куллаб-кувватланди ва оммани чориизм билан келажакдаги жангларга сиёсий жиҳатдан тайёрлашда катта ахамиятга эга бўлди.

Туркистон халқ оммасиининг мустамлакачилик зулмига карши энг йирик чиқиши 1916 йилдаги июль қўзғолони бўлди. Бунга чор хукуматининг 1916 йил 25 июнда қабул қилган" уруш бораётган жойларда мудофаа ва харбий алоқа иншоатларини куриш, шунинг дек давлат мудофааси учун зарур булган жамийки бошка ишларни бажариш учун гайрирус ахолининг эркак кисмини жалб этиш тугрисида" ги фармони сабаб булди.

Ўлкада зудлик билан сафарбар қилинувчиларнинг рўйхатлари тузила бошлади. Махаллий маъмурият вакиллари мардикорликка чақириқни бойлик орттириш воситасига айлантириб юборишди. Бойларнинг ўғиллари пул билан қутилиб қолар, қашшоқ оилалар эса ягона бокувчисидан хам айрилар эди. Бу хол кучли норозиликка олиб келди. Самарқанд яқинидаги қишлоқларда ғалаёнлар бошланди, аҳоли мардикорлар рўйхатини тузувчи оқсоқолларни калтаклади.

Петроградцан айрим ғайри табақалар "қонуний" товон эвазига мардикорликдан тулик озод килиниши мумкинлиги туғрисида қўшимча изоҳ етиб келгандан кейин эса норозилик ва ғалаёнлар янада кучайди, чунки энди ҳар қандай бой ўзининг ўрнига миллатидан бўлган босқа одамни бемалол ёлай олар эди.

1916 йил июлининг бошларида туб ахолининг қўзғолони бошланди 4 июль куни Хўжанд шаҳрида камбағаллар мардикор олиниши га карши уз норозиликларини билдириш учун тупланишди. Унда 3 мингдан ортик киши катнашди. Намойишни таркатишга уринган полиция устига тош ёгилди. Полицияга ёрдамга аскарлар келиб кузголончиларга карата ут очишди ва натижада 2 киши халок булди, 1 киши яраланди. Хужанд шаҳрида харбий холат эълон қилинди. Оммавий ғалаёнлар Самарқандда, Қўқонда ҳам бошланди. 9 июль куни Андижоннинг эски шаҳар қисмида уезд бошлиги фармонини эълон қилиш учун маҳаллий аҳоли масжидга тўпланди. Йиғилганлар орасида ғалаён бошланди. Оломон масжиддан чиқиб янги

шаҳарга йўл олди. Казаклар ва полиция уни йўлини тўсиб, ўт очди. Қўзғолончилар таёк, тош, кетмонни ишга солишди, улардан уч киши улди, 22 таси жарохатланди. Кузголоннинг 119 нафар энг фаол катнашчиси суд килинди. 10 июль куни Маргилон нинг камбагаллрнинг улкан оломони тупланди. Махаллий хокими ят вакиллариподшохнинг фармоннини укиб эшитиришга уриниб курди, аммо халк уни огзини очирмапди. Поличиячиларнинг ут очишига оломон таёклар билан жавоб берди. 11 июль куни Самарканд шахрида бир неча юз киши харбий губернаторнинг уйи олдига тупланиб, сафарбарликни дала ишлари тугагунча тўхтатиб туришни талаб қилишди, аммо талаблари рад этилиб, ўзлари аскарлар томонидан тарқатилиб юборилди.

Худди шу куни Тошкент шаҳрининг камбағаллари бош кўтаришди. Поличия бошлиги Мочалов тупланганларни хақоратлаб сўкди ва уларга қарши ўт очишга фармон берди. Поличия биноси деразаларига тош ёгилди. Факат харбий кисмларгина кузголончиларни суриб ташлай олди. 18 июль куни бутун Туркистон харбий холатда деб эълон килинди. Подшох Туркистон харбий округи кушинларинг кумондонига вактинча бош кумондонлик хукуклари ни берди.

1916 йилдаги кузголоннинг энг кучайган нуктаси 13 июль уни бошланган Жиззах кузголони булди. Кузголончилардан 3 мингга якин киши Самаркандга қараб юрди. Улар йўл-йўлакай 6 та темир йўл кўпригини ёқиб юборишди. Жиззах уезди кишлокларида қўзғолонга "халқ беклари" бошчилик қилиб, ахолини мустақил беклик тузишга чақира бошлашди.

Афанасьевнинг жазо отряди кузголончиларга бас кела олмади. Туркистон генерал-губернатори қўзғолончиларга қарши полковник Иванов бошчилигида олтита тўпи бор 13 рота аскар, 300 казак ва 3 рота сапёрларни юборишга мажбур бўлди. Жазо отряди куз голонни шафкатсизлик билан бостирди. Чор қўшинлари билан сўнгги тўкнашув 1916 йил 21 июль куни Қилич кишлоғида бўлиб ўтди.

Жиззах иши бўйича 1000 га яқин киши хибисга олинди, шундан 151 киши суд килинди, 84 киши осиб улдиришга хукм килинди. 1916 йилги кузголон умуман оммавий, хукмрон синфларнинг зулмига карши каратилган халк кузголони эди. Лекин махаллий ахолининг кузголонини босдиришда харбий губернаторларига ёрдам берган вакиллари хам булди. Бирок шуни таъкидлаб утмок лозимки, 1916 йилги кузголон бутун мустамлакачилик даврида Туркистондаги энг кудратли ва энг узок давом этган кузгодлон булди.

1910-1916 йиллардаги сиёсий вокеалар Туркисонлик ислохатчиларда узгаришларга умид уйготди. Бухор амирлиги ва Хива хонлигида ижтимоий вазиятнин кескинлашиб бориши халкнинг ахволини яхшилашни такозо этарди. Янги хукмдорлар Хивада Саид Исфандиёрхон ва Бухорода Саид Олимхон ислохатлар утказиш ниятлари борлигини маълум килишди.

1916 йил вокеалари Туркистонликларни империя хокимиятига булган муносабатарини кайта куриб чикишга мажбур килди.

5. Жадидчилик харакати.

XIX аср охири-XX аср бошларида Туркистонликлар тилида "жадид", "усули жадид" деган сўз ва ибора айланишиб қолди. Дастлаб зиёлилар орасида қўлланилиб юрилган бу сўз ва ибора борган сари оддийроқ одамларнинг ҳам тилига кўча бошлади. Кейинроқ эса бу ходиса бутун жамият хаётида ўзгаришлар ясай бошлагач, "Жадид", "усули жадид", "тараққий" каби сўзлар оммалашиб кетди. Хатто бу сўзни "Кофир" маъносига нисбат бердилар. Айрим намоёндаларни тўғридан-туғри "тараққий" ё "жадид" деб атай бошладилар.

Кримнинг Боғча саройида "Таржумон" номли газета чиқариб бутун Россия Чор маъмурларини ташвишга солиб куйган Исмоил бек Гаспирали "Усули жадид" тушунчаси ва у билан боглик бутун бир жараённинг валломати эди.

Бу тушунчани Исмоилбекнинг ўзи шундай таърифлайди: "Ота-бобо кунлардан колмиш миллий мактабларни ислох этмак усули жадид демакдир, бошка бир укув, бошка бир мактаб демак далилдир".

Амалий жиҳатдан фавкулодда ижобий натижалар берган бу усул аср бошида Туркистоннинг барча шахар ва кишлокларига кириб бораётган эди. Бу усул таргиботчилари ана шу муносабат билан "Жадидлар" номини олди, уларнинг мактаблар ислохотлари билан бошланиб, аста-секин жамиятнинг маданий-маънавий хаётини, кенгрок ижтимоий-сиёсий сохаларини қамраб олган ҳаракати учун эса "жадидчилик харакати" деб аташ расмий тус олди.**

Шу билан бирга бу даврни тарихий ва илмий адабиётларда "миллий уйгониш даври" деб аташ хам 20-йилларда таомилга кирган эди.

Шундай килиб, XIX аср охирлари ва XX бошларида Туркистонда "жадидчилик" ёки "Миллий уйгониш даври" бошланди. Профессор Бегали Косимов бу давр хусусиятлармини урганиб, шундай хулосага келган эди:

Хуш, жадидчилик Туркистонда қандай юзага келди?

1865 йили Туркияда "Генч Османилар"-(Ёш усмонийлар)жамия ти юзага келиб, у зулм ва жахолатга фаол салтанатга карши ку- раш олиб боради. Бу харакат Руссия мусулмон зиёлиларига, айникса, татар зиёлиларига кучли таъсир қилади.

Руссия мусулмонлари дунёсидаги ижтимоий-маънавий харакатда Исмоилбек Гаспирали (1852-1914)нинг хизмати катта булди. У туркий тилдаги матбуотда "таржимон" газетаси ташкил этиб, кенг мусулмонлар орасида таркатади.

Унинг сахифаларида даставвал Бухорода сунгра мусулмон Руссиясининг марказида "усули жадид" ғояси тарғиб этилди.

"Усули жадид" деб ном олган мактабни биринчи бўлиб Исмоилбек Гаспиринский 1884-йили Боғча саройда очиб, мусулмон болаларини бутунлай янги усулда ўқитишга киришди.

Тез орада бу хабар Туркистонга ҳам етиб келди. Исмоилбек Гаспиринскийнинг мактаби туркий халқлар орасида намуна бўлди. Туркистондаги биринчи "усули жадид" мактаби 1893 йили Исмоилбекнинг бевосита ёрдами ва мадади билан Самарқандда очилди. Иккинчи жадид

мактаби эса Андижонда Султонмурод бойнинг пахта тозалаш заводи биносида 1897 йили укувчиларни кабул қилди. 1898 йили Қўқонда Салохиддин домла, Тошкентда Маннон кори ва андижонлик Шамсутдин домлалар жадид мактабларини очдилар. Бу маълумотлар албатта камайтириб курсатилган, чунки чор маъмурлари хусусий холда очилган бундай мактабларни тула хисобга олиш имкониятига эга эмас эдилар.

Туркистонда жадид мактаблари сони усиб боришида иктисодий омил хам асосий урин тутарди. Туркистонда саноат ва савдони, айниқса пахтачиликни ривожланиши натижасида юз минглаб, гохо, хатто миллион сумлаб пулни муомалага киритадиган, фойдали акцияларга, кимматли когозларга, йирик хосилдор ерларга эга бўлган сармоядорлар, бадавлат тадбиркорлар маҳаллий аҳоли орасидан етишиб чиқиши тезлашди.

Капиталистик муносабатлар ўзига кўпроқ катъият билан йўл оча бошлади. Ўзбек бойлари капиталистик саноат корхоналари, пахта тозалаш заводлари совун, ёғ-мой комбинатлари ўз капиталларини хисобига кура бошлаган эдилар. Махаллий капиталистлар, саводли ходимлар-хисобчилар, таржимонлар, иш юритувчилар ва хоказоларга мухтож эди. Эски мактаблар эса бундай ходимларни етиштириб бериш имкониятига эга эмас эди.

Шу сабабли жадид мактабларининг очилишига миллий буржуазия вакиллари хайрихохлик билдириб моддий жихатдан куллаб кувват ладилар. Бу мактабларнинг куплари пахта заводлари худудида очилар эди. Бу фикрнинг исботи учун Андижон шахридаги жадид мактабларни мисол келтириш мумкин. "Андижондаги биринчи жадид мактаблари Султонмуродбойнинг пахта тозалаш заводи биносида, Абдугаффор Аминнинг уз маблагидан курдирган пишиқ ғиштли мактабхонасида, Зулунбек Домланинг уйида, Орзукулбек бойнинг пахта тозалаш заводи конторасида очилган. Пахтачи бой М.У.Сафонов хам Нариманов кучасидаги угил болалар ва кизлар укийдиган ягона жадид мактабини маблаг билан таъминлаб турган".

“Андижон атрофидаги кишлокларда 15 та жадид мактаби булиб, улардан 12 таси бадавлат одамларни уйида, 2 таси масжид биносида ва 1 таси махсус бинода очилган. Мактаб учун бинони Хотам бой курдирган булиб, домлага ойига 200 сум маош тулаб турган." **

1900 йилга келиб жадид мактаблари янада купайди. Тошкентдаги Шайхонтохур дахасидаги "Госпиталь" бозори ёнида Мунаввар кори Абдурашидхонов мактаб очиб болаларни жадид усулида укита бошлади.

Бухоро амирлигида хам биринчи жадид мактаби катта шухрат козонди. Шу йили Пустиндуз кишлогида ҳам бундай мактаб очилди. Самаркандда эса Абдукодир Шакуриннинг жадид мактаби катта шухрат козонди. Расмий маълумотларга кура, 1903 йили Туркистондаги жадид мактаблари сони 104 тага етди.

Шу тарика Туркистон улкасида жадидчилик харакати кенг кулоч ёза бошлади. Албатта бунда профессор Х.Вохидов таъкидлаганидек: "Туркистонда жадидчилик харакатининг шаклланиши ва ривожланишига

Русия мусулмонларининг миллий-озодлик харакати мафкурачиларининг таъсири катта булди".

Жадидчилик харакатининг диккат масалаларидан бири улкада кенг микёсда маданий-окартув ишларни амалга ошириш эди. Жадидлар Туркистон ўлкасининг янгидан ва кўтарилиб келаётган маданиятида факат гарб эмас, балки шарк маданиятининг ҳам усул ва аломатларини ўзида мужассамлаштирган эдилар.

Бу ходиса, айникса адабиёт, санъат, меъморчилик, маориф соха ларида купрок сезилади ва кузга ташланади. Улар Шарк маориф тафаккури ва ахлок таълимотларидан хам самарали фойдалан- ганлар.

XX аср бошларида маданият сохасида хам жиддий узгаришлар руй берди. Жадидларининг амалий дастурига кура маданият ислох этила бошлаган эди.

Жадидлар яратаётган маданият Туркистонликларнинг кийим-кечагида, пойафзалида, ташки кўринишида, то онги ва маданий тафаккуригача барча нарсани ўзгаришга махкумкилган эди ва шундай бўлди. "Туркистонликлар соч куйди, сокол-муйловини кирди, Европача ёкали куйлак, костюм, пальтолар, пошнали оёк кийимлар ва янги бичимдаги бош кийимларни аста секин кийиш кенг таркала борди". *

Маданиятдаги янгиликлар ва узгаришлар енгил кечмади. Бу кийин, машаккатли ва хавф-хатарга тула куп йиллик жараён эди.

XX аср маданиятидаги узгаришлар ва янгиланишлар жараёни бахс мунозара, талашиш, тортишишни ва тукнашувларга тула эди. Янги маданиятни конунлаштириш, турмушга киритиш курашни талаб килди. Янги кийим-кечак, пошнали пойафзал, ёкали камзул, пальто кийган, сокол-муйлов кирганлар ва соч устирганлар кадимлар томонидан кофирликда айбланар эди. Маърифатпарварлар ўз харакатларига зиёлиларни, бойларни, рухонийларни, Туркистон хаётида янги пайдо булган сармоядорларни, косиб-хунармандларни ва дехконларни бир суз билан айтгада, миллатнинг барча табакаларини жалб килдилар ва янги Туркистон учун курашишга отлантирдилар. Уларнинг фикрича иктисодни хам, сиёсатни хам, урф-одатларни, диний акидалар ва маросимларни хам янги турмуш талабларига мос тарзда ислох килиш зарур эди. Шунинг учун улар куп йуналишда иш олиб бордилар, чунончи, даслабки даврларда янги мактабларига мос тарзда ёзиш билан жиддий шугулланган жадидлар аста-секин фаолият доира ларини кенгайтира бордилар.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Тошкентда телеграф урнатилгани маълум. Бу телеграф Чор хукумати томонидан жорий килинган деб уйлайдилар. Аслида эса, Тошкент телеграфи Саид Азимбой ташаббуси билан амалга оширилган. Телеграф учун кулай булган иморатни хам Саид Азимбой инъом килган экан".

Бундан ташкари жадидлар кутубхоналар, хунар ургатувчи ихтисослашган мактабларни хам ўз маблагларига очдилар.

Айни пайтда, халк дорилфунуни ташкил этиш учун маблаг йигдилар, аммо чор хукумати бунга йул куймай, йигилган маблағларни биринчи жахон уруши харакатлари учун топширишга мажбур этди.
Шунга карамай улар бутун Туркистон буйлаб тузилган "Жамияти хайрия"лар оркали тупланган пуллар эвазига миллатнинг истеъдодли ёшларини Москва, Санкт-Петербург, Нижний-Новгород, Қозон, Боку каби шахарларга, шунингдек чет элларга Олмония, Франция, Англия, Швецария, Туркия, Миср, хатто Америка ва Японияга укишга юборишга интилдилар. Уларнинг режасига кўра, бу ёшлар чет элларда шифокорлик, мухандислик, иқтисодиёт, хукукшунослик каби яна бошка куплаб замонавий билимларни эгаллаб қайтишлари ва миллат равнаки учун курашувлари лозим эди. Булардан ташкари, жадидлар Туркистоннинг йирик шахарларида матбаа ишларини ташкил килдилар. Улар газета ва жуналлар чикардилар. Булар: Тошкентда "Хуршид", "Садои Туркистон", "Турон", "Турк эли", "Нажот", "Кенгаш Шурои Ислом", "Улуг Тур кистон",Самаркандда "Ойна", "Хуррият", Бухорода "Турон", "Бухорои Шариф", Куконда "Садои Фаргона", "Тирик суз", "Кенгаш", "Юрт", "Хуррият", Фаргонада "Фаргона нидоси" каби бошка кўплаб чоп этилган газета ва журналлар ана шулар жумласидандир".

Жадидлар мактаб учун яратган дарсликларида тарих, миллат, Ватанга таъриф беради. Ватанни, халқни, она ерни химоя килиш хар бир фукаронинг бурчи эканлигини уктиради.

Жадид мактаблари учун дарсликлар тайёрлаш давом этади. Махмудхужа Бехбудий "Мунтахаби жуғрофиян умумий", "Мад-хали жугрофияи умумий", "Мадхали жугрофияи имроний", "Мухтасар геграфияи Русий", Абдулло Авлоний "Биринчи муал- лим", "Мактаб Гулистони", "Туркий Гулистон ёхуд ахлок", “Сад-риддин Айний”, "Тахсибус сибён", Фитрат "Укиш", "Укув мактаб-ларининг сунгги синфлари учун ", Хамза "Укиш китоби", "Кироат китоби", "Енгил адабиёт" дарсликларини ёздилар. Зикр килинган дарсликларда Шарқ алломалари асарларидан ташкари рус, кадимги грек, араб, форс, Европа ёзувчи ва педогогларининг болалар учун махсус битган хикоялари салмокли урин эгаллайди.

Жадидлар нашр ширкатлари туздилар, босмахона очдилар. Театр ишларини йўлга солдилар. Йиллар ўтиб, жадидлар харакати ва улар очган мактаблар хамда хунар ўқув муассасалари, газета ва журналлар, кутубхоналар ва нашриётлар, театр ва хайрия жамият лари, ширкат ва хоказолар аста-секин катта ижтимоий кучга айланди.

Жадидлар даври-бу миллий уйғониш, Туркистон фукаролари кадр қимматини тиклаш даври бўлди. Шундай қилиб, вақти-соати билан жадидчилик харакати Туркистоннинг энг бакувват ва ягона ижтимоий-сиёсий, миллий-мафкуравий кучига айланди. Бу куч билан на чор хукумати, на муваффакият ва на совет хукуматлари хисоблашмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун жадидлар советлар даврида кувгинга учратилди.

"Махмудхужа Бехбуди таржимаи холига Хожи Муъин ёзган" "Бош сузи" да куйидаги фикрларни билдирган: Биз Туркистон турклари, бугунги мухташам маданиятимиз сунгидан кейин, сунгги асрларда хар бир жихатдан

жуда четда колдик. Лекин сунг булса хам гунох ва хатоларимиздан хабардор була бошладик. Бироз уйгониб кетдик. Бизда интихоб даври 1901 йилдан бошланди".

Жадид харакати юзага келганда Туркистонда хаёт нихоятда кийин ва огир кечар эди. Ўлка ўз ўтмиши, тарихи, фан ва маданиятидан бехабар ахволга тушиб колган эди.

Жадидлар Туркистонни гафлат уйкусидан уйготишга ва оламни куз очиб куришга, узлигини танишга даъват этди. Бу савобли ишда жадид адабиёти, жадид театри, жадид матбуоти, азалий ва адабий булган инсон рухиятини теран бадиий кайфиятини юксакка кутариб юборди. Улар оврупача театр ва адабиётнинг янги-янги жанрларини Туркистон маданий ва маънавий хаётига жорий этар эканлар, халк огзаки драмасининг муайян шаклларидан бахраманд булдилар.

Жадид зиёлиларининг театрчилик харакатлари юзага келишда уша зотларнинг гайрат ва куйинчаклик билан ёзилиб, матбуот сахифаларига кучган кузатишлари, мулохазалари хам маълум даражада ахамият касб этди, миллий тафаккурни шунга тайёрлади, йуналтирди.

Дархакикат, театр-дунё, дунё эса томошахона. Сахна айлангани каби дунё хам хамиша айлана харакатда. Келажакни кузлаган одам утмишини, кечмишни уйлаши, бугунини ростлаши зарур.

Жадидларнинг ўз максадларини руёбга чикишида маданий окартув ишларидаги фаолияти хам тахсинга сазовордир. Зеро, мустакил давлат пойдеворини тиклар эканмиз, утмишидан, хусусан якин тарих жадидлар сабокларидан ибрат олмаслигимиз мумкин эмас. Улар ибрати килган ишларида ва айтган сузларида колди. Уларнинг миллати номида айтган сузлари, дарди-изтироблари эса шеър булиб ва яна "театр рисолалари" деб аталмиш сахна асарларида колди.

XIX асрнинг 80-йилларида халкка маърифат ва зиё таркатиш уни дунёвий билимлар асосида саводли килиш ва маданиятни кутариш гояси сифатида вужудга келган жадидчилик харакати асримиз бошларига келиб сиесий куч сифатида ташкилий сифатга эга булди. Туркистонни Русиянинг мустамлакачилик исканжасидан халос булиши мустакилликка эришиш ва уни маърифатли, фаровон хамда обод Ватанга айлантириш максадида жадидлар маданий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий курашда фаол катнашдилар.

Биринчи рус инкилоби жадидчиликни кучайишига, кулами ва мазмун йуналишининг кенгайишига йул очди, халк орасида кескин уйгониш бошланди. Жадидлар ташаббускорлигида бир канча матбуот органлари ташкил этилди. Узбек халки тарихида биринчи булиб мустакил нашр этилган газета "Тараккий" газетаси булиб, унинг биринчи сони 1906 йил 14 (26) июнь куни чикди. Газетанинг биринчи сонида эълон этилган бош маколада "Биз мусулмонларни хурриятда халклари борми?

Йук!!! Кариндошлар, юз марта йук"! деган сарлавха берилган. Бу маколадан Чор хукуматининг 1905 йил 17 октябрда эълон килинган хамда халкка катор эркинликлар ваъда килган манифести хусусида булиб, унда

бу хужжат Туркистон халкларига хеч кандай эркинлик бермаганлиги, аксинча хамон миллий ва сиёсий зулм-истибдод хукм суриб келаётганлиги хакида дадиллик билан баралла айтилади: "Хозирда ижтимоя, калом, матбуот учун берилган хурриятлар: огзига сув томизиб турган огир хастадек эканини тилсиз ва куп табиблар хам тасдиқ этурлар. Бу каби замор ва ланж харриятларга халкимиз хамона рози булмай курашиб, тортишиб, хуррият, яъни озодлик ва шодлик байрамларини умри бокий одамларга курсатурлар"

Жадидларнинг етакчи намоёндаларидан бири М. Бехбудий "Хуршид" газетасининг 1908 йилги сонларидан бирида эълон қилинган маколасида мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон улкаси хом-ашё етказиб берувчи зомин булиб колганидан халқимиз кашшок булиб яшаяпти, деб кайгуради. Бехбудий саноати ривожланган европаликлар хом-ашёни узимиздан арзонга олиб, яна узимизга кимматга сотиш билан миллионер булиб кетмокда, бизнинг халкимиз эса камбагаллигича колмокда, деб таъкидлайди.

Бехбудий бу хакда куйдагиларни ёзади: 6 миллион Туркистонлиларда 3 миллионер борлиги маълум. Дехконлар эса, гарчи бир вакт қўли бир оз акча курар, яна оврупа (бойларига) бир, икки-беш хом молд бериб пишикни зўрга олур».

Жадидларнинг барча газета ва журналларида Туркистонда зулм ва истибдодга қарши эрк ва ва маърифат, маданият, миллий озодлик ва адолат учун курашиш зарурлиги хакидаги куплаб маколалар эълон қилинди.

Матбаачилик йулга қўйилди. Туркистоннинг кўпгина шахар-ларида босмахоналар ишга тушди. "Мусулмонча" китоб ва жур-наллар чоп этила бошланди. Бу хакда Абдулла Авлоний шундай ёзади:". 1905 йилдаги Россияда бошланган инкилоб тулкини бизга хам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслак-ларга тушуниб, биринчи навбатда кора халкни окартирмок ва кузин очмок чорасига киришди. Бунга эришмок учун газит чикармокни муносиб куриб, уюшманинг харакати билан узбек тилида газеталар чикарилди. 1906 йилда "Тараққий", "Хуршид" газеталари чикиб, эски хукумат томонидан тўхтатилгандан сунг 1907 йилда ўз мухаррирлигим билан ҳамда темир йул ишчиларининг социал-демократик фиркасининг алока ва ёрдами билан "Шухрат" исминдаги газетни Сапёрни кучада чикардим". **

Жадидларнинг асосий гоявий йул-йуриклари ана шу ташкил этилган матбуоти сахифаларида уз ёркин ифодаини топди. Публистика шиддат билан ривожланди. Биргина Бехбудийнинг матбуотда босилган маколаларини мутахассислар 300 дан ортик чамалайдилар. Абдурауф Фитратнинг "Хинд сайёхи", ("Баёноти сайёхи хиндий"), Туркияда чиккан "Мунозара" асари, "Сайха" шеърлар туплами эълон килинишида Бехбудий ва бошка жадидларни ёрдами катта булди. Мирмухсин Мирмухамедов, Чул пон, Кодирий, Мунаввар Кори, Хамза, Тавалло, Азжий ва бошқалар ўз асарларида тараққийпарварлик ғоялари ўз ифодасини топди. Драматургияга асос солинди. Бехбудий биринчи булиб 1911 йилда "Падаркуш" драмасини ёзиб цензурадан утказди, хамда 1919 йили нашр этди. Уша йили пьеса

сахналаштирилиб, Самарканддаги "Халк уйида" уйналди. "Падаркуш" тез орада шух рат топиб, Тошкент, Кукон, Андижонда ташкил топган театр труп палари томонидан сахнага олиб чикилди. Агарда Бехбудий чоризм нинг мустамлакачилик сиёсати окибатида кириб келган ичкилик бозлик ва маънавий ахлокий бузукликларни фош этади. Шунинг дек Туркистондаги хамма балолар ёшлар уртасида маърифатга ахамият бермасликдан, одамлар табиатини унга илм бериш билан тузатиш мумкин. Туркистон ёшлари жахолат кандай фалокатларга олиб боришларинги билиб куйишлари керак, деган мазмундаги фикрларни олга суриш керак.

"Падаркуш" пьесаси узидан кейинги пьесаларнинг сахналаштирилиши учун бир тажриба намунаси булиб хизмат килди. Жадидлар асарнинг драматик шаклининг афзалликларини тез тушуниб етдилар. Уларнинг купчилиги сиёсий жихатдан саводсиз булган ватандошларнинг кенг оммасига уз маслак ва гояларини таъсирли хамда тушунарли холда етказиш учун сахнавий харакат ва куринишлардан фойдаланишга уриндилар. Кейинчалик "Кухна Туркия", "Котил ким?", "Бахтсиз куёв" каби пьесалар сахнага куйилди. Тошкент, Самарканд, Кукон, Андижондан ташкари Бухоро ва Карши шахарларида жадидлар томонидан хаваскорлар гурухи, театри ташкил килинди.

Туркистон жадидларининг кардош халклар, биринчи навбатда, Усмонли турклар, озор, татар, бошкирд ва бошка туркийзабон жа дидлар билан хамкорлиги кучайди. Бир суз билан айтганда адабий маданий, ижтимоий-сиёсий турмушнинг хамма катламларида жадидчилик харакатидаги кутарилиш яккол кузга ташланди.

Мустамлакачи Чор хукумати жадидларнинг саъи-харакатлари билан Туркистондаги миллий ва диний уйгониш содир булаётганидан, истилочиларнинг сиёсий найрангларига фахм фаросати етадиган ва сал куйиб берса "қора халқ"ни озодлик курашига кўтаришга ва бу курашни мохирлик билан бошкаришга курби етадиган маърифатли ва миллатпарвар бутун бир авлод шаклланаётганидан тахликага тушади. Туркистон генерал-губернаторлиги махкамасида 1908 йилда "Туркистон улкасида ва ундан четда жосуслик килиш масаласи "буйича ишлайдиган комиссия тузилди. Комиссия асосан жадидчилик харакатини йук килишдан борди. У Туркистондаги мактаб ва мадрасаларни барчасини жадидлар таъсирига берилмаслиги учун жон-жахди билан кураш олиб бордилар. Биринчи жахон уруши бошланиб кетиб, истилочи Чор хукумати чекка улкалардаги миллатпарварлар билан жиддий шугулланишга имкон тополмай колдилар. Шунда хам махфий идоралари, мустамлака сиёсатининг бу улкага юборилган мафкурачилари уларни хамиша куз остида саклаб турар, хам маънан, хам жисмонан эзиб ташлаши кулай мавридини пойлаш эди.

Маълумки, Руссия подшоси Николай IIнинг 1916 йил 25 июнда "Фронт оркасидаги хизматлар учун Туркистон, Сибир ва Кавказ гайритабийларидан 19 дан 31 ёшгача эр кишилардан мардикорлик ка олиш хакида"ги 1526 ракамли фармони эълон килинди. Бу нокопуний фармон улкадаги чор маъмурлари томонидан бошбоштоклик билан амалга

оширилди. Окибатда Туркистоннинг купгина шахар ва туманларида ахоли уртасида норозилик тугилиб исёнга айланди. Исёнлар шавкатсиз бостирилди. Ана шу паллада жадидлар сукут сакламай, ахолига ёрдам бериш пайига тушдилар. Улар чорхукумати олиб бораётган бу сиёсатнинг нотугрилиги ни халкка тушунтириб, бу масалада ташкил этишларида фаоллик курсатдилар.

Шу тарика 1916 йилги миллий-озодлик харакатини куллаб кувватладилар. Жиззах, Еттисув, Тошкентда қирғинларининг шохиди булган жадидлар факат хурриятгина Туркистон халқларига озодлик бериши мумкинлигини чукур идрок этдилар. Натижада ўлкада турли сиёсий тугараклар, жамиятлар пайдо булди. Андижон ва Куконда "Гайрат", Тошкентда "Уламо", "Шурои Исломия", Самаркандда "Иттифок" жамиятлари, Бухорода "Ёш Бухороликлар", Хивада "Ёш хиваликлар" партиялари тузилди.

Туркистон жадидларининг Русиядаги турли сиёсий партия ва уюшмаларига муносабати хар-хил эди. Уларга купрок рус бур-жуа монархия партияси кадедларининг маслак ва карашлари маъкул тушган эди.

"Хозир Русияда-деб ёзади Бехбедий "Хуршид" журналининг 1906 йил 11 октябрь 6-сонидаги 22 "Хайрул-умури афсосухр" (Хар ишда меъёр дуруст") номли маколасида, бу кадедлар фирка сига мансуб халк хар дин ва миллат ахлидан нихоятда купдир. Собик миллат мажлиси аъзоларини аксари бу фиркадан эдилар. Бу фирка хакикатда урта фиркадир. Муътадил ал-мижоз халклар бу фиркани хохлагандурлар. Русия мамлакатига бехрок хизб йукдир". Бехбудий кадетлар партиясини шу тарика таърифлаб, Туркистон мусулмонлари мазкур партияга кушилишга карор килганликларини билдирди."... Биз, Туркистон мусулмонлари 23 августда Нижний шахрида булган Русия мусулмонлари хизбига байъат килиб, сиёсатан кадетларга кушулуб, дидан ва илман мазкур съезд иттифоки хукмига ва мункод булса керак. Якинда мазкур навдаи исломия карорномаси босилиб олам матбуоти ила нашр килинодур. Туркистонни мухторам муаллиф ва мухаррирлари гараз, нафсоний хасад, бахс ва мунозарали шахсияларини шарк этиб, шу маслак ва шу жамиятга шобеъ ва ходим булмокла ри хизмати дин ва давлат, обруйи Ватан ва Миллатдур".

Туркистон жадидлари сардори Бехбудий социал-демократик партия РСДРПга уз муносабатини билдириб куйидагиларни ёзади; "Буларнинг (социал демократларни) бошловчи муроди хозирги барча зокун, мулкият коидаларини бутун бузуб, мол ва ерларни хамма халойик уртасида масавий этмокчидир. Бойлик ва камбагал ликни йук килиб, дунё молини рохатидан хаммани баробар фойдалантириб масъуд ва рохат умр утказилмогига ва хар ким уз истикболидан амин булмокига зокун ва кода жорий килмокчидурлар. Буларни пруграмини жорий булмогига хозирги асримиз мустаид эмас... Хар холда, бу партияни муроди мумкин лойик ёйинки хаёлийдек курунуб, бу тоифага кушулмок биз мусулмонлар учун нихоятда зарарликдир. Пруграммаларини молия моддаларини бир оз тагийир бормагунча шариатга

мувофик улмагони каби оз тагийир бормагунча шариатга мувофик улмогони каби жоний ва оила бобидаги фикрлари хам асло, тугри келмайдур".

Бошка жадид газеталари хам социал-демократик мафкурага карши чикдилар. "Бундай партияларнинг-деб ёзди. "Тараққий" газетаси, бизга фойдасидан кура купрок зарари тегади". "Мусул монлар учун жуда тугри келадиган партия конститутцион демократик (кадетлар) партиясидир". "Тужжор" газетаси хам худди шундай фикрни айтади: "Биз кадетларнинг конун лойихаларига кушилишимиз керак, чунки бу программа жуда маъкул программа ва биз учун гоят фойдалидир".

Умуман олганда Туркистон жадидларининг ижтимоий-сиёсий жамиятида аввало янги усул мактабларини очишга катта эътибор берилди. Шунингдек, улар миллатни саводли килиш ва шу оркали миллатга даврни талаб ва муаммоларини тушунтириш, халкни куп асрли гафлатдан уйготиш йулида жуда катта ишларни амалга оширдилар. Улар Туркистон келажагини, равнакини таъминлайдиган фукароларни етказишни максад килиб куядилар ва бу максадни амалга ошириш учун узлари очган янги ишидаги мактабларда миллат фарзандларини укита бошлайдилар.

НАЗОРАТ САВОЛЛАР:

1. Туркистон генерал-губернатори кандай ваколотларга эга эди?
2. Кауфман Туркистон улкасини бошкариш тугрисидаги «Низом»ни қачон подшога тақдим этди?
3. Туркистондаги дастлабки рус тузем мактаби качон очилди?
4. Чор маъмурлари Туркистонда согликни саклаш сохасида кандай сиесатни амалга оширдилар?
5. Фаргона водийси качон чор Россияси билан темир йул оркали богланди?
6. Қўқон хони Худоёрхон Кауфман билан қачон сулх шартномаси тузди?
7. Қайси йили Қўқон хонлиги тугатилиб Фарғона вилояти ташкил этилди?
8. Чор Россияга қарши норозилик харакатларини кучайишига нималар сабаб бўлди ?
9. Жадидларнинг энг асосий мақсади нима эди?
10. Биринчи жадид мактаби Туркистоннинг қайси шаҳрида очилди ва у қандай номланди?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Туркистон генерал губернаторлиги -1867 йил 14 июлда таъ сис этилди. Округ комондони ва генерал-губернатори килиб К.П.Кауфман тайинланди.

Кучириш сиесати-1886 йилдаги ”Низом” рус ахолисини кўчичириб келтириш йули билан улкани руслаштириш сиёсати.

Рус-тузем мактаби-1884 йили Тошкентда 1-рус тузем мак таби очилди. Бу мактабнинг вазифаси махаллий ахолини руслаштириш, унинг онгига рус рухиятини сингдириш эди.

Мустамлакачилик сиесати-бирон бир давлат иккинчи бир давлатни иктисодий, маданий ва худудий жихатдан босиб олиш ва хукмронлик килишига айтилади.

Қарамлик-мамлакат ва худудларни босиб олиш ёки бошқа хил йўллар билан уларнинг устидан бошқа давлат ва гурухларнинг хукмронлиги оқибатида давлат хокимиятининг олийлик ва суверенлик белгиларидан маҳрум бўлиш.

Жадидчилик - арабча сўз бўлиб, усули жадид, яъни янгилик учун иборасидан келиб чиққан бўлиб, янгилик учун курашганлар ва уларнинг ғояси шундай деб аталган.

Етимхон қўзғалони-1878 йилда Мингтепа қишлоғида Етимхон бошчилигида чоризмнинг иқтисодий ва сиёсий зулмига қарши қўзғалон кўтардилар.

Миллий-озодлик харакатлари-чет эл хукмронлигини тугатиш, мустақил миллий давлат, мустамлакачилик зулмини йўқ қилиш, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашга каратилган оммавий харакатлар.

Миллий онг-бевосита ҳар бир миллат ёки элатнинг узоқ тарихий этногенез даври, турмуш тарзи, иқтисодий ишлаб чиқариш усули, диний эътиқодлари, маданияти, бошқа халкларнинг бевосита таъсири туфайли шаклланган дунёқараши, иқтисодий, сиёсий-ижтимоий ва маданий-маънавий сохаларда фаоллик даражаси.

А Д А Б И Ё Т Л А Р :

1. Каримов И.А.Истиқлол ва маънавият.Т."Ўзбекистон",1994.
2. Каримов И.А.Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар. Т., "Ўзбекистон", 1996. I-жилд.
3. Авлоний. Усон миллат, Т., "Шарқ", 1993.
4. Алиев А. Махмудхўжа Бехбудий, Т. "Ёзувчи",1994.
5. Баёний Ю.Шажараси Хоразмшохий. Т. "Камалак",1991,175-266 бетлар.
6. Зиёев Х.Туркистонда Россия тажаввузи ва хукмронлигига қарши кураши. Т. "Шарқ", 1998.
7. Каримов Ш.Шамсутдинов, Р.Туркистон Русия босқини даврида. Андижон. "Мерос", 1995.
8. Содиқов М.Эрксевар, хурриятпарвар эл ворисларимиз. Т.: "Камалак", 1992. 20-30 бетлар.
9. Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи Эшон фожеаси. Т.: "Чўлпон",1992.
10. Хасаний М.Туркистон босқини. Т., "Нур",1992.
11. Хўжаев Ф.Танланган асарлар. Т. "Фан", 1976, I-жилд, 82-101 бетлар.
12. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспарали. Т. 1992.
13. Ўзбегим. "Ватан" серияси. Т. 1992.142-180 бетлар.
14. Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. Т., "Ғофир Ғулом", 1993.
15. Ватан туйғуси. Т. "Ўзбекистон", 1996.
16. А.Эркинов. Дукчи Эшон ва 1898 йил Андижон қўзғолони-давр шоирлари баҳосида. Ўзбекистон тарихи журнали. 2004 йил №2.

12-Мавзу: Туркистонда мустабид Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва унга қарши қуролли харакатлар. (2 соат)
1.Россияда 1917 йил феврал буржуа-демократик инқилоби, унинг Туркицонга та’сири.
2.Октябр тўнтариши. Туркицонда советлар ҳокимиятининг ўрнатилиши, унинг шовиницик сиёсати.
3.Туркицон (Қўқон) мухторияти.
4.Туркистонда совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатлар: моҳияти, ҳаракатлантирувчи кучлари, босқичлари, ё`лбошчилари.
5.Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият.

1.Россияда 1917 йил феврал буржуа-демократик инқилоби, унинг Туркистонга та’сири.

1917 йил 27 февралда Россиядаги феврал буржуа-демократик инқилоби ғалабаси туфайли подшо Николай II тахтдан ағдарилиб, ҳокимият тепасига рус буржуазияси чиқди ва улар муваққат (вақтли) хукумат туздилар.

Петроградда бўлиб ўтган ҳодисаларлар таъсири остида Туркистонда янги ҳокимият тузилмаларини барпо қилиш юзасидан кучли жараён бошланди. Большевиклар таъсирида ҳамма шаҳар ва ишчилар мавзеларида ишчи ва солдат депутатлари Советлари тузила бошлади. Улар инқилобий демократия орзусини юзага чиқаришга вакил этилган ва муваққат ҳукумат маҳаллий муассасаларининг хатти-ҳаракатлари устидан назорат олиб бориш ҳуқуқини даъво қиладиган қуролланган халқ органлари тариқасида ташкил топиб борди. Бу советлар хайъатига асосан оврупалик аҳоли вакиллари кирди.

Ўлканинг мусулмон аҳолиси ҳам фаол сиёсий кураш жабкасига тортилди. 1917 йилнинг март апрель ойлари ўлканинг сиёсий уйғонишида бурилиш даври бўлди. Пайдо бўлиб келаётган миллий демократик кучларнинг етакчиси жадидлар бўлиб қолди, улар ўзларининг аввалги бутун фаолиятлари билан шу вазифага тайёрланган эдилар. Улар демократик инқилобга ва у эълон қилган тамойилларга катта умид боғлаб, унинг ғоялари ва шиорларини амалга оширишга фаоллик билан киришдилар. Шу ойларда улар халқ онги шуурида жипслашиш, миллий бирликни мустаҳкамлаш эхтиёжини уйғотиш бобида муҳим қадамлар қўйишга эришдилар.

Феврал воқеаларидан кейин сиёсий ташкилотлар фаолиятида ҳам ўзгаришлар содир бўла бошлади. **"Шўрои Исломия"**, **"Уламо"** ва **"Алаш Ўрда"** сингари янги фирқалар ташкил топди.

Халқ ўз бахти-саодати учун кураш байроғи остида турли ташкилотларни вужудга келтира бошлади.Самарқандда **"Мусулмонлар клуби"**,

"Мирважул-Ислом", Қўқонда **"Мусулмон меҳнаткашлари иттифоқи"**, Каттақўрғонда **"Равнақ-ул ислом"**, Хўжандда **"Муайин ат-толибин"** каби ташкилотлар тузилди.

Тараққийпарвар зиёлилар томонидан ташкил қилинган **"Турон"** жамияти ташаббуси билан 1917 йил март ойида вужудга келган йирик миллий ташкилотлардан бири-**"Шўрои Исломия"** эди. Ташқилот нега бундай ном олди? 1917 йилда Советлар (шўролар) ташкил қилиш-ғояси кенг таркалган эди. Жойларда **"Ҳамма ҳокимият Советларга"** деган шиор остида намойишлар ўтказила бошланди. Одамлар **"Энди халқ Советлар орқали ўз тақдири ва келажагини ҳал эта олади"**, деб уйлай бошлади. Ташқилотнинг 1917 йил 14 мартдаги йиғилишда шундай таклиф киритилди: **"Нега рус ишчи ва аскарларида ўз шўролари Совет маъносида бор, биз мусулмонларда эса хеч қандай шўро йўқ. Келинг биз ҳам бугунги мажлисда ташкилотимиз номини "Мусулмонлар шўроси" ёки чиройли қилиб айтганда "Шўрои Исломия"** деб айтайлик. Шундай қилиб, Тошкент шаҳрининг маҳаллий аҳолиси ўзи сайланган ва унга ишонч билдирган миллий ташкилотга эга бўлди.

15 мартда Мунаввар қори ҳовлисида I идора мажлиси бўлиб ўтди, унда доимий раис, котиб, саркотиб, хазинадор ва уларга муовин сайланди. Раисликка Абулвохид қори Абдурауф қори ўғли, муовинликка Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, саркотибликка Катта хўжа Бобохўжа ўғли, хазинадорликка мулла Ризо Охун Йўлдош хўжа ўғли, муовинликка Абдусамин қори Хидаётбой ўғли сайланди. "Шўрои Исломия" ташкилоти ўз олдига қўйган асосий мақсад ва вазифаларни муваққат қонуннинг қуйидаги бандларида билдирган:

1. Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонага мувофиқ ислоҳот фикри тарқатмоқ.

2. Бутун Туркистон мусулмонларини бир фикр ва бир маслакка келтурмоққа тадбир ва ҳаракатларқилмоқ.

3. Мамлакатларнинг усул идоралари ҳақида маълумот йиғиб, Таъсис мажлисига ҳозирланмоқ.

4. Туркистоннинг ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва овулларида митинглар ясаб, сиёсий, илмий ва ижтимоий хутбалар ўқитмоқ.

5. Эски маъмурларни ўриндан қолдириб, ўрнига янги маъмурлар қўймоқ йўлларини халққа кўрсатмоқ.

6. Туркистондаги турли миллатлар орасида бўлган ва бўладурғон ихтилоф ва шубҳаларни битириб, бир-бирларига яқинлаштириб, бирлаштирмоқ учун тадбир ва ҳаракатда бўлмоқ.

7. Турли миллат ва фирқаларнинг комитетлари ила алоқада бўлиб, ўз вакиллари воситаси ила мусулмон эхтиёжларини ул комитетларга билдирмоқ ва лозим топганда улардан ёрдам сўрамоқ.

Апрел ойининг бошларида ўлканинг бошқа шаҳарларида ҳам «Шурои Исломия» ташкилотлари барпо этилди. Уларнинг асосий вазифаси-келажакда Туркистон автоном (мустақил) жумҳуриятини барпо этиш эди.

«Шурои Исломия» ташкилоти **"Нажот"**, **«Шурои Ислом»**, **"Кенгаш"**, **"Хуррият"**, **"Эл байроғи"** ва **"Равнақул ислом"** сингари нашрларида ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳамда қарорларини кенг омма орасида ташвиқ этди.

Бу ташкилот Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жуда катта роль ўйнади. Унинг вакиллари Москва ва Қозонда бўлиб ўтган Умумрусия мусулмонлари қурултойида қатнашди. Туркистон шаҳарлари Думасига аъзо бўлиб кирди, Таъсис мажлисида тасдиқдан ўтказиш учун ўлкани идора этиш усули қонун лойиҳасини тайёрлашда фаол қатнашди, ҳар хил хайрия ишларида фаол бўлди. Мактаб ва мадрасани ислоҳ қилиш йўлларини белгилаб берди.

Демак, "Шурои Исломия" аъзолари бўлмиш туркистонлик миллий демократик рухдаги тараққийпарвар зиёлиларимиз Россияда 1917 йил феврал инқилобидан сўнг авж олган умумдемократик ҳаракатда мустақил Туркистон учун курашди. Тараққийпарвар ислоҳотчилар матбуот ва митингларда Туркистондаги ижтимоий тенгсизлик, меҳнаткаш омманинг оғир аҳволи ҳақида куйинчаклик билан сўзлаб, унинг ижтимоий сабаблари, илдизларини англашга ва халққа тушунтиришга ҳаракат қилишди.

Феврал воқеаларидан кейин Туркистонда руҳонийлар орасида ҳам уйғониш содир бўлди. Улар ҳам умуммусулмон бирлиги ғоясига таяниб, 1917 йилнинг апрел ойи бошларида "Шурои Исломия"га қўшилиб, ташкилот тарафидан уюштирилган тадбирларда қатнашдилар. Бироқ шу йилнинг ёзида жадидлар (янги ислоҳотлар тарафдорлари) ва қадимлар (эскилик тарафдорлари) орасидаги муносабат кескинлашди, натижада қадимлар "Уламо" жамиятини тузиб, Туркистонда феодал тузумни тиклаш ва уни шариат асосида бошқариш вазифасини ўз олдига мақсад қилиб қўйдилар.

Кадетликдан юз ўгирган Қозоқ Букейхон ўғли раҳбарлигида "Алаш Ўрда" номли миллий партия ҳам вужудга келди. Эсерлар ғоясига эргашиб юрган кўпчилик намояндалар эсерларда кўчайиб бораётган шовинизмни кўриб, улардан юз ўгирадилар ва "миллий социалист фирқаси"ни тузишга бел боғлайдилар. Лекин кўпчилик синфий эмас, МИЛЛИЙ-ҒОЯ атрофида бирлашиш талаби билан чиқаётган эди. Туркистонда худди шундай ғоя Мунаввар қори[1], Авлоний, Тавалло, Низомиддин Хужаев[2] кабилар—номи билан боғлиқ "Турон" жамиятида ўз ифодасини топган эди. Бироқ март-апрелда Н. Хужаев уни бироз демократлаштирди. Бироздан сўнг "Турон" "Турк федералист" фиркасига айланди ва унинг дастури эълон қилинди.

---

[1] Мунаввар =ори Абдурашидхонов Тошкетдаги жадидларнинг етакчиси. Янги мактаблар очиб, улар учун дарсликлар ёзган. Қрта Осиё дорулфунунинг ташкилотчиларидан бири. Туркистонда большевизмга =арши, миллий муста=иллик учун курашиб «Миллий иттиход» партиясини тузган. 1926 йилда қз партиясини тугатиб, советхокимиятига хизмат =илди, маърифатпарварликни давом эттирди. 1929 йилда «Миллий иттиход» партияси устидан бқлган суд якунида отиб ташланган.

[2] Низомиддин Хқжаев 1885 йилда Тошкентда ишчи оиласида ту\илди. 1914 йили у ин=илобий щаракатдаги иштироки учун босмахонадан ишдан бқшатилди. 1918 йилда комунистик партия сафига =абул =илинди. У эски шащар Совети ижроия =қмитаси лавозимида щам ишлаган. 1919 йил сентябрида І-Фар\она область революцион =қмитаси раиси щам =илиб тайинланди. 1931 йили Қрта Осиё Давлат университетини тугатиб, Қзбекистон Давлат плани Президиумининг аъзоси бқлиб ишлади.

1917 йилнинг 7-15 апрел кунлари ишчи ва солдат депутатлари советларининг I Туркистон ўлка съезди бўлиб ўтди. Ундаги жами 263 делегатнинг деярлик барчаси оврупаликлар вакиллари эди. Ўлка ҳокимияти тўғрисидаги масала муҳокамасида бир қанча делегатлар мусулмонларнинг ягона ҳокимият барпо этиш тўғрисидаги истакларини ҳисобга олишни талаб этди. Съезд демократик республика тузишни ёқлаб чиқди-ю, лекин Туркистон халқлари учун ўлкага мухторият бериш, миллий тенгсизликни тугатиш сингари масалаларга ўз муносабатини билдирмади. Бу масалалар 9-16 апрелда бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталари съездида ҳам кўрилди. Унинг 171 делегатидан 99 таси оврупалик эди. Унда делегатлар марказлаштирилган республикага қарши чиққан бўлсалар ҳам, лекин мухторият фақат маданий ва сиёсий етук халқларга берилиши мумкин деб ҳисоблади. Айрим делегатлар эса мухторият миллий бўлмай, балки ҳудудий бўлиши керак деб ҳисоблар эдилар. Съезд резолюциясида ҳам ҳудудий мухторият ёқлаб чиқилди.

Мана шу икки съездда ҳам ўлка халқларини менсимай, уларга ишончсизлик билдирдилар.

Ана шундай бир вазиятда 1917 йил 16 апрел куни Тошкентда бутун Туркистон мусулмонларининг I қурултойи бўлиб ўтди. Съездга ўлканинг барча туб халқларидан вакил бўлиб келган 150 нафар делегат ҳозир бўлди. Съезд муваққат ҳукумат ва унинг дастурини тан олди ва Россияда Федератив демократик республика таъсис этиб, барча халқларга, жумладан Туркистон халқларига ҳам миллий мухторият бериш ғоясини якдиллик билан қўллаб-қувватлади. Съезд марказий раҳбар орган-Туркистон ўлкаси мусулмонлари Советини тузди: Унинг биринчи мажлисида раис, риёсат аъзолари М. Чукаев (раис), Аҳмад Заки Валидий, Мунаввар Қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдулла Хўжаев ва бошқалар сайланди. Шу тариқа Туркистон халқларини жипслаштириш борасида яна бир муҳим қадам қўйилди.

Ўлкада мусулмон меҳнаткашлари шўролари тузила бошланди. 1917 йил 14 майда Тошкентда маҳаллий ишчиларнинг мажлисида мусулмон меҳнаткашлари, ишчилари депутатлари Советининг низоми лойиҳаси тасдиқланди. 15 июлдаги йиғилишда 32 кишидан иборат Тошкент шаҳар мусулмон ишчи вакиллари шўроси сайланди.

Андижон, Қўқон, Самарқандда ҳам бундай шўролар тузилди, улар хайъатига асосан маҳаллий халқлар вакиллари сайланди.

1917 йил ёзида Тошкентнинг эски шаҳарида 12 та касаба шўроси тузилди. Унга Султон хўжа Қосимхўжаев раис бўлди. 1917 йил август бошларида Андижон шаҳрида мусулмон ҳунар аҳлининг "Саноий ул-Ислом" шўроси тузилди. Унга 1500 киши аъзо бўлиб кирди. (" ҳуррият", 1917, 28-сон, 7 август).

Тошкентда **"Хуршид"**, **"Садойи Туркистон"**, **"Турон"**, **"Турк эли"**, **"Нажот"**, **"Кенгаш"**, **"Шурои Ислом"**, Самарқанда **"Ойна"**, **"Хуррият"**, Бухорода **"Турон"**, **"Бухорои шариф"**, Қўқонда **"Садоий Фарғона"**, **"Тирик сўз"** рўзномалари, **"Хуррият"** журнали, Фарғонада **"Фарғона**

нидоси" рўзномаси чиқа бошлади. Уларда халқни сиёсий фаол бўлишга чорланди.

Сентябр ойларига келиб ўлкада вазият ўзгара бошлади. Болшевиклар кўтарган **"Бутун ҳокимият советларга"** деган шиорга муносабат ҳам бир хил эмас эди. Ўлка мусулмон аҳолисининг ваколатли органлари бу шиорга қатъиян салбий нуқтаи назарда туриб олди. "Шурои Ислом" ташаббуси билан сентябрда чақирилган ўлка мусулмонлари II съезди ҳокимиятни солдат, ишчи ва деҳқонлар советларига беришга қарши чиқди. Бироқ сеъзднинг бу қарори хеч кимнинг қулоғига кирмади. Большевиклар таъсири билан ўлка Советлари бутун ҳокимиятни Советларга бериш ҳақида қарор қабул қилди.

Ўлкадаги миллий ҳаракат ўз ривожининг янги даврига кирди. "Шурои Исломия" ташаббуси билан 17-20 сентябрда Тошкентда Туркистонлик ва Қозоқ мусулмонларининг съезди ўтказилди. Унда "Шурои Ислом", "Турон", « Шурои Уламо» ва бошқаларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон ва Қозоғистон учун умумий бўлган " иттифоқи муслимин" деган сиёсий партия тузишга қарор қилинди. Съезд ишида Туркистон ўлкасининг бўлажак сиёсий тузуми тўғрисидаги масала асосий масала бўлди. Қабул қилинган қарорда демократик Россия республикаси таркибида ҳудудий мухтор федерация тузиш ғояси илгари сурилди. Съезд мухториятга "Туркистон Федератив Республикаси" деган номни қўйиб, 11 парламент республикаси асосида тузилажак бўлғуси давлат тузимининг бош тамойиллари ва меъёрларини белгилаб берди.

Туркистон мусулмонларининг биринчи сиёсий партияси-Туркистон федералчилар партияси, яъни "Турк одами марказий федералист фирқа"си ҳам мана шу сиёсий масалаларга ўз муносабатини белгилаб олди. Унинг дастурида ҳам Туркистонда миллий-ҳудудий мухторият тамойиллари негизида демократик республика тузипи ғояси чуқур асосланган эди.

Феврал воқеалари ўлкадаги жадидлар оқими фаолиятини ҳам жадаллаштирди. Масалан, Бухоро жадидлари ўртасида кескин ажралиш юз берди, «Ёш бухороликлар» партияси шаклланди (бу оқим 1908 йилда Бухоро жадидизмни ҳаракати сифатида пайдо бўлган). Улар амирнинг чекланмаган ҳукмронлигига қарши ошкора чиқа бошладилар.

Феврал инқилобидан кейин тузилган муваққат ҳукумат Бухоро амирлигига нисбатан иккиёқлама сиёсат олиб борди: бир томондан, амирни қўллаб-қувватлади, иккинчи томондан, ислоҳот ўтказиш зарурлигига шаъма қилди, бунга амир розилик берди. 1917 йил 7 апрелида Бухорода ислоҳот ўтказиш тўғрисидаги баённома ҳам эълон қилинди. Шу муносабат билан «Ёш бухороликлар» 1917 йилнинг 9 апрелида намойиш уюштирдилар. Улар "Яшасин ислоҳот", "Яшасин ҳуррият, конституция, матбуот эркинлиги ва мустақил мактаб" деган шиорлар билан амир саройига йўл олдилар. Бироқ, реакцион кучлар қатнашчиларни йўқ қилишга киришдилар. Таъқиблар натижасида «Ёш бухороликлар» янги Бухорога кўчдилар ва шу ерда уларнинг сафида ажралиш рўй берди. Ўнг ва сўл қанотлар пайдо бўлди. Ўнглар М.Мансуров бошчилигида(уларнинг кўпи савдогар доираларининг вакиллари эди) амир билан музокаралар олиб бориш йўли билан келишишни

ёқлаб чиқдилар. Аммо муваффақиятсизликдан сўнг уларнинг кўпи «Ёш бухороликлар» ташкилотидан чиқдилар.

Сўллар эса (Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Мусо Саиджонов ва бошқалар) "вилоятларда партизанларнинг чиқишларини ташкил этиш" йўли билан қуролли қўзғолон тайёрлаш имконияти бор деб ҳисоблашди. Бунда улар деҳқонлар иштирокида, Муваққат ҳукумат, Туркистон ўлка органлари ва ишчи ҳамда солдат депутатлари Советлари вакилларининг ёрдамига умид қилишарди. Бироқ, Муваққат ҳукумат, ишчи ва солдат депутатлари Советлари вакилларининг амир ҳукумати билан келишуви, деҳқонлар оммасининг пассивлиги уларни фаол курашга ўтишга имкон бермади.

Амир таъқибининг кўчайишига қарамай, ёш бухороликлар ўз фаолиятини давом эттирдилар. Улар бутун куч ғайратини икки вазифани ҳал этишга: амалий дастурни ишлаб чиқишга, ташкилотга ишчилар, ҳунармандлар, солдатлар ва айниқса деҳқонларни иложи борича кўпроқ жалб этиш мақсадида аҳоли ўртасида олиб борадиган иш усулларини аниқлаб олишга қаратдилар.

Хоразмда «Ёш Хиваликлар» ҳаракати ҳам фаоллашди (бу ҳаракат 1905 йилда Хива жадидизми базасида ижтимоий-сиёсий оқим сифатида шаклланган). Улар сиёсий партияга айланиб, хон ҳокимиятига қарши очиқ кураш йўлига ўтдилар ва инқилобий кайфиятдаги солдатлар билан алоқа ўрнатдилар. Улар 1917 йил апрелида солдатлар ёрдамида Хивада намойиш ўтказдилар. Яшасин озодлик, адолат ва тенглик яшасин қаҳрамон жангчилар, **"Йўқолсин Мусатабидлик"** шиорлари билан хон саройи томон чиқдилар.

Уларнинг талаби билан хоннинг "Баённома"си эълон қилинди. Унда мамлакатда парламент бошқаруви жорий эттилиши, парламент Олий давлат ҳокимияти сифатида умумҳалқ овоз бериш йўли билан шакллантирилиши эълон қилинди. "Баённома" эълон қилинган кунинг эртасига **«Ёш Хиваликлар»** марказий қўмитасининг мажлиси бўлди, унинг раиси қилиб Бобоохун Салимов сайланди унда мажлис депутатлари сайловини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилинди. Олис районларга шу хусусдаги мактублар юборилди, йирик шаҳарларда эса аҳоли ўртасида инқилобий ғояларни тарғиб қилиш ва сайлов ўтказиш учун ташвиқотчилар юборилди. Сайлов компанияси якунлангач мажлис барпо этилди, унга жойларда сайланган 30 депутат «Ёш Хиваликлар» ташкилотининг ҳал қилувчи овозга эга бўлган 5 вакил, партия марказий қўмитасининг қолган аъзоларига мажлис йиғилишларида маслаҳат овози билан қатнашиши ҳуқуқи берилди ва Туркманлардан 7 депутат кирди.

«Ёш Хиваликлар»нинг бўлиниб кетган ўнг қаноти уларга Ислом хўжа бошчилик қилган савдо саноат вакилларини эндигина туғулиб келаётган капиталист ва бойларни бирлаштириб, хонга қарши суиқасд ташкил қилиш билан шуғулланди. Фитнадан хабар топган хон муваққат ҳукумат Туркистон комитети вакилларининг фаол мадади билан 1917 июнда мажлисни тарқатиб юборди ва унинг раҳбарларини қамоққа олди.

Хон зулмининг кўчайиши шароитида «Ёш хиваликлар» партияси очиқ фаолият кўрсата олмай қолди. Шу сабабли унинг сўл қаноати (унга Бобохон Салимов етакчи, ҳунармандлар, деҳқонлар, ўрта ва майда савдогорлар ва аҳоли бошқа қатламлари вакиллари кирар эди) яширин ишлаш йўлига ўтди. Улар Гурлан, Манғит, Қипчоқ ва бошқа бекликларда партия бўлимлари ва ячейкаларини ташкил этишди.

2.Октябр тўнтариши. Туркицонда советлар ҳокимиятининг ўрнатилиши, унинг шовиницик сиёсати.

Петроградда 1917 йил 25 октябрда 7 ноябр большевиклар ташкил этган қуролли қўзғолон ғалаба қилди. Шу куни кечки пайт очилган Советларнинг II Съездида "Ишчи, аскар ва деҳқонларга" деган хитобнома қабул қилинди. Унда кўплаб ишчилар, аскарлар ва деҳқонларнинг мададига, Петроградда амалга оширилган қўзғолон мададига таянган ҳолда Советлар ҳокимиятни ўз қўлига олганлиги баён этилди. Самарқандлик Съезд делегатлари Д. Деҳқонов ва А. Фроловлар Петроградцан ҳамшаҳарларига берган телеграммаларида ҳокимият Советларга, ер деҳқонларга ўтгани, бутун жаҳон халқларига сулҳ тавсия этилганлигини хабар қилдилар. Хабарлар Туркистондаги аҳволга муҳим туртки бўлди.

Тошкентда ҳам 28 октябрда қўзғолон бошланди. Қўзғолон марказлари темир йўл устахоналарида жойлашган бўлиб, большевик В.С.Ляпин раҳбарлигида инқилобий қўмита тузилган эди. Қўзголончиларга генерал Коровиченконинг 2000 кишилик яхши қуролланган қўшинлари қарши турарди. Бу қўшинлар дастлабки вақтдаёқ Тошкент Совети мажлис қилаётган озодлик уйини, темир йўл устахоналарини ўраб олди. 30 октябрга келиб қамалдагиларга Красновордск, Самарқанд, Қизил Ўрдада ва бошқа шаҳарларда Тошкент совети чақириғига кўра қўшимча кучлар ёрдамга келди. Турли сабаблар билан Туркистонга келиб қолган венгерлар, чехлар, серблар ҳам уларга кўмаклашдилар.

31 октябрь куни қўзғолончилар шаҳар марказини, бош почтахонани, банкни эгалладилар. 1 ноябрдаги шидатли жанглар натижасида ҳарбий қаъла ишғол қилинди. Коровиченко эса хибсга олинди. Тўрт кунлик қуролли қўзғолон Тошкентда Совет ҳокимияти ўрнатилиши билан якунланди.

Туркистон ўлкасининг бошқа шаҳарларида ҳам ҳокимият бирин-кетин большевиклашган Советлар қўлига ўта бошлади.

1917 йилнинг 2 ноябрида Тошкентда бутун ўлка демократик кучларининг қўшма мажлиси бўлиб, унда ҳокимият масаласи мухокама қилинди. Бироқ, унга ўлка шўроси, Тошкент шўроси ижрокуми, мусулмон вакиллари ўлка шўроси, қирғиз вакиллари ўлка шўроси фақат маслаҳат овози билан катнашишга рухсат олди, ҳолос.

Бундан норози бўлган маҳаллий халқлар шўролари 5 ноябрда ўз Съездларига йиғилдилар ва чақирилмоқчи бўлган ишчи, аскар ва деҳқон шўроларнинг III Съездига ҳал қилувчи овоз билан қатнашмоқчи эканликларини билдирдилар.

Туркистон ишчи, аскар ва деҳқон шўроларининг 15-22 ноябрда бўлиб ўтган III ўлка Съезди маҳаллий халқлар шўроларининг қонуний талабларини инобатга олмади. Съезда биринчи «Совет хукумати халқ комисарлари совети» тузилди. У 15 кишидан иборат бўлиб Ф.И.Колесов раис, А.Казаков озиқ-овқат халқ нозири, В.Н. Завежиский, адлия нозири П.Г.Полтарацский меҳнат нозири Н.Я. Успенский махсус топшириқлар бўйича нозирлар этиб сайланган эди. Хукумат таркибига маҳаллий халқлар вакилларидан ҳеч ким киритилмади. Уч киши: Колесов, Полтарацкий, Казаковлар большевик, қолганлари эса эсер ва меньшевиклар, рус помешчиклари вакиллари эди.

Шу тариқа ўлкада тузилган янги хукумат махаллий шароитни ва махаллий халқлар талабини инобатга олмади.

Оқтябр тўнтариши, унинг Туркистонга кўчирилиши алланечук тасодиф, нохуш ҳодиса, жамият ва ватан олдидаги жиноий воқеа сифатида ҳам баҳоланди. Бу бахс хатто узоқ Туркистондаги рус рўзномаларида ҳам ўз аксини топди.

Хатто, ёзувчи А. Горький ҳам октябр тўнтаришига ўзининг салбий муносабатини билдирган эди. Унинг «Новая жизнь» газетасида қилинган «Демократияга» деб аталувчи мурожатида октябрь тўнтариши Россия шароитида ноқонуний экан, Ўрта Осиё, Туркистон шароитида эса ўн карра, юз карра ортиқроқ ноқонуний бўлган ва зўрлик йўли билан бевақт амалга оширилганлиги таъкидланган эди. Бу тўнтариш туфайли минглаб, милионлаб аждодларимиз гунохсиз қирилиб кетдилар ва ўз қадрдон ва жонажон она юртини ташлаб, хорижий мамлакатларга бошпана излаб, изтироб билан кетишга мажбур бўлдилар. Бундай тўнтариш билан бошқача жамият қуришга Россиянинг ўзи ҳам тайёр эмас эди. Тезда Россияда бошланган фуқаролар уруши бунинг исботидир. Большевиклар тўнтариши ва уларнинг ёлғон ваъдаларини амалга оширилиши Туркистон учун янада мураккаб эди.

Туркистон ижтимоий иқтисодий ҳолатдан ниҳоятда қолоқ, кам тараққий этган бир ўлка эди. Бу ерда феодал ижтимоий иқтисодий ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмрон мавқега эга эди. Капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари эндигина шаклланаётган эди. Туркистон ўлкасида эндигина баъзи бир кичик-кичик саноат корхоналари, пахта тозалаш корхоналари темирчилик устахоналари каби вужудга келаётган эди ҳолос. Шу боисдан, бу ўлкада большевиклар инқилобни амалга оширишда асосий куч бўлган йўқсиллар-пролетариат синфининг ўзи ҳали синф сифатида шаклланиб улгурмаган эди. 1913 йилда Туркистондаги жами 6 миллион аҳолининг фақат бир фоизидан камроғини ишчилар ташкил этар эди, холос. Туркистонга Совет тузуми зўрлик йўли билан киритилди. Бу тузумни маҳаллий миллат вакиллари қўллаб қувватладилар.

Хуллас, Совет тузуми Туркистон ўлкасининг обектив тараққиёт қонунларига зид ҳолда, ўлкага четдан Россиядан келган бир гуруҳ шахслар томонидан зўрлик билан амалга оширилди, яъни зўрлик йўли билан экспорт қилинди. Маҳаллий халқ уни қабул қилмади.

Ҳокимиятнинг янги органига туб аҳоли вакиллари киритилмади. Янги ҳукумат ишчи, солдат ва деҳқонлар ҳокимиятига туб аҳолининг муносабати бутунлай номаълум бўлгани учун ҳам, туб аҳоли орасида пролетар синфий ташкилотлар бўлмагани учун ҳам ўлканинг олий инқилобий ҳокимиятига ҳозирги вақт мусулмонларини жалб қилиш маъқул эмас, деб даъво қилди. Туркистон ўлка халқ комиссарлари Советининг биринчи ҳайатини тузишда айнан ана шу принцип амалга оширилди. Туркистон большевиклари раҳбарларининг пролетар инқилобининг моҳияти ва вазифаларини тор синфий нуқтаи назаридан туриб тушиниши, инқилобий янги ҳокимият раҳбариятида аҳолининг пролетар қатламларигина бош ўринда туриши керак деб эътироф этиши маҳаллий, асосан пролетар бўлмаган мусулмон оқимининг ўлкани бошқаришида иштирок этишдан амалда четда қолиб кетишга олиб келди. Ўлкадаги янги ҳокимият ўз моҳиятига кўра большевиклар ваъда қилгандек «меҳнаткашлар ҳокимияти» бўлмай балки **«меҳнаткашлар учун ҳокимият»** бўлиб қолди.

3.Туркистон (Қўқон) мухторияти

Большевиклар бошчилигидаги шўроларнинг бундай шовинистик сиёсати ўлка халқининг улар етакчиларининг норозилигига сабаб бўлди. Шу сабабли мухторият учун кураш октябрь тўнтаришидан сўнг мусулмон шўролари ва фирқаларнинг бош вазифасига айланди. Уларнинг бу курашига большевиклар раҳбарининг барча мусулмон аҳолисига тенглик, озодлик, ўз тақдирини ўзи белгилаш, ажралиб чиқиш ҳуқуқлари берилганлиги ҳақидаги мурожаати ҳам туртки бўлди. 1917 йил 27 ноябрда Қўқон шаҳрида "Шурои Исломия","Уламо", ва "Алаш Ўрда" партиялари халқ оммасининг истакларини ифода этиб, IV ўлка мусулмонлари фавқулотда Съездига тўпландилар. Съездда Фарғона, Сирдарё, Самарқанд, Бухоро ва Каспий орти вилоятларидан икки юздан ортиқ делегатлар қатнашди. Шунингдек, яхудий ташкилотлардан вакиллар ҳам бор эди. Съездда Маҳмуд хўжа Бехбудий Съезд хайъатига номусулмон вакилларини ҳам киритишни таклиф этди. Съезд делегатларидан бири бу масалага тўхталиб: "Хайъатга сайлов вилоятлар ва алоҳида диний ҳамда миллий гуруҳлар бўйича эмас, балки билимдон зукко ва ишбилармонлигига кўра ўтказилиши керак", -деган эди.

Съездда Туркистон автоном ҳукумати "Туркистон мухторияти" тузилиб, Алаш Ўрда раҳбари Муҳаммаджон Тинишпоев унга бошлиқ қилиб сайланди. Бироқ кўп ўтмай ҳукумат раислигига "Шўрои Исломия" раҳбари партиясининг Мустафо Чўқаев тайинланди. Ҳукумат таркибига 54 киши киритилиб, Ислом Шоаҳмад ўғли молия нозири, Маҳмуд ўғли адлия нозири, Потяляхов озиқ-овқат нозири, Мустафо Чўқаев айни бир вақтда ташқи ишлар нозири, Убайдулла хўжа ҳарбий назир этиб сайланди. Полковник М.Чанишев бош қўмондон, Саидносир Миржалил эса хазиначи лавозимини эгаллади.

Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, Туркистон мухторияти бошқарув кенгашида 54 ўриндан 18, яъни учдан бир ўрин ўлкадаги оврупалик миллатлар ташкилотларга ажратилди.Шу тарзда мухторият аъзолари демократик ва умумманфаат асосида сайланган эди. "Туркистон

мухторияти"нинг тузилиши ва унинг атрофига большевикларнинг зўравонлигидан норози бўлган рус оқ гвардиячиларининг, рус капиталистларининг ва бошқа оппозиция кучларининг бирлашиши бежиз бўлмаган, албатта. Туркистон мухторияти қўл остида ҳарбий куч ва маблағ бўлмаслиги орқасида ҳар жиҳатдан яхши уюштирилган ва қуролланган Қизил Армияга бас келишининг хеч иложи йўқ эди. Шу боисдан мухторият раҳбарияти рус оқ гвардиячилари ва капиталистлари ҳамда хорижий мамлакатлар кўмагида мақсадга эришиш мумкинлигини яхши англаган эди. Улар ўзларининг қийин аҳволини ҳисобга олган ҳолда бўлажак барпо этиладиган Россия давлатининг таркибида Туркистон мухториятини ташкил этишни режалаштирганлар. Бу ўша вақтдаги шароитда жуда тўғри қилинган иш эди.

Мухторият ҳукумати сиртдан қараганда мухторият шаклида ягона Туркистон давлатини тузишни мўлжаллаган эди. Лекин амалда мустақилликни таъминлаш асосий мақсад қилиб қўйилган. Бу ҳақда Мухторият ҳукуматининг халқ оммасига йўлланган мурожаати гувохлик беради. Бу Туркистоннинг барча фуқаролари мусулмон, рус, яхудий, ишчи, аскар, деҳқонларга қаратилган чақириқда бундай дейилган эди: "Ўлкада яшовчи барча қабила ва халқлар, шаҳар ва земства кенгашлари, сиёсий, жамоат, касаба ташкилотлари ва уюшмалар, барча давлат, жамоат хусусий масалаларини Туркистон халқ ҳокимияти атрофлича жипслашишга ва унга юкланган оғир вазифаларни хаётга тадбиқ қилмоқ учун етарли ёрдам беришга чақирди. Шундай вақт келдики, энди кишанлардан қутилган Туркистон ўз ерининг эгаси бўлади ва ўз тарихини ўзи яратади. Олдимизда турган вазифаларнинг жиддийлиги ва улуғворлигини англаб, ишимизнинг ҳақлигига чуқур ишонган ҳолда биз бу меҳнатларимизга оллоҳнинг раҳмати ёйилишини тилаймиз ва ишга киришамиз. Кўриниб турибдики, Мухторият ҳукумати миллат ва диний этиқодидан қатий назар ўлкадаги барча мазлум халқларни демократик асосда мустақилликка эришишига даъват этган. Туркистон мухориятини ўлка аҳли тўла ёқлади. Бу ҳақда 1917 йил декабрида Тошкентда икки маротаба ўтказилган умумҳалқ йиғинда Мунаввар Қори, Мулла Одил Муфти, Сайд Ғанихон, Шерали Лапин, Пирмуҳаммад Аълам нутқ сўзладилар. Шунингдек, ўзбек ишчилари, касб ҳунармандларидан 15 киши сўзга чиқди. Бу ерда 13 декабрда Хайит кунида катта намойиш ўтказишга келишди. Шу куни қизил аскарлар халқ намойишини ўққа тутдилар. Бир неча киши камоққа олинди. Ўша йилнинг 26 декабрида Қўқонда мусулмон ишчи ва аскар вакилларининг I фавқулотда съездида "Қўқон (Туркистон) мухторияти"ни ёқловчи қарор қабул қилинди.

Хуллас, Туркистон мухториятининг тарафдорлари кундан-кунга кўчайиб борди. Ўлканинг Совет органлари эса мухтор Туркистон муваққат ҳукуматини тан олмасликларини биринчи кунларидаёқ маълум қилди. Улар бу ҳукуматни "Туркистонннинг бир тўда бойлари ва руҳонийлари" манфаатларини ифода қилувчи акси инқилобий, буржуа инқилоби деб баҳоладилар. Мухтор ҳукумат тарафида бўлганлар жазолана бошланди.

Тошкент шаҳар думаси тарқатилди. "Туркистанский вестник" газетаси ёпилди. Самарқанд "Шурои Ислом" ташкилотининг фаолияти тақиқланди.

Ҳалқнинг аксарият қисмининг мухториятни қўллаб-қувватлаши, шўро ҳукуматининг мухтор ҳукуматга қарши тарғиботлари, айниқса 1918 йил январида бўлиб ўтган ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советлари IV ўлка съезди қарорлари икки ҳукумат муҳолифлигини янада кескинлаштирди.

Бунинг устига мухтор ҳукумат ичида ҳам зиддиятлар вужудга кела бошлади. "Шўрои Исломия" билан "Уламо" ўртасидаги аввалги қарама-қаршиликлар яна қалқиб сиртга чиқди. Улар мухториятнинг асл моҳиятини ва уни қўлга киритишнинг усул амалларини ҳар-хил тушунар эдилар.

13 декабрда Тошкентда шўролар ҳукумати томонидан бегуноҳ одамларнинг қонини тўкилишидан норози бўлган "Уламо"чилар 1918 йил 5 январдаги митингда мухтор ҳукуматга норозилик билдирдилар. Бу норозилик мухтор ҳукумат раҳбарияти алмашувига ҳам сабаб бўлди. М. Тинишпоев ўрнига М. Чукаев бош вазир этиб тайинланди. Моддий таъминот, ҳаражатлар сарфи ошиб бораверди. 1918 йил январига келиб, Қўқоннинг ўзида ҳам вазият кескинлашди. Қўқон Совети қўлида бўлган янги шаҳар билан Мухтор ҳукумат қўлидаги эски шаҳар ўртасидаги қарама-қаршилик ҳам янада авж ола бошлади. Мана шундай икки томоннинг бир-бирига душманлиги ошиб турган бир вазиятда 1918 йил 30 январ куни номаълум кишилар телефон станцияси ва Қўқон Совети биносига ҳужум уюштирдилар. Айнан шу ҳаракат кейинги фожиали воқеаларга сабаб бўлди. Фавқулодда ҳолат жорий этилди. Қўқон Совети мухтор ҳукуматга айбдорларни тутиб бериш, қўлга олинганларни 3 соат ичида озод қилиш ҳақида ультиматум топширди. Ялпи сафарбарлик эълон қилиниб, Тошкент ва бошқа шаҳарлардан мадад сўралди. 31 январга ўтар кечаси Скобелевдан К. Осипов отрядининг келиши билан зўрайиб қолган Қўқон Совети қуролли кучлари эрталабдан эски шаҳарни пулемётдан ўққа тута бошлади. Ўз навбатида қарши томондан ҳам ўт очиш бошланди. Ревком К. Осиповга муваққат ҳукуматни камоққа олиш ва уларни артилериядан ўққа тутишга рухсат берди. Шаҳарнинг Мухтор ҳукумат жойлашган қисмида ёнғин бошланди, ўғирликлар авж олди. Ғазабланган халқ ҳам қўлига нима тушса, қуролланиб ҳукумат ҳарбий қисмлари билан кўча жангларига кириб кетдилар. Бироқ бу уринишлар бехуда кетди. Омон қолиб ночор қолган аҳоли саросима ичида шаҳардан қочиб яқин атрофдаги қишлоқларга яширинди.

Муваққат ҳукумат милицияси бошлиғи Эргаш ва унинг тарафдорлари ҳокимият тўнтариши ясади. М. Чукаев маҳамаси ағарилди. Ҳарбий кенгаш раиси М. Чанишев ва унинг энг яқин сафдошлари рус офицерлари камоққа олинди. Чукаев ҳукуматининг демократик қнотини ташкил этувчи бошқа аъзолар Эргашдан яшириниб Қўқонни ташлаб чиқиб кетдилар. Фақат ички миллий кучларга таянувчи Туркистон мустақиллиги учун охиригача курашга жазм қилганларгина қолди, холос.

1918 йил 5 февралдан 6 февралга ўтар кечаси Туркистон халқ комиссарлар Совети томонидан ўлка ҳарбий комиссари Е.О. Перфильев бошчилигида иккинчи эталон ҳарбий қисмлар Қўқонга келиб, 6 февралда

улар эски шаҳарга бостириб кирдилар. Мухторият қўшинлари ваҳимага тушиб тинч аҳоли билан шаҳарни ташлаб чиқа бошлади. Бу ҳаракат натижасида эски шаҳарнинг учдан бир қисми яксон бўлди. Аҳоли ўртасида кўп қурбонлар бўлди. Ўша даврдаги "улуғ Туркистон" газетасида ёзилишича "Қўқон ўликлар шаҳри"га айлантирилди. Музокаралар бошланиб, 9 (22) феврал куни "Тинчлик шартнома"си имзоланди. Ўққа тутилган, таланган, тахқир қилинган аҳоли Совет ҳокимиятини тан олишга мажбур этилди.

Мухториятчиларнинг Совет ҳокимияти томонидан тор-мор этилиши тарихда "Қўқон фожиаси" деб ном олди. "Туркистон мухторияти"нинг ўзи эса ўлка халқлари озодлик ҳаракатининг қудратли, ҳақиқат рамзига, эркинлик ва мустақиллик учун кураш рамзига айланди.

4.Туркистонда совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатлар: моҳияти, ҳаракатлантирувчи кучлари, босқичлари, йўлбошчилари.

Ўлкамизда октябр тўнтаришидан кейин юз берган маҳаллий халқларнинг миллий озодлик ва эрк учун олиб борган курашларнинг шўролар даври адабиётларида 1918-1920 йилларда мамлакатда бўлиб ўтган фуқаролар урушининг бир қисми деб баҳоланди ва у "Босмачилик ҳаракати" деб номланди.

Улар таъкидлаганларидек, бу ҳаракат қатнашчилари талончилар, каллакесарлар эмас эди. Улар ўз халқининг миллий давлат Туркистон мухтор ҳукуматини ҳимоя қилган, ўз мустақиллиги ва озодлиги учун ўлкадаги жовинистик сиёсатга қарши шўролар ҳукумати ва истибдодига қарши кураш олиб борган миллий қаҳрамонлар эдилар.

"Қўқон мухторияти" тор-мор этилгандан сўнг Туркистонда ижтимоий сиёсий вазият ниҳоят даражада кескинлашди. Иқтисодий танглик,озиқ-овқат танқислиги сиёсий танглик билан янада чуқурлашди. 1918 йилнинг баҳорида Фарғона водийсининг қишлоқларида Туркистонликлар отрядларининг қизил армия қўшинлари билан қуролли тўқнашувлар бошланди. Бу истиқлолчилар ҳаракатининг бошланиши эди. Бу ҳаракатнинг бошланиши қуйидаги сабаблар туфайли эди:

1. "Қўқон мухторияти"нинг тор-мор этилиши ва маҳаллий аҳолига қарши шафқатсиз жазъо чораларини авж олдирилиши.

2. Халқ ўртасида зўрлик билан "Социялистик" сиёсатни амалга ошириш натижасида масжид ва мадрасаларнинг ёпиб қўйилиши.

3. Озиқ-овқат тақсимотини зўрлик билан жорий этиб, эркин савдони тақиқлаб қўйилиши.

4. Марғилонда Совет ҳокимияти томонидан муқаддас Қуръоннинг ёқилиши.

Истиқлол йўлида жангга кирганлар "Туркистон-Туркистонликхалқларнинг ватанидир". "Туркистонннинг озодлиги учун". "Туркистонни фақат Туркистонликларнинг ўзи босқинчилардан халос қилади. "Дин учун, Қуръон учун шахид бўлайлик ёки зафар қозонайлик" каби шиорларни кўтардилар. Тадқиқотчи Яссавий томонидан тузилган

солномада истиқлолчилар раҳбарларидан 114 курбоши номи келтирилади. Бу ҳаракат ривожи давомида Кичик Эргаш ва Катта Эргаш, Муҳаммад Аминбек (Мадаминбек), Шермуҳаммадбек (Куршермат), Иброхимбек лақай, Омон полвон, Хуррамбек, Исмат каби курбошилар ўзларининг қаҳрамонликлари, жасоратлари билан ном чиқардилар.

Гох ғолиблик гох мағлублик билан 30 йилларнинг Ўрталаригача давом этган бу ҳаракат ўзининг бир неча босқичлари билан белгиланади.

Миллий озодлик ҳаракати тарихида унитилмас *давр* - унинг энг оммавий тусолган 1918-1920 йиллардаги бошлангич давридир. ўз навбатида, бу даврнинг ҳарбий ҳаракатлар тактикаси ва стратегияси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи икки босқичидир. Булар 1918 йил феврал 1919 йил охирлари ва 1919 йил охирлари 1920 йил охирларидир.

Истиқлолчилар курашининг биринчи байроғини Қўқон мухторияти бостирилгандан кейин миллий қўшин қўмондони Кичик Эргаш бошчилигидаги йигитлар кўтаради. Кичик Эргаш қисқа муддат ичида қуролли отряд тузиб Бачқир қишлоғи, Қўқон яқинида Кизил Армия қўшинлари билан жанг қилди. Жанговар операцияларнинг бирида Эргаш ҳалок бўлади. Кўрбошилик лавозимини шу қишлоқлик Катта Эргаш ўз зиммасига олади. Бачқир қишлоғи Қўқонлик истиқлолчиларнинг истеҳкоми бўлиб қолади. 1918 йил баҳорида истиқлолчилар сафига курбоши Мадаминбек қўшилади. У аввалданоқ руссия мустамлакасига қарши ўз ҳаракатлари билан ном козонган бўлиб, 1914 йил оқ подшо сургунида бўлган эди. Фервал инқилобидан сўнг Туркистонга каштан Мадаминбекни Совет ҳукумати Марғилон милицияси бошлиғи қилиб тайинлайди. Лекин Совет тизимининг халққа ўтказган зўравонлик сиёсатини кўргач Мадаминбек ўз қўли остидаги милиционерлари билан истиқлолчилар томонига ўтиб кетади. Марғилон шаҳри ҳам истиқлолчиларнинг яна бир мустаҳкам таянчига айланади. Ўш томонида Холхўжа қурбоши, Наманганда Шермуҳаммадбек қўрбошилар фаолият олиб борадилар. Бутун Ўзбекистон ҳудудларида жанглар олиб бораётган истиқлолчиларнинг умумий сони 60 мингдан ҳам ортиқ эди.

Бу ҳаракатнинг кенгайиши Фарғона вилоятини жанговар ҳаракатлар майдонига айлантирди. Шўро ҳукумати вазиятнинг бундай авж олишидан чўчий бошлади. 1919 йилнинг 10 февралида Туркистон Республикаси инқилобий ҳарбий кенгаши "Фарғонага қўшинлар юборишга қарор қабул қилди". Фарғонадаги аксил инқилобий ҳаракатга қарши кураш юзасидан фавқулотда комиссия тузилди ва уларга чекланмаган ваколатлар берилди.

Лекин мустақиллик учун бошланган курашни энди ҳарбий куч билан тўхтатиб қўйиш мумкин эмас эди. 1919 йилнинг баҳорида деярли бутун Фарғона водийси истиқлолчилар назорати остига ўтган эди. Шўро ҳукумати айёрлик йўлига ўтиб, 1919 йил 7 май куни озодлик учун кураш қатнашчиларига умумий авф эълон қилди.

Аммо бу йўл ҳам унчалик натижа бермади. Мустақиллик ҳаракати Самарқанд ва Сирдарё вилоятларига ҳам ёйилиб кетди.

1919 йил 1 сентябрда Жалолободда Мадаминбек билан Деҳқонлар армияси қўмондони К. Монстровларнинг кучларини бирлаштириш ва Совет ҳукуматига қарши биргалашиб ҳаракат қилиш ҳақидаги шартномаси имзоланди. Бирлашган кучлар 1919 йил 7 сентябрда Ўш шаҳрини жанг билан олдилар. Улар 10 сентябрда Андижонни камал қилдилар. Бироқ қизил армияга мадад етиб келди, истиқлолчилар катта талофатлар билан Хитой чегарасига чекиндилар. 1919 йил 22 октябрь куни чегарадаги Иркиштомда курбошилар қурултойи очилди. Қурултой "Фарғона муваққат ҳукумати"ни тузди. Ҳукумат бошлиги ва бош қўмондони Мадаминбек ва унинг ўринбосари Монстров сайланди. 1919 йил октябрь охирида водийдаги 150 га яқин отрядларни Мадаминбек, Холхўжа, Эргаш ва Шермуҳаммадбек бошчилигидаги 4 та йирик бирлашмага бирлаштиришга қарор қилинди. Бироқ 1919 йил сентябрида марказдан «Турк-комиссия»нинг келиши, уларнинг Фарғона водийси аҳли ўртасида олиб борган ташвиқотлари, 1920 йил март ойида Туркистон Марказий Ижроия Комитетининг «Ерларни меҳнаткаш деҳқонларга қайтариш тўғрисида»ги декретлари истиқлолчилар ҳаракатининг боришига таъсир эта бошлади. Бунинг устига ўлкага яна Қизил Армия қисмлари келтирила бошланди.

1920 йил январ-фервалида Эргаш қўшинлари, Монстровнинг деҳқонлар армияси тор-мор этилди. Ҳаракат қатнашчилари орасида Советлар томонига ўтиш жараёни авж олди. Мадаминбек ҳам жангда енгилиб, Олой водийсига чиқиб кетишга уринди, лекин бу уриниш барбод бўлди. У қолган кучларни сақлаб қолиш учун Туркистон дивизияси қўмондонлиги билан 1920 йил 6 мартда битим имзолашга мажбур бўлди.

Бироздан сўнг у Тошкентга жўнатилди. Омон қолган ҳаракат қатнашчилари Олой водийсида тўпланиб Шермуҳаммадбек бошчилигида ҳаракат қила бошладилар. Олой тизмаси ТОҒ олдиларида бўлиб ўтган қурултойда Шермуҳаммад бутун ислом кучлари қўмондони этиб тайинланди. Шермуҳаммадбек ва Холхўжалар ўзларининг ниятларини амалга ошириб, алдов йўли билан Мадаминбекни ўлдирдилар. 1920 йил майида Шермуҳаммадбек раҳбарлигида Муваққат Туркистон ҳукумати тузилди. Озиқ-овқат тўплаш ва отлар йиғиш учун махсус гуруҳ тузилди. Бу гуруҳ фаолияти эса маҳаллий халқ норозилигига сабаб бўлди. 1920 йил майида Фарғонага Туркистон фронти қўмондони М.В.Фрунзе келди, истиқлолчиларга қарши кураш тактикаси кескин ўзгарди. Туркистон фронти инқилобий ҳарбий кенгаши озодлик ҳаракати қонундан ташқари деб эълон қилди. Истиқлолчилар отрядлари бирин кетин тор-мор этила бошланди. Бироқ тугатилган отрядлар ўрнига янгилари пайдо бўлди. Мухиддин, Омон полвон, Раҳмонқул, Исломқул,Эшмат бойвачча, Исроил, Соли Махсум, Отақўзи, Ёрмат Махсум, Боястон, Алиёр, Аҳмад полвон каби кўпгина курбошилар отряди курашга қўшилдилар. Шўро ҳукуматига мустақиллик учун бошланган бу ҳаракатни бостириш учун яна кўп йиллар керак бўлди.

Туркистонда мустабид шўро тузуми ўрнатилгач, большевиклар раҳбарлигидаги Совет ҳокимияти Туркистонда миллий эмас, ҳудудий мухтор ҳукумати тузишга киришган эди. Шу мақсадда улар 1918 йилнинг апрелида

бўлиб ўтган Советларнинг V съездида Туркистон Мухтор Республикасини тузиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. Айнан шу пайтда Ўрта Осиёда собиқ подшо Россиясининг икки вассали-Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳам мустақил давлатлар сифатида фаолият кўрсатаётган эди

5.Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият.

Октябрь тўнтариши ва Туркистонда Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин Ўрта Осиё хонликларининг ички ва ташқи сиёсий аҳволи кескин ўзгариб большевикларга нисбатан адовати, уларнинг Туркистондаги ҳукуматни тан олишдан бош тортиши кучайди. Иккала хонлик жадаллик билан ўз қуролли кучларининг жангавор салохиятини ошира бошлади. Зўрайиб бораётган очлик, озиқ-овқат маҳсулотлари нархларнинг хаддан ташқари кўтарилиши, ҳарбий зулм хонликларнинг ички сиёсий ҳаётида беқарорликни юзага келтирди. Туркистон большевиклари ва шўро ҳукумати хонликларнинг ички ишларига қўпол суратда аралаша бошлади. Колесов 2 март куни қизил гвардиячи отрядлар ва Янги Бухоро ишчи дружиналарига Эски Бухорога бостириб кириш тўғрисида буйруқ берди ва амирни сулҳ тузишга рози бўлишига мажбур этди. 1918 йил 25 март куни Қизилтепада сулҳ битими имзоланди. Бу ишлардан мақсад Бухоро амирини огохлантириш ва унинг советларга қарши истеҳкомга айланиб кетишига йўл қўймаслик эди. 1919 и 9 апрель куни Хевага яқин Тахтада РСФСР билан Хева ўртасида яраш тўғрисида шартнома имзоланди. 1919 йилнинг ёзидан бошлаб Совет Туркистони билан Бухоро ва Хева ўртасидаги муносабатлар янада кескинлашди. Амир Сайд Олимхон билан Жунаидхон Советларга қарши ҳарбий-сиёсий иттифоқ туздилар. Жунаидхонга рақиблик қилаётган энг йирик туркман қабилалари бошлиқларининг вакиллари-Қўшмамадхон билан Ғуломмалихонлар Тўрткўлда тузилган Хева инқилобий марказга коммунистлар ва ёш бухороликлар билан биргаликда кирдилар. Бу марказ хонни ағдариб, ҳокимиятни қўлга олишни ўзига мақсад қилиб қўйган эди. Бундай вазиятлардан фойдаланган шўро ҳукумати Хева хонлигини бўйсундириш учун ҳаракатларни бошлаб юборди. Қўшинлар кириб келиши натижасида Жунаид отрядлари Ғазобод ва Тахта томон чекиндилар. 1920 йил 20 январь куни Жунаидхоннинг бош кororгохи - Тахта Кизил Армия қўшинлари томонидан ишғол қилинди.

1 Февралда эса қўшинлар Хева хонлиги пойтахти-Хевага кирдилар. Шундай қилиб, ёш хевликлар ва туркман уруғ бошлиқларининг бир қисми совет қуролли кучларининг ёрдамида монархия тартиботини ағдаришга муваффақ бўлиб, ҳокимиятни ўз кўлларига олдилар.

1920 йил 2 февралда Сайд Абдулла тахтдан воз кечди, бутун ҳокимият муваққат инқилобий ҳукуматга топширилди. 1920 й. 26 апрелда Бутунхоразм 1 қурултойи Хоразм халқ Республикаси тузилганлигини эълон қилди. Ҳукумат халқ нозирлари совети тузилди. Унинг раиси қилиб Полвонниёз Юсупов сайланди.

Бухородаги воқеалар ҳам худди шунга ўхшаш ривожланиб борди. Бухоро амиргини М.В.Фрунзе «Совет танасидаги жароҳат» деб атаган эди. 1920 и 10 август куни РКП(б) Марказий комитетининг Сиесий Бюроси Туркистон фронтининг Инқилобий ҳарбий Кенгаши учун Бухоро масаласи юзасидан махсус директивалар қабул қилинди. Тайергарлик РКП(б) Марказий Комитети томонидан ишлаб чиқилган режа бўйича олиб борилди.Бухоро амирини ағдариш учун бухороликларнинг ёрдам сўраган мурожати керак эди. Бухоро коммунистик партиясининг Чоржўйда иш олиб бораётган IV съезди 1920 йил 16 августдаёқ Бухоро хонлигида инқилобий вазият етилганлигини эътироф этиб, асрий феодал зулм ҳамда истибдоддан халос этиш учун ёрдам сўраб Турккомиссиясига мурожаат этди.1920 йил 29 август куни эски Чоржуйда Бухоро коммунистлари кунгилли отрядининг чиқиши ташкил этилди. Турк фронти қўшинлари бу вақтга келиб сафарбарликка тайер ҳолатда турган эди. 1920 йил 25 август куни Фрунзе Туркфронт қўшинларига «қўзғолон кўтарган Бухоро меҳнаткашларига ёрдам кўрсатиш тўғрисида» буйруқ берди. Улар Бухоро остонасида Бухоро қўшинларининг шиддатли қаршилигига дуч келди. Август ойининг охирларида Фрунзе қўшимча мадад тўғрисида фронт штабига мурожат қилишга мажбур бўлди. Бухоро шафқатсиз равишда ўққа тутилди. Амир, ўзи ёзганидек, «вайронагарчилик янада зўрайиб, одамларнинг яна ҳалок бўлишига йўл қўймаслик» учун ўз қўшинлари билан Бухородан чиқиб кетди. 1920 йил 2 сентябрда Туркфронт қўшинлари ва Бухороликларнинг кўнгилли қисмлари Бухорога кириб боришди. Амирлик ағдарилди. 1920 й. 14 сентябрда Абдуқодир Мухиддинов раислигида УмумБухоро инқилобий комитети тузилди. Ҳукумат- халқ нозирлари Совети тузилиб, уларга раис Ф.Хўжаев тайинланди.

1920 йил 6-8 октябрь кунлари бўлиб ўтган халқ вакилларининг I УмумБухоро қурултойи Бухорони ҳокимияти ишчи ва деҳқонлар қўлида бўлган Халқ Совет Республикаси деб эълон қилинди.

Мана шу тариқа большевиклар раҳбарлигидаги шўролар ўз орзу-истакларини амалга ошира бориб, Ўрта Осиёда мустақил фаолият кўрсатаётган икки хонликда ҳам истибдод тузумини ўрнатди. Бу тузум ва унинг истибдоди натижасида Ўрта Осиё халқларининг иқтисодий, маънавий қарамлиги қанчалик кўпайганлиги ва Қатағонлик туфайли қандай оқибатлар рўй берганлигини кейинги маърузамизда мухокама этамиз.

Назорат саволлари

1. 1917 йил феврал воқеалари Туркистонда қандай сиёсий ва ижтимоий ўзгаришларга сабаб бўлди?
2. «Шурои исломия», «Шурои Уламо» ва «Алаш Ўрда» сиёсий ташкилотлари нима сабабдан тузилди. Уларнинг дастурий йўналиши қандай эди?
3. Мусулмон шуроларининг мухториятчилик ғоясининг моҳиятини тушунтириб беринг?

4. 1917 йил феврал воқеалари ва Октябрь тўнтариши Туркистонда қандай сиёсий ўзгаришларни вужудга келтирди?

5. Советлар ва мусулмон шуроларининг ҳукумат масаласидаги келишмовчилигини изоҳлаб беринг?

6. «Туркистон мухторияти»нинг асл моҳияти нима эди? Нима учун Совет ҳокимияти томонидан ағдариб ташланди?

7. Истиқлолчилар ҳаракати, унинг босқичлари ва ҳаракатга келтирувчи кучлари ҳақида фикрингизни билдиринг?

8. Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги агдарилгач бу ҳудудларда қандай тизим урнатилди?

9. Дастлабки давларда шуралар истибдоди нималарда ўз ифодасини топди?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАРИ:

«Шурои исломия»-мусулмон уламолари ва жадиддлари раҳбарбарлигида ташкил этилган мусулмонлар ишчи-дехкон депутатлари советлари харакат бирлигини таъминлаш ва оманинг сиёсий курашига бошчилик килиш максадида тузилган сиёсий ташкилот.

Кадимчилар-мулла ва эшонлардир. Улар Русия мустамлакачи-ларига карши газоват йули билан мустакилликни кулга киритишга чорлар эдилар.

«Шурои уламо»-1917 йилнинг урталарида кадимчилар томонидан тузилди. Узининг ”Ал-изох” журналини таъсис этдилар.

Иттифок муслимин партияси-Туркистон умуммусулмонлар-ларнинг II қурилтой 1917 йил 17-20 сентябрда чакирилди. Курилтой карорида ”Шурои исломия”, “Турон”, ”Шурои уламо” барча мусулмон ташкилотлари ”Иттифок муслимин” партияси тузилишга карор килдилар.

Курбоши-урта асрларда Урта Осиё ва айрим шарк давлатларида дастлаб шахарни тунда курикловчи шахс, кейинчалик зиндон бошлиги, курол ярог омбори мутасаддиси. ХХ аср бошларида шуролар хукумати урнатилгандан сунг уларга карши махаллий ахоли томонидан миллий давлатчиликни тиклаш йулида кураш олиб борганлар.

А Д А Б И Ё Т Л А Р :

1. Каримов И.А. "Тарихий хотирасиз келажак йук", Т. "Шарк". 1998
2. Каримов И.А. "Узбекистон халки уз йулидан кайтмайди". Асарлар, 4-жилд. Т. "Узбекистон" 1996. 302-320 бетлар
3. И. Каримов Ўзбекистон Ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Халқаро илмий оммабоп конференциядаги нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 15 август.
4. И. Каримов. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эҳтиромлари. (Туркистон пресс нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервюси) Халқ сўзи 23 феврал 2007 йил.
5. Аьзамхужаев С. Туркистон мухторияти. Т. "Фан" 1996.
6. Иброхим Карим. Мадаминбек. Т. Ёзувчи.1993

7. . Полвониязов К.Истоки рождения Каракалпакистана. Нукус 1994.
8. Тохир Каххар. Хур Туркистон учун. Т. "Чулпон" 1994.
9. Хужаев Файзулла. Танланган асарлар. I-жилд 139-261 бетлар.
10. Ватан туйгуси Т. "Узбекистон" 1996.
11. Амир Саид Олимҳон. Бухоро халкининг хасрат тарихи Т. Фан, 1991.
12. Қаюмов М. XX аср бошларида Хива хонлигида ислоҳотчилик харакатларининг бошланиши. // Ўзбекистон тарихи журнали. 2004 №3.
13. Турсунов Р. Жадидларнинг Туркистон ижтимоий-иқтисодий ҳолатига қарашлари. // Ўзбекистон тарихи журнали. 2004 №3.

13-Мавзу: Совет хокимиятининг Ўзбекистонда амалга оширган сиёсий, иқтисодий-ижтимоий тадбирлари ва уларнинг муцамлакачилик моҳияти.
1. XX асрнинг 20-30 йилларда совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган иқтисодий ва ижтимоий сиёсати. (2соат)
2.Ўзбекистонда саноатлаштириш сиёсатининг амалга оширилиши. Моҳияти ва оқибатлари.
3.Аграр сиёсат.
4. XX асрнинг 50-70 йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий ҳаёти.
5.Пахта якка ҳокимлиги ва унинг оқибатлари.
6.Ижтимоий ҳаёт.

1. XX асрнинг 20-30 йилларда совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган иқтисодий ва ижтимоий сиёсати.

20-йиллар бошлари арафасида Туркистон ўлкаси бошқарувининг сиёсий майдондаги аҳвол қуйидагича рўй бераётган эди. Октябрдан кейинги дастлабки йилларда бутун мамлакатда бўлгани каби Туркистонда ҳам Совет хокимияти фуқаролар уруши туфайли вужудга келган мураккаб шароитда қарор топди. Бу жараённни белгиловчи омиллар, бир томонда, меҳнаткашларнинг янги ҳаётга интилишлари бўлса, иккинчи томондан, пролетариат диктатураси муассасаларини шакллантиришнинг устун даражасидаги маъмурий усуллардан эди.

Туркистон республикаси тузилаётган чоғда уни мухторият деб аташди, ваҳолангки қабул қилинган низомда федератив жумҳурият деб кўрсатилган эди. Чиндан ҳам Туркистон федератив республика сифатида шаклланганида халқлар жойлашувининг миллий-ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олиш имкони туғилган бўлар эди. Жумладан, “ўз чегаралари”дан ташқарида зич ҳолда яшаб турган у ёки бу миллатнинг — қозоқ, тожик, туркман туманларидаги ўзбекларнинг, ўзбек туманларидаги тожиклар, қозоқлар, туркманлар ва ҳакозоларнинг ҳам. Бироқ бутун Россия Марказий Ижроия Комитети, РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгаши ҳамда РКП(б) Марказий Комитети ҳужжатларида Туркистонга муҳтор жумҳурият сифатида қаралди. Ўлканинг биринчи каолицион Марказий Ижроия Комитети таркибига 18 большевик, 18 сўл эсер сайланди, улар орасида маҳаллий аҳолидан етти киши бор эди.

1918 йил апрелида Туркистон Компартиясига раҳбар бўлган **И.О.ТОБОЛИН** маҳаллий миллатларнинг вакиллари ичида советларнинг раҳбар органи — Марказий Ижроия Комитети раиси лавозимига муносиб одам йўқ деб ҳисоблаб, унинг вазифасини вақтинча бажаришни ўз зиммасига олди. Туркистон Компартиясининг II съездида И.О.Тоболин ва унинг тарафдорлари — “кекса коммунистлар” гуруҳи аъзолари тутган йўл қораланди.

Сўнгра Туркистон МССР Марказий Ижроия Комитетига тажрибали большевик, 1898 йилдан партия аъзоси, эътиқодига кўра байналминал инсон — **Петр Алексеевич КОБОЗЕВ** бошчилик қилди. Уни Туркистон МИКнинг биринчи маротаба сайлаб қўйилган раиси деб хисобламоқ лозим. Ҳамраис сифатида эса Андрей Федорович Солькин сайланган эди. Кўп ўтмай П.А.Кобозевни Москвага чақиртириб олишди ҳамда у Туркистонга яна 1919 йил бошида қайтиб келди, энди Туркистон ишлари бўйича алоҳида муваққат комиссия аъзоси ҳисобланарди. А.А.Казаков (Туркистон Марказий Ижроия Комитетнинг раиси) ва республиканинг баъзи бошқа раҳбар ходимлари унинг ваколатлари эътироф этишга қарши чиқдилар. Улар П.А. Кобозевни чақириб олишни сўраб В.И.Ленинга шошилинчнома йўлладилар. Бироқ, у шу ерда қолди. Туркистон округи темир йўлнинг коммисари вазифасида ишлади Туркистон компартиясининг III-IV съездларида П.А.Кобозев улуғ давлатчилик шовинистларни кескин танқид қилиб чиқди. 1919 йил октябрида у Туркистонда партия совет хўжалик қурилиши соҳасида жуда кўп иш қилишга улгурди, кейин Москвага бориб, ишчи-деҳқон инспекция халқ комиссарлигида ишлади. 1921-1923 йилларда Узоқ Шарқда хизмат қилди, сўнгра 1941 йилга

қадар Москва чегара (хозирги Геодезия) институтининг профессори, Виктор, кафедра мудири вазифаларида хизмат қилди. П.А.Кобозевдан кейин Туркистон Марказий Ижроия Комитетига 1917 йилнинг апрелидан большевиклар партиясининг аъзоси Андрей Петрович Солькин (1895-1945 йилларда) раислик қилди. Бу ловозимда 1918 йил ноябригача ишлади.

1918 йилнинг октябрида А.Ф.Солькин ТКП ўлка комитетининг раиси этиб сайланди 1920 йили у Ленин декрети билан Тошкентда давлат Университетини ташкил этиш мақсадида келган машҳур “Фан поезди”ни қабул қилиб олишда фаол иштириок этди. 1920-1922 йилларда А.Ф.Солькин ана шу университетда бир вақтнинг ўзида ҳам талаба ҳам ректор кейин эса проректор бўлди. Бундай мисол биринчи эҳтимолки, яккаю ягонадир.

Икки ой мобайнида — 1919 йилнинг январига қадар Туркистон Марказий Ижроия Комитетига Всеволод Дмитриевич ВОТИНЦЕВ (1892-1919 йиллар) раис бўлди.

Шундан кейин Туркистон МССР Марказий Ижроия Комитети раиси лавозимини А.А.Казаков, И.А.Апен, Н.Тўрақулов, А.Раҳимбоев ва бошқалар эгаллашди. Турк МИК раиси ҳамда ТКП ўлка комитети раиси лавозимларига туб миллатга мансуб большевиклар орасидан биринчи бўлиб сайланган Назир Тўрақулов эди. У Туркистон Марказий Ижроия Комитети раиси сифатида бир йилдан сал кўпроқ ишлади.

А.А. Казаков ТуркМИК раиси лавозимида бўлган пайтда – 1919 йил июнида Халқ Комиссарлари Кенгашини тугутишга қаратилган нотўғри қпарор қабул қилиндики, республика 1920 йил мартига қадар хокимиятсиз қолди. Я.У. Рудзутакнинг фаол қўллаб – қувватлаши билан Туркистон МССР Халқ Комиссарлари Кенгаши қайта тикланди, бунда Назир Тўрақуловнинг ёрдами катта бўлди У Бухоро ва Хоразм коммунистик партияларининг шаклланиши ҳамда мустаҳкамланишига ҳам кўмклашди.

Туркистон МССР Совеларининг Марказий Ижроия Комитети, Халқ Комиссарлари Кенгаши ва Компартияси Бухоро ҳамда ҳамда Хоразм республикаларининг (кейингисини раҳбарлари алоҳида позицияда тургандилар) партия - давлат органлари билан биргаликда, шунингдек Бутун Россия Марказий Ижроия Комитети, РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгаши ҳамда РКП(б) Марказий Комитетининг фаол ташкилий – сиёсий кўмагида Ўрта Осиё миллий давлатларининг тузилиши учун қулай шарт- шароит вужудга келтирдилар.

Бироқ очиғини айтганда, Ўрта Осиё миллий давлат чегараланишини ўтказиш ташаббуси энг аввал мазкур

минтақанинг халқлари ва партия давлат органларидан чиққани йўқ. Вазият шундай бўлдики, ҳатто В.И. Ленин хаётлигидаёқ Туркистоннинг ижтимоий – иқтисодий ва сиёсий ривожланиш хусусиятларига асосан иқтисодий ва маданий жихатдан, у ҳам бўлса Россия шарқий чеккаларининг капитализми четлаб социализмига ўтишдаги ўзига хос белгилари хисобга олинган ҳолда қараларди.

1. 1924 йилга келиб, Ўрта Осиё ёхуд Туркистонда мавжуд бўлган учта давлат бирлашмаси: Туркистон МШСР (ТАССР), Бухоро халқ республикаси (БХР) ва Хоразм халқ республикаси (ХХР)ни қайта тузиш, яъни қайтадан миллий давлат чегараланиши ўтказишга тайёргарлик авж олиб кетди.

Хўш! Бу давлат бирлашмалари бунга тайёрмида? Халқ миллий чегараланишга розимиди?

Йўқ албатта. Лекин буни ҳеч ким сўраб суриштирмади.

Амалда Туркистон халқларининг чоризм мустамлакачилик сиёсати йилларида орзиқиб қутган озодлик, тенглик, биродарлик, мустақиллиқ тўғрисида орзу-умидлари пуч бўлиб чиқди.

Туркистон Шўро ҳокимияти йилларида ҳам хом ашё манбаи, ташландиқ ўлка бўлиб қолаверди. Демак, «Зўраки инқилоб» халқ талабини, амалда қондирмади. Чоризмнинг реакцион миллий сиёсати янгича кўринишда большевикча ниқоб, марксча-ленинча коммунистик мафкура остида давом эттирилди.

Энг асосийси, Туркистон халқлари хокимият бошқарувига яқинлаштирилмади. Ўзининг устидаги эски тўнини янгиламасдан тескари ағдариб кийиб олган мустамлакачилар ўлкамизни талашни давом эттирдилар. Масалан, 1920 йилда Туркистондан Русияга 6730 вагон пахта, 1000 вагон жун, 111 минг жуфт пойафзал, 100 минг кўрпа-тўшак, 202 минг бош кийим, 324 минг кўйлак, 11,5 минг калта пўстин, 6,4 минг эгар, кўплаб микдорда мева-сабзовот, вино, балиқ ва бошқа маҳсулотлар олиб кетилди. Шу- йилнинг фақат февраль-август ойларида Туркистон темир йўлларида 10000 вагонга яқин турли ҳарбий ва халқ ҳўжалиги аҳамиятига молик юклар ташиб кетилди.

Шўро ҳукуматининг биринчи кунлариданоқ маҳаллий халқ, илғор зиёлилар Туркистон бойликлари ўзига хизмат қилиш, ўлкамизнинг мустақил бўлиши учун курашди.

Муракккаб шароитда маҳаллий миллий кучлариинг Туркистондаги хокимнят идораларида асосан ерли аҳоли бўлиши учун курашишидан бошқа чораси қолмади. Бу албатта Турор Рисқулов раҳбарлигидаги миллий зиёлилар бошчилик қилдилар.

Жумладан, миллий кучлар 1920 йил 17 январда бўлиб ўтган Туркистон комфирқаси Ўлка Қўмитаси, Мусулмонлар бюроси ва Турккомиссиянинг (у 1919 йилда тузилиб, Элиава раислигида Туркистонга юборилган эди) қўшма мажлисида ўлкамиз худудида мустақил «Турк Республикаси» ва «Туркистон Компартияси»ни тузишни талаб қилиб чикдилар. Шунингдек улар Туркистон мухтор жумҳурияти.

Конституциясини қайта кўриб чиқишни, маҳаллий аҳолидан махсус мусулмон армияси тузишни, рус қўшинларини ўлкадан олиб чиқиб кетишни ҳам таклиф қилдилар.

Бу масала Туркистон Компартиясининг V ўлка конференциясида ҳамда мусулмон коммунистларининг III ўлка конференциясида ҳам муҳокама қилинди. Ўз навбатида ҳали мустақил яшаб турган Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳам Туркистондаги шўро мухтор ҳокимиятини тан олмади.

Бундай вазиятда Туркистонда шўро ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун юборилган Турккомиссия аъзолари орасида ҳам иккиланиш пайдо бўлди. Масалан, Элиава ва Куйбишев Туркистон миллий кучлари таклифини зарур чора деб тушунди. Ф. Голошчекин эса иккиллнди. Фақат Я.Э.Рудзутак, кейинчалик эса М.В.Фрунзе миллий кучлар таклифига қатъиян қарши чиқдилар.

Кўп ўтмай, 1920 йил 24 февралда бўлиб ўтган Турккомиссия йиғилиши М. В. Фрунзенинг фаол аралашуви билан махаллий халкларнинг Турк Республикаси ва Туркистон компартияси тузиш тўғрисидаги таклифларини рад этди. Комиссия Туркистонни идора қилишнинг шўро тузумига мослаштирилган лойихасини ишлаб чиқди.

8 мартда РКП(б) Марказқўми Турккомиссиянинг Туркистонни бошқариш тўғрисида ишлаб чиққан лойиҳасини маъқуллади. Натижада Туркистон компартияси вилоят партия ташкилоти ҳуқуқи билан Россия комфирқаси таркибига кирадиган бўлди. Туркистон мухтор шўро Республикаси эса шу номда РСФСР таркибида қоладиган бўлди.

Турккомиссиянинг бундай сиёсатидан норози бўлган маҳаллий халқ ва миллий-ватанпарвар кучлар 1920 йил май ойида Турор Рисқулов, Низомиддин Хўжаев ва Бек-Ивановлардан иборат «Турк делегацияси»ни Москва, болшевиклар раҳбарияти ҳузурига юборилди. Кўриниб турибдики, Туркистон халқлари бу раҳбарга катта умид боғлаган эди. Бунга сабаб Ленин бошлиқ шўро ҳукумати собиқ чор Русияси таркибидаги Польша ва Финландия мустақиллигини тан олган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини эълон қилган русларнинг украинлар, гуржилар ва бошқа халқлар билан тенглигини бир неча бор таъкидлаган эди.

Бундан ташқари, Ленин 1919 йилда «Туркистондаги коммунист ўртоқларга» номли хатида ҳам - «Эндиликда Туркистон билан тўғри муносабатлар ўрнатиш РСФСР учун ҳеч муболағасиз оламшумул тарихий аҳамиятга эга» - деб ёзган эди.

Бироқ, Ленин ва фирқа Марказқўми Туркистон халқларининг юқоридаги таклифларини, бошқача қилиб айтганда Туркистон мустақиллигини тўла рад этди. Улар афсонавий бой ўлка бўлган Туркистондан ажралиб қолишдан кўрқиб, уни бир неча бўлакка бўлиб юришга қарор қилдилар. Шахсан Ленин 1920 йил 13 июнда фирқа Марказқўми ва Шўро ҳукуматининг Туркистондаги ваколати органи ҳисобланган Турккомиссияга қуйидаги кўрсатмани беради:

1. Туркистоннинг Ўзбекистон, Қирғизистон ва Туркманистонга бўлинган харитаси тузиб чиқилсин;

2. Бу уч қисмни қўшиб юбориш ёки ажратиш шартлари батафсилроқ аниқлаб чиқилсин.

Унинг бу кўрсатмаси фирқа Марказқўми Сиёсий бюроси, шунингдек Турккомиссия фаолияти учун асос бўлди. 29 июнда фирқа Марказқўми Сиёсий бюроси «РКП(6) нинг Туркистондаги асосий вазифалари тўғрисида» махсус қарор қабул қилиб, бу ердаги мавжуд ташкилий-худудий ва маъмурий тузилмалар ўзгартирилмасдан сақлаб қолинишини маълум қилди.

Марказнинг бундай хатти-ҳаракатидан норози бўлган миллий-демократик, ватанпарвар кучлар бу қарорга қўшилмасликлари ҳамда Туркистон Компартияси Ўлка Қўмитаси ва Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси таркибидаи чиқишларини билдирдилар.

Шуни ҳам айтиш керакки, бу вақтга келиб Туркистонда вазият ўзгарган, Бухоро амири Сайид Олимхон, Хива хони Саид Абдуллахон ва Жунайидхонлар тахтдан ағдарилган, янги Хоразм ва Бухоро халқ Шўро Жумҳуриятлари ташкил топган эди.[1] Ўз-ўзидан равшанки, Полвонниёз Юсупов бошчилигидаги Хоразм, Ф. Хўжаев раҳбарлигидаги Бухоро халқ ҳукуматлари ҳам эркин, озод, мустақил йўлдан боришга интиладилар. Аммо, РСФСР билан тузилган шартномалар, Туркистон АССР билан бўлган ўзаро муносабатлар уларнинг ҳам оёқ-қўлини боғлаб қўйган эди.

Бундай вазиятдан фойдаланган Турккомиссия Туркистон Компартияси Ўлка Қўмитасини тарқатиб юборди ва Туркистон Компартиясининг шўро тузуми тарафдорлари бўлган Тўрақулов, Отабоев, Қосимхўжаев, Иброҳимов, Ўстабоев, Ҳакимов ва бошқалардан иборат Муваққат Марказқўмини тузди.

[1] Хивада 1920 й. 2 февралда Бухорода эса 1920 й. 2 сентябрда шўро тузуми ўрнатилган.

Кўриниб турибдики, Марказий Шўро хукумати Туркистон, Бухоро ва Хоразмни сира қўлдан чиқаргиси йўқ эди. Чунки у бу ерлардан катта бойлик, кўп ва арзон маҳсулот оларди. Масалан, марказ биргина Бухородан 1923 йилда 400 минг, 1925 йилда 885 минг пуд пахта ёки 1921 йилда 100 минг, 1922 йилда эса 1 млн. дона қоракўл тери олди. Мана шунинг учун Россия комфирқаси РКП (б) Маказқўми Сиёсий Бюроси «Бухоро масаласига доир» деган махсус қарор қабул қилиб (1923 й.), бу ерда Шўро ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун курашни қизитиб юборди. Хивада ҳам аҳвол айнан шундай эди.

Натижада мақсадларининг амалга ошувига кўзи етмаган Бухоро ва Хоразм ҳукуматларининг ватанпарвар раҳбарлари ҳукуматлар таркибидан чикдилар. Хусусан Бухорода ҳарбий нозир Абдулхай Орипов, Туркистондан сургун қилинган ватанпарварлар Қушбегаев, Мунавварқори Абдурашидхонов, Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмонхўжаев ва бошқалар масъул лавозимларидан воз кечиб озодлик учун курашаётган миллий ватанпарвар кучлар томонига ўтдилар.

Ана шундай шароитда Марказий ҳукумат вазиятдан чиқишнинг бирдан-бир йўли Туркистонни бўлиб юбориш, деб ҳисоблади ва буни амалга оширишга киришди.

Бу даврда Туркистон, Бухоро ва Хоразмда гарчи тили, дини, қадриятлари, хатто урф-одатлари ўхшаш бўлган туркий халқлар асосий кўпчиликни ташкил этса-да, улар ҳар уччала жумҳуриятда ҳам аҳоли таркибига кўра кўп миллатли эди.

Масалан, Марказий Осиёдаги жами ўзбекларнинг 66,5 фоизи Туркистонда, 22,2% Бухорода, 11,3% Хоразмда яшар эди. Ёки ўзбеклар Туркистон МШСР аҳолисининг 51,4% ни БХРда 50,1, ХХРда 61,1 фоизни ташкил этарди. Бу миллатлар бир-бири билан иноқ бўлиб, қадим-қадимдан бирга яшаб келар, яъни қон-қардош бўлиб кетган эдилар.

Шўро ҳукумати ва РКП(б) Марказқўми Сиёсий Бюроси Туркистон халқларининг мана шундай мустаҳкам бирлигига атайин раҳна солишга уринди ва ўз манфаати йўлида зўр бериб маҳаллий миллатларга миллий республикалар тузиш ғоясини сингдирди. Бу қуруқ бир мақсад бўлмасдан узоқни кўзлаб, амалга оширилаётган аниқ режа эди.

Бу масала юқорида, яъни Марказда Туркистон халқлари аралашувисиз обдон пухта ўрганилди ва 1924 йилга келиб, бевосита кун тартибига қўйилди. Марказий хукумат ва РКП(б) Марказқўмининг доимий ташвиқоти ва таъсири остида Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг шўро органлари ва партия ташкилотлари Ўрта Осиёда янги миллий Шўро республикаларини «ташкил этиш таклифи» билан чиқдилар.

Дарҳол РКП(б) Марказқўмининг Ташкилот бюроси тузилди ва масалани муҳокама қилиб, ўрганиб чиқиш Я.Э.Рудзудакка топширилди. Ўз навбатида РКП(б) Марказқўми Ўрта Осиё бюроси махсус комиссия тузди. Я.Э.Рудзудак раҳбарлигида ишлаган бу комиссия 1924 йил 11 майда ўлкамиз ҳудудида СССР таркибига кирувчи янги «мустақил» Ўзбекистон ва Туркманистон ШСРни, Ўзбекистон таркибида Тожикистон, РСФСР таркибида Қорақирғиз мухтор вилоятларини тузишни ва Туркистоннинг қозоқлар туманларини Қозоғистон МШСР таркибига беришни зарур деб топди.

Комиссия хулосаси билан танишиб чиққан, РКП(б) Марказқўми Ўрта Осиё бюроси ўзинииг 2 июлдати йиғилишида бу таклифларни асосан маъқуллади ва уни РКП(б) Марказқўми муҳакамасига ҳавола қилди.

Айни шу пайтда Хоразм ШСР[2] раҳбарларидан Одинаев ички ишлар нозири - Абдусаломов, Хоразм ШСРнинг Тошкентдаги элчиси Ёқубов, Хоразм Давлат Режа Қўмитаси раиси - Шулимов миллий чегараланишга қарши чиқдилар ва РКП(б) Марказқўми номига норозилик мактубини йўлладилар. Улар Хоразм Жумҳуриятини ўз хоҳишича қолдиришни, Туркистоннинг Амударё вилоятини Хоразм ШСР таркибига беришни сўрадилар. Аммо бу талаблар ҳам олдингиларидек рад этилди.

1924 йил 12 июнда РКП(б) Марказқўмининг Сиёсий Бюроси Туркистон, Бухоро ва Хоразм ҳудудида миллий чегараланиш ўтказиш масаласини кўриб чикди ва маъқуллади. Унда қуйидагилар кўзда тутилди:

1. Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг туркманлар яшайдиган қисмларидан «мустақил» Туркманистон ШСРни тузиш.

2. Туркистон ва Бухоронинг ўзбеклар яшайдиган қисмидан «мустақил» Ўзбекистон ШСРни тузиш.

3. Туркманлар яшайдигак ҳудудларни ажратиб олиб, Хоразм Жумҳуриятини мавжуд ҳолатида қолдириш.

4. Ўзбекистон Жумҳурияти таркибида Тожикистон мухтор вилоятини тузиш.

5. Россия Федерацияси таркибида Қирғизистои мухтор вилоятини тузиш.

6. Туркистоннинг қозоқлар яшайдиган туманларини Қозоғистон МШСР билан бирлаштириш.

Мазкур қарорда Хоразмда ташвиқот ишларини кучайтириш ҳам кўрсатилди. Натижада 1924 йил 26 июлда Хоразм

[2] 1923 йилда Бухоро ва Хоразм халқ Жумҳуриятлари Шўро Социалистик Жумҳуриятларига айлантирилган эди.

Компартияси ўз қароридан қайтиб, миллий чегараланиш ўтказишни маъқуллади.

Шундан сўнг, Марказий ҳудудий комиссия тузилди ва у янги бўлажак республикалар ва вилоятлар чегараларини аниқлашга киришди.

Марказий ҳудудий комиссия ўз хулосаларида илгари режалаштирилган Тожикистон мухтор вилояти ўрнига Ўзбекистон таркибида Тожикистон мухтор жумҳуриятини, шунингдек Қорақалпоғистон мухтор вилоятларини тузиш зарур, деган фикрни билдирди.[3]

Ниҳоят, бу ишлар 1924 йилнинг сентябрига келиб ўз ниҳоясига етди. Туркистон МСЖ МИҚнинг фавқулодда сессияси, Бутун Бухоро ва Бутун Хоразм Шўроларининг IV қурултойлари Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказишни мақулладилар.

1924 йил 9 ва 11 октябрда бўлиб ўтган РКП(б) Марказқўми Сиёсий Бюроси йиғилишида бу масала узил-кесил ҳал қилинди.

27 октябрда эса СССР советларининг 11 сессияси Ўрта Осиёда миллий чегараланиш тўғрисидаги қарорни тасдиқлади.

Шундай қилиб, ўлкамиз ҳудудини парчалаб юбориш ниҳоясига етказилди. Собиқ Туркистон, Бухоро ва Хоразм жумҳуриятлари ўрнида Ўзбекистон ва Туркманистон шўро социалистик жумҳуриятлари, Тожикистон мухтор шўро социалистик жумхурияти, Қирғизистон ва Қорақалпоғистон мухтор вилоятлари ташкил этилди. Туркистоннинг қозоқлар яшайдиган қисми Қозоғисгон мухтор социалистик жумҳурияти таркибига киритилди,

2. Ниҳоят марказнинг хоҳиш-иродаси амалга ошди. Ягона Туркистон халқлари миллий хонадонларга бўлиб юборилди. Улар миллий давлатларга бирлашдилар. Жумладан, Ўзбекистон шўро социалистик республикаси ташкил этилди. Бу воқеага катта сиёсий тус берилди. Ўзбекистон ССРни ташкил этиш тантаналарида шўро давлати арбоби М.И.Калинин иштирок этди. Албатга у кўзлаган мақсадларнинг амалга ошганидан хурсанд эди. Буни унинг Москвага қайтиб боргач, ўзини кутиб олувчилар олдида айтган қуйидаги сўзларидан билиш мумкин. «Ўртоқлар! Боғу-бўстонга ўралган, ноз-неъматга тўлган Ўзбекистондан, партиямиз сизлар учун, бутун рус халқи учун олий жойлар тайёрланди. Биринчи сизларни шу билан табриклайман[4]».

Миллий чегараланишдан сўнг, Ўзбекистон ҳудудига қуйидаги ерлар киритилди:

---

[3] Қоракалпоқ мухтор вилояти 1924-1932 йилларда Қозоғистон МШСР таркибида, сўнг 1936 йилгача мухтор жумҳурият мақомида РСФСР таркибида бўлди.

[4] Ўзбегим. - Тошкент, 1992 й., 221-бет.

а) собиқ Туркистон Жумҳуриятидан Самарқанд вилояти Жиззах, Каттақўргон ва Хўжанд уездларининг 41 волости, Сирдарё вилояти, Тошкент ва Мирзачўл уездларининг 24 волости, Фарғона вилояти Андижон, Қўқон, Наманган ва Фарғона уездларининг 70 волости ва 7 қишлоқ округи;

б) собиқ Бухоро жумҳуриятидан Бойсун, Бухоро, Ғузор, Қарши, Кармана, Курота, Шахрисабз, Шеробод ва қисман Сариосиё вилоятлари;

в) собиқ Хоразм жумҳуриятидан 23 шўро (туман)си киритилди.

Булардан ташқари, собиқ Туркистон МШСР Самарқанд вилояти Самарқанд ва Хўжанд уездлари 12 волости, Фарғона вилояти Помир тумани, Бухоро жумҳуриятининг шарқий Бухоро, деб аталган Гарм, Ҳисор, Кулоб, Қўрғонтепа. Душанбе ва қисман Сариосиё вилоятларини ўз ичига олган Тожикистон Мухтор Жумҳурияти ҳам Ўзбекистон ШСР таркибига киритилди.[5]

Ўзбекистон ШСР ташкил топган пайтда, унинг ҳудуди 312 минг 394 кв.км. бўлиб, аҳолиси (Тожикистон МШСРдан ташқари) 3 млн. 963 минг 265 кишини ёки бугун Ўрта Осиё аҳолисининг қарийиб ярмини ташкил этарди.

Жумҳуриятимиз аҳолиси ўз миллий таркибига кўра, (Тожикистондан ташқари) қуйидагича эди: ўзбеклар - 74,2, тожиклар (1926 йил маълумоти бўйича) - 7,4, руслар - 5,5, қозоқлар - 2,4, қирғизлар - 2,04 фоиз ва ҳоказо.

Самарқанд шаҳри Ўзбекистон Республикасининг пойтахти деб эълон қилинди. 1930 йилга келиб, пойтахт Тошкент шаҳрига кўчирилди, Республика ҳукумат идораларини ташкил этиш жараёнида ҳокимият Файзулла Хўжаев бошлиқ Инқилобий Қўмита ва В.И.Иванов ҳамда Акмал Икромовлар раҳбарлигида Ўзбекистон Комфирқаси Ташкилий Бюроси қўлига берилди.

1925 йил 8 февралда Бухорода Ўзбекистон Комфирқасининг 1 қурултойи очилиб, Ўзбекистон Компартияси тузилганлиги расман эълон қилинди.

Қурултойда В.И.Иванов ва А.Икромов Марказқумнинг маъсул котиблари қилиб сайландилар.

Орадан кўп ўтмай, 13-17 февраль кунлари Ўзбекистон Шўроларининг ҳам 1 - таъсис қурултойи бўлиб, унда «Ўзбекистон шўро социалистик республикаси ташкил этиш тўғрисида Баёнот» қабул қилинди. Баёнотда Ўзбекистоннинг Иттифоқ таркибига кирганлиги эълон қилинди.

[5] Тожикистон МШСР 1929 йилда мустақил ШСРга айлантирилиб, бевосита СССР таркибига киргунга қадар Ўзбекистон ШСР таркибида бўлди.

Ўзбекистон шўроларининг биринчи қурултойи жумҳуриятда давлат ҳокимиятининг раҳбар органи – Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитасини сайланди. Йўлдош Охунбобоев унинг раиси, Султонхўжа Қосимхўжаев, Нарсулла Махсум Лутфуллаев ва Жаҳон Обидовалар унинг ўринбосарлари қилиб сайландилар.

Шунингдек, Шўролар қурилтойи инқилобий Қўмита фаолиятини маъқуллаб, Файзулла Хўжаев раислигидаги жумҳурият ҳукумати -Ўзбекистон ШСР Халқ Комиссарлари Кенгашини ҳам тасдиқлади.

Ўзбекистон ШСР ташкил этилиши муносабати билан унинг ҳудуди қайтадан туман ва вилоятларга бўлинди, Жумҳурият худудида Тошкент, Самарқанд, Фарғона, Зарафшон, Сурхандарё, Қашқадарё, Хоразм вилоят ва округлари, кўплаб туманлар, қишлоқ, Овул Кенгашлари ташкил қилинди.

Юқорида айтганимиздек, Тожикистон МШСР 1929 йилга келиб, Ўзбекистон ШСР таркибидан чикди ва мустақил иттифоқдош республика бўлди. 1936 йилда Қорақолпоғистон мухтор вилояти мухтор жумхуриятга айланди ва Ўзбекистон таркибига киритилди. Янги вилоятлар ташкил қилинди.

2. Ўзбекистоннинг 30-йиллардаги бутун куч имкониятлари ҳукмрон партиянинг «социалистик қурилиш», деб аталган бош жараёнини амалга оширишга қаратилган эди. Республика комфирқаси бутун ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий ва маданий ҳаёт соҳаларига раҳбарлик қилар эди. 1929 йилдаги фирқани тозалаш жараёнида аъзоларнинг 15,6% унинг сафларидан чиқарилди. Юқоридан берилган кўрсатма асосида шўроларнинг аҳамияти қисқартирилиб, жамоат ташкилотлари қайта тузилди. Уларнинг аъзолари сони мажбурий тарзда сони кўпайтирилди. 1940 йилда 600 мингдан кўп касаба уюшмаси, 400 минг нафарга яқин комсомол аъзолари бор эди. Бу даврда фаолият кўрсатган оммавий кўнгилли жамиятлар: МОПР (ишчиларга ёрдам берувчи хақаро жамияти), қизил ярим ой жамиятлари ҳам қайта тузилди.

Ҳукмрон фирқа раҳбарлигида ҳамма нарса беш йиллик режаларни бажариш ишига сафарбар этилди. (1928Ғ29-1932Ғ33 хўжалик йиллари - 1 беш йиллик, 1933-1937йй - 2 беш йиллик, 1938-1941йй - 3 беш йиллик). Бу беш йилликлар ҳукмрон фирқанинг буйруқбозлик усули ва зўраки ташаббускорлик йўли билан амалга оширила бошлади.

Маъмурий буйруқбозлик тизими ва фирқанинг якка ҳокимлиги таъсири остида содир бўлган ўзгаришларга қонунийлик тусини бериш, социалистик қурилиш амалиётини, унинг муваффақиятини мақтаб, кўкларга кўтариш учун сталинча раҳбарият шу ўзгаришларни мамлакатнинг асосий қонунида

мустаҳкамлаб қўядиган конституция қабул қилишни зарур деб топди ва 1936 йилнинг ноябрида собиқ Иттифоқ шўроларининг VIII съездида янги конститутция қабул қилинди. Унинг асосида 1937 йил февралида республика шўроларининг фавқулодда VI қурултойида Ўзбекистон конституцияси ҳам қабул қилинади. Бу конституцияда ҳам Ўзбекистон барча республикалар қатори тенг ҳуқуқли деб расман эълон қилинган бўлса-да, бироқ у ҳамма нарсага қодир марказга тобелигича, қарамлигича қолаверди.

Мазкур конституцияга мувофиқ, 1938 йил 25 июнда республика Олий Кенгашига сайловлар ўтказилди. Унинг 1 сессияси ЎзССР Олий Кенгаши раёсатини сайлади ва республика халқ комиссарлари кенгашини тузди.

1939 йил 29 декабрда эса, ЎзССР маҳаллий шўроларига сайловлар ўгказилди.

Республикада маъмурий-иқтисодий районлаштириш жараёни такомиллашиб борди. 1941 йилнинг 6 мартида Андижон, Наманган ва Сирдарё вилоятлари тузилди.

1940 йилнинг сентябрида ЎзССР Халқ Комиссарлари кенгаши қошида «Иқтисодий кенгаш» ташкил этилди, Ўзбекистон Давлат назорати халқ комиссарлиги тузилди. У давлат маблағлари ва моддий бойликларини ҳисобга олиш, сарф-харажатлар устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, ҳукумат қарорларининг ижросини текшириш учун ташкил этилган эди.

2.Ўзбекистонда саноатлаштириш сиёсатининг амалга оширилиши. Моҳияти ва оқибатлари.

1920-йиллар охири 30-йилларнинг бошларида индустрлаштиришнинг салбий ҳолатлари Ўзбекистонда ҳам кўрина бошлади. Раҳбариятдаги ўта жадал индустрлаштириш тарафдорлари қишлоқ хўжалиги ҳисобидан индустрлашни талаб қилдилар. Уларнинг мухолифлари эса индустрлаштириш асосида саноатни ўстириш билан фаравонликни юксалтириш ва қишлоқ хўжалигини ихтиёрий суратда кооперациялашни оқилона бирга қўшиб олиб бориш тарафдори бўлдилар. «Халқлар отаси» Сталин эса, биринчи нуқгаи назарни қўллаб қувватлади. Шу тариқа индустрлаштиришнинг оқилона йўли-ю, 5 йиллик режалари бузилди.

Ўзбекистонда аҳвол бутунлай ўзгача эда. Чунки у аграр республика эди. Бу ерда қишлоқ хўжалиги мақсулотлари салмоғи 60% дан кўпроқни, саноат эса 40% дан камроқни ташкил этарди. Бундан ташқари, саноат ишлаб чиқаришининг 90% га яқини қишлоқ хужалик ашёларини ишлашга асосланган

эди. Оғир индустрия эндигиа ривожланаётган республикамиз мамлакатнинг асосий пахта бозасига айланиб қолган эди.

Биринчи беш йилликда (1928Ғ29-1932Ғ33 йй.) 192 та янги саноат корхонаси, (ўша давр расмий маълумотлари бўйича) шу жумладан. Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлик заводи, Қувасой цемент ва оҳак заводлари ишга туширилди. Чирчиқстрой, Олмалиқстрой, Тошкент тўқимачилик комбинати қурилиши давом эттирилди. 1932 йилга келиб, оғир саноат салмоғи 8,8%ни, машинасозлик салмоғи 1,3%ни, енгил саноат салмоғи 69,3 %ни ташкил этди. Шу йили Ўзбекистонда пахта толасининг 90 %, цементнинг 50 %, ўсимлик мойининг 56%дан ортиғи, хом ипакнинг 42 % ишлаб чиқарилди.

Иккинчи беш йилликда (1933-1937 йй.) ҳам Ўзбекистонни асосий пахта базаси сифатида ихтисослаштириш кўзда тутилган эди. Бу беш йилликда республикада 189 та саноат корхоналари ва электр станциялари ишга туширилди. Шу беш йиллик давомида республикада хунармандчилик кооперациясининг ялпи маҳсулоти деярлик 3 баровар кўпайди.

Учинчи беш йилликнинг (1938-1941 йй.) дастлабки йилларида ҳам кўплаб корхоналар, жумладан энг йирик Чирчиқ электр кимё комбинати қурилиб ишга туширилди.

Бироқ Ўзбекистон Республикаси мамлакатни индустрлаштириш ва унинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамласига катта ҳисса қўшган бўлса ҳам, у хом ашё олиб чиқиб кетиладиган ўлка бўлиб қолаверди.

Жадал индустрлаштириш маблағлари меҳнаткашлар зиммасига оғир юк бўлиб тушади. Индустрлаштириш ишчилар сонининг кўпайишига олиб келади. Биргина биринчи беш йиллик давомида йирик саноатдаги ишчилар сони 3,5 баробар кўпайди. Уларнинг ярмидан кўпроғини маҳаллий кадрлар ташкил эта бошлади. Кадрларни ишлаб чиқаришдаги ўқур курслар ва ҳунар-техника билим юртлари тайёрлаб бера бошлади. Маҳаллий кадрлар Москва, Санк-Петербург, Иваново-Вознесенскда ҳам ўқитилди. 1940 йилда саноатдаги ишчилар сони 142 минг нафарга етади.

Аммо шу нарса ҳақиқатки, малакали ишчилар ва муҳандис-техник ходимларнинг аксариятини оврўполик миллатлар вакиллари ташкил этарди.

Олий малакали мутахассислар тайёрлаш учун Ўрга Осиё индустрия ииститути, темир йўл транспорти, тўқимачилик институтлари иш бошлади.

Сифат даражага эътибор берилмаса ҳам жадаллаштириш учун «социалистик мусобақалар» бошланди. Новаторлар меҳнат қахрамонлари сифатида кўллаб-қувватланди. Мусобақалашув

1935 йилда энг юқори даражага етиб, «Стахановчилик ҳаракати» номини олди.

Айни вақтда ниҳоят даражада зўр бериб қилинган меҳнат ана шу иқтисодий имкониятни яратувчиларнинг моддий фаровонлигига амалда ҳеч бир таъсир этмас эди.

3.Аграр сиёсат.

20-йиллар охирларига келиб қишлоқларда бозор муносабатлари муҳити тобора кўпроқ бархам топа бошлаган эди. Шўро давлати 1929 йилнинг кузидан бошлаб кооперацияни ривожлантириш сиёсатини ҳар томонлама жамоалаштириш сиёсати билан алмаштирди. Айни пайтда маҳаллий шароитда мутлақо ҳисобга олинмади. Бунинг устига маҳаллий матбуот ҳам «коллективлаштириш учун барча имкониятлар мавжуд», деган хато фикрларни ёритиб борди.

1930 йилнинг январида собиқ хукмрон фирқа марказқўмининг жамоатлаштириш учун қулоқларни синф сифатида тугатиш тўғрисидаги қарори эълон қилинди. Унга асосан Ўзбекистон комфирқа марказқўмининг ҳам “жамоалаштириш ва қулоқ хўжаликларини тугатиш тўғрисида” ги қарори қабул қилинди (1930 йил 17 февраль) Қарорига асосан республикада ялпи жамолаштириладиган 17 та район белгилаб берилди. Лекин бу жойларда жамоалаштириш учун шароит йўқ эди. Айрим районларда буйруқбозлик, қўрқитиш усули билан бир неча ҳафта амалга оширилди. Жамоа хўжаликларига кирмаганларга сув бериш тақиқланди, уларга қўшимча солиқлар солинди, сургун қилинди.

Жамоалаштириш қулоқ хўжаликларини тугатишга қаратилган эди. Аммо шу баҳонада кўпгина ўрта ҳол ва камбағал деҳқонларнинг хўжаликлари ҳам тугатилди. 1930 йилда Ўзбекистонда тугатилган 2648 хўжаликларининг аксарияти ўрта ҳол ва камбағал деҳқонлар хўжаликлари эди.

Жамоалаштиришдаги бундай қўпол хатолар деҳқонларнинг оммавий норозилигига сабаб бўлди. 1930 йил 25 февралида Фарғона, Андижон, Бухоро, Тошкент, Хоразм, Самарқанд ўлкаларининг кўпгина жойларида оммавий норозиликлар бошланди. Айрим жойларда улар шўро ҳукуматига қарши сиёсий чиқишларга айланди. Аксарият деҳқонлар эса жамоа хўжаликларидан чиқа бошладилар. 1930 йилнинг мартида жамолаштириш фоизи 47% ташкил этган бўлса, 1930 йилнинг майида бу кўрсаткич 29 % тушиб қолди.

1930 йилнинг кузидан бошлаб яна жамоалаштириш тазйиқи бошланди. 1931 йилнинг ёзига келиб 56.7% деҳқон хўжаликлари

бирлаштирилди. 1930-1933 йиллар мабойнида деҳқон хўжаликларининг сони 5.5 мингтага етди. Уларнинг кўпчилиги собиқ Иттифоқнинг бошқа районларига, Украина Сибирга кўчириб юборилди. Республиканинг ўзида эса 17 та “қулоқ” қишлоқлари ташкил қилинди.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини жамолаштириш расман 1932 йилда паёнга етказилди. Жамоа хўжаликларига кирмай қолганлар учун тазйиқ яна авж олдирилди. Улар учун солиқ миқдори жамоа хўжалиги аъзоларига нисбатан 50 % оширилди. Натижада биринчи беш йиллик охирида жойлаштириш фоизи 91.5% га етди. 1939 йилда эса бу кўрсаткич 99.5% га етди. Якка хўжаликлар фаолияти барҳам топди. Йирик жамоат ишлари чиқариш қишлоқ хўжалигини ташкил этишнинг амалдаги бирдан бир шакли бўлиб қолди.

Жамоа хўжаликлари деҳқонларнинг ишлаб чиқариш воситаларини бирлаштириш асосида тузилди. Бу воситалар ягона бўлинмас фондга қўшилиб, жамоа хўжаликлари аъзолари жамоа хўжаликларидан чиқиб кетадиган бўлсалар, уларга қайтарб бериш мумкин эмас эди. Айнан мана шу қоида деҳқонларнинг мулкдан ажралиб қолишига сабаб бўлган эди.

Колхозлар иқтисодий жиҳатдан бутунлай давлатга қарам бўлиб қолди. Уларнинг мустақиллиги ва ташаббуси кескин чекланди. Йирик ишлаб чиқариш воситалари эса МТС(машина трактор станция)лар орқали давлат қўлида тўпланиб борди. МТСлар жамоа хўжаликлар далаларини натурал ҳақ эвазига ишлаб берар, бу ҳақнинг миқдорлари эса юқоридан белгилаб берилар эди. 1933 йилнинг бошларида Ўзбекистонда 73 МТСлар фаолият кўрсатди.

Совхозлар тузилишига ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Биринчи беш йиллик охирида Ўзбекистонда тузилган савхозлар сони 60 тага етди.

Сталинча раҳбарият жамоа хўжалик аъзолари жамоа хўжаликларидан кетиб қолишнинг олдини олиш мақсадида уларга паспорт берилишини тақиқлади. Чунки улар бирон жойга бориб, муҳим яшаш имкониятига эга бўлолмас эди. Мамлакатни хом ашё билан ҳамда пахта мустақиллигини таъминлаш учун Ўзбекистон ҳудудида пахта якка ҳокимлиги жорий этилди. 1929-1932 йилларда пахта экиладиган ер майдонлари 550 минг дан 928 минг гача етди. Ялпи пахта ҳосили эса 625 минг тоннадан 752 минг тоннага етказилди. 1932 йилга келиб, республика иттифоқ пахтасининг 60%ни бера бошлади. Ирригация ва қурилиш ишларига эътибор қаратилиб, 1937-1940 йиллар мабойнида республикада суғориладиган ерлар майдони 260 минг гектарга кенгайди. Бу хил тадбирларни ўтказишда кузатиладиган бирдан бир мақсад республикада пахта якка

ҳокимлигини янада қарор топтириш эди. 1939 йилда ялпи пахта ҳосили деярлик 1 млн. 583 минг т. га етди, ҳосилдорлик эса гектаридан 17.8 ц. ни ташкил этди. Урушдан олдинги йилларда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг ҳамма соҳалари асосан марказ саноатини ривожлантиришга мослаштирилди. Бу даврда баъзи иқтисодий муваффаққиятларга қарамай, жамоалаштириш натижасида деҳқонларга хос бўлган турмуш тартиби бузилди, маънавий, аҳлоқий қадрятлар завол топди. “Юқоридан қилинган инқилоб”дан мерос бўлиб қолган энг оғир нарса- ер эгалигининг йўқ бўлиб кетиши, меҳнаткаш инсон билан ер, жамият билан табиат алоқаларининг бузилиб, емирилиб бориши эди. Қишлоқ учун анъана бўлиб келган кўпгина халқ одатлари ва расм русумларини қоралаш, динга қарши ташвиқот ва тарғибот ҳам қишлоқ ёшларига салбий таъсирини ўтказа бошлади.

4. XX асрнинг 50-70 йилларда Ўзбекистоннинг иқтисодий ҳаёти

Уруш ғалаба билан тамомланиб, тинч қурилишга ўтилгандан сўнг Ўзбекистон республикасининг ижтимоий сиёсий ва иқтисодий ҳаётида халқ хўжалик масалалари, ташкилий ва маданий оқартув масалалари асосий ўринни олди. 1946-1947 йиллардаги Ўзбекистоннинг ҳамма жойида туман ва шаҳар фирқа комиссиялари бўлиб ўтди. “СССР халқ хўжалигини қайта тиклаш ва ривожлантиришнинг 1946-1950 йилларга мўлжалланган беш йиллик режаси тўғрисилаги қонун қабул қилинганлиги муносабати билан фирқа ташкилотларининг ташвиқот-тарғибот ишлари тўғрисида” собиқ иттифоқ комфирқаси марказқўмининг қарорини амалга ошириш борасида ишлар қизитиб юборилди. Урушдан кейинги йилларда республика фирқа ташкилотлари ва уларда аъзолар сонининг ўсиши кучайди. 1954 йилнинг февралида республика фирқа ташкилотида 11127927 аъзо ва 138861 номзод бор эди.

Бу йилларда ҳам республикада “фирқа ҳукмронлиги” давом этиб шўроларга касаба уюшмаси ва ёшлар ташкилотига унинг раҳбарлиги янада кучайди. Шундай бўлсада, жумҳириятдаижтимоий ташкилотлар фаолиятида ташаббускорлик, жонбозлик давом этди.

1957 йилнинг охирида Ўзбекистонда бир бутунликка миллиондан кўпроқ касаба уюшма аъзолари бўлиб улар 12 митнгта бошлағич касаба уюшмаларида бирлашган эди. Касаба уюшмаларининг ташаббуси билан 1958 йилда Республикада ихтирочилар республика жамияти ташкил этилди ва у Ўзбекистонда халқ хўжалигини ривожлантиришга хизмат қила бошлади. Урушдан кейинги 5 йилликларда республика ёшларнинг ижтимоий ҳаёт соҳаларидаги ҳиссаси катта бўлди.

Чунончи ёшлар бригадаларидан 1148 таси ва республиканинг ишчи ёшларидан 80 минг киши 1947 йилда 4-5 йиллик топшириқларни муддатидан олдин бажариш учун юриш эълон қилиб, беш йилликнинг икки йили режасини муддатидан илгари бажардилар. Ёшлар иттифоқи бошлиқ бригадалар иқтисодий тежамкорлик давлат маблағларини тежаш ҳаракатини бошқардилар чунончи Тошкент электр кабель заводининг ёшлар ташкилоти мўлжалланган тадбирлани амалга ошириши натижасида заводнинг 130 минг сум маблағи тежалди. 1949 йилда Ўзбекистон ёшлар ташкилоти сифатида 280 минг аъзо бор эди. Улар кўпгина ватанпарвқарлик ташаббуси билан чиқиб Ангрен қурилишларда Мирза чўл ва марказий Фарғона ерларини ўзлаштиришда фаол қатнашдалилар. Улар тинчлик ва дўстлик учун кураш байроғи остида Прагада 1947, Бухаресда 1953 йил Москвада 1957 йил ўтказилган халқаро ёшлар фестивалида иштирок этдилар. 1951 йилда Кахон тинчлик кенгаши Берлин сессиясининг "Беш буюк давлат ўртасида тинчлик аҳднома (битим) тузиш тўғрисидаги мурожоатига имзо" тўплаш ҳаракати кенг авж олиб келди Республика меҳнаткашларидан 887311 киши бу ҳужжатга имзо чекди. 1995 йилда Ўзбекистон жаҳон тинчлик кенгашининг ядро уриши хавфига қарши мурожатига 4 023 826 киши қўл қўйди. Республикада тинчлик учун атом уриши хавфининг олдини олиш учун мавзуда кўп минг кишилик митинглар йиғилишлар ўтказилди. Суҳбатлар телевизион кўрсатувлар ташкил этилди. Бироқ урушдан кейинги йилларда "фирқа ҳукмронлиги" нинг мустаҳкамлиги унинг бош рўлини ўйнаш борасидаги фаолияти африм фирқа ва давлат раҳбарларининг ноқонуний ҳатти ҳаракатлари бошқа минтақалардан бўлганидек республикамиз ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётда ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатади.

Режага асосан республикада саноат ишлаб чиқариш 89 фоизга, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини эса 52 фоизга кўпайтириш кўзда тутилган эди. Биринчи навбатда саноатнинг химия, электроэнергетика, қишлоқ хўжалик машинасозлиги, кон саноати (биринчи қайта ишлаш соҳасини) тармоқларини ривожлантиришга катта эътибор берилган эди. Қишлоқ хўжалиги соҳасида эса асосан пахтачиликни ривожлантиришга эътибор қаратилган эди.

Режада республика вилоятлари хўжаликларидаги устивор тармоқлар ҳам белгилаб берилган эди. Жумладан Фарғона водийсида пахтачилик Тошкент вилоятида кўпроқ пахтачилик сабзавотчилик, чорвачилик, кўмир, рангли металлургия, химия, энергетика соҳаларини. Бухоро вилоятида пахтачилик, қоракўлчилик ва пиллачиликни ривожлантиришга кўпроқ эътибор берилган эди.

Режага асосан Ўзбекистонда капитал қурилиш учун 3.900 млн. Сўм ажратилган эди. Бу вазифаларни бажаришда кадрларнинг молиявий ресурсларнинг, техника асбоб-ускунвлрининг етишмаслиги каби қийинчиликлар мавжуд эди.

1946-1950 йиллар мабойнида республикамизда 150 та йирик саноат корхоналари қуриб ишга туширилди. Саноатнинг янги тармоқлари қора ва рангли металлургия, станоксозлик вужудга келди. Иккита йирик “Чирчиқмсельмаш” ва “Ўзбексельмаш” машинасозлик заводалари қурилиб ишга туширилди. 1950 йилда 1946 йилга нисбатан машинасозлик 19 баробар ўсди, табиий газ олиш 3 баробар ўсди, электроэнергия 480 млн.дан 2.665 млн.квт соатга етди, енгил ва тўқималик саноати 128.7 фоизга кўпайди.

Беш йил ичида республика жами саноат маҳсулоти 183 фоизга ортди. Қўқон шаҳар заводининг Украинага кўчирилиши мунособати билан шакар ва спирт ишлаб чиқариш бажарилмаган эди. Химия, уй-жой қурилиши соҳалари бўйича ҳам капитални ўзлаштириш бўйича белгиланган режалар бажарилмади. Бироқ бу беш йилликда иттифоқ миқёсидаги корхоналарнинг маҳсулти 4.8 баробар кўпайган ҳолда, республика бошқарувида бўлган маҳаллий саноат атиги 8 % га ўсди холос. Ўтган беш йил ичида қишлоқ хўжалик соҳасида ҳам қисман, ривожлвниш содир бўлди. Режа бўйича 1953 йил охирига бориб республикада пахта етиштириш 2 миллион 139 минг тоннага етказилиб, 1940 йилга нисбатан 54 % га кўпайтириш мўлжалланган эди. Шу мақсадда Боғдод ва Хоразм коллекторлари, Шеробод, Шимолий ва катта Тошкент каналлари ҳамда Каттақўрғон, Ўрта тўқай сув омборлари қуриб ишга тугирилди. Қишлоқ хўжалик ходимларига 9 мингдан ортиқ трактор ва қишлоқ хўжалик асбоб ускуналари етказиб берилди.

Республикада 30 центнерчилик ҳаракатида минглаб пахтакорлар қатнашдилар. Бу ҳаракатда Замира Муталова,Меҳринисо Убайдуллаева кабилар меҳнатда катта жасорат кўрсатдилар. Пахтачилик 1947 йилда 1940 й даражасига етиб, 1950 йилда давлатга 2.116 минг тонна пахта сотилди. Ҳосилдорлик гектаридан 14.7 центнердан (1940 й) 21.1 центнерга (1950 й) етди. Шу билан бирга пахта якка ҳокимлиги, пахтачилик мехенизациялаштириш ва химиялаштириш ҳаракати кучайди. 1948 йилда пахта териш машиналари ишлаб чиқарилгач, ғўза баргини тўкишда бутифос ва меркаптопос қўлланила бошлади.

Чорвачилик соҳасида бажариб бўлмайдиган ноаниқ режалар қабул қилинган эдики, натижада бу вазифалар бажарилмади.

Ипакчилик соҳасида эса 1940 йилдаги 685.4 тонна ўрнига 1950 йилда тонна пилла давлатга сотилиб, катта ютуққа эришилди.

Қишлоқ хўжалигида моддий-техника базасининг ишлаб чиқарувчилар моддий манфаатдорлик даражасининг пастлиги, пахта якка ҳокимлигининг кучайиши каби муаммолар мавжуд эди.

1951-1955 йилларга мўлжалланган биринчи беш йилликда ялпи саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришини 54 фоизга, ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотини 50 % ўстириш, пўлат ишлаб чиқариш 80 фоизга, прокат ишлаб чиқариш 70 фоизга кўпайтириш мўлжалланди. Халқ хўжалигига сарф қилинган маблағ олдинги беш йилликдагига нисбатан икки баробардан кўпроқ бўлди. Самарқанд суперфасфат заводи, Олтин топган қўрғошин-қалай комбинати, Тошкент чини заводи, Чирчиқ шиша заводи, Қуйибўзсув, 2 та Наманган ГЭСлари, Андижон ГРЭСлари ишга туширилди. Электр энергияси ишлаб чиқариш 1950 йилдаги 2,682 млн.квт.соатдан 1955 йилда 3,880 млн.квт.с га етди. Қўмир қазиб олиш 70 фоизга, машинасозлик икки баробар, минерал ўғитларни ишлаб чиқариш 81 фоизга, тўқимачилик саноати 15 фоизга ўсди. 50 йилларнинг охирларида 1300 дан ортиқ фабрика ва заводларни бирлаштирган саноатнинг 70 тармоғи мавжуд эди. Бироқ бешинчи беш йиллик режанинг бажарилиш якунларини таҳлил қиладиган бўлса бу даврда саноат маҳсулотининг йиллик ўсиш даражаси кескин камайиб борди. Олдинги муаммоларнинг биронтаси ҳам ҳал қилинмади.

1. Энергетика соҳаси бошқа тармоқларининг ривожланишидан орқада қолмоқда эди.

2. Йилдан йилга капитал қурилиши бўйича режалар бажарилмай қолаверди.

3. .Нефт конларини қидириб топиш ишларининг қисқариши туфайли нефтни қазиб олимш пасайди.

4. Енгил саноатнинг 25 фоиз корхоналар маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича кўрсаткичларни бажармадилар.

5. Меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси пасайиб борди. Режалар асосан халқ хўжалигини жадал ривожлантириш ҳисобига бажарилди. Беш йил ичида халқ хўжалигига капитал маблағ сарфлаш 2.3 баробар кўпайишига қарамай, ялпи саноат маҳсулоти зўрға 1.6 баробар меҳнат унумдорлиги эса 1.2 баробарга ўсди. Бу далиллардан кўриниб турибдики капитал маблағларни сарфлаш кутилган самарадорликни бермади.

6. Республикада ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш нотекис эди. Масалан 1955 йилда ялпи саноат маҳсулот ишлаб

чиқаришда Тошкент вилоятининг ҳиссаси 39.8 фоиз бўлгани ҳолда Сурхандарё вилояти ҳиссаси эса 1.7 фоизга тўғри келди.

1954 йилнинг февралида собиқ ҳукмрон фирқа марказкомининг ва Собиқ иттифоқ ҳукумати “Ўзбекистон ССРда 1954-1958 йилларда пахтачиликни янада ривожлантириш тўғрисида” қарор қабул қилиниб, унда сув хўжалигини яхшилаш, пахта етиштиришни механизациялаштириш, кадрлар тайёрлашга катта эътибор берилди. 1958 йилда МТСлар қайта қурилиб, кўплаб машина ва тракторлар колхозларга сотилди. 1953-1955 йилларда 130 минг гектар янги ерлар ўзлаштирилди. Тракторларнинг сони қишлоқ хўжалигида 33.5 мингдан (1951 йил) 46.8 мингтага (1955 й) етиб, 40 фоизга кўпайди. МТСлардаги пахта териш машиналарининг сони 3.3 мингдан 15.1 мингга етди. Беш йил ичида давлатга 12 716.1 минг тонна пахта сотилган бўлсада 1951-1956 йилларда пахта тайёрлаш режаси бажарилмади.

1959-1965 йилларни ўз ичига олган етти йиллик режа кўрсатмалари бўйича 1965 йилда 1958 йилга нисбатан миллий даромад 62-65 фоизга, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 70 % га кўпайиши керак эди. Капитал қурилиш юзасидан 164 та йирик саноат корхоналари қурилиб ишга тушурилиши режалаштирилган эди. Ишчи ва хизматчиларнинг фидокорона меҳнати туфайлигина 1965 йилда 1959 йилга нисбатан ялпи саноат маҳсулоти 1.8 баробарга ўсди. Ижтимоий ишлаб чиқаришда энергетика, химия, машинасозлик, рангли металлургиянинг салмоғи 18-28 фоизга кўпайди. Газ қазиб олиш 1958 йилги 126 млн.куб.м.дан 1965 йили 16.475 млн.куб.м га етди. Бухоро Урал магистрал қувури қурилиб ишга туширилди. Етти йилликда Ўзбекистон маҳсулотларининг (марказ орқали) чет мамлакатларига экспорти 54 фоизга ўсди. 1963 йилга келиб, Ўзбекистонда 1400 колхоз ва 182 савхоз фаолият кўрсатаётган эди. Қарши, Шеробод, Аму Бухоро магистрал каналлари қурилиб ишга туширилди янги ерлар ўзлаштира бошланди.

Қишлоқ хўжалигини механизациялаш соҳасида ҳам маълум ишлар қилинди. 1964 йилда колхоз ва совхозларга 64 минг трактор 16.4 минг пахта териш машиналари, 59.6 минг култиваторлар сотилди. Етти йилликда механизатор кадрларга эътибор кўрсатилиб 96 минг тракторчи тайёрланди. Шу йилларда Турсуной Охунова, Жавод Қўчиев, М.Умрзоқов каби механизаторларнинг номи машҳур эди.

Юқоридаги кўрсаткичларга қарамай корхоналарнинг самарадорлик даражаси паст эди. Қишлоқ хўжалиги бўйича етти йиллик вазифалар бажарлмади. Саноатдаги ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг сифати жаҳон андозаларидан орқада қола бошлади. Пахта якка ҳокимлиги кучайди Орол муаммоси

бошланди. Халқ хўжалигининг жадал тарзда ривожланиш имкониятлари тугаб бормоқда эди. Етти йилликда бошланган иқтисодий ислоҳатлар охирига етказилмади. Бунинг устига 70-80 йилларда халқ хўжалиги раҳбарлик қилишдаги маъмурий буйруқбозлик янада кучайди. Қўшиб ёзиш бюрократизм, субеъктивизм иллатлари кенг ёйила бошлади. 70-80 йилларда қишлоқ хўжалиги ривожланиш даражасининг пасайиб боришини қуйидаги кўрсаткичлардан ҳам кўриш мумкин.

Бундай тасвирлаш ҳолатларини 80 йиллар ўрталарига келиб, бутун собиқ иттифоқда бўлганидек республика халқ хўжалиги тараққиётида ҳам бир жойда депсиниб қолиш ҳолатларини вужудга келтирди.
.Ижтимоий ҳаёт.

5.Пахта якка ҳокимлиги ва унинг оқибатлари

Пахта экин майдонларининг ўринсиз кенгайтирилиши ва агротехника қоидаларининг бузилиши туфайли ернинг ҳосилдорлиги пасайиб кетди. Ҳосилдорликни ошириш учун экин майдонларида ҳаддан ташқари ортиқча минерал Ўғитларидан фойдаланиш оқибатида бу ерлар маълум бир вақтдан кейин батамом яроқсиз ҳолга келиб қолди. Қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, Ўрта Осиёнинг йирик дарёлари сувларидан назоратсиз фойдаланиш, ўлкада ўринсиз равишда сунъий сув ҳавзаларининг қурилиши натижасида Орол денгизи аста-секин қурий бошлади ва XX асрнинг энг йирик Орол фожиаси вужудга келди.

6.Ижтимоий ҳаёт.

.Урушдан кейинги 1946-1950 йилларда халқ хўжалигининг ҳарбий издан тинч қурилиш йўлига ўтказилиши маълум даражада имтимоий соҳадаги масалаларини ҳал қилиш имкониятларини бера бошлади. 1947 йили озиқ овқатга бўлган карточка тизими бекор қилиниб, чакана савдонинг тикланишига эришилди. Шу йили пул ислоҳати ҳам ўтказилди.

Халқ таълимини қайта тиклашга эътибор қаратилди. 1945-1946 ўқув йилларида республикада 4483 та мактаб бўлган бўлса, 1950 йилда уларнинг сони 5005 тага етди. Ўқувчиларнинг сони ҳам 912040 кишидан 1 265 485 кишига кўпайди. Малакали муаллимлар тайёрлашга эътибор қаратилиб, 1950 йилда 48 237 муаллим ишлай бошлади. Олий таълимни ривожлантириш соҳасида ҳам сезиларли ишлар қилиниб, 1945 йилдаги 33 та ўрнига. 1950 йилда 37 та олий ўқув юртлари фаолият кўрсата

бошлади. Талабаларнинг сони 1950 йилда 1940 йилга нисбатан 3 баравар кўпайиб 21 190 тага етди.

Шу йиллар мабойнида ўрта махсус ихтисослашган теникумлар 71 тадан 91 тага етди. Ўқитувчиларнинг сони эса 2037 тадан 40370 тага кўпайди, шифокорларнинг сони деярли 2 баробар ўсган бўлса-да республика аҳолисига тиббий хизмат кўрсатиш қониқарсиз аҳволда эди. 80-50 йиллар мабойнида Республикамизнинг ижтимоий иқтисодий ва маданий ҳаётида маълум даражада ўзгаришлар содир бўлди.

1956 йилда телевидениянинг ватани бўлган Тошкентда телемарказнинг ишга туширилиши Ўзбекистон ҳаётида муҳим воқеа бўлди.

Шу йилларда меҳнаткашларнинг турмуш шароити ҳам қисман яхшиланди. Аҳолига савдо хизматини яхшилаш мақсадида савдо тармоқлари кенгайтирилди.

Меҳнаткашларни уй-жой билан таъминлаш масаласида ҳам бир қатор ишлар қилинди. Тошкентда йирик Чилонзор турар жой массиви қад кўтарди. Нукус, Чирчиқ, Навоий, Олмалиқ, Самарқанд, Фарғона, Ангрен каби шаҳарларда янги турар жой мавзелари барпо этилди. Бироқ Ангер каби шаҳарларда янги турар жой мавзелари барпо этилди. Бироқ бу қурилишларнинг ўсиш даражаси аҳолининг ўсиш даражасидан орқада қолмлқда эди. Қурилган иморатларнинг сифат даражаси ҳам паст эди. Республика аҳолисини уй жой билан таъминлаш масаласи ҳал қилинмай қолаверди.

Аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш, даволаш профлактика муасссалари ва медицина ходимларини кўпайтириш бўйича ҳам ишлар олиб борилди. 1986 йилда 895 даволаш профлактика муассаларидан 35 мингдан ортиқ медицина ходимлари меҳнаткашларга тиббий хизмат кўрсата бошладилар. 1989 йилда шифокорларнинг сони 68.5 мингга етиб жумҳуриятимизнинг ҳар 10 минг аҳолисига 33.8 шифокор ва 101.7 тиббиёт ҳамшираси тўғри келди. Шунга қарамай жумҳуриятимиз рак, ошқозон-ичак, сариқ каби юқумли касалликлар бўйича иттифоқда етакчи ўринларни эгаллар эдилар. Туғилаётган ҳар 5 боладан биттаси гўдаклигидаёқ ҳайтдан кўз юмар эди.

Жумҳуриятимизнинг собиқ Иттифоқ хом ашё базасига айланганлиги, пахта якка ҳокимлиги, экологик аҳволнинг тобора ёмонлашиб бориши, аҳолининг турмуш даражасига таъсир этмай қолмасди. Республика аҳоли турмуши қай даражадалигини қуйидаги аҳоли жон бошига озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш кўрсаткичларида кўриш мумкин.

4. XX аср 80 йилларида Ўзбекистон ҳаёти зиддиятлар ва муаммолар.

1970- 1980 йилларга келиб собиқ иттифоқнинг иқтисодий ижтимоий ҳаётида, ривожида салбий ҳолатлар юзага келганлигини кузатиш мумкин бўлади.

Ривожланишда бир жойда депсиниб қолиш даври бошланган бўлиб, бу йиллар тарихда турғунлик йиллар деган ном олди. Натижада барча республикалар қатори бизнинг жумҳуриятимизда иқтисодий ижтимоий ривожланиш секинлашди, ички муаммоларни субъектив ва валюнтаритив тарзда ҳал этилиши зиддиятларни янада кучайтирди ва тенгликка олиб кела бошлади. Унинг асосий сабаблари қуйидагилар эди.

1. Бутун иттифоқ сингари республикамизда ҳам маъмурий буйруқбозлик бошқарувининг кучайиши ва тоталитар тузимнинг ўрнатилганлиги.
2. Халқ хўжалигини бошқаришнинг ўта марказлаштирилши ва жумҳуриятлар манфаатларининг ҳисобга олинмаганлиги.
3. 60-йилларнинг ўрталарига келиб халқ хўжалиги баракасиз ривожланиш имкониятларининг тугаганлигини ҳисобга олиб унинг жадал ривожланиш даврига ўтказилмаганлиги.
4. Республикамизнинг иттифоқ хом-ашё базасига айланиб қолиши ва пахта якка ҳокимлигининг ўрнатилиши.
5. Ижтимоий масалаларга қолдиқ тамойили асосида қаратилиши.
6. Табиатга нисбатан нотўғри муносабатда бўлмаганлиги.

Маънавий соҳада

1. Дин ва диндорларга нисбатан зўровонлик сиёсатининг олиб борилиши.

2. Умуинсоний қадрятларни тан олмаслик.

3. Ижодкор зиёлиларга тор синфий нуқтаи назардан қаралиши ва улар ижодининг бўғиб қўйилиши.

4. Бошқа халқларнинг маънавий қадрятларини менсимасли.

5. Миллий масалини ҳал қилишда тор синфий нуқтаи назардан қаралиб, байналминаллашувни синфий тарзда тезлаштиришга ҳаракат қилиш каби номақул фаолият.

Бу зикр этилган сабаблар эса республикамиз тараққиётига, халқимиз руҳиятига ҳам таъсир этмай қолмайди.

Шунга қарамай 50-80 йиллардаги республикамиз тарихининг ижодкори ўзбек халқи бўлди. Бу халқ тарих

синовларидан жасорат билан ўтиб, фидокорона меҳнати орқали ўзининг моддий ва маънавий бойлигини кўпайтира олди.

Биргина депсиниш ҳолати мамлакат иқтисодиётининг издан чиқишига олиб келди. Бу даврда асосан маблағларни сарфлаш эвазига баракасиз йўлдан зўрма зўраки ривожлантирилган мамлакат халқ хўжалиги амалда ривожланмади. Мамлакатнинг ўша вақтдаги раҳбарлари Л.И.Брежнев (1964-1982 й ноябригача), Ю.В.Андрапов (1982 й. Ноябрь, 1983 й. Февраль) К.У Черненко (1983 й. Март, 1984 й. Март) иқтисодий ижтимоий ва сиёсий соҳаларда ўз ечимини кутаётган муаммоларга этибор бермадилар.

Шуни таъкидлаш жоизки, Собиқ иттифоқ аввал бошдан сохта курама эди. Ўнта республикалар мажбуран бирлашган эдилар. Шунинг учун ҳам улар ўз халқи миллий давлатчилиги қадрятлари, хохиш иродаси инобатга олинмаган бу иттифоқдан бутунлай норози эдилар. Аммо ундан чиқиш мураккаб эди. Гарчи собиқ иттифоқ конституциясида бундай қоида мавжуд бўлса-да кучли марказ армия давлат хавфсизлиги қўмитаси каби асосий кучлар бу иттифоқнинг таянч нуқталари

Адабиётлар:

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари:

1. И. Каримов – Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи 31 август 2007 й.

2. И. Каримов Шарқ гавҳари – замин сайқали. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 26 август 2007 йил.

3. И. Каримов Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш халқимиз учун фаровон ткрмуш шароити яратиш- асосий вазифамиздир. Т. ”Ўзбеистон” 2007 й.

4. И. Каримов Бу байрам барчамизники – бутун халқимизники (16 йиллик тантанали маросимдаги байрам сўзи) Халқ сўзи 2007 йил 1 сентябр.

5. И. Каримов Бунёдкор халқимизнинг азму шижоатининг амалдаги ифодаси. Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишлаб ўтказилган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 25 август.

6. И. Каримов Ўзбекистон Ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Халқаро илмий оммабоп конференциядаги нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 15 август.

7. И. Каримов. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эҳтиромлари. (Туркистон пресс нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервюси) Халқ сўзи 23 феврал 2007 йил.

8. И. Каримов «Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли» Т., т. 11, «Ўзбекистон», 2003 й. 266-267 бетлар.

9. И.Каримов. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади. Президент И.Каримовнинг ЎзР Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Маърифат», 2004 йил, 8-декабр.

10. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

11. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

12. И. Каримов - «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т., Ўзбекистон. 1997 йил. 14-бет.

13. И. Каримов - «Тарихий хотирасиз - келажак йўқ» Т. Шарқ 1998 йил.

14. И. Каримов «Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли» Т., т. 11, «Ўзбекистон», 2003 й. 266-267 бетлар.

13. И.Каримов. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади. Президент И.Каримовнинг ЎзР Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Маърифат», 2004 йил, 8-декабр.

14. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

15. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

II. ДАРСЛИКЛАР:

1. Ўзбекистон тарихи Т., «Янги аср авлоди» 2003 й. 461-471 бетлар.

2. История Узбекистана. Т. Университет, 2004 г. с. 120-130.

3. Ўзбекистон тарихи - Тошкент Давлат университети - Т. Университет, 1997 йил.57-67 бетлар.

III. ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАЛАР

1. Шодмонқулов И. Эргашев Қ. Эргашев Н. «Ўзбекистон тарихидан маъруза матнлари» ТДИУ. 2005 й. 70-86 беткар.

2. Шодмонқулов И. Каримов К. Эрназарова Н. Абдураҳмонов И. История Узбекистана Учебно-методическое пособие. ТГЭУ. 2005 г. с. 157-206

3. Қ. Эргашев «Ўзбекистон тарихини ўрганиш юзасидан услубий қЎлланма. II-қисм. Т. ТДИУ. 2005 й.

14-Мавзу: Совет ҳокимияти даврида Ўзбекистоннинг маънавий-маданий қарамлиги ва унинг оқибатлари. (1 соат)

1.Маданий инқилоб тушунчаси, унинг моҳияти.

2. XX асрнинг 20-30 йилларда Ўзбекистонда маданий ҳаёт.

3.Урушдан кейинги даврда маънавий-маданий соҳада маъмурий буйруқбозликнинг кучайиши, марказнинг улуғ давлатчилик сиёсати.

4. XX асрнинг 50-80 йилларда Ўзбекистонда маданият, фан, адабиёт ва санъат.

1. *Совет ҳокимиятининг саводсизликни тугатиш сиёсати. 20-30-йиллфрдаги маданий ҳаёт.*

2. *Урушдан кейинги йилларда маънавий-маърифий соҳада маъмуриятчиликнинг кучайиши. Руслаштириш сиёсати.*

3. *50-80- йилларда Ўзбекистоннинг маданий ҳаёти. Мутахассис кадрлар тайёрлашда маъмурий-буйруқбозкик.*

1. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида подшо ҳокимиятининг ағдарилиши натижасида маданий ҳаёт ва маънавият соҳаларида мураккаб зиддиятли жараёнлар кечди. Олдинги қарийб 50 йиллик мустамлакачилик сиёсатиги қарамасдан халқ оммаси ўз маданият урф-одатларини сақлаб ҳимоя қилиб келган кўп асрлик ўзбек миллий маданияти қадрятлари қатори янги шакллар қарор топди. Халқ фарзандлари мактаб ва мадрасаларда, рус-тизуми мактаблари, гимназиялар фаолият кўрсатарди. Газета ва журналлар кутубхоналар турли миллий жамиятлар зиёлилар марифатчиликни ривожлантирдилар. Кўтарилган жадидчилик ҳаракати марифатчилик ва ислоҳатчилик ҳаракатларини кенгайтириб юборди. Жадидчилик 1917 йилга келиб ижтимоий ва демократик ҳаракат даражасига кўтарилди. Халқ маънавияти асос моҳиятини ислом динининг поклантирувчи тарбиявий ақидалар миллий урф-одатларимизнинг сермазмун ва инсонпарварлик сифатларини ташкил қилди.

Халқ оммасининг маданий анъаналари, маърифатчилига, маънавияти, эътиқоди, миллий урф-одатлари, санъати, оғзаки ижодияти ниҳоят даражада сермазмун, кўп қиррали, юқори инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган, кўп асрлик тарихимиз маҳсули бўлиб келди. Оғир жароҳатлар етказилган бўлишига қарамасдан миллий имон-эътиқод ва маънавият сақланиб келди, аҳоли турмуш тарзининг асосини ташкил қилди.

Аммо Ўзбекистон ҳудудида маънавият ва маданият 1917 йилдан бошлаб мураккаб вазиятни бошдан кечирди, жиддий тўсиқпар ва бузғунчиликларга учради. Туркистонни қизил империя колониясига айлантиришга киришган большевиклар сиёсати ва амалиётини халқ оммаси, миллий зиёлилар қабул қилмадилар. Маънавият ва маданият соҳаларида ғоявий-сиёсий кураш авж одди. Хўжалик вайроналиги ва озиқ-овқат диктатураси, янги иқтисодий сиёсат ва хом ашёга давлат монополияси, кўп сонли қизил армия ва давлат идоралари ходимларининг таъминоти маданият, матбуот, маориф соҳаларининг моддий ахволи оғирлашувига сабаб бўлди. Бундай оғир аҳвол Туркистон маданий ҳаётининг 1924 йилгача бўлган даврига хос эди.

Хоразм ва Бухоро республикалари шароитида (1920-1924 йиллар) миллий маданият ва марифатни ривожлантириш уларни замонавий цивилизвция шакллари ҳамда мазмуни билан бойитиб бориши билан янги ҳокимият шўъбалари шуғулланади аммо бу республикаларда ҳам маданият эътиқод миллий қадрятларга большевикча сўлэкстремистик тазйиқ ўтказишга жиддий уринишлар бўлди.

Туркистонда Бухоро Хоразм республикада йилларнинг биринчи ярмида бир бутун маданий маърифий кўтарилиш майдони вужудга келди. Шу аснода халқ оммаси миллий зиёлилар иштирокида маънавий маданий жараён фикрлари тажриба алмашувларини одатга айланиб борди. Вольшевикча аксилмиллий умуминсоний прогрессив маърифатчиликка душ душманлик босмларига қарамасдан 1917-1924 йилларда Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудида маданий маърифий турмуш жабҳаларида янгиланиш-янги шакллар ва мазмун вужудга келди, халқ маънавиятида ўз аксини топди. Миллий зиёлилар, руҳонийлар, ер раҳбарларининг амалий фаолиятлари борган сари қаттиқ таъқиб остига олиниб, халқ маънавиятини бойитиш йўлидаги ҳаракат майдони торайиб борди.

Халқ оммаси, унинг барча қатламлари маданият ва маориф соҳаларидаги колонизаторлик муносабатларига қарши кураш олиб бордилар. Деҳқонлар, ҳунармандлар, бутун аҳоли совет ҳокимияти томонидан большевик доиралар кўрсатмаси билан амалга оширилган мачитлар, мадрасалар, вақфларнинг бузилишига қаттиқ қаршилик кўрсатдилар, шу билан бирга макгаблар, бошқа маърифий масканлар ташкил этишни жиддий талаб қилдилар. 20-йилларнинг бошларидан халқ оммаси бу соҳаларга ўз модций ҳиссасини қўшиб борди, иккинчи томондан эса ҳокимиятнинг миллий қадриятлар ва маънавият борасидаги инқилобий мақсадларидан чекинишига эришилди. Бу расман «сиёсий ён беришлар» деб номланди.

Миллий зиёлилар ва арбобларнинг фаолияти кенг амалий тус одди, чуқур ижтимоий-маданий мазмун касб этди. Жадид зиёлилар, ижод аҳли бўлмиш Мунаввар Қрри, Беҳбудий, Садриддин Айний, Фитрат, Чўлпон, А. Қодирий, А. Авлоний, Ҳамза, Ғози Юнус, Хуршид (Ш. Шарафитдинов) ва бошқалар билан бир қаторда XX аср бўсағасида туғилган истеъдодли ёшлар Машриқ Юнусов (Элбек), Наим Саид, Рафиқ Мўмин, Маҳмуд Ҳодиев (Боту), Баҳром Ҳайдарий ва қатор бошқалар маданият, маориф соҳаларида жонбозлик қилдилар, ижтимоий йўналтирилган ижод билан шуғулландилар.

Зиёлилар ижодиёти билан Туркистонда ўзбек тилида 1917 йилда 7 та, 1918 йидца 33 та, 1919 йилда 91 та, 1920 йилда 118 татурли китоблар нашр этилди. Мунаввар Қори, Беҳбудий

маориф тизимини жорий қилиш жабҳасида ўлка миқёсида, Тошкент, Самарқанд вилоятларида самарали ишладилар. 1917 йил ёзида Фитрат Самарқандга келиб, **«Ҳуррият»** газетасида Беҳбудий билан ҳамкорлик қилди, газетанинг 27-сонидан то охирги 87-сонигача унга мдаррир бўдди, долзарб масалаларда мақолалар ёзди. 1918 йилда у Тошкентга келди, ўқитувчилик қилди, ижтимоий-ижодий фаолият билан шуғулланди.

Кўзга кўринган адиб-зиёлилар тузган маданий-адабий ташкилот **«Чиғатой гурунги»** 1919—1921 йилларда қатор ижобий ишларни амалга оширди. Айниқса, тил масалаларига аҳамият берилди. Элбек 1924 йилда ўзининг йирик тилшунослик тадқиқоти — «Луғат ва атамалар» асарини чиқарди. А. Қодирий 1919 йидда **«Ўтган кунлар»** романини бошлади ва 1925 йилда ёзиб тугатди. 1922 йилда чиққан «Ўзбек ёш шоирлари тўплами»дан ижтимоий мазмундаги асарлар ўрин олди.

Жиддий тўсиқларга қарамасдан 1917-1914 йилларда Ўзбекистон ижод аҳли, зиёлилари қатъий, чуқур мазмунли фаолият кўрсатдилар. Хоразмда Бекжон Раҳмонов, бошқа фидойи зиёлилар самарали маданий фаолият кўрсатдилар. Б.Раҳмонов **“Мадрасалар ислоҳоти”**ни қатъий сўл-инқилобий тезлик билан ўтказишни инкор қилди. Мактаблар, бошқа ўқув юртларини очишга бош бўлди, дарсликлар ёзди. Фитрат ижодий фаолиятини самарали давом эттириш билан бирга Бухоро республикаси маориф-нозири лавозимида баракали ишлади, маърифий-маданий тадбирлар ўтказиш, ўқув масканларини ташкил қилиш, ўқитувчилар, ўқувчилар, ижод аҳлига раҳномалик қилишда қатнашди.

Хоразм ва Бухоро республикасида зиёлилар жадидлик анъаналарини давом эттириб, маърифий-маданий жабҳаларда астойдил фаолиять кўрсатдилар.

1917 йилдан Туркистонда, 1920 йилдан эса Хоразм ва Бухоро республикаларида болшевиклар халқ оммасининг маданияти, анъаналари, маънавиятига зид бўлган сиёсат ва чора-тадбирларини ўтказишга киришдилар. Ўтмиш авлодлар яратган обидалар вайрон қилинди. Жамият ҳаётининг ахлоқий тамойилларига хужум қилинди. 1918 йил ноябрида Туркистонда эълон қилинган динни давлатдан, мактабни диндан ажратиш тўғрисидаги декрет, шу каби қатор бошқа кўрсатмалар асосида мачитлар ва мадрасалар ёппасига ёпила бошланди, ислом динига, унинг раҳнамоларига кучли тазйиқ, ҳақорат, хўрлашлар авж олдиридди.

Қизил империячилик Шарқ халқлари маданий қолоқ, деган шовинистик, уйдирма ақидага асосланган эди. Миллий зиёлилар, жумладан, ерли аҳоли вакиллари бўлган раҳбар кадрлар буржуа миллатчилик ғоялари билан заҳарланган, деб

уларга очиқдан-очиқ душманлик сиёсати ўтказилди.

Хоразм республикаси тузилиши билан большевиклар, қизил армия командирлари халқ эътиқодини ҳақорат қилдилар. Маданий обида бўлган хон саройида солдатдар казармаси жойлашди, отлар боғланди. Мадрасалар ёпилди, вақф мулклари мусодара қилинди, 15 ёшгача бўлган болалар ва қизлар рўйхатини тузишга буйруқ берилди. Бунинг натижасида 1920 йил июнида Хивада мадраса ўқувчилари, мударрислар исён кўтардилар. 5—6 минг киши қатнашган қўзғолонни қизил аскарлар бостирди, бир қатор эътиборли руҳонийлар отиб ташланди.

Бухоро шаҳрига Фрунзенинг қизил армияси ҳужум қилиб, снарядлар ёғдирганида маданий-тарихий аҳамиятга эга бўлган Арк, бошқа обидалар ёнғинда қолди, вайрон бўлди. Машҳур Минораи калон тўплардан нишонга олинди, унга жиддий зарар етказилди.

Хоразм ва Бухоро республикаларида маданий-маънавий ҳаётга келгинди унсурларнинг варварларча тазйиқ кўрсатишига халқ оммаси, янги ҳокимиятнинг кўпчилик раҳбарлари, зиёлилар, жойлардаги маъмуриятлар ходимлари қатъий қарши чиқиб, очиқ норозиликлар баён қилдилар. Большевикча қизил империячилик тазйиқи маданий амалиётга зарар етказди.

Синфийлик ва сиёсатлаштириш Туркистон, Бухоро ва Хоразмда зўр бериб ўтказилди. Ўзбек тилида, ерли аҳоли тилларида чиқа бошлаган газета, журналлар таъқиб остига олинган, улар тез орада ёпилган, фаолиятини давом эттирганлари доимий жиддий назорат остига олинган. Босилган материаллар мазмунини халқ манфаатларидан узоқлаштириш, одамлар онгани чалғитиш, заҳарлашга ҳаракат қилинган. Янги очилган, айниқса, туман-қишлоқлардаги мактабларга маблағ ажратилмаган. Расмий йиғинларда такрор «ерли аҳоли ўртасида маориф ишини кенгайтиришга» тўсиқлар қўйилгани айтилган.

Ёш авлодни ўқитиш, бунинг учун шарт-шароитлар яратиш халқ оммаси, унинг илғор вакиллари учун долзарб бўлиб келган. Маърифатпарвар олим, педагог, жамоат арбоби Абдулла Авлоний (1878—1934) мактаб масаласи, яъни **«тарбия бизлар учун ё ҳаёт—ё мамот, ё нажот—ё ҳалокат, ё саодат—ё фалокат масаласидур»**, деб таъкидлади. Бу жами ўзбек зиёлиларининг эътиқоди, қараши бўлди. Улар янги мактаблар очиш, ўқув-тарбия ишларини ривожлантириш, интернатлар тузиб етим болаларни тўплаш, муаллим, тарбиячиларни тайёрлаш ишларига фаол киришиб кетдилар. М. Беҳбудий маслакдошларига **«Маорифга ёрдам этингиз... Маорифни Бухоро тупроғига жорий қилингизлар!»**, деб васият қилди. 1919 йил баҳорида уни амир жаллодлари Қаршида қатл

қилдилар.

Халқ таълимининг истеъдодли ташкилотчилари Абдулқодир Шакурий, Исматулла Раҳматуллаев, Исҳоқхон Ибрат, О.Дадахўжаев, Абдулла Мустақов, Ҳоди Файзиев, Ашурали Зоҳирий, Собиржон Раҳимов, Шокиржон Раимий, Қори Ниёзий, Савд Ризо Ализода, Тўхтаназар Шермуҳамедов, Рафиқ Мўмин ва бошқалар катта педагогик иш олиб бордилар. Мактаблар сони ўсди. 1920 йидда Фарғона, Сирдарё, Самарқанд вилоятларида 1405 тага етди. Ташкил бўлган мактаблар, айниқса, қишлоқ жойларида ва туманларида асосан 1—2 бошланғич синфлардан иборат эди. Кейинчалик юқори синфлар пайдо бўлиб борди. Бундай тартиботдаги қизлар мактаблари ҳам Тошкентда, Андижонда, Қўқонда ва бошқа жойларда бирин-кетин очилди. Аёл муаллимлар Солиҳахон Муҳаммаджонова, Муҳаррама Қодирова, Гулсум Копаева, Фотима Бурнашева, Зебинисо Раззоқова, Зайнаб Садриддинова, Марям Шарипова ва бошқалар дарс-тарбия ишларини олиб борганлар.

20-йиллар бошида Самарқандда Абдулқодир Шакурий (1875— 1943) мудирлик қилган мактаб, 1922 йилда Фарғона шаҳрида Ҳусанхон Ниёзий бошчилигида очилган иккинчи босқич мактаб, қатор бошқа мактаблар намунали даражада эди.

Миллий, жадид мактаблари учун дарсликлар, ўқиш китобларини зиёлиларимиз аср бошидан ёзиб чиқариб келдилар.

Педагог, олим, давлат арбоби Абдулла Авлоний 1920 йилдан Тошкентдаги ўлка билим юртида, сўнгра ўзбек хотин-қизлар билим юртида мудирлик қилди.

Фитрат 1917 йилда «Ўқув» китобини, 1919 йилда Ш. Раҳимий ва Қ. Рамазон билан бирга «Она тили» дарслигини, сўнгра «Имло масалалари» китобини ёзиб чиқарди. 1917 йилдаёқ Саид Ризо Ализода биринчи синфлар учун «Биринчи йил» ўқитиш дастурини ишлаб чиқди. Шокиржон Раҳимий 1919 йилда биринчи алифбо «Совға», 1922 йилда «Ўзбек алифбоси» дарсликларини, бошқа ўқув қўлланмаларини чиқарди. 1918 йилдан у Тошкентда мактаб мудири бўлган.

Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам мактаблар, таълим-тарбия масканлари очилди.

Аммо хўжаликнинг парокандалиги, сунъий тўсиқлар оқибатида 20-йиллар бошида мактаблар сони қисқарди, дарсликлар ёзиш, нашр қилиш тўхтади. 1922 йилга келиб Туркистонда болаларнинг 25 фоизи мактабларга жалб қилинган эди. Бухоро республикасида 1921 йилда 175 та янги мактаб, 11 минг ўқувчи бор эди. Лекин 1924 йил ўрталарига келиб мактаблар 69, ўқувчилар 3563 тани ташкил қидди. Хоразмда 40 та умумтаълим мактаблари ва интернатларда 2600 бола таълим-тарбия олди. Ўзбекистон республикаси ташкил бўлганида турли

босқичдаги 1500 та мактаб бўлиб, уларда 116 минг ўқувчи ўқир эди.

Миллий зиёлилар, давлат арбоблари газета, журналларнинг тарбиявий, зиё тарқатувчилик ролига жиддий аҳамият бердилар ва сермазмун фаолият кўрсатдилар.

1923 йилдан чиқа бошлаган «Муштум» ҳажвий журнали кенг ижтимоий аҳамият касб этди. Шунингдек, «Машраб» номли журнал ҳам чиққан. 1918—1920 йилларда Туркистонда ўзбек тилида 11 та газета чиқарди. 20- йилларда ҳам бу жараён давом этди.

Янги шароитларда ўзбек миллий матбуотчилигини ривожлантиришга маърифатчи дарғалар А. Авлоний, М. Беҳбудий, Фитрат, Мунаввар Қори, А. Қодирий, Чўлпон, Ашурали Зоҳирий, истеъдодли журналистлар Ғози Юнусов, Элбек, Пўлат Солиев, Маннон Рамзий ва қатор бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

Совет ташкилотлари сиёсий ақидаларга таяниб матбуотга таъқибни кучайтирдилар. Айрим газеталар 2—3 ой фаолият кўрсатиб улгурмасдан ёпилиб, ман қилинар эди. Газеталар номларини ўзгартириб чиқарарди. Соф виждонли журналистлар таъқиб остига олиндилар, кейинчалик қатағон қилиндилар.

1925 йил бошида Ўзбекистонда ўзбек тилида 17 номда газета ва журналлар чиққан. Тошкентда 7 та босмахона ишлаб турган. Кутубхоналар, музейлар сони кўпайиб борди. Тошкентнинг Эски Жўва даҳасида «Турон» кутубхонаси самарали фаолият кўрсатди. Бухоро республикаси ҳукумати махсус комиссия таъсис этди, у нодир қўлёзмалар, китобларни тўплаш билан шуғулланди. 1921 йил декабрида Минораи калон ёнидаги бинода давлат кутубхонаси тузилди, китоблар, қўлёзмалар тўпланди. Республиканинг вилоятларида ҳам кутубхона-лар ташкил этилди. 1921 йилда уларнинг сони 13 тага етди. Ўзбекистон ташкил бўлганида марказий ва маҳаллий кутубхоналар 152 тани ташкил этар эди.

Музейлар ташкил қилишга киришилди. 20-йиллар ўртасига келиб 5 та музей бор эди. Уларда халқимизнинг бой тарихи акс этган осори-атиқалар қўйилган.

Тиббиёт масалалари жиддий аҳамият касб этди. Очарчилик, моддий қийинчиликлар одамлар саломатлигига салбий таъсир кўрсатди. Қатор касалликлар эпидемия тусига кирди. Бухоро шаҳрида экологик муҳит, ичимлик суви муаммоси, ришта, безгак касалликлари хавфли даражада эди. Туркистонга кўплаб келган оч-қочоқлар юқумли касалликларнинг кўпайишига сабаб бўлдилар.

Бухоро республикаси ҳукумати безгакни даволаш учун қишлоқларга дориларни пулсиз тарқатиш ҳақида қарор чиқарди.

Берлиндан клиника жиҳозларини сотиб олди, улар 1923 йил августда Бухорога етиб кедди. Натижада 1924 йилда республикада тропик касалликлар институти, 5 та касалхона, 2 та амбулатория фаолият кўрсатган.

Ташкил бўлаётган маориф тизими, бошқа соҳалар учун ўқитувчилар, мутахассислар тайёрлаш чоралари кўрилди. Тошкентнинг Янги шаҳарида 1918 йилда Туркистон давлат университети, шарқшуносликинститути, консерватория, техникумлар очилди. 1920 йилда университетга Россиядан педагог-профессорлар, китоблар, ўқув қуроллари етказиб келинди. Бу масканлар инқилобий синфийлик тамойили билан ишлади. Университетнинг тайёрлов-ишчилар факультети (рабфак)да камбағал табақага мансуб кишилар ўқиган. Ерли халқлар вакиллари уларга кам қатнаган.

Тошкентнинг Эски шаҳарида, Қўқон ва бошқа шаҳарларда муаллимлар тайёрлаш курслари, 1920 йиддан 7 та дорилмуаллимин (инпрос), бир нечта билим юртлари фаолият кўрсатди. 1925 йилга келиб Ўзбекистон қишлоқларида 2748 муаллимлар ишлаб турган ёки 3—4 марта ўсган.

1924 йилда Қўқон билим юртини 13 та йигит-қизлар битириб чиқди. Унда кейинчалик Ўзбекистон Фанлар академиясининг биринчи президенти Қори-Ниёзий дарс берди.

Чет мамлакатлар билан маданий алоқалар, ёшлар-нинг ўқиб келишлари XX аср бошларидан кенгайиб борди Бухоро республикаси ҳукумати ташаббус кўрсатиб, бу ишга ташкилий тус берди. 1922 йилда Туркистон, Бухоро ва Хоразмдан 70 га яқин ёшлар Германияга ўқишга жўнатилди.

Ёшларимиз Германиянинг турли ўқув юртларида муваффақият билан ўқидилар, мутахассислар бўлиб етишдилар. Афсуски, ўз она юртига қайтган йигит-қизларимиз мустабидлик қатағонига учради.

Ўзбекистон кўп асрлик санъат турларига бой. Кенг халқ оммаси санъатни тушунган ва ардоқлаган. Самарқандлик Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов, тошкентлик Тўйчи Ҳофиз Тошмуҳамедов, хоразмлик Матёқуб Харратов, Матюсуф Харратов, Матпано Худойберганов, Мадраҳим Ёқубов (Шерозий), бухоролик Домла Ҳалим Ибодов, Фарғона водийсидан Мадумар Ҳофиз, Шораҳим Шоумаров, Маматбува Ҳофиз, Абдуқодир Найчи (Исмоилов) ва бош-қалар ўзбек классик қўшиқчилик санъатини тараннум қилдилар. Санъат труппалари, миллий театрлар тузилди ва фаолият кўрсатди.

Янги санъат турлари доираси кенгайди. М. Беҳбудий, А. Қодирий, Абдулла Авлоний, Ҳожи Муинлар асос солган ўзбек драматургиясини Фитрат, Хуршид (Шамсиддин Шарофиддинов, 1890—1960), Ғулом Зафарий ва бошқалар давом этгирдилар.

Миллий саҳна санъати соҳасида етук актёр ва режиссёр Маннон Уйғур (1897—1955), театр танқидчиси, ғарб пьесалари таржимони Чўлпон фидойилик кўрсатдилар.

Кино санъати ривожланди. 20-йиллар ўрталарида Ўзбекистонда 14 театр (уларнинг кўпчилиги миллий театр), 19 кинотеатр фаолият кўрсатган.

1924 йилда 24 нафар ёш ўзбек санъаткори Россияга ўқишга жўнаб кетди.

1924-1925 ўқув йилида республика бюджетининг 24 % халқ маорифи учун ажратилди. 1928-1929 ўқув йилга келиб умумтаълим мактаблари сони 2 мингдан ошди. 20-йилларнинг охирига келиб педегог кадрлар сони республикада 5.5 мингга етиб қолди. Лекин шу йилларга келиб республикадаги вақф мактаблари ва эски усул мактаблари бутунлай тугатилди.

1930 йили умумий бошланғиич таълимнинг жорий этилиши саводсизлик кўламларини қисқартиришга ёрдам берди. Турли соха мутахасисларини тайёрлаш мақсадида янги-янги иниститутлар очила бошлади. 1933 йилда САМду барпо этилди. 30 йилларнинг охирларида республикада 44 мингта талаба ўқийдиган 30 та олий ўқув юртлари ва 98 та техникумлар ишлаб турди. 20 йиллар охирларига келиб республикада 10 дан ортиқ илмий тадқиқот институтлари ишлар уларда мингдан ортиқ илмий ходимлар иш олиб борди.

1932 йили Фанлар комитети тузилиб, у 1940 йил ССР ФА нинг Ўзбекистон филиалига айлантирилди. Маҳаллий миллатдан ўша йиллари турли сохада олимлар, академиклар етишди. Ҳ.Абдуллаев, Т.Қори Ниёзий, Т.Зохидов, У.Орипов, Я. Ғуломов, ва бошқалар.

20- йилларнинг охири ва 30 йилларнинг бошларига келиб мустабид тизимининг қарор топиб бориши, шахсга сиғинишнинг кучайишига қарамай республикада ижодий ҳаёт ўзига хос ўсиб борди. Адабиёт майдонида Ғ. Ғулом, Ойбек, Ғайратий, Ҳамид Олимжон, Ойдин Собирова, Уйғун, Комил Яшин, Усмон Носир, Амин Умарий, Зульфия каби ёш талантлар самарали ижод қила бошладилар. 1934 йилда Республика ёзувчилар уюшмаси ташкил топди. Жаҳон ва рус адабиётининг етук асарлари таржима қилинди. Шунингдек мусиқа, театр, кино санатининг йирик вакиллари етишиб чиқди. Т.Жалилов, Ю.Ражабий, М.Ашрафий, Т. Содиқов, М.Бурхонов, М.Уйғур, Р.Ҳамроев, А.Ҳидоятов, О.Хўжаев, Х.Носирова, К.Зокиров, М.Қорёқубов, Б.Мирзаев, Л.Саримсоқова, Р.Пирмухаммедов, Тамарахоним, М.Турғунбоева, ва бошқалар ўзбек маданиятини юксакларга кўтара бошладилар. 1940 йилга келиб республикада 50 та жумладан 47 та миллий театр ишлаб турди. Тасвирий ва амалий санъат ўсиб борди. 1932 йилда Ўзбекистон рассомлари уюшмаси

тузилди. Лекин маъмурий буйруқбозлик шахсга сиғиниш тобора авж олиб борар, ва унинг таъсири маданий ҳаётга ҳам сезилмай қолмасди.

20-30 йиллар атеистик ҳаракатнинг кучайиши билан таърифланади. 1928 йилда “Хавсизлар уюшмаси” тузилиб, жойларда зўр бериб атеистик ишлар олиб борилди. Мусилмон диндорлар камситила бошланди. Хотин қизлар масаласи республикада қадимдан ўзига хос мураккаб нозик масала бўлиб келган, мусулмончилик қонун қоидалари, анъаналари асрлар оша мавжуд бўлган. Совет ҳукумати ана шу масалага ҳам ниҳоятда кескин мунособатда бўлди ва мусулмон аёллари гўё тўрт девор ичидаги қафасдан озод қилиш, эркаклар билан тенг ҳуқуқли, ёнма-ён туриб ҳар соҳада бирга меҳнат қилишларини тарғиб қилиб “ҳужум” номли ҳаракатини бошлаб юбордилар. Ваҳоланки, бу ишлар жуда нозик ва эҳтиёжкорлик билан ёндашишни, шошма шошарлик билан эмас, тўғри, вазмин тушинтириш орқали секин-аста, вақт ўтиши билан амалга ошишини тақозо этарди. 1927 йилда тузилган бу компания тарғиби билан Республика маҳаллий аёлларнинг фаолларидан ташкил топган махсус комиссиялари тузила бошлади. Паранжи ёпиниб юрадиган аёлларга қарши тарғиб ишлари ёппасига бошланиб кетди. Минглаб аёллар уларни тарғибига учиб паранжи ташлаб, бу ҳолатлар жуда катта фожеаларга олиб борди. 1927-1928 йилларда республика бўйича 2.5 мингдан ортиқ фаол аёллар ана шу “ҳужум” камчилигининг қурбони бўлдилар. Бу ишлар аста-секинликни, босқичма-босқич амалга оширилишни талаб қилар эди.

Лекин айни вақтда Совет ҳукумати ўзбек хотин-қизларини озодликка чиқариш жараёнида, уларни ишлаб чиқаришга жалб қилиш тадбирларини ҳам амалга ошириб борди. Хотин-қизлар клублари, артеллар, тикув цехлари ташкил қилина бошлади. 1930 йилда республика ҳунармандчилик кооперациясининг 50 дан ортиқ артелларида 5 минг нафардан кўпроқ аёллар ишларди.

1925-28 йилларда ташкил қилинган аёллар колхозларида 5.5 мингдан кўпроқ аёллар меҳнат қилди. Аёлларни саводини чиқаришга катта эътибор берила бошланди. 1936 йилга келиб 186 минг аёл саводини чиқарган эди. Аёллардан давлат арбоблари, олимлар, шифокорлар, ўқитувчилар, санъаткорлар, етишиб чиқа бошладилар. Жаҳон Обидова, Тожихон Шодиева, Сара Эшонтўраева, Тамарахоним, Ҳалима Носирова, М.Турғунбоевалар шулар жумласидандир.

Хуллас, 20-30 йилларда Республика маданий ҳаётида ҳам салбий, ҳам ижобий ҳолатлар, ўзгаришлар, жараёнлар, ютуқлар, камчиликлар, қурбонлар, курашлар, зиддиятлар, мувофақиятлар асосида ўзига хос кўринишлар давом этди.

2. Уруш ғалаба билан тамомланиб тинч қурилишга ўтилгандан сўнг Ўзбекистоннинг ижтимоий сиёсий ҳаёти каби маданий ҳаётида ҳам ташкилий тиклаш, маданий масалаларини ҳал қилиш вазифалари турарди. Айни вақтда республикада “фирқа ҳукмронлиги” давом этиб, барча жабҳаларда унинг раҳбарлиги янада кучайтирила бошланди.

1946-47 йилларда Ўзбекистоннинг барча жойида шаҳар ва туман фирқаларининг камренциялари бўлиб ўтди.

Маданий ҳаётда ҳам ўзига хос тикланиш ва ўзгаришлар рўй бера бошлади. Хусусан илм-фан ривожи ўз йўлига туша бошлади. 1951 йилга келиб республикада 93 та илмий текшириш муассаси бўлиб, уларда 4541 нафар илмий ходимлар ишламоқда эди. Улардан 159 таси фан доктори ва 1198 таси фан номзодлари эди. Уларнинг бош маркази ва раҳбари Ўзбекситон ФА эди. Унинг таркибида 25 илмгоҳ, бир қанча лабараториялар ва илмий марказлар бор эди.

Ўзбек адабиёти ва санъатида ҳам ўзига хос ўзгаришлар рўй бера бошлади. Янги драматик асарлар вужудга келди. “Гулсара”, “Лайли ва мажнун” опералари “Фарҳод ва Ширин”, “Олтин кўл” мусиқий драалари, 1948 йилда Ҳамза номли театрда **“Алишер ,Навоий”** драмаси саҳналаштирилди. Ойбекнинг **“Олтин водийдан шабадалар”**, А.Қаҳҳорнинг **“Қўшчинор чироқлари”**, Парда Турсуннинг **“Ўқитувчи”** асарлари вужудга келди.

Лекин шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, урушдан кейин ҳам совет ҳукумати, Комфирқа барча республикалар қатори Ўзбекистонни ҳам ҳар томонлома ўз таъсирида мустаҳкам ушлаб турушини давом эттирди. Турли баҳона, сабаб ва воситалар билан ўз “обрўси”ни янада кўтаришга ҳаракат қилди. Бу йўлда ҳар қандай тазйиқ ва қатағанликлар ўтказишдан тоймади. Ушбу тенденциялар эса деярли то 80-йилларнинг охирларигача давом этди.

1948-йилларнинг бошларидаги фирқа ташкилоти марказқўмнинг барча бюро йиғилишларида, 1952 йилда бўлиб ўтган Х пленумида миллатчиликка қарши ниқоб остида ўзбек халқининг маданий меросига, машҳур бадиий ва илмий зиёлиларга қарши кураш бошланди. Республиканинг кўпгина ёзувчилари, олимлари, партия ва давлат арбоблари миллатчиликда айбландилар. «Айрнм ўзбек ёзувчиларининг ижодида, - деб кўрсатилган эди. 1949 йил 25 июндаги бюро қарорида - миллатчилик, миллий чегараланиш, феодал ўтмишни кўкларга кўтариш ва эски феодал маданияти олдида кулларча таъзим қилиш ҳоллари сезилиб турибди». Қарорларда А.Каҳҳор, Х.Ғулом, А.Қаюмов, М.Шайхзода, Ойбек, Миртемир. Туйғун, М.Бобоев, У.Рашидов, Шукрулло, С.Аҳмедларнинг ижоди

қаттиқ танқид остига олинган. Айниқса, бунда ўз саҳифаларида ўқувчиларни тартибсизликка ундовчи мақола ва бадиий асарлар бериб борган деб айбланган **«Шарқ Юлдузи»** ойномаси, унинг раҳбари Ойбек кескин таққид остига олинган эди.

1951 йилнинг 8 апрелдаги фирқа МК Бюросида «Ўзбекистонда мусиқа санъатининг аҳволи ва уни янада ривожлантириш чоралари тўғрисида» қабул қилинган қарорда мусиқа санъати ҳаётдан йироқлашишда, ўзбек халқини коммунистик рухда тарбиялашга хизмат қилмаётганликда айбланди. Классик ва миллий мусиқалар, мақомлар, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Тоҳир ва Зухра», «Алпомиш» «Гуландом» каби опера, балет ва мусиқали драма пьесаларини кенг тарғибот қилиш тақиқланди. Гўё миллатчиларга, космополитларга пантуркчиларга қарши матбуотда кенг компания бошланди. 1951 йилнинг 10 августида республика матбуотида Туроб Тўла, Камтар Отабоев, Миртемир, А.Бобож6нов, С.Абдулла, Хабибийлар ижодини кескин қораловчи «Айрим шоирлар ижодида мафкуравий бузилишлар» номли мақола босилиб чиқди. 1951 йилнинг 24 августида эса матбуотда эълон қилинган «Ўзбек шўро адабиёти вазифаларидан четда» номли мақолада А.С.Пушкин номли тил ва адабиёт Институтининг Ойбек, Х.Зарипов, Х. Ёқубов, И.Султон каби илмий ходимлари «мафкуравий хато ва бузилишда» айбландилар.

М.Шайхзода, Шукрулло, Ғулом Алимов ва яна бир қанча шоир, ёзувчилар 1951 йилда **«совет тузумига қарши миллатчиликда»** айбланиб, қамоққа олиндилар ва 1952 йилда 25 йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилиндилар.

Республикада 50-йиллар тазйиқларини бошлаб беришда ВКП МҚ қарорларини Ўзбекистон ҳаётига тадбиқ этишда Ўзфирқа ташкилоти марказқўмининг 1952 йил 21-22 февралида бўлиб ўтган Х пленуми ва унинг қабул қилган қарорлари катта роль ўйнади. Плеиумда тингланган ва муҳокама этилган саркотиб А.Ниёзовнинг «Республикада идеология ишларининг аҳволи ва уни яхшилаш чоралари ҳақида»ги маърузасида шундай деб таъкидланган эди: «Кейинги икки йилда республикада адабиёт ходимлари орасидан шўро тузумига қарши, миллатчилик кайфиятида бўлган гуруҳ очиб ташланди. Бу гуруҳ шўро давлатига қарши душманлик ишини олиб борди. Бу гуруҳ аъзолари олдин айбланган миллатчилар билан яқин алоқада бўлганлар, улар мафкуравий бузуқ мазмундаги шеърлар ёзиб, миллатчиларнинг шўро тузимига қарши асарларини идеаллаштириб оммага тарқатганлар».

Пленумда жамиятшунос - олимларга ҳам ноҳақ айблар қўйилди. Жумладан, файласуф В.Зоҳидов **«буржуа-**

миллатчилик», тарихчи А.Бобохўжаев **«пантуркизмни тарғиб этиш»**, иқтисодчи А.Аминов эса **«буржуа-миллатчилари билан алоқа қилишда»** айбландилар. Шу тариқа, X пленум республикада янги қатоғонлик харакатини бошлаш берди. Фақат **«Халқлар отаси»** вафотидан кейингина 40-50 йилларда ноҳақ айбланганлар, қатагон қилинганлар оқландилар. Уларнинг кўплари қамоқлардан қайтиб, ўз ижодлари билан ўзбек адабиётини бойитишга, ўз илмий изланишлари билан республикада илмий салоҳиятнинг кучайишига катта ҳисса қўшдилар.

Жумладан, уларнинг шахсга сиғиниш йилларида бошлаб берган миллат учун қайғуриш ҳаракатлари республикамизнинг ҳозирги мустақиллиги кунида ёш олимлар, ёзувчи ва шоирлар учун намуна бўлиб хизмат қилмокда. Уларнинг кўпчилиги эндиликда миллий маънавиятимиз, миллий қадриятимизни тиклаш, миллий меросимизни чуқур ўрганишда жомбозлик кўрсатмоқдалар.

Аҳоли маданиятининг юксалишида муҳим рол ўйнайдиган таълим соҳасида урушдан кейинги йилларда маълум ижобий ўзгаришлар рўй берди. 1940-41 ўқув йилидан 1970-1971 ўқув йилигача бўлган даврларда умумтаълим мактабларидаги ўқувчилар сони 2.5 баравар ортди ва шунга яраша мактаблар тармоғи ҳам кенгайиб борди. Лекин иқтисодётдаги қийинчиликлар, маънавий маданий соҳани ривожлантиришдаги нуқсонлар таълимга ҳам салбий таъсир ўтказиб айниқса қишлоқ жойлар таълим йўналишида йиллаб талайгина камчиликлар йиғилиб бораётган эди. Жиҳозлар, мебель, асбоб-ускуналар доимий етишмасди. Маблағ эса ниҳоятда кам ажратиларди.

Ўқув тарбиявий ишларда нуқсонлар кўп бўлиб, она тили чуқур ўрганилмасди. Рус тилига эса анчагина соатлар ажратилганди. Ўқитиш жараёнининг барча босқичларида асосан руслар тарихи (ССР тарихи ва КППС тарихи) ўқитилар, “Ўзбекистон тарихи” эса қисман, қисқагина ўқитиларди. Бу ҳол ҳам деярли мустамлакачиликгача давом этди.

50-60 йиллар давомида ўзбек адабиётида проза ва поэзия жанрларида кўплаб асарлар яратилди. Романчиликда 20 дан ортиқ йирик романлар нашр қилинди. Айниқса шериятда Ғофур Ғулом, Уйғун, М.Шайхзода, Зульфия, Ҳабибий, Ғайратийлар самарали ижод қиладилар Ҳамза номидаги, Муқумий номидаги, А.Навоий номидаги йирик театрлар соҳаларида ўзбек ижодкорларининг, балки жаҳон адабиёти ижодкорлари ижоди таржима қилиниб ўзбек санъаткорларга етказила бошланди. Кино санъатида К.Ёрматов, М.Қаюмов, Й.Аъзамов, Ш.Аббосов, Л.Файзиев, З.Сабитовлар ўзларининг йирик кино асарлари билан республикадан ташқарида ҳам ном қозондилар. Бироқ

маънавий маданиятинингбарча соҳалари ҳамон марказнинг ҳукмрон синфи, камфирқи тазйиқи остида бўлиб, барча яратилган асарлар уларнинг идеологияси талабларига жавоб бериши шарт эди. Бу ҳолатлар эса ижоднинг барча сохаларида миллий руҳга эга асарлар сонининг кескин камайиб боришга сабаб бўлиб бормоқда эди.

Ўзбекистон фанидан ушбу йилларда маълум даражада силжишлар айни вақтда муаммолар мавжуд эди. 1940 йилда 90 та махсус илмий тадқиқот муассасалари ва уларнинг шахобчалари, бўлимлари, тажриба станциялари, олий ўқув юртлари ва бошқалар фаолият юритган бўлса, уларнинг сони 1960 йилда 140 тадан, 1970 йилга келиб эса 180 тадан ошиб кетди. Илмий ходимлар 1960-1970 йилларда 2.5 баробар ўсди ва 25 минг нафарга етди. Урушдан кейинги йилларда айниқса 1950-80 йиллар давомида ўзбек олимлардан Ҳ. Абдуллаев, И.Ҳамробоев, Ё.Тўрақулов, Обид Содиқов, Н.Набиев, С.Юнусов, Т.Қори Ниёзий, Эркин Юсупов, М.Ўрозбоев, В.Қобилов, Я. Ғуломов, И.Мўминов ва бошқа юзлаб йирик олимлар ўзбек фанини жаҳонга танитдилар. Лекин маъмурий буйруқбозлик тизими илм фан соҳасида ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказиб келарди. Республикада ўзбеклар сони русларга нисбатан 6 баравар кўп бўлишига қарамай, 1963 йилги маълумотларга кўра, илмий ходимлар таркибида ўзбеклар ва руслар нисбати деярли тенг эди. (Ўзбеклар 5.5 мингдан сал ортиқ, руслар эса сал кам 5.5 минг эди). Ўзбеклардан 97 Руслардан эса 96 нафар фан докторлари иш олиб борарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, барча қатори Ўзбекистон илмгоҳларида, илмий-тадқиқот институтларида ёқланадиган барча номзодлик ва докторлик диссертациялари аввло албатта ру тилида тайёрланарди ва ру тилида ҳимоя қилинарди. Қолаверса ҳимоя ҳужжатлари албатта Москвадаги ОАК га юбориларди. Уларнинг элагидан ўтиб, тасдиқланиб келгунча ойлар ва ҳатто йиллар ўтган вақтлар бўлган. Баъзан эса тасдиқланмасди. Бу ҳоллар эса илмий тадқиқотчини умрини анчагина қисқаришига ҳам сабаб бўлади.

Бу мисолларнинг бари Марказнинг барча республикалар қатори Ўзбекистонда ҳам кескин олиб борилаётган руслаштириш тенденцияларининг яққол мисолидир.

Олий ўқув юртларида ҳам жараён ҳам ўзига хос эди. Барча жараёнлар марказ кўрсатмаси ва дастурлари асосида олиб борилиши шарт эди. Талабалар доираси анча кенгайди. 1960-1961 ўқув йилида Ўзбекистон олийгоҳларида 100 мингта талаба таҳсил олган бўлса 1970-1971 йилида уларнинг сони 230 мингтага етди. Олий ўқув юртлари сони эса 1940 йилдаги 30 тадан 1970 йилда 38 тага кўпайди. Урушдан кейинги йилларда

Тошкент электротехника ва алоқа институти, Тошкент автомабил йўллар институти, Андижон пахтачилик институти Андижон тиббиёт институти ва бошқа бир қанча янги олийгоҳлар ташкил қилинда ва талабалар илм ола бошлади. Олийгоҳларда профессор ўқитувчилар сони 1958 йил 5 мингта бўлса, 1965 йилда бу сон 8 мингга етди. Лекин тоталитар тузим таъсири бу соҳада ҳам ўзининг салбий натижасини кўрсатмоқда эди. Миқдорий, яъни кўрсаткичлар кетидан қувиш салбий натижаларга яъни, сифатсиз мутахасислар сонини ортишига олиб борарди. Моддий техника базаси эса жуда заиф эди. Таълим ва тарбия ишлари мафкуралаштирилиб, кераксиз фанлар: илмий коммунизм КПСС тарихи, сиёсий иқтисод, марксча лениниа фалсафа, илмий отеизм кабиларни ўрганишга ортиқча кўп вақтлар сарфланар эди.

Шунингдек кўп фанлардан, айниқса табиий фанлардан дарсликларнинг аксарияти рус тилида бўлиб, уларни ўзбекчага ўгириш эътибордан четда эди. Айниқса қишлоқлардан келган рус тилини билмайдиган талабалар қийналадилар. Бир амаллаб олийгоҳни битириб чиққанларни билим даражаси пастлигича қолаверарди. Булар ҳам руслаштириш сиёсатининг сиёсатининг хунук натижалари эди.

Ўзбекистоннинг халқаро маданий алоқаларда ҳам ўзига хос ўрни бўлиб. 50-60 йиллардаги турли халқаро симпозиум ва конференциаларда ўзбек олимлари фаол қатнашардилар. 60 йилларнинг 1 ярмида ўзбекистонлик олимлардан 200 дан ортиғи жаҳоннинг 40 га яқин давлатларида бўлиб қайтдилар 1969 йилда ЎЗФанинг 42 олими хориж давлатларида бўлиб қайтдилар. Биргина 1970 йилда Ўзбекистонга Европа, Осиё, Африка ва Лотин Американинг 32 мамлакатидан 50 дан ортиқ ижодкорлар меҳмон бўлиб қайтдилар. 1964-1970 йилларда республикада ҳозирги ижодкорларнинг 100 дан ортиқ асарлари ўзбек тилида нашр этилди.

Санъат соҳасидаги халқаро ҳамкорлик ҳам кўзга кшринарли ўринда эди. Ўзбекистоннинг адабиёти ва санъати декадиси кунлари бир неча ўнлаб мамлакатларда деярли ҳар йили бир неча марта ўтказиларди ва ўз навбатида хориж декодолари Ўзбекистонда ҳам ўтказиларди.

Шунингдек Осиё ва Африка мамлакатларининг кино фестивалларининг Тошкент шаҳрида мунтазам ўтказилиб туриши жуда қувончли ҳол бўлган. 1962 йилнинг ўзида республика экранларида хорижнинг 25 киностудиясида ишланган 89 бадиий фильми намойиш этилган 40 дан ортиқ хориж экранларида ўзбек бадиий ва ҳужжатли фильмлари кўрсатилган. Биргина Мукарама Турғунбоева раҳбарлигидаги машҳур “Баҳор” ашула ва рақсансамбли 60 йилларда 20 яқин

давлатларга сафар қилган. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, бу алоқаларнинг барчаси марказ томонидан бериладиган рухсат ва қатъий назорат остида, маълум чекланишлар асосида, камфирқа идеалогияси талабларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган. Хуллас урушдан кейинги йилларда хусусан 1970 йиллар бошларигача Ўзбекистонда маънавий ва маданий ҳаётдаги ижобий ва салбий ҳолат, кўриниш ва жараёнлар ҳақидаги ғоят қисқа маълумотлар яна шу юқорида билдирилган фикрлардан иборатдир.

3. 70-80 йиллар давомида ҳам иттифоқ таркибида бўлган Ўзбекистоннинг, унинг раҳбар ташкилотларининг ҳуқуқлари чекланганлигича қолаверади. Бу ҳолат сиёсий ижтимоий иқтисодий ҳаёт билан бир қаторда маънавий маданий жараёнларда ҳам ўз аксини топиб борарди.

Совет ҳукуматининг маданият соҳасидаги сиёсати асосан миллий маданиятни чеклашга йўналтирилган бўлиб, маданий ҳаётда ижодий ишларда биринчи навбатда партиявийлик, синфийлик ўз аксини топиши шарт бўлиб қолган эди.

Ўз миллийлиги, ўзлигидан айрила бошлаган халқ бу маданиятдан секин-аста беза бошлади. Миллатнинг мавжудлиги унинг миллий маданиятида эканлиги барчаси аёндир. Миллийликнинг йўқолиб бориши эса жамият аъзоларининг аксарият қисмида маданиятга бефарқлик, эътиборсизлик, лоқайд муносабатда бўлиш каби иллатларни юзага келтира бошлаган эди. Бу албатда жуда катта йўқотиш эди.

Мустабид тизим тазйиқи остида юргизилган бундай сиёсат фақат Ўзбекистонга, ўзбек халқигагина эмас, балки иттифоқга қарам бўлган барча республикаларга, уларнинг халқларига, барча миллат ва элатларга таълуқли бўлиб, бу сиёсат йўналиши бўйича иш олиб боришга барча мажбур эди. Иттифоқдаги барча хақлар миллат ва элатлар учун “совет маданияти” деб номланган умумий маданият таркиб топтирилди.

Миллий тилларга нисбатан ҳам худди шундай муносабатда бўлинди. Рус тили миллатлараро алоқа тили деб мақталди, миллий республикаларда, шунингдек, Ўзбекистонда миллий тилдан устун қўйилди.

Миллий тил ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидан сиқиб чиқарила бошланди. Республика, вилоят, туман идораларида иш юритиш рус тилида олиб боридди, мажлислар ҳам шу тилда ўтказилди. Ўзбек тилида сўзлашувчи аҳоли (аҳолининг 71,4 фоизи) республикамиздаги вазирлик ва идораларга она тилида хатлар, аризалар, шикоятлар билан мурожаат қила олмас эди. Иш юритишда ҳам ўзбек тилидан фойдаланиш анчагина чекланиб қолди. Мехмонхона, касса, банк, тиббиёт, алоқа ташкилотларида ўзбек тилида иш юритилмай қўйди. Йил сайин

миллий тилларда чиқаётган адабиёт салмоғи, сифати, сони марказлашган давлатнинг бир ёқлама талқини билан рус тилида чоп этилаётган адабиётга қараганда камайиб бораверди. Республикадаги илмий адабиётларнинг 80 фоиздан кўпроғи рус тилида чоп этилди. Бундай ҳол ижодий, илмий-техник зиёлиларни илмий жиҳатдан етук асарларини она тилида эмас, рус тилида ёзишга мажбур қилди.

Олий ўқув юртларининг иш тартиби ва ўқув режаси Марказдан белгиланган ягона тартибга бўйсундирилди, миллатнинг илғор ёки қолоқлиги мезони рус маданиятига яқинлигида деб тушунилди. Айрим ўрта махсус ва олий ўқув юртларида ўқитиш рус тилида олиб борилди. Бу ҳол мутахассислар тайёрлаш сифатига салбий таъсир кўрсатди. Ўзбек тили ўз ўрнини аста-секин рус тилига бўшатиб бера бошлади. Жамиятимиз ҳаётида унинг мавқеи ва таъсир доираси кенгайиш ўрнига, йил сайин торайиб борди.

Бу йилларда ўзбек тилида чоп этиладиган илмий китобларнинг сони камайиб кетди. Жумладан, 1960 йилда ўзбек тилида 1060 номда китоблар чоп этилган бўлса, 1987 йилда эса 936 номда китоб босилиб чиқди. Республикада 1980 йилда чоп этилган 83 номдаги журналларнинг 48 таси рус тилида эди. 1985 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институтида тайёрланган илмий асарларнинг 80 фоизи рус тилида, 16 фоизи хорижий тилларда, фақат 4 фоизигина ўзбек тилида нашр этилди.

Республика, шаҳар, вилоят ва туман кутубхоналари ва китоб дўконларида ўзбек тилидаги илмий ва бадиий адабиётларнинг сони жуда кам эди. Масалан, 1987 йилда 1980 йилдагига қараганда ўзбек тилида бадиий асарлар чоп этилиши 0,9 млн. нусхага камайиб кетди. Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир ўзбек китобхонига ўртача олганда 0,7 тадан бадиий асар тўғри келарди. Бу ўзбек халқининг маънавий қашшокланиши омилларидан бири бўлди.

Шундай қилиб, ўзбек тилидаги китобларни, айниқса, миллий адабиётни кенг тарғиб қилиш мумкин бўлмади. Таржима масалаларида ҳам ижтимоий адолатсизликка йўл қўйилди. Адабий-бадиий жиҳатдан етук бўлмаган бўш асарлар кўпроқ марказий нашриётларда чоп этилди, шу туфайли миллий адабиётимизга айнан ўшандай асарлар нуқтаи назаридан баҳо берилди. Буларнинг бари миллатлараро муносабатларга, миллий маданиятларнинг ўзаро алоқасига таъсир кўрсатди.

Совет ҳукумати маданият соҳасига сарф-харажатларни белгилашда давлат бюджетини аввало халқ хўжалиги ва бошқа тармоқларга бўлиб, қолган маблағни бу соҳага ажратар эди. Шунинг учун бу ҳолат «қолдиқ» принципи деб ном олди.

Хусусан, агар Ўзбекистонда оддинги йилларда ижтимоий-маданий соҳани ривожлантириш учун умумий давлат бюджетидан 67 фоиз маблағ сарфланган бўлса, кейинчалик бу рақам доимий равишда камайиб борганини кузатиш мумкин. Чунончи, мазкур кўрсаткич 1976 йилда 49,6 фоизни, 1986 йилда эса 26,1 фоизни ташкил этди, холос.

Буларнинг бариси, ҳеч шубқасиз, ижтимоий-маданий соҳани маблағ билан таъминлашнинг «қолдиқ» принципи оқибатидир. «Қолдиқ» принципининг ўзига яраша сабаблари бор. эди. Бундай сабабларнинг энг асосийси сиёсий мақсадлар асосида вужудга келган бўлиб, у собиқ Иттифоққа кирган миллат, халқларнинг миллий ўзлигини англаш жараёнини пасайтириш ва пировард натижада уни йўқотишга қаратилганди. Марказ раҳбарлари маданият ва миллий ўзликни англаш жараёнининг уйғунлигини яхши билганликлари учун ҳам қадимий бой маданиятга, қадриятларга эга Ўзбекистоннинг ижтимоий-маданий соҳасига маблағларни йилдан-йилга камайтираверди. Бу маданият масканлари, маданият-санъат обидалари сонининг камайиши, бузилиши, таъмирталаб ёдгорликлар ҳажмининг тобора ошиб боришига сабаб бўлди.

Жамиятнинг тараққий этиши, маданиятнинг ўсишида таълим ва тарбия ниҳоятда катта ўрин тутади. Таълим инсоннинг маънавий баркамол ўсишига, қобилиятининг юзага чиқишига ёрдам беради.

70-йилларга келиб республикамизда ижтимоий соҳада рўй берган камчилик ва муаммолар таълимга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Шундай бўлсада, бу борада катта қадам ташланди. Ўзбекистон ялпи саводхонлар республикасига айланди. Умумтаълим мактабларида ўқувчилар сони ва шунга яраша мактаблар сони ҳам йилдан-йилга ортиб борди, уларнинг сони 1985 йилга келиб 7000 дан ортиқни ташкил этди.

Жамиятдаги турғунлик ҳолатлари, ижтимоий турмуш шароитининг ёмонлашуви, иқтисодиётдаги қийинчиликлар, маънавий ва маданий соҳа муаммолари маориф тизимига ҳам жиддий таъсир ўтказди. Умумтаълим мактабларининг аҳволи ёмонлашди. Айниқса, 70-йилларда ва 80-йилларнинг бошларида республикамиз турмушининг бошқа соҳаларида бўлгани каби, халқ маорифи ишига ҳам дабдабабозлик, ҳақиқатни бўяб кўрсатиш ҳоллари салбий таъсир қилди. Яқин ўтмишда кенг ёйилган ижтимоий адолат принципларининг бузилиши, динимиз, миллий ғуруримизнинг камситилиши ёш авлод тарбиясига маънавий зарар етказди. Уларнинг аксарият қисмида мудроқлик, хафсаласизлик, лоқайдлик кайфиятлари кўпроқ кузатилди.

Ёшларнинг замонавий технологияни етарли ўзлаштириб

олмаганликлари саноат, қишлоқ хўжалиги, фан ва маданиятни янада тараққий эттиришга халақит берарди. Бунга асосий сабаб маорифнинг кенг тармоқли тизими вужудга келтирилмаганлиги, ўқиш-ўқитишда сифат ўзгаришининг рўй бермаганлигида эди. Масалан, 1980Ғ81 ўқув йилида республикамизда мавжуд 7000 дан ортиқ умумтаълим мактабларининг 60 фоизи нобоп биноларда жойлашган, 700 таси авария ҳолатида эди. Айниқса, қишлоқ мактабларида аҳвол оғир бўлди. Уларнинг 75 фоизга яқини водопровод ва канализацияга, ярмидан кўпроғи марказий иситиш мосламаларига, ошхона ва спорт залларига эга эмас эди. Жой танқислиги сабабли 5800 та мактабда ўқиш икки сменада олиб бориларди. Маданий-маърифий соҳа учун ресурсларни тақсимлаш «қолдиқ» принципида амалга оширилганлигидан мактаблар учун бино етишмасди, улар жиҳозлар, янги асбоб-ускуналар билан суст таъминланган эди. Бу соҳа узоқ йиллар давомида диққат-эътибордан четда қолиб келди, ҳаётимизнинг энг ортда қолган соҳалари-да бирига айланди. Фан, маданият ва халқ таълимига қилинадиган сарф-харажатларни қўшиб ҳисоблаганда улар бюджет маблағларининг 2,7 фоизидан ортмас эди. Республикамиз халқ таълими олдида турган асосий таълим-тарбия ишлари кўп томондан ўқитувчи кадрлар сифатига боғлиқ эди. 80-йилларнинг ўрталарига келганда шаҳарлардаги кундузги умумтаълим мактабларидаги ўқитувчиларнинг 80 фоизга яқини олий маълумотли эди. Қишлокларда аҳвол бирмунча ёмонроқ бўлди, уларда маълумотли педагоглар етишмас эди. Педагоглар етиш-маслитидан бир соҳа ўқитувчиси бошқа фандан ҳам дарс беришга мажбур эди. Бундай ҳол ўқувчилар билимлари сифатига салбий таъсир ўтказди. Ўқувчиларнинг 3—4 ойлаб қишлоқ хўжалик ишларига жалб этилиши таълим савиясининг пасайиб кетишига, билимларнинг сифати қониқарсиз аҳволга тушиб қолишига олиб келди.

Ўша йилларда советларнинг маориф соҳасида амалга оширган сиёсати бу соҳада танглик ҳолатини кучайтирди. Республиканинг умумтаълим мактабларида ёшларнинг ғоявий, ахлоқий тарбияси синфийлик, партиявийлик принциплари устуворлиги асосида олиб борилди. Мактабларда ўрганиладиган фанлар, айниқса, гуманитар фанлар ўта сиёсатлаштирилган, мафкуралаштирилган эди. Бу ҳол ёшларнинг дунёқарашини чеклаб қўйди. Ёшларни тарбиялаш жараёнида умуминсоний ва миллий маданий-маънавий қадриятларга аҳамият берилмади. Ўзбекистон тарихи мустақил фан сифатида мактабларда ўқитилмади. Иқтидорли ёшларни тарбиялашга эътибор берилмади, истеъдодли ёшлар моддий ва маънавий қўллаб-қувватланмади. Уларни чет элларда ўқитиш, жаҳон тараққиёти йўлларини, тажрибаларини ўрганиш ташкил қилинмади.

Буларнинг барчаси республика маорифининг ривожланишига тўғаноқ бўлди.

Мустабид тузумнинг охирги ўн йиллиги даврида ўзбек адабиёти ҳар қандай сиёсий-ижтимоий «қолиплар» ичида туриб бўлса-да, ривож топди, қатор сермазмун асарлар вужудга келди. Айни пайтда истеъдодли устоз адиблар қаторига ўнлаб янги, исёнкор ижодкорларни олиб кирди. Улар адабиёт тараққиётига улкан ҳисса қўшдилар.

Ўша йилларда Ўзбекистонда адабиётнинг тарихий мавзуси анча бойиди. Жумладан, Ҳамид Ғуломнинг **«Мангулик»**, **«Машраб»**, Мирмуҳсиннинг **«Меъмор»**, **«Темур Малик»**, Одил Ёқубовнинг **«Улуғбек хазинаси»**, **«Кўҳна дунё»**, Пиримқул Қодировнинг **«Юлдузли тунлар»**, **«Авлодлар довони»** каби романлари ўзбек адабиётида тарихий мавзуни ёритди. Булар орасида айниқса, Пиримқул Қодиров тарихий романчиликни устоз Ойбекдан кейин янги поғонага кўтарди. Ўзбек адабиёти 70-80-йилларда ҳам анча қаламкаш истеъдодларни етиштириб берди. Ўлмас Умарбеков, Худойберди Тўхтабоев, Ўктам Усмонов, Ўткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Фарҳод Мусажонов сингари ижодкорлар ўз асарларида инсондаги маънавий-ахлоқий фазилатларни ардоқлашга, улар ўртасидаги меҳр-оқибат ва садоқатни эҳтиёт қилишга, ўзаро бир-бирига мурувватли бўлишга, шафқатли бўлишга чорлаб келдилар.

70—80-йиллар шеъриятида ҳам инсон ва жамият муаммоси бош мавзу бўлиб қолди. Шеъриятда табиат ҳақида, пахта ва пахтакор ҳақида фалсафий мушоҳадалар ўртага қўйилди. Катта авлод шоирлари — Уйғун, Миртемир, Собир Абдулла, Ҳабибий, Ғайратий, Чархий, Зулфия, ўрта авлод шоирлари — Мамарасул Бобоев, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Шуҳрат, Туроб Тўла, Шукрулло, Рамз Бобожон, Ўткир Рашид ва бирмунча ёш истеъдодли шоирлар — Эркин Воҳидов, Аб-дулла Орипов, Жамол Камол, Жуманиёз Жабборов, Омон Матжон, Рауф Парфи, Азим Суюн, Усмон Азимов, Ҳалима Худойбердиева ва бошқалар шеъриятининг мазмуни ва маъниси ниҳоятда кенг ва чуқурдир. Улар яратган асарлар ўзбек шеърияти хазинасидан муносиб ўрин эгаллади.

Мустабид тузум ва у туфайли жамиятда содир бўлган салбий ҳолатлар ўзбек адабиётига ҳам таъсирини ўтказди. Адабиёт вакиллари коммунистларнинг кенг халқ оммаси онгига коммунистик мафкура ғояларини сингдириш, уларни коммунистик руҳда тарбиялаш каби ижтимоий буюртмаларини бажаришга мажбур эдилар. Яратилган асарларнинг аксарияти замонни мақташ, олқишларга бағишланди. Уларда ҳаётий воқеаларни талқин қилишга партиявийлик, синфийлик нуқгаи

назаридан туриб ёндашилди. Жамият ҳаётига ана шундай ёндашиш турли иллатларни ва савияси паст асарларни адабиётга олиб кирди.

Зўравонлик, тазйиқ ва танқидлар туфайли жамиятни тўлқинлантириб келаётган кўпгина ижтимоий муаммолар асарларда ўз ифодасини топмади. Шунга қарамасдан, оз бўлсада, ўзбек адабиётида миллий руҳ сингдирилган яхши асарлар дунёга келди.

Адиблар театр ва мусиқа арбоблари билан ҳамкорликда самарали иш олиб бордилар. Ўзбек сахнасида кўп йиллар давомида С. Эшонтўраева, Ҳ. Носирова, Л. Саримсоқова, Олим Хўжаев, Ш. Бурҳонов, М. Турғунбоева, Г. Измайлова, Б. Қориева, Н. Рахимов, Ғ. Аъзамов, С. Хўжаев, З. Муҳаммаджонов, Ҳ. Умаров ва бошқа истеъдодли санъаткорлар самарали хизмат қилдилар. Бу даврда опера ва балет санъати ривож топди. А. Навоий номидаги Катта Академик опера ва балет театри, Муқимий номидаги ўзбек мусиқали драма ва комедия театри, М. Горький номидаги рус драматик театри, И. Охунбобоев номидаги республика ёш томошабинлар театри, Қўғирчоқтеатри янги томошаларни намойиш қилдилар.

Ҳамза номидаги ўзбек давлат Академик драма театри жаҳон халқлари асарларини томошабинга мохирлик билан етказди. Саҳнада Софоклнинг **«Шоҳ Эдип»**, Шекспирнинг **«Қирол Лир»**, **«Юлий Цезарь»**, Шиллернинг **«Мария Стюарт»** каби сахна асарлари юксак маҳорат билан ижро этидди. Шу билан бирга, ўзбек адибларининг бир қанча асарлари, жумладан, Уйғун ва Иззат Султоннинг **«Навоий»**, Шайхзоданинг **«Мирзо Улуғбек»**, Уйғуннинг **«Абу Райҳон Беруний»**, Ўлмас Умарбековнинг **«Қиёмат қарз»**, Саид Аҳмаднинг **«Келинлар қўзғолони»** каби спектакллари ҳам саҳна санъатини бойитди. Республикада бошқа театрлар ҳам бу даврда янги-янги саҳна асарларини яратдилар.

Ўзбекистонда мусиқа санъати бу даврда ривож топди. Янги мусиқий жамоалар — **«Лазги»**, **«Шодлик»**, **«Гўзал»**, **«Баҳор»** халқ рақс, **«Ялла»** вокал-чолғу ансамбл-лари М.Ашрафий, М.Бурҳонов, М.Левиев, Т.Содиқов, И. Акбаров, С. Бобоев, Д. Зокиров, У. Мусаев каби композиторлар билан ҳамкорликца яратилган янги концертлари билан танилдилар.

Шунингдек, ўзбек миллий қўшиқчилик санъатининг йирик номоёндалари бўлмиш Комилжон Отаниёзов, Таваккал Қодиров, Фахриддин Умаров, Комилжон Баратов, Хабиба Охунова, Камолиддин Рахимов, Хайрулло Нутфуллаев, Бобомурод Хамдамов, Отожон Худойшукуров ,Ортиқ Отажонов, Шерали Жўраев, Ғуломжон Ёқубов, Нуриддин Хамроқулов, Хожиакбар Хамидов ва бошқалар эл хурматини қозонган ижодкорлар бир

неча ўн йиллар давомида давлатимизга, халқимизга астойдил хизмат қилдилар ва қилмоқдалар. Қўшиқчилик ривожига нафақат хисса қўшдилар, балки ўзларининг миллий мактабларини яратдилар. Санъатимизни жаҳонга ёйилишида астойдил ижод қилдилар.

70—80-йиллар ўрталарида ўзбек киночилари ҳам кўплаб янги кино асарларини яратдилар. Истеъдодли киночилар ижодий гуруҳи: К. Ёрматов, М. Қаюмов, Ш. Аббосов, И. Аъзамов, А. Ҳамроев, Э. Эшмуҳамедов каби санъаткорлар баракали ижод қилдилар. Санъатнинг бошқа соҳаларида ҳам бирмунча ютуқларга эришидди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон санъати умуман ривожланиб борди. Бироқадабиёт сингари санъат ҳам ҳукмрон мустабид тузум мафкураси тазйиқига учради. Бу даврда воқеликни ҳаққоний акс эттирадиган, миллий хусусиятларга эга бўлган етук санъат асарлари сони кам эди.

Бу даврда республикада фанни ривожлантиришга, малакали илмий кадрлар тайёрлашга кўплаб маблағлар ажратилди. Фанга сарфланган маблағ 30 млн. сўмдан 54 млн. сўмга кўпайди. Халқ хўжалигини ривожлантиришга тармоқ фани муайян ҳисса қўшиб келди. Республикамизда фаннинг бу соҳасида йирик тажриба-экспериментал ва лойиҳалаш-конструкторлик базасига эга бўлган илмий-тадқиқот институтлари ва илмий-ишлаб чиқариш бирлашмалари, конструкторлик-технология бюролари, тармоқ лабораториялари ва бошқа муассасалар иш олиб борди. Жумладан, «Сигнал», «Технолог» каби илмий-техника бирлашмаларида кўплаб фойдали тажриба ва илмий ишлар амалга оширилди.

Ўзбекистон Фанлар академияси доирасида фан билан ишлаб чиқариш, тармоқпараро алоқаларнинг ғоят самарали мажмуалари, илмий-техник марказлари иш олиб борди. Республика Фанлар академиясининг механика ва зилзилага бардошли иншоотлар институти олимлари тайёрлаган ечимларни халқ хўжалигига тадбиқ этишдан 1980—1985 йилларда кўрилган умумий иқтисодий самара 50 млн. сўмни ташкил этди.

1971 — 1982 йиллар оралиғида Ўзбекистон саноатида 380 турда янги типдаги машиналар, дастгоҳлар ва асбоб-ускуналар яратилган экан, бунда Фанлар академияси институтларининг хизматлари катта бўлди. 1984 йили фақат Ўзбекистон Фанлар академияси институтлари 127 та ана шундай тадқиқот олиб борди. Республика олимлари ҳар йили иқтисодий самарадорлиги 600 млн. сўмлик 400 дан зиёд илмий ечимларни ишлаб чиқдилар. Аммо улар ишлаб чиқаришга жуда суст жорий этидди. Илмий-тадқиқот муассасаларининг фаолияти

республикани иқтисодий ва ижтимоий ривожлантиришга таъсир кўрсатмади.

Иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланган фан билан ишлаб чиқаришни бир-бирига яқинлаштириш, улар ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлашда жиддий камчиликлар мавжуд бўлиб, айримлари илмий-ишлаб чиқариш базасига, бошқалари етакчи илмий-тадқиқот марказига эга эмас эди. Айниқса, янги ишловларни амалга жорий этишни тезлаштиришга марказлашган маъмурий-буйруқбозлик тизими, ҳар қандай ишни амалга оширишда Марказнинг рухсати кераклиги, Иттифоқ идораларидаги тўрачилик иллатлари тўғаноқ бўлди.

Умуман олганда шуни айтиш мумкинки, республикамизда фан-техника тараққиётини таъминлаш, унинг ишлаб чиқариш билан алоқасини мустахкамлаш, таъсирини кучайтириш жараёни ғоятда мураккаб вазифа эди. Бу борада эришилган муайян ютуқлар билан бирга муаммо ва ҳал этилмаган масалалар кўп бўлди.

80-йилларнинг биринчи ярмида фан орқали халқ хўжалигида муайян ижобий силжишларга эришилган бўлсада, иқтисодиётнинг етакчи тармоқлари ва соҳаларини ривожлантириш, замонавий серунум машина ва асбоб-ускуналарни, халқ истеъмоли моллари ва озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш соҳасидаги қолоқлик чуқурлашди. Республика иқтисодиёти бир ёқлама тарзда хом ашё етиштиришга йўналтирилди, фан ва техника ютуқлари, янги технологиялар деярли жорий қилинмади.

Республиканинг олий ва ўрта махсус ўқув юртлари халқ хўжалиги ва маданият талабларига жавоб берадиган мутахассислар тайёрлашда муайян натижаларни қўлга киритдилар. Йилдан-йилга талабалар сони ортиб борди. 1971—1975 йилларда олий ўқув юртларини тугаллаган дипломли 182 минг нафар мутахассис кадрлар республика халқ хўжалигига етказиб берилди. Олий ўқув юртларининг сони 1985 йилда 42 тага етди.

80 йилларнинг ўрталарида Республика ўрта махсус ўқув юртларида
282 минг нафар ўқувчи таълим олди. Бу эса ҳар йили ўн минглаб малакали мутахасислар билан республика халқ хўжалигини таъминлашга имкон берди. Лекин маъҳмурий буйруқбозлик тизими сиёсатни ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришда, мутахасис кадрлар тайёрлашда республиканинг ўзига хос ижтимоий, миллий ва демократик хусусиятларини ҳисобга олмади. Саноатнинг етакчи

тармоқларига миллий кадарлар т айёрланмади. Натижада миллий кадрлар салмоғи баъзи корхоналарда жуда кам эди.

80- йилларда совет тузуми танглик ҳолатни бошидан кечираётгани яққол номаён бўла бошлаганди. Буларни батафсил таҳлил қилиб чиққан мамлакат раҳбари М.С.Гарбачев ташаббуси билан 1985 йил апрель пленумида совет жамиятида қайта қуриш сиёсати бошланди. Мақсад-жамиятда ижтимоий сиёсий иқтисодий ва маданий соҳаларда бир неча ўн йиллар давомида кўплаб йиғилиб қолган ва тараққиётга қаттиқ халақит қилаётган нуқсон ва иллатларни бартараф этиш эди. 1985- 1990 йиллар орасида барча республикалар халқлари қатори Ўзбекистон халқи ҳаётида ҳам туб ўзгаришлар рўй бера бошлади. Асосан сиёсий ўзгаришлар ҳаётни ҳамма жабҳасини эгаллаб борди. Бу даврда ўзбек халқининг бошига кўплаб нохуш воқеалар тушди. Секин аста ўзликни англаш сиёсий онгни янада юксалиши ва ниҳоят мустақилликка интилиш ҳолатлари кучайиб борди.

Қайта қуриш ва Ўзбекистон маданияти. Шуни тан олиш керакки, қайта қуриш Ўзбекситонда миллий маданиятни, айниқса миллий қадрятларни тиклаш ва ривожлантириш, халқнинг ўзлигини англаш жараёнини тезлаштириш йўлида маълум қадам бўлди. Қайта қуриш туфайли маданиятимизда миллийлик тиклана бошланди, маданий меросга мунособат ўзгара бошлади. 1985-1990 йиллар давомида халқ таълими тизимидаги айрим силжишлар маъмурий буйруқбозлик тизимининг зўр бериб қилган ҳаракати билан тавсифланади. Лекин бу даврда таълим ва тарбия соҳасидаги зиддиятлар кескинлашди. Ўқув даргоҳлари моддий жиҳатдан етарли таъминланмади. Масалан Ўзбекистон ССР маориф вазирлиги таълим тизимини яратиш мақсадида 1985-1990 йилларга мўлжаллаб тузилган истиқболли режада 3693 минг ўқувчига мўлжалланган янги истиқболлар қуришни кўзда тутган эди. Лекин марказ етарли маблағ бўлмагани учун уни 920 минг ўринга туширди. Бу йилларда

Ўзбекистон фанига ўзига хос ўзгаришлар бўлди. ЎЗФА олий ўқув юртлари тизимидаги илмий тадқиқот муассасалари, илмий лабораториялар ўз фаолиятини қайта қуриш талаблари асосида такомиллаштиришга ҳаракат бошладилар. 1987 йилда Тошкент вилоятининг Паркент туманида ниҳоятда ноёб илмий эксприментал мажмуа бизеркал оптика энергетика қурилиши фойдаланишга топширилди. Шу йилларда Астраномия институти олимлари францус олимлари билан хамкорликда Қуёшнинг глабал тебранишини тадқиқ этиш сохасида ишлалар олиб бордилар

“Қайта қуриш” йилларида ўзбек зиёлиларининг қатттиқ фаол сай ҳаракатлари билан миллий маданий меросни тиклаш тарихий маданий ёдгорликларни ҳимоя қилиш ва сақлаш, Ўзбекистондан олиб чиқиб кетилган тарихий маданий ёдгорликларни қайтариш муҳим масалалардан бирига айланди. Республика мерос дастури амалга ошира бошланди. 1989 йилда жамоат экспедицияси сифатида Бобур йўли илмий маърифий уюшмаси ташкил этилди. Фарғонада Форғона маданиятини тиклаш Тошкентдаги 254 мактабда “Маданий меросга ихлос” каби қатор марказлар тузилиб, иш бошлаб юборди. Айниқса музейлар фаолиятини яхшилаш масаласига ҳам эътибор бошланди. 1985 йилда юртимизда 46 музей фаолият кўрсатган бўлса, 1989 йилга келиб уларнинг сони 58 тага етди. Шу йиллар шоир ва ёзувчилари ўзларининг асарларида совет даври иллатларини фош этиш ҳолатлари ўз аксини топа бошлади. Қайта қуриш ва ошкоралик даврида Ўзбекистон маданиятидаги муҳим ютуқлардан бири шу бўлдики ўзбек адабиётининг жабр дийда ижодкорлари А.Қодирий, Фитрат, Усмон Носир, Элбек, М.Беҳбудий, А.Авлоний, ва бошқаларнинг ижодлари қайтадан боҳоланди, номлари аниқланди, асарлари газета ва журналлар саҳифаларида халқимизга қайтарилди. Маданиятнинг муҳим соҳаси бўлган театр санъатида ҳам реал ҳаётга мурожоат қилиш бошланди. Лекин ҳамон театрга томошабинлар ташрифи муаммолардан муҳими бўлиб қолаётган эди. 1985- 1990 йилларда маданият масканлари сонининг камайиши (клублар, кутубхоналар, маданият уйлари) кузатилди. Кўрсатилган даврда клублар 55 тага, кутубхоналар 95 тага камайди. 1989 йилда Ўзбекистонда маданий марифий мақсадлар учун аҳоли жон бошига 3.6 сўм пул ажратилганди холос бу анча паст кўрсаткич эди. Шундай қилиб 80-йиллар ўрталарида бошланган қайта қуриш ўзбек миллий маданиятида мавжуд бўлган муаммоларни ҳал этишда айрим хуш ва айрим нохуш ҳолатларни юзага келтиради дейишга муболаға бўлмайди.

Адабиётлар:

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари:

1. И. Каримов – Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи 31 август 2007 й.

2. И. Каримов Шарқ гавҳари – замин сайқали. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 26 август 2007 йил.

3. И. Каримов Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш халқимиз учун фаровон ткрмуш шароити яратиш- асосий вазифамиздир. Т. ”Ўзбеистон” 2007 й.

4. И. Каримов Бу байрам барчамизники – бутун халқимизники (16 йиллик тантанали маросимдаги байрам сўзи) Халқ сўзи 2007 йил 1 сентябр.

5. И. Каримов Бунёдкор халқимизнинг азму шижоатининг амалдаги ифодаси. Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишлаб ўтказилган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 25 август.

6. И. Каримов Ўзбекистон Ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Халқаро илмий оммабоп конференциядаги нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 15 август.

7. И. Каримов. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эҳтиромлари. (Туркистон пресс нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервюси) Халқ сўзи 23 феврал 2007 йил.

8. И. Каримов «Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли» Т., т. 11, «Ўзбекистон», 2003 й. 266-267 бетлар.

9. И.Каримов. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади. Президент И.Каримовнинг ЎзР Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Маърифат», 2004 йил, 8-декабр.

10. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

11. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

12. И. Каримов - «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т., Ўзбекистон. 1997 йил. 14-бет.

13. И. Каримов - «Тарихий хотирасиз - келажак йўқ» Т. Шарқ 1998 йил.

14. И. Каримов «Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли» Т., т. 11, «Ўзбекистон», 2003 й. 266-267 бетлар.

13. И.Каримов. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади. Президент И.Каримовнинг ЎзР Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Маърифат», 2004 йил, 8-декабр.

14. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

15. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

II. ДАРСЛИКЛАР:

1. Ўзбекистон тарихи Т., «Янги аср авлоди» 2003 й. 529-575 бетлар.
2. История Узбекистана. Т. Университет, 2004 г. с. 149-157.
3. Ўзбекистон тарихи - Тошкент Давлат университети - Т. Университет, 1997 йил.57-67 бетлар.

15-Мавзу: Мустабид совет тузимининг Ўзбекистондаги қатағонлик сиёсати ва унинг оқибатлари. (1 соат)

1.Собиқ СССРда маъмурий буйруқбозлик, бюрократик тизимнинг шаклланиши.

2. XX асрнинг 20-50 йилларда Совет хокимиятининг Ўзбекистонда юритган қатоғонлик сиёсати.
3.Совет хокимиятининг дин ва диний ташкилотларга муносабати.

1. *Собиқ СССРда тоталитар маъмурий-буйруқбозлик тизимининг шаклланиши. Сталин шахсига сиғиниш.*
2. *Ўзбекистонда 20-40- йиллардаги сиёсий қатағонлар.*
3. *Совет ҳокимиятининг 40-50 йиллардаги қатақонлик сиёсати. 80-йиллардаги қатағонларнинг янги босқичи.*

20-йиллар охирида собиқ иттифоқ ва республикада тартиб топиб келаётган талаблар жамиятига хос хусусиятлар тобора ошкора намоён бўла бошлади. Бу жамиятнинг негизи бўлиб қолган маъмурий-буйруқбозлик тизими, НЭП иқтисодиётининг зиддиятларини ўзига сингдириб, «ҳарбий коммунизм» анъаналарини давом эттириб борди. Асосий қисми паст малакали ва қашшоқ кишилардан иборат бўлган ишчилар бозор стихиясини якка тартибда зўр бериб қилинадиган ижодиётини эмас, балки тайинли маълум ижтимоий кафолатларни афзал кўра бошлади. Айнан мана шу ҳолатлар маъмурий ислоҳот тизимига мойиллик туғдирар эди. Бу эса оммани ғоявий жиҳатдан бўйсиндириш имкониятини енгиллаштирар эди.

Иқтисодиёт, сиёсат, маданият партия ва давлат номенклатураси исканжасига тушиб колди. Ҳукмрон партиянинг тор доирада қабул қилган қарорлари мамлакат учун мажбурий эди. Расман эълон қилинган демократик жараёнлар ижодий бахс, мунозаралар, келишув йўлларини қидиришлар амалда тухтатилган эди. Советлар ва жамоат ташкилотлари юқоридан берилган директив кўрсатмаларнинг пассив ижрочиларига айланиб колдилар. Ҳукмрон партия органларисиз бирорта қарор ҳам, қабул қилиш мумкин бўлмай қолди. Ўша давр конституциясида эълон қилинган ҳақ-ҳуқуқлар оммавий равишда бузила бошланди.

Марказ ва жойларда партия-бюрократлар аппарати тобора кўчайиб борди. Унинг бутун механизми ҳукмрон партиянинг «зўраки янги жамият» қуришига доир йўл йўриқларини амалга оширишга қаратилган эди.

Бутун мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаёти партия тазйиқи билан амалга оширила бошлади. Жумладан: 30-йилларда республикамизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳам совет тарғиботининг мустаҳкамланиши ва шахсга сиғинишнинг кўчайиб бориши шароитларида ўтди. Хукмрон партиянинг таркибий қисми бўлган Ўзбекистон компартияси ҳам республика ҳаётининг бутун ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий ва маданий соҳаларига раҳбарлик қилди. Барча жабҳалар унинг назорати остига ўтди. 1929 йилда ўтказилган партиядаги тозалаш натижасида ҳукмрон партия аъзоларининг 15,6 % унинг сафларидан чиқарилди. Уларнинг кўпи айбсиз бўлса ҳам жазоландилар. Оммага партия таъсирини кўчайтириш мақсадида корхоналарда партия комитетлари ва цех ячейкалари, бригадаларда партия гуруҳлари, колхозларда бошланғич партия ташкилотлари тузилди. Кишлок советлари колхоз, совхозлар қурилишида, Қишлоқнинг сиёсий ва хўжалик ҳаётида

партия бўлими амалга ошириб борадиган ижрочи органларга айланиб борди. 30-йилларда жамият ижтимоий сиёсий ҳаётининг барча соҳалари устидан ҳукмрон партия назорати янада кўчайди. Инсонларнинг бутун ҳаёти, уларнинг ўй-фикрлари аста-секин ҳамма нарсани унутишга мажбур қиладиган янги жамият қуриш ғоясини амалга оширишга каратилди, хаддан ташқари тиғиз ва уддалаб бўлмайдиган беш йилликлар топшириқларини бажаришга бўйсундирилди.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) ўзил кесил барҳам топди. Қишлоқ хўжалигини зудлик билан коллективлаштириш йўлига қатиян киришилди. шаҳар билан Қишлоқ қисқа муддат ичида қаттиқ марказлаштириш ва маъмуриятлаштириш ихтиёрига тушиб қолди. Саноат ва савдода давлат сектори тобора қаттиқ монополист, яъни якка хоким бўлиб борди. Ўзбекистонда ҳам саноатда умумийлаштириш жараёни бошланди. Майда саноатдаги хусусий секторнинг улуши тўхтовсиз қисқараверди ва 20 йилларнинг охирларига келиб деярли барҳам топиб кетди. Индустриаллаштириш ва ҳунармандларни кооперациялаш натижасида республика саноатида хусусий сектор деярли бутунлай тугатилди.

Бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизимини таъминлашда иқтисодиётни ривожлантиришнинг режалар асосидаги усуллари мухум рол ўйнади. Улар иқтисодиётга раҳбарлик қилишни давлат тамонидан ишлаб чиқиладиган халқ хўжалиги режалари асосида мумкин қадар кўпрок марказлаштиришни мустаҳкамлаб берди.

Совет тузимида азалдан мавжуд бўлган зиддиятлар 30-йилларда кўчая бошлади. Ҳаётнинг барча тамонлари устидан давлат тўла назорат олиб борадиган, партия аппарата ҳар қандай хукум чиқаришга қодир бўлган вазиятда меҳнаткашлар ҳаётининг ижтимоий иқтисодий, маиший соҳаларни ислоҳ қилиш ёки лоақал юмшатиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин бўлмай қолди.

Ўша давр хукмрон мафкураси томонидан социализмнинг капитализмдан афзаллиги тўғрисида, меҳнаткашлар фаравонлигини тубдан юксалтиришга, ҳаётнинг асл моҳиятини ўзгартиришга қодир бўлган янги ижтимоий тизим тўғрисида эълон қилинган фикрлари марксизм-ленинизм назариясига, шак-шубҳасиз, жозибадор тус берар эди. Бироқ маъмурий-ислоҳот, тоталитар тарғибот шароитларида бу назариянинг амалиёт билан тўқнашувига бардош бера олмагани 30-йилларнинг ўзидаёқ маълум бўлиб қолди. Чунки ҳаёт тажрибаси моддий бойликларни бир текис тақсимлаш, ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш, хусусий мулкни тугатиш, бозорга қараб хўжалик юритиш механизмларидан воз кечиш сиёсатининг беъманилигини исботлаб берди.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайиб бориши муқаррар суръатда меҳнатга тўланадиган ҳақ миқдорининг камайишига, меҳнат ва турмуш шароитларининг ёмонлашиб қолишига олиб келди. Меҳнат тўғрисидаги қонунларнинг қаттиқлашуви ишчиларнинг ишлаб чиқаришга ва Қишлоқ аҳолисини колхозларга зўрлаб бириктириб қўйиш, ишга кечикганлик учун жиноий жазо беришни жорий этиш ва бошқа чоралар

тотолитар тузимнинг самаралари бўлиб, улар оғир оқибатларни келтириб чикарди.

Мамлакатда маъмурий ислоҳот, бюрократик тузимнинг шаклланишида сунъий обрулар билан, қаттиқ қуллик ва жа ҳолат орқали **«халқлар отаси»** номини олган И.В.Жугашвели (Сталин) нинг хизмати каттадир. У 1922 йилда мамлакат ҳукмрон партияси марказий қўмитаси бош котиби лавозимини эгаллаб, 20- йиллар охирларида «дохий» даражасига эришган эди. У ўта усталик билан ўзидан ҳар тамонлама кучли бўлганларни йўқ қила олди. Ўзи сингари бюрократ, тотолитарларни эса ўз атрофига туплади. У ўзигача халқ ишончини қозона олган большевиклар раҳбари номини ўзига қалқон қилиб олди. Сталин оппозициячилар билан курашни **«Социализм учун кураш»** дек тарзда олиб борди. У Лениннинг давомчиси ролини ўйнади. Ким ўзига қарши чиқса, уни «Ленинга қарши», «социализмга қарши», деб эълон қилди.

Ўша даврдаги ташқи аҳволнининг оғирлиги, мамлакатнинг ҳолсизлиги ҳам марказлаштирилган бошқарув учун имконият яратиб берди. Айниқса мамлакат аҳолисининг катта қисминининг саводсизлиги[6] ҳам бундай бошқарувга имкон яратди.

Бу ҳолатлар эса Сталин шахсига сиғинишдек узоқ давом этган касалликни келтириб чиқарди.

Мамлакатда бундан кейинги амалга оширилган барча ишлар, муваффақиятлар, ютуқлар Сталин номи билан боғланди. Унинг номини янада улуғлашда **«сохта шиорлар»**, **«сохта ташаббусколиклар»**, **«сохта қахрамонликлар»** ҳам муҳим рол ўйнади. Айниқса фашизмга қарши матонат билан курашган халқнинг ғалабаси ҳам **«Сталин бошчилигидаги ғалаба»**га айланди.

Буюк орзу-ниятлар билан «янги жамият» қурмоқчи бўлган оддий халқ эса мамлакатда булаетган сиёсий жараенлар моҳиятини англаб ета олмас эди. Чунки Сталин ясаган сиёсий аппарат, унинг ғоявий йўналиши барча қилинаётган ишлар оддий халқ, меҳнаткашлар манфаати учун қилинаётгандек тасаввур ҳосил қилар эди. Хатто одамлар Сталинсиз ўз ҳаётларини тасаввур қилолмаслик даражасига ҳам тушиб қолган эдилар. Шу сабабдан ҳам улар Сталин вафот этганда (1953 йил 5 март) **«энди нима қиламиз?», «энди қандай яшаймиз?»** деб васвасага ҳам тушган эдилар.

Ана шу тариқа бошқаришнинг маъмурий–буйруқбозлик усули, Сталин шахсига сиғиниш мамлакатда ўзбошимчалик ва ғайри қонунийликни бошлашга ва бундай ҳолатларни кенг миқёсда ёйилишига шароит яратиб берган эди.

2. 20-30-йилларда шўро ҳукуматининг Ўзбекистонда юритган катоғонлик сиёсати ва унинг оқибатлари.

Биз ўрганаётган 20-30 йилларда Республикамиз ҳаёти Марказнинг қаттик назароти остида ўтар эди. Партиянинг йўл-йўриқларидан бир оз бўлса-да четга чиқиш сиёсий, аксил инқилобий ҳаракат деб баҳоланар эди.

---

[6] 20-йиллар маълумотларида Россия ацолисининг 80%га я=ини саводсиз эди. Саводсиз ацолида маълум бир шахс улу\ланганда унинг ор=асидан эргашиш кқникмаси кучли бқлади. Бунинг устига бу саводсиз омма бир неча юз йилликлар давомида якка хокимлик (самодержавия)га крганган эди.

«Социализм мустаҳкамланиб борган сари синфий душман қаршилиги ҳам шунчалик кўчайиб боради» деган сталинча сохта ғоя бутун мамлакатда қатағонлик сиёсатини бошланишига сабаб бўлди. ВКП(б) марказий қўмитаси томонидан ўйлаб чиқарилган «партиядаги ўнг хатар» нинг эълон қилиниши билан мамлакада «Троицкийчилар» ниқоби остида, хибсга олинишлар бошланди.

Мамлакатда бошланган катағонлик сиёсатининг бош мақсади зўраки ўрнатилган тузумга қарши бўлганлардан ўч олиш, Сталин сиёсатидан норози бўлганлар ва ундан ақл, билим жиҳатдан устун турганларнинг йўқ қилиш ҳамда янгича кўринишда давом этаётган мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлашдан иборат эди.

Ўзбекистон компартиясининг IV съезди (1929 й) ҳам Республикамизда партия ташкилотларидаги гуруҳбозликка қарши кураш ниқоби остида тазйиқ механизмини ишга туширди.

Дастлаб жойларда миллий маданиятни қайта тиклаш, халқ турмишини яхшилаш муаммоларига диққатни жалб этишга уринган раҳбар ходимлар ва ижодий зиёлийлар йўқ қилинган эди. Айнан шу муносабат билан республикамизнинг Турор Рискулов, Абдулла Рахимбоев, Назир Тўрақулов, Иногомжон Хидиралиев, Қайғисиз Атабоев, Султонбек Хужанов сингари машҳур арбоблар миллатчиликда айбландилар. Ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг муқобил йўлларини амалга оширишга уринган кишиларга гуруҳбозликка қарши кураш шиори остида айблар қўйилди. Кейинчалик **«иногомовчилик», «18лар гуруҳи», «қосимовчилар»** деб ном олган ишлар худди ўша пайтларида тўқилган эди.

1929 йил охирларида атоқли маърифатчи Мунаввар Кори Абдурашшидхонов бошчилигидаги «миллий истиқлол» ташкилотининг аъзолари қамоққа олинди. Камалган 85 нафар аъзолардан 15 таси отиб ташланди, қолганлари эса тузатиш-меҳнат лагерларига жўнатилди. Йирик жамоат арбобларидан Маннон Абдуллаев (Рамз), Носир Саидов, Маҳмуд Ходиев (Боту), Хосил Василов, Собир Қодировлар ўлим жазосига хукм этилдилар, кейинчалик бу хукум узоқ муддатли қамоқ жазоси билан алмаштирилди.

1930 йили Давлат банки аппаратида тозалаш ўтказилиб, бир қанча раҳбар ходимлар қамоққа олинди. Республика Олий судининг собиқ раиси Саъдулла Қосимовнинг иши билан боғлиқ «қосимовчилик» деган, ишлар тўқиб чиқарилди. Суд ишларининг ҳаммаси асосан илғор сиёсий арбобларни йўқ қилишга қаратилган эди. Буларнинг ҳаммасида Сталиннинг хўжалик муоммаларини маъмурий чоралар билан ечишга мойиллиги ва чексизхокимлик қилишга интилиш мудхиш ролни ўйнади. 20-йиллар охирларида бошқа республикаларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам хусусий капитални ва нэпманлар, бойлар хўжаликларининг қолдиқларини жуда қисқа муддат ичида тугатиш йўли қўллаб қувватланди. Мана шу нэпманлар, бойларнинг ҳаммаси социалистик қурилишнинг энг ашаддий душманлари деб эълон қилинди.

1930 йил февралидан бошлаб Ўзбекистонда қулоқ хўжаликларни тугатиш компанияси бошланди. Бу компания, худди бошқа республикалардагидек, қонунлар ва инсон ҳуқуқларини қўпол равишда бузиш ҳоллари билан биргаликда давом этиб борди. Биргина Мирзачултумани (Тошкент округи) да 75 та хўжалик қулоқ қишлоқ сифатида тугатилди. Кўпгина районларда қулоқ хўжаликларигина эмас, балки ўрта ҳол ва ҳатто камбағал хўжаликлар ҳам мусодара қилинди. Натижада Ўзбекистонда биргина 1930 йили 2648 та қулоқ ва бойлар хўжаликлари деб аталган хўжаликлар тугатилди. 1930-1933 йиллари тугатилган хўжаликлар сони 5,5 мингтага етди, уларнинг кўпчилиги иттифоқнинг бошқа районларига, асосан Украина ва Сибирга кўчирилиб юборилди. Кўчирилганларнинг кўпчилиги нобуд бўлиб кетди.

Собиқ иттифоқда қатағонликнинг кенг миқёсида бошланиши ВКП(б) XVII сеъзди (1934й) ва унда кўрилган ташкилий масалалар билан боғлиқдир. Съезд якунида партия марказий қўмитасига котиблар сайлови ўтказилди. Номзодлар орасидан С.М.Киров кўп овозни эғаллади. Сталин усталик билан бош котиб (саркотиб) сайловини ўтказдирмади. Чунки С.М.Киров саркотиблик лавозимини эғаллаши мумкин эди. Шу сабабли Сталин то умрининг охиригача ҳукумат раиси ва партия марказий қўмитаси котиби (саркотиб деб аталмаса ҳам у партиянинг бош раҳбари сифатида фаолиятини давом эттирди) лавозимларида турди.

Партия XVII съездидан кейин кўп ўтмасдан С.М.Киров ўлдирилди. Бу воқеа партия ва мамлакатда кенг қамровли Қатағонликни бошлаб берди. Бу ҳаракатлар номига-Киров душманларига қарши кураш никобида бўлсада, аслида съездда Кировга кўп овоз бериб, Сталинга унча ишонмаган коммунистлардан ўч олишдан иборат эди.

Партия XVII съездида қатнашган 1956 делегатдан 1108 таси, съезд сайлаган 139 та марказкум аъзолари ва аъзоликга номзодлардан 98 таси, яъни 70 фоизи қатағон қилинди.

Сталин съезддаги сайловлардан сабоқ чиқариб, ўзидан ҳар томонлама кучли, онгли фаолларни йўқ қилишга киришди. Собиқ иттифоқдаги қатоғонлик 1937-1938-йилларда ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Партия ва давлат раҳбарларидан Зиновьев, Каменев, Бухорин, Риков, Пятаков, Томский кабилар устидан сунъий айблар тўқилди. Мамлакатда **«Зиновьевчи», «Каменевчи», «Буҳаринчи», «Пятаковчи», «Томскийчи»**лар қидирилди. Бир неча минглаб кишилар ана шу ёрлиқлар билан қатл эттирилди ва лагерларга жўнаттирилди.

Ўзбекистонда янги Қатағонлик партия ва Давлат олдида катта -катта хизматлар қилган атоқли арбобларни қамоққа олишдан бошланди. Сиёсий бошқарма органлари (ОГПУ) Ф.Хўжаев[1], А.Икромов, Д.Манжара, С. Сегизбоев, А.Каримова ва бошқалар хусусида советларга қарши қўпорувчилик ишларини тўқиб чиқардилар. Булар назарий бахс ва

[1] Ф. Хқжаев Қзбекистон Республикаси хукумати раиси лавозимида ишлаган. У 1937 йилда хибсга олиниб, отишга хукм этилган. Унинг онаси, хотини ва =изини щам лагерга жқнатдилар. 1954 йилда «айбсиз айбдорлар» озод этилгач, биргина =изи =айтиб келди. Олдин онаси, кейин хотини лагерда вафот этган эди.

мунозараларда ўз позицияларини маҳкам туриб ҳимоя қиладиган ҳурматли ва эътиборли халқ етакчилари эди. Улар шахсга сиғинишнинг якка партия зўравонлиги илдиз отиб кетишининг хавфли эканлигини очиқ равшан тушинар эдилар. Улар жойларда катта хукм ўтказа оладиган бўлишларига қарамай қатағонларнинг зўрайиб боришини тўхтатиб қолмадилар. Ўзбекистонда кенг кўламли агентура кузатувлари ва оммавий равишда қамоққа олиш ишлари ташкил этилди. 1937 йилнинг август сентябр ойларида бир неча минг кишилар республика ички ишлар халқ комиссарлиги (НКВД)нинг ички қамоқхоналарига тушиб колди. Уларнинг орасида Ўз компартия марказий комитаси котиблари С.Болтаев, И.Худайқулов, А.Цехев, марказкўм бўлим бошлиқлари М.Шермуҳаммедов, М.Усманов, К.Берчин, ЎЗЛКСМ марказкуми котиблари И.Ортиков, Т.Рискулов, Ф.Тарасов, Республика халқ комиссарлари А.Исламов, М.Турсунхўжаев, вилоят партия қўмитаси котиблари Д.Ризаев, К.Болтаев, Н.Исроилов, Ю.Ирисметов ва бошқалар бор эди. 1938 йил баҳорига келиб вилоятлар, шахарлар, партия қўмиталари котибларининг 60% дан кўпроғи, шу йилнинг иккинчи ярмида эса вилоятлар, шаҳарлар, районлар партия қўмиталарининг 114 нафар котиблар қатағон қилинди.

1934 йилдан 1938 йилгача бошқа республикалар каби Ўзбекистонда 40 мингдан зиёд киши жаз оға тортилган эди. Шулардан 730 таси халқ душмани деган тухмат билан отиб ташланди.[1]

Ўзбекистон жамияти ҳамма табақаларга кенг ёйилган хибсга олиш тўлқини остида қолди.

Ўзбекистон НКВД синининг ички турмаси ва бошқа жойлардаги қамоқхоналарда махбуслар шафқатсиз жисмоний жазоларга махкум этилар эди. Энг кучли ва мардонавор кишилар ҳам ахволи иложсизлиги кўриб ва ўз яқинларининг тақдирларидан хавотир олиб қилмаган жиноятларини тан олишга мажбур бўлар эдилар.

Махбусларнинг кўплари ўз-ўзини ўлдиришни бирдан бир чора деб билардилар. 30-йилларнинг охирида Ўзбекистон ҳамманинг кўнглига тушган дахшат, хоинлик, зўрлик ва бедодлик шароитига тушиб қолди.

(Халқимизнинг гули бўлган зиёлиларимизнинг, етакчиларимизнинг қатағон қилинишида ўз юртдошларимизнинг айрим вакилларини қўрқувдан хоинлик, сотқинлик қилганликларидан, амал курсиларига ўтириш мақсадида бир бирларини сотганларидан, ўша давр қатағонлик мафкураси таъсирида кўзлари кўр бўлиб қолган айрим миллатдошларимизнинг қабиҳ ишларидан ҳам кўз юммаслигимиз керак).

Шу тариқа инсонийлик ва демократия принципларини топтаб, оёқ ости қиладиган, ҳар қандай ўзгача фикр юритишни куч билан бўғадиган, оммавий ўзбошимчалик ва зўрлик ўтказиб, Ватанга содиқ неча ўн минглаб кишиларни қириб ташлаган тотолитар тарғибот қарор топиб борди.

"Социализм қурилиши" деб аталган йилларда янги жамият кишисининг тўла қонли образини яратиш бобида хормай толмай кураш олиб

[1] «Жащон адабиёти» , 1998 й. январ, 39-бет.

борган ўзбек зиёлиларининг катта бир гуруҳи ҳеч қандай асоссиз сабаблар, уйдирма тухматлар ва бўхтонлар орқасида шубҳа остига олиниб, умумий таъқиб ва қувғинга гирифтор бўлдилар. Ажойиб фан захматкашлари, қобилиятли ижод сохиблари, маданият жон қўярлари сталинча қатағонликнинг айбсиз айбдорлари, бегунох қурбонлари бўлдиларки, буни хеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Бундай мислсиз аянчли қисматга, жисмоний йўқ қилинишга махкум этилган сиймолар орасида А. Қодирий, А.Фитрат, А.Чўлпон, К. Алиев, Ш.Сулаймон, У.Носир,[2] О.Хошим, М.Суфизода, А.Ёкубов, Миён Бўзрик, Солиҳов сингари ўзбек халқининг маънавий мулкига бебаҳо ҳисса қўшган ўнлаб унинг ажойиб ўғлонлари борлиги бизни чуқур қайғу ва изтиробга солади.

Ўз халқининг куйлагани, унинг даври, ташвиши, хасрати ва муаммоларини ўйлагани учун бу ўта исътедод сохибларининг йўқ қилинганлиги, уларнинг ёрқин ижоди сўндирилгани-тоталитар тузум хунрезлиги ва бебошлигининг қонуний натижасидир.

Тоталитар тузум, шахсга сиғиниш ва сталинча қатағонлик сиёсати Ўзбекистон халқ таълими ривожига ҳам салбий таъсир этди. Таълим тарбия ўта сиёсатлаштирилди. Миллий маданий меъросни ўрганиш, миллий тарбия усулларидан фойдаланиш тақиқланди. Мактабда "большевикча тарбияларни" ўрнатиш учун олиб борилган кураш ёш авлод тарбиясига путур етказди, натижада болаларга катталарнинг ҳоҳиш иродасини ва талабларини итоатгўйлик билан бажарувчилар деб қараладиган бўлди. Бўлаётган ишлардан халқни чалғитиш, халқда "дохий" га муҳаббатни янада ошириш учун ғалаба рапортлари, ўлкан ютуклар, буюк натижалар керак эди. Бу ғалабалар "дохий" образининг янада яқинроқ бўлиши учун нима қилиб бўлса ҳам қўлга киритилиши лозим эди. Бирон натижага эришилмаса, бунинг учун жавоб бериш керак эди. Шу сабабли Сталин мамлакатнинг исталган жойида ҳоҳлаган кишини қатағон қилиш учун назарий асос бўла оладиган фикрларни башорат қила олар эди. "Правда востока" газетасининг 1940 йил 30 июн сонида эълон қилинган "халқ маъорифининг юксак марралари сари" номли мақолада: "Партия ва шахсан ўртоқ Сталин кун сайин болаларга, мактабга бўлган ҳақиқий муҳаббат ва ғамхўрлик намуналарини кўрсатмоқдалар. Сталиннинг қўлида пионер қизча билан тушган тасвири бизда партиянинг совет болаларига бўлган меҳр муҳаббати тимсоли бўлиб қолди"-деб ёзилган эди. Ва ҳоланки 1939-1940 йилларда "дохий севган" болаларнинг 4.7% мактабларга жалб этилмаган, 6.1% мактаблардан кетиб қолган, жами 100 мингдан зиёд болалар мактабларга қатнамай қўйган эдилар.[1]

---

[2] У.Носир 1937 йилда қзбек адабиёти ва санъати декадаси муносабати билан Москвага борган эди. Декада иштирокчилари Сталин билан учрашдилар. Улар Тошкентга =айтаётиб, поездга чи=адилар. У.Носир қз купесидаги хамрощларига Сталин билан учрашув таъсуротларини сқзлаб,»Оддий одам эканку, мени бир о\айним бор, уни керосин сотадиган то\аси щам бор. Сталин шу то\асига қхшар экан» деган сқзни айтади. Мана шу сқзлар уни Тошкентга келгач, =амо==а олиниб, =амо= лагерига жқнатилишига ва о\ир =ийно=лар туфайли бетоб бқлиб, вафот этишига сабаб бқлади.

[1] +аралсин: «Учитель Узбекистана» газетаси, 1988 йил 31 август.

30-йилларда кўпгина ҳалол ўқитувчилар ҳам "халқ душмани" деб эълон қилинди. Уларнинг фарзандлари эса, бундай "ёрлиқни" олган бошқа кишилар фарзандлари сингари комсомол аъзолигидан ўчирилиб, мактаблардан хайдалдилар.

Қатағон йилларида фавқулодда қонунлар қабул қилинди. 12 ёшдан бошлаб ўлим жазосини қўллаш мумкин бўлиб қолди. Ўсмирларнинг катталар билан биргаликда қатл этилган ҳоллари ҳам содир бўлди.

Қатагонликлар оқибатида ўқитувчи кадрлар сони камайиб кетди. Халқ таълими тузими раҳбарлари, педагог олимлар ҳибсга олиниб, "халқ душмани" сифатида йўқ қилинди: (халқ таълимида қа- тоғонликни кенгроқ, тушунтиришни истаган ўқитувчилар учун профессор И.Турсуновнинг **"Истиқлолга интилган қалблар нидоси"** (Т., 1993 и) китобини тавсия этамиз.)

Меҳнаткашларни чалгитиш учун матбуотда "халқ душманлари" ни "фош этадиган" мақолалар мунтазам эълон қилиниб борилди. Шу мақолалардан айримларини матнда келтириб ўтишни лозим топдик:

"Душманлар Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлигини бехудага қўлдан бермай келган эмаслар. Турли даврларда Маориф халқ комиссарлигига бошчилик қилган Усмонов, Каримов, Ризаев, Рамзий каби собиқ халқ комиссарларининг ҳаммаси халқнинг ашаддий душмани бўлиб чиқдилар. Кўпгина шаҳар ва район Маориф булимларининг аппаратлари ҳамда мактаблар мана шундай тудалар билан ифлосланган экан халқ душманлари жуда катта зарар келтирдилар. Уларнинг зарар кўрандачилик хатти ҳаракатнлари оқибатида мактаб ёшига етган болаларни умумий мажбурий ўқишга жалб этиш иши хан ўз тўла амалга оширилаяпти. Халқ душманлари ўзбек болаларининг тўлиқсиз Ўрта ва Ўрта мактабларни туғаллашларига тускинлик қилдилар. Мана шунинг учун 8 -10-синфларда укиётганларнинг 11% гина маҳаллий миллат вакилларидир Ўзбекистон мактабларига ўқитувчи кадрлар тайерлаш ишига зарар кўрандаларча муносабат оқибатида 2176 ўқитувчи етишмаетир... "Правда востока" газетаси, 1938 и 6 январ)

"Халқ комиссари Сорокин каноти остидаги миллатчилар ўзбек укувчиларини ўзбек тилини дарсликлардан ўрганиш имкониятидан маҳрум қилдилар. Халқ комиссари эса котибалардан ташкил топган ўтиб бўлмас тўсиқ орқасига, кабинетига ўтириб олиб, ташқарида нима булаетганидан бехабар". Бу даврда матбуотда бундай айбларнинг езилишининг ўзи инсонни суд ва терговсиз отиб ташлаш учун кифоя эди.

Ю қорида номи зикр этилган К.Сорокин 1936 йил июл ойида республика халқ маъорифи комиссари қилиб тайинланган эди. У 15 ойгина халқ комиссари бўлиб ишлади. 1937 йилнинг 29 сентябрида уни хибсга олишди. сўнгра унинг рафикасига ҳам хибсга олиш тўғрисидаги ордерни кўрсатишди. Бироқ уни (Гулсум Абдурахманова) ўша вақтда хомиладор эканлиги куткариб колди. Уни камокдан чикариб, яшаб турган уйини тезда б ўшатиб қўйишни талаб қилишди. У икки ёш гудаги билан кайнонасининг кичик бир уйига кучиб ўтди.

У Сталинга, Ворошиловга, Берияга мактублар езди. Лекин "Эрингиз хат ёзишиш ҳуқуқларидан маҳрум этилган ҳолда 10 йилга хукум қилинган деган мазмундаги жавоблар Берия имзоси билан келарди.Кейинчалик камок муддати хатлар бўйича икки баравар кўпайтирилди. Эри хибисга олингандан уч ой кейин отиб ташланганлигидан бехабар Гулсим опа ҳар ойда эрининг турмада кун кечириши учун НКВД кассасига олтмиш сумдан пул тўлаб турди. У бу йиллар ҳатто, "дохий" тезда адолатни тиклайди, деб кутди. Хатто, ўзининг 1938 йил январда т ўғилган қизига Сталиннинг қизи шарафига Светлана деб ном ҳам қўйган эди.

("Правда Востока" газетаси, 1937 йил, 15 сентябрь.)

Сталинча мустабид ҳокимияти дастидан миллий жумҳуриятлар мустақиллиги, суверенлиги барбод этилибгина колмай, шу билан биргаликда уларнинг фуқаролари ички эътикоди, асрлар оша давом этиб келган миллий қадриятлари, урф-одатлари , расм-русмлари, диний эътикодлари ҳам топталди.

Динни, руҳонийлар ва диндорларни таъкиб қилиш халқнинг маънавий маданиятига ниҳоят даражада зарар етказди. Маъм$рий ислоҳот тартиботи урнатилиши билан динга илмий, миллий нуқтаи назардан ендошиш инкор этила бошлади. **"Социализмда динга ўрин йўқ, унга дин бегона"** деган қоида устун бўлиб колди. На масжидлар, на черковлар, на диндорлар шу қадар микесдаги таъкибларни хеч качон бошидан кечирмаган эдил ар.

Республика руҳонийларининг асосий қисми 30-йилларда концентрацион лагерларга жунатилди. Масжидлар бекитиб қўйилди. Уларнинг аксарияти отхоналар, омборхоналарга айлантирилди.

Бу қилинган ишлар, шубҳасиз, миллионлаб кишиларнинг шахсиятига, миллий ғурури, ҳис-туйғуларига таъсир кўрсатмаи колмади. Хатто шундай ҳолатларга ҳам дуч келиндики, жумҳуриятимиздаги кўплаб хонадонларда вақти- вақти билан утказиб туриладиган тинтув пайтида араб ёзувида босилган бирор китоб топилгудай бўлса, унинг номи, мазмунини суриштириб ҳам утирмасдан, ўша хонадон сохибига жамиятга ёт унсур шахс деган лаънат тамгаси босилиб, уни камок ёки сургун жазосига махкум этиларди.

Хоразм вилоятининг Гурлан туманидаги Бегувул қишлоғида илмли, яхши фазилатлари билан элда ҳурмат козонган, аелларни ўқитиб, саводли қилган муътабар онахон Бибижон Исмоиловани 80 ешида диний китоб ўқишда айблаб, камокка олишган ва момо камокда оғир ахволда вафот этган. Холбуки, уйига ўша қузғунлар бостириб кирган кечада Бибижон момо ўзининг ҳамиша укиб юрадиган севимли **"аҳлоқул-мухсинин"** (яхши ҳулқлар) китобини укиб утирар ва бу асар гўзал инсоний фазилатлар таърифидан ҳикоя қилар экан. У даврларда ноҳақ айбланиб муштипар момо сингари фожеали қисматга дучор бўлганлар кўплаб учрарди. Бундай ҳоллардан саросимага тушган одамлар аввалгидек китобхонлик нари турсин, ҳатто эски китобларни қўлга олишдан уни уйда асрашдан ҳам хадиксирайдиган бўлиб қолгандилар. (Каралсин: М.Содиков. Эрксевар, ҳурриятпарвар эл ворисларимиз, т., "Камалак", 1992, 38-бет).

Бу хилдаги бедодликлар, баттолликлар оркасида халқимизнинг Қадим Қадимдан, авлодлар оша авайлаб, сақланиб, асралиб келинган кўплаб нодир маънавий қадриятлари, миллий удумлари, урф одатлари завол топди, емирилди, одамларнинг эса мутелиги, маънавий, руҳий мажрухлиги кўчайиб борди.

Бироқ шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Сталинча мудхиш йилларда ҳам ўз иймон эътикодини сотмаган, ўз фикридан кайтмаган, ўз ғоясига содиқ бўлган юртдошларимиз кўп эди. Уларнинг тирик қолганлари мустақиллигимизга эришишимизга ўз ҳиссаларини қўшдилар ва қўшмоқдалар.

3. *Фашизмга қарши уруш тамом бўлгандан кейин орадан кўп ўтмай барча республикалар сингари Ўзбекистон бўйлаб яна бир ялпи террор тулкини бўлиб ўтди. 30-йиллардаги Қатағонлар асосан партия, совет, хўжалик ва ҳарбий кадрларга бўлган бўлсада 40-50-йиллардаги Қатағонлар эса асосан маданият ва илм фан арбобларига тааллукли бўлди.*

Собиқ иттифоқдаги ҳукмрон партия марказкуми уруш йилларида фашизм асоратини, немислар босиб олган ерларда одамлар онгига фашизим мафкурасининг таъсири бўлганлигини ва бунинг оқибатида матбуот, санъат ва адабиётда-ғоясизлик сиёсатдан йирок туриш, ҳаётий ҳақикатни бузиб кўрсатиш, реалистик традициядан четлашиш, умидсизлик, келажакка ишончсизлик пайдо бўлганлигини рукач қилиб, 1946 йилнинг августида "Звезда" ва "Ленинград" журналлари ҳақидаги, 1948 йилда "улуғ дўстлик" операси ҳақидаги ноҳақ қарорлар қабул қилди. Уларда совет адабиёти ва санъатининг бир қанча талантли ходимларининг ижодига но ҳақ ва асоссиз айблар қўйилди. Партиянинг адабиёт ва санъат масалаларига оид қарорларини амалга ошириш вақтида матбуотда ва ижодий ташкилотларда баъзан хатоларга ва бузиш ҳолларига йўл қўйилди :бадиий проблемаларни ижодий мухокама қилиш баъзан маъмуриятчилик билан алмаштирилди, адабиёт, мусиқа ва кино асарларига баҳо беришда айрим ҳолларда баъзи асарлар асоссиз танкид қилинса, баъзилари асоссиз макталди.

Бу қарорлар (булар ўша даврдаги бош идеолок А.А.Ждановнинг ташаббуси ва кўрсатмаси билан қабул қилинган эди)нинг бажарилиши бутун мафкурани, шу жумладан ижодиётни, адабиёт ва санъатдаги демократик тараққиётни кўп йиллар давомида бўғиб қўйди. Карорларнинг салбий таъсиридан Ўзбекистон ва унинг партия ташкилоти ҳам четда колмади. 40-йилларнинг охири, 50-йилларнинг бошларидаги ЎзКомпартия Марказқўмининг барча бюро йиғилишларида, 1952 йилда бўлиб ўтган Марказкум Х Пленумида миллатчиликка қарши никоб остида ўзбек халқининг маданий меросига, бадиий ва илмий зиёлийларга қарши кураш бошланди. Республиканинг кўпгина ёзувчилари, олимлари, партия ва давлат арбоблари миллатчиликда айбландилар. "Айрим ўзбек ёзувчиларининг ижодида, -деб кўрсатилган эди. ЎЗКП б МҚнинг 1949 йил 25 индаги буйрук қарорида-миллатчилик, миллий чегараланиш, феодал ўтмишни кўкларга кўтариш ва эски феодал маданият олдида кулларча таъзим қилиш ҳоллари сезилиб туради". Қарорларда А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулом, А.Каюмов, М.Шайхзода,

Ойбек, Миртемир, Уйғун, М.Бобоев, У.Рашидов, Шукурулло, С.Аҳмадларнинг ижоди қаттиқ танкид остига олинди. Айниқса ўз сахифаларида ўқувчиларни тартибсизликка ундовчи мақола ва бадий асарлар бериб борганлигида, комополитизмда (сиёсатдан йир оқлашишда) айбланган Ойбек раҳбарлигида чиқиб турган **"Шарқ юлдузи"** журнали кескин танқид остига олинган эди.

1951 йилнинг 8 апрелидаги ЎЗКП б МҚ бюросида "Ўзбекистон ССРда мусиқа саънатининг ахволи ва уни янада ривожлантириш чоралари тўғрисида" қабул қилинган қарорда мусиқа санъати ҳаётдан йироқлашишда, ўзбек халқини янги жамият қуриш руҳида тарбиялашга хизмат қилмаётганликда айбланди. Классик ва миллий мусиқалар, макомлар, **"Фарход ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", " Тоҳир ва Зухра", "Алпомиш"** каби асарларни тарғибот қилиш тақиқланди. Қўштирноқ ичида Миллатчиларга космополитларга, пантуркчиларга қарши матбуотда кенг компания бошланди. 1951 йилнинг 10 августида республика матбуотида Туроб Тўла, Камтар Отабоев, Миртемир, А.Бобожонов, С.Абдуллаев, Хабибийлар ижодини кескин қоралаган "Айрим шоирлар ижодида мафкуравий бузилишлар" номли мақола босилиб чиқди. 1951 йилнинг 24 августида эълон қилинган мақолада Ойбек, Х.Зарипов, Х.Ёқубов, И.Султон каби илмий ходимлар "маф кўравий хато ва бузилишда" айбландилар.

М.Шайхзода, Шукурулло, Юсупов, Ғулом Алимов ва яна бир қанча шоир, ёзувчилар 1951 йилда "совет тузимига қарши миллатчиликда" айбланиб камокка олиндилар ва 1952 йилда 25 йиллик камоқ жазосига хукум қилиндилар.

Республикада 50-йиллар Қатағонлигини бошлаб беришда ҳукмрон партия марказкуми қарорларини Ўзбекистон ҳаётида тадбиқ этишда ЎзКомпартия марказкумининг 1952 йил 21-22 февралида бўлиб ўтган Х пленуми ва унинг қабул қилган қарорлари катта роль ўйнади. Пленумда тингланган ва мухокама этилган биринчи котиб А.Ниёзовнинг "Республикада идеология ишларининг ахволи ва уни яхшилаш чоралари ҳақида" ги докладида шундай деб таъкидланган эди: "Кейинги икки йилда республикада адабиёт ходимлари орасидан совет тузимига қарши, миллатчилик кайфиятида бўлган гуруҳ очиб ташланди. Бу гуруҳ Совет давлатига қарши душманлик ишини олиб борди. Бу гуруҳ аъзолари олдин айбланган миллатчилар билан яқин алоқада бўлганлар, улар мафкуравий бузуқ мазмундаги шеърлар ёзиб, миллатчиларнинг Совет тузумига қарши асарларини идеаллаштириб, оммага тарқатганлар".[1]

Пленумда жамиятшунос-олимларга ҳам ноҳақ айблар қўйилди. Жумладан файласу ф В.Зохидов **"буржуа миллатчиси",** тарихчи А.Бобохўжаев **"пантур қизмни тарғиб этувчи"**, иқтисодиетчи А.Аминов эса **"буржуа миллатчилари билан алоқа килувчи**"лар сифатида айибландилар.

[1] «Правда востока», 1989й, 5 июл.

50-йилларнинг бошларида яна 60 тача энг кўзга кўринган қобилиятли олимлар ва ёзувчилар, санъат арбобларининг рўйхати тузилиб, уларни ҳам миллатчи, асл инқилобчи ва ҳақозо ерликлар остида жиноий жаз оға тортишга уриндилар. Бу офатлардан қутилиш жуда қимматга тушди. Лекин адолат, гарчи тезда бўлмасада, ҳарқалай тикланган эди. Ўзбекистон илм-фани, маданиятининг асосиз Қатағон қилинган кўпгина арбоблари 1956 йилда батамом оқландилар. 1940 йилларнинг охирларида сургунга юборилганларнинг ҳаммаси озод қилинди. Йўқотиш рўйхатига қўшилган, халқимизнинг фахри бўлган 60 та зиёлиларимиз устидан тайёрланган ҳукм бекор қилинди. Зулмларга қарши адолат ўрнатилган бўлсада. Сталинизм вужудга келтирган таталитар тузум бедодлиги ва бешафқатлиги халқимизнинг орзу умидларини чил-парчин қилди, суверен ҳуқуқлари-миллий мустақиллигини завол топтирди. Ўзбекистон оёқ қўли кишанланиб,марказ деб аталмиш зўравон ҳокимият исканжасига тушиб қолди. Унинг тил забони кесилди, альфавити ўзгартирилди, ўтмиши, тарихи кўздан йироқлаштирилди.

Сталин шахсига сиғиниш туфайли руй берган Қатағонлик сиёсати собиқ мамлакат миқёсида 50 миллиондан ортиқ кишини ўз домига торди.

"Московские новости" газетасининг 1988 йил 27 ноябрь сонидаги Рой Медведевнинг "Сколько жертв в году култа личности Сталина?" номли мақоласида Қатағон қилинганлар сони йилларгача тақсимланиб қуйидагича берилган:

1927-1928 йил- 10 минглаб "Троцкийчилар"

1930-1933 йил- 10 миллиондан ортиқ "Қулоқлар"

1933 йил 8 ойида бўлиб ўтган очлик натижасида-6 миллион киши

1937 йилгача- 17-18 миллион киши

1937-1938 йил- (Буюк терорлар йиллари)- 7 миллион киши

1938-1940 йил- Поляк оилалари, Болтиқ бўйи аҳолисидан- 2 миллион атрофида

1942-1944 йил 3 миллиондан ортиқ киши - чечен, қрим-татар, грек, турк, курд ва ҳакозо халқлар кўчирилди. Уларнинг 1 миллиондан ортиғи кўчиш жараёнида кийинчиликлар натижасида вафот этдилар.

1945-1946 йил- 5 миллион атрофида

1947-1953 йил- "Ленинград иши", "Врачлар иши" ва "Космополитлар иши" бўйича 58 модда бўйича ("Социализмга қарши пропаганда" айби билан)- 1 миллиондан ортиқ киши.

Уруш даврида собиқ иттифоқ халқининг 30 миллионга яқини кирилиб кетди. Урушсиз, но ҳақ айблар билан 50 миллион кишини асоссиз Қатағон қилиниши таталитар тузумни, унинг раҳбари бўлган Сталинни умуман оқлаш мумкин эмаслигини исботлаб турибди.

Бунинг устига собиқ иттифоқ тарихчи олимлари ўртасида бўлиб ўтган воқеаларга, жараёнларга Сталинни тўлиқ алоқаси йўқдир, кўп катл онлар унинг хабарисиз бўлгандир, кўп ҳукмлар усиз бўлганку" деган фикрлар узоқ давом этди.

Архив ҳужжатлари таталитар тузумни қарор топишида, қатағонлик сиёсатининг бутун мамлакат бўйлаб ёйилишига унинг ҳар бир ҳукмида шахсан Сталиннинг иштироки ва рахномолиги борлигини тасдиқлайди.

1934 йил 1 декабрда Сталиннинг кўрсатмаси билан Марказий Ижроя қўмитаси котиби Енукидзе имзо қўйган, "қўлга олинганларнинг иши тезлатилсин улар кечирилмасин, хукмлар тезда амалга оширилсин" деган мазмунда деректив ҳужжат эълон қилинган эди.

1937-1938 йилларда минглаб совет, партия, комсомол ва хўжалик ходимлари ва ҳарбийлар исм-шарифлари келтирилган, тайёрланган ва ҳукм эълон қилинган 383 та рўйхат Сталин тасдигига берилди. У хеч иккиланмасдан бу рўйхат ва ҳукмларни тасдиқлади.

1937 йилда ВКП марказкоми номидан ички ишлархалқ, комиссарлиги органларига камалганларга нисбатан жисмоний усуллар қўллаш тўғрисида кўрсатма ҳам берилди.РФ собиқ фирка ҳужжат асрови манбаларидан.

1939 йил 20 январида Сталин марказком томонидан Республикалар партия марказқумларига, вилоят, ўлка партия кумиталарига, ички ишлар халқ комиссарлари ва ички ишлар бошқармалари бошлиқларига телеграмма юбориб, кулаг* олинганларга нисбатан жисмоний куч ишлатиш усулларидан фойдаланиш, бу усулни доимий қўллашни талаб қилди. Жумладан унда шундай дейилган эди: "ВКП марказқуми шуни билдирадики жисмоний куч ишлатиш усулини қўллаш 1937 йилдан буён НКВД иш тажрибасида қўлланилмоқда ва унга ВКП марказқуми рухсат этган. Нима учун социалистик давлат хавфсизлиги органлари буржуазия қутурган агенларгача ишчилар синфи ва колхозчиларнинг ашаддий душманларига нисбатан инсонпарвар бўлиши керак? ВКП марказқуми бундан буён ҳам халқ душманларига қарши жисмоний куч ишлатиш усулидан фойдаланишни тавсия этади ва уни энг тўғри ва мақсадга мувофиқ усул деб ҳисоблайди".

Шахсга сиғиниш йилларида шахсан Сталиннинг кўрсатмаси асосида жазолар қаттиқлаштирилди ва жиноий суд ишида шахс ҳуқуқи гарантияси йўқ қилинди. Бу ўз навбатида ўзбошимчалик ва қонунсизликка йўл очиб берди. 1934 йил 10 июлда собиқ иттифоқ партия марказкомининг "Алоҳида кенгашлар ташкил этиш тўғрисида"ги қарори эълон қилинди. Бу қарор асосида ОГПУ, НКВД ходимларидан иборат "учлик", "иккилик" кенгашлари тузилдики, улар судсиз ҳоҳлаган кишини чиқариб, йўқ қилиш имкониятига эга эди.

Кўриниб турибди-ки, юқорида зикр этилган ҳужжатларнинг ҳаммаси 20-йиллардан то "дохий" вафотигача бўлиб ўтган барча хунрезликлар шахсан Сталин қўл остида амалга оширилганлигини тасдиқлаб турибди. Ўша давр мамлакат бош прокурори Вишинский, НКВД, ОГПУ, ички ишлар комиссарлиги раҳбарлари Ягода, Ежов ва Бериялар эса Сталин яратган қатл аппаратини юргизишга бутун кучи билан ёрдам бердилар. Улар **"дохий"**нинг мақсадларини амалга оширишда **"содиқ қул"** сифатида хизмат қилдилар.

Собиқ ҳукмрон фирқа ва шўро ҳукуматининг қатоғонлик сиёсати 80-йилларда яна ўз аппаратини юргиза бошлади. Бироқ, энди бу сиёсат марказ танлаган айрим Республикаларда амалга оширила бошланди.

Шуни такидлаш жоизки, собиқ иттифоқ аввал бошданоқ сохта, кўрама эди. Унга республикалар мажбуран бирлашган эдилар. Шунинг учун ҳам улар ўз халқи, миллий давлатчилиги қадриятлари, ҳоҳиш-иродаси инобатга олинмаган бу иттифоқдан бутунлай норози эдилар. Аммо ундан чиқишнинг иложи йўқ эди. Гарчи собиқ иттифоқ Конституциясида бундай қоида мавжуд бўлсада, кучли марказ, армия, давлат хавфсизлиги қўмитаси каби асосий кучлар бу иттифоқнинг таянч нуқталари эди.

Шўролар тузумининг қарийиб 70-йиллик ҳукмронлик даврида тўпланиб қолган муоммалар 80-йиллар ўрталарига келиб юзага чиқа бошлади. Энди куч билан иттифоқни сақлаб қолиш мумкин бўлмай қолганди. М.С.Горбачев собиқ иттифоқ ҳукмрон партияси раҳбари бўлгач янги ҳокимият шўро жамияти тўқнаш келган қийинчиликлар ва тўпланиб қолган муаммоларни ҳал қилмасдан туриб мавжуд давлат ва тизимни сақлаб қолиш мумкин эмаслигини англаб етди. Натижада жамиятни янгилаш, ижтимоий иқтисодий ва сиёсий хаётда жиддий ўзгаришлар қилиш йўллари излана бошлади.

Ҳукмрон Фирка марказқуминиг 1985 йил (апрел) пленуми мамлакатда вужудга келган вазиятни таҳлил қилиб, шўро жамиятини ва янгилаш зарурлиги борасида кўрсатмалар берди. Натижада Ўзбекистонга "кадрлар десанти" юборилди. СССР прокуратураси ходимлари, ашаддий шовинистлар Гдлян ва Ивановлар раҳбарлигидаги терговчилар гуруҳи Ўзбекистонга келиб "енг шимариб" ишга киришдилар. **Гдлян ва Ивановлар** бошчилигида марказдан юборилган терговчилар марказнинг қўллаб қувватлиши билан улар **"ўзбеклар иши"**, **"Пахта иши"**, **"ўзбек мафияси"** деган сохта уюдирмаларни тўқиб чиқардилар. Бундан мақсад ўзбек халқини, Ўзбекистонни нафақат иттифоқда, қолаверса дунёда бадном қилиш, жазолаш ва шу йўл билан бошқа иттифоқчи республикаларни чўчитиб қўйиш эди. Афсуски, Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги раҳбарлари буни кўрабила туриб ломлим демадилар, аксинча десантчиларга кўмаклашдилар. Бунинг оқибати эса уларнинг ўзлари учун ҳам ҳалокатли бўлди.

Десантчилар ўзбек халқини кўз бўямачиликда, порахўрликда, қўшиб ёзишларда, боқимандаликда ва ҳақозоларда айблаб, фирқа ва давлат раҳбарларидан тортиб оддий деҳқонларгача тақиб остига олдилар. Биргина сохта, уйлаб чиқилган "Пахта иши" натижасида 25 мингга яқин республикамиз фуқаролари қийноқларга солинди, судсиз, терговсиз қамалди. Буларни орасида кексалар, хомиладор аёллар, ногиронлар ҳам бор эди.

Айбсиз кишиларга жисмоний куч ишлатиш, қўрқитиш йўли билан айблар қўйилди. Оддий меҳнаткашлардан катта миқдорларда пул, ўз раҳбарлари тўғрисида нотўғри кўрсатмалар бериш талаб қилинди. Республикада "адолатсизликлар", қўшиб ёзишлар ҳақида марказий газета-журналларда, радио ва телевидения да мунтазам хабарлар босилиб, миллатимиз шаъни бадном, шарманда қилинди.

Бундай ҳолат республикада амалга оширилиши лозим бўлган иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ислоҳотларга ҳам чуқур салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатдаги мавжуд маъмурий ислоҳот тизими, "кадрлар десанти" сиёсати натижасида янада кўчайган "қўрқув" иқтисодий ва ижтимоий соҳада жиддий

қайта қурилишларга олиб келмади. Хўжалик ҳисоби ёки бригада пудратига ўтказилган бир қанча саноат соҳалари, қурилиш ва транспорт корхоналари, пахтачилик бригадалари, совхозлар булимлари деярли ислоҳ қилинмаган вазирликлар ва идораларнинг эскича тўраларча иш олиб боришлари натижасида ислоҳотлар йўлидан бора олмадилар. Бу ҳол меҳнат жамоалари ташаббуси ва фаоллигини бўғиб қўйди, фан-техника тараққиётига тўғаноқ бўлди. Натижада бутун собиқ иттифоқда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам ижтимоий-иқтисодий ривожланишда туб ўзгаришлар яратишга қаратилган қайта қуриш муваффақиятсизликка учради.

Қайта қуришнинг иттифоқчи республикалар мақоми ва ҳуқуқни кенгайтириш ҳақидаги режалари ҳам амалга ошмади. Республиканинг олтин, тоғ-кон, газ, металлургия, машинасозлик, электротехника, кимё каби муҳим саноат тармоқлари хам марказ ихтиёрида қолаверди. Шуни айтиш керакки, бу даврда иттифоқ раҳбарияти Ўзбекистонда фақат пахтани қайта ишлашдан 75 млрд.рубл фойда олишни билгани ҳолда, республикамизни датациялар ва молиявий ёрдамга мухтож, деб уни боқимандаликда айблашда давом этдилар.

Собиқ иттифоқда ва республикада вужудга келган вазият, миллий урф-одатлар, анъаналар, қадриятларнинг топталиши, халқимиз орасида турли кўринишларда марказ сиёсатидан норозиликларнинг кўчайишига олиб келди. Таҳқирлаш ва камситишлардан безиб қолган халқ ўз ҳақ ҳуқуқини талаб қилишга киришди. Мачитларнинг ёпилиши, диний эътиқоднинг таъқиб қилиниши, ҳатто энг яқин кишиси вафот этганда ҳам уни охирги манзилга кузатишдан чўчиб туриш, "Наврўз" байрамининг сохталаштирилиб "Навбаҳор" деб эълон қилиниши, ўз гўдагига алла айтиб овитишни ҳам унитиш, миллатлараро муносабатларнинг атайин кескинлаштирилиши (Фарғона, Уш, Қўқон, Паркент воқеалари) ва бошқа ҳолатлар халқимизнинг кўзини оча бошлади.

Секинлик билан бўлсада халқимизнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ўсиб борди, миллий уйғониш жараёни бошланди. Ўша даврда "Бирлик", "Туркистон", "Тўмарис" каби халқ, манфаатини ҳимоя килувчи ҳаракатлар, "Эрк" демократик партияси фаолият кўрсата бошлади. Афсуски миллат озодлиги ва мустақиллиги йўлида ижобий ишларни бошлаган бу ҳаракат ва партиялар кейинчалик миллатчилик позициясига ўтиб кетдилар.

1989 йилда И.А.Каримовнинг Ўзбекистон комфирқа Марказкумига биринчи котиб этиб сайланиши билан республикамиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий ўзгаришлар даври бошланди. Ўз сиёсий фаолиятининг биринчи куниданоқ мустақиллик йўлида принципиал позицияни эгаллаган И.Каримов мустақиллигимизнинг ҳақиқий ижод қори, қўрқмас, ботир курашчиси сифатида сиёсат юрита бошлади.

Натижада Ўзбекистонда сиёсий ва иқтисодий мустақиллик йўлида дадил қадамлар ташланди. "Пахта иши" қайта кўриб чиқилди, миллатлараро муносабатларга тўғри баҳо берилиб, турли адолатсизликларга чек қўйилди.

1989 йил 21 октябрда мустақиллик йўлида биринчи муҳим қадам ташланди. Шу куни Республика Олий Кенгаши муҳим тарихий ҳужжат -

Ўзбекистон ССР да ўзбек тилига давлат тили мақомини берган "Давлат тили тўғрисида"ги қонунни қабул қилди. Айни вақтда, рус тилидан миллатлараро мулоқотдан эркин фойдаланиш сақлаб қолинди. Бу қонун ўзбек халқининг миллий ўз ўзини англашида, республикада миллатлараро ҳамжиҳатликни сақлаб қолишда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

1990 йил феврал ойида Ўзбекистон Олий Кенгашида илк бор ўтказилган кўп мандатли демократик сайловлар халқимиз фаолиятини, унинг сиёсий онгини ўсишига таъсир кўрсатди. 1990 йил март ойида Ўзбекистон Олий Кенгашининг XII чақириқ биринчи сессияси мустақиллик йўлида 2-муҳим қадамни ташлади. Сессияда собиқ СССР даги иттифоқчи республикалар орасида биринчи бўлиб Ўзбекистонда давлат бошқарувининг Президентлик тизими жорий этилди. Шундай қилиб 1990 йили 24 мартда И.А.Каримов Олий Кенгаш XII чақириқ 1-сессияси тамонидан Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти этиб сайланди.

Мустақиллик йўлидаги 3-муҳим қадам, мамлакатимиз ва халқимиз тарихий тақдирида жуда катта аҳамиятга эга бўлган ҳужжат "Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитети тўғрисида Декларация"нинг қабул қилиниши бўлди. Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1990 йил июл ойида бўлиб ўтган XII чақириқ, 2-сессиясида (20-июл) Мустақиллик Декларациясининг қабул қилиниши собиқ иттифоқ таркибида Ўзбекистон Республикасининг мақомини белгилаб берди.

12 моддадан иборат бўлган ва Ўзбекистонннинг янги конституциясининг ва янги иттифоқ шартномасини ишлаб чиқишга асос сифатида қаралган ушбу декларацияда Ўзбекистон Республикаси ўз ҳақ-ҳуқуқларини баён қилиб, ўз тараққиёт йўлини ўзи белгилаши, ҳудуди ва чегараларининг дахлсизлигини, ўз ҳудудида ҳокимиятни тўла ўзи бошқаришини, халқимиз қадриятларига мос келмайдиган иттифоқ органлари қарорларини кўр кўрона бажармаслигини иттифоқчи республикалар ва хорижий давлатлар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларни шартномалар асосида ривожлантириш ва бошқа муҳим талабларни илгари суриб, қонунлаштирди.

Бу пайтга келиб совет давлатининг емирилиш жараёни тезлашди. Литва ўз устақиллигини эълон қилди. Латвия ва Эстония иттифоқ таркибидан чиқиш учун фаолликни кўчайтириб юборди. Бироқ собиқ марказ ҳали ҳам СССРни сақлаб қолиш учун курашиб, янги иттифоқ шартномаси лойиҳаларини тақдим қилишда давом этди. Аммо эълон қилинган шартнома лойиҳаларида эски маъмурий ислоҳот тузими сарқитлари устивор эканлиги сезилиб турар эди. Бу ҳол иттифоқчи республикаларнинг марказдан қочиш кайфиятини янада кўчайтирди. Иттифоқни янгилаш,уни федерация ёки конфедерация шаклида ташкил этишга уринишлар ҳам натижа бермади.

1991 йил 19-21 август кунлари собиқ марказни сақлаб қолишга тиш тирноғи билан ҳаракат қилган қора кучлар-собиқ ҳукмрон фирқа, Армия, Давлат хавфсизлик қўмитаси СССРнинг вице-президенти **Г.Янаев** ва унинг ҳамфикрлари А.Лукянов, Язов, Крючков раҳбарлигида ҳарбий тўнтариш қилиб, ҳокимиятни қўлга олиш мақсадида ГКЧП фавқулотда ҳолат давлат

қўмитасини тузиб амалда ўзларининг демократия, ошкоралик, жамиятни янгилаш, ислоҳотларга, умуман халққа қарши эканликларини кўрсатдилар.

1991 йил август воқеалари амалда СССРнинг чуқур таназзули белгиси эди. Мамлакатдаги демократик кучлар ГКЧП фаолиятига чек қўйдилар. Ҳукмрон фирка (КПСС) фаолияти тўхтатилди. Собиқ иттифоқда вужудга келган бундай вазият унинг инқирозини тезлаштирди. Бирин-кетин иттифоқчи республикалар ўзларининг тўла мустақилликларини эълон қила бошладилар.

Ўзбекистон ҳам 1991 йил 31 августида биринчилар қаторида ўз мустақиллигини эълон қилиб, мустабид тузум ҳукмронлигига бутунлай барҳам берди. Бу кун юртимиз ва халқимиз учун хур ва озод хаётнинг бошланиши эди.

Жафокаш халқимиз асрлар давомида не-не оғир синовлар, машаққатли кунларни кўрмади. ўз озодлиги, эркинлиги, тинч ҳаёти йўлида курашиб, беҳисоб қурбонлар берган ота-боболаримиз жасорати тарихий хотирамиздан ҳеч қачон ўчмайди.

Айниқса, машъум 1937-1953 йиллардаги бедодликлар даврида 100 минг нафар юртдошларимизнинг қатағонликка учраб, уларнинг 13 минг нафари отиб ташланганини эслашнинг ўзи кифоя. (Қаралсин: И.Каримов «Шаҳидлар хотираси» ёдгорлик мажмуининг очилишига бағишланган маросимда сўзлаган нутқи. «Ҳалқ сўзи», 2000 йил,13 май.)

Бу давр тарихини, воқеалар моҳиятини чуқур билиш, улардан тўғри хулосалар чиқариш, юртимиз озодлиги учун жон фидо этган аждодларимиздан ўрнак олиб, эришган истиқлолимизни мустаҳкамлашда фидойи бўлиш, уларнинг руҳи ва ўша вақтда ушалмаган орзу-умидлари олдидаги инсоний бурчимиздир.

Президентимиз айтганларидек,-бугунги мураккаб бир вазиятда одам ўз мустақил фикрига, эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятларига, шаклланган дунё қараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкуралар босимига уларнинг гох ошкора, гох пинхона кўринишдаги тазйиқларига бардош бериши амри маҳол. [1]

Шу боис замонавий билимларни эгаллаб, бой маънавий меросимизни, ҳақиқий тарихимизни чуқур ўрганиб, уни бойитиб шаклланаётган миллий мафкурамиз моҳиятини ўзингизда жо қилиб, **"Жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш"**[2] мумкинлигини асло унутманг.

Мавзу юзасидан саволлар:

1. Шўро тузумида маъмурий-ислоҳотнинг шаклланишига, бу тузумнинг дастлабки йилларидаёк бузила бошлашига нималар сабаб бўлди?
2. Шахсга сиғиниш оқибатлари нималарга олиб келди?
3. Собиқ ҳукмрон фирка ва шўро ҳукуматининг қатағонлик сиёсатини юргизишдан мақсади нима эди ?

[1] И. Каримов, жамиятимиз мафкураси щал=ни-щал= миллатни миллат =илишга хизмат этсин. Т., 1998 й, 6-бет.
[2] Қша китоб. 10-бет.

4. Нима сабабдан 20-йиллар охиридаги қатағонлик айнан собиқ жадидларга қаратилди?

5. 30 ва 50 йиллар қатағонлиги айнан туман, вилоят ва республика раҳбарларига ҳамда шоир, ёзувчи ва олимларимизга қаратилди. Бунинг сабаби нимада эди?

6. 20-30 ва 50 йиллардаги қатагонлик сиёсатининг оғир оқибатларини изоҳлаб беринг ?

7. Собиқ иттифоқ раҳбариятининг 80 йилларда Ўзбекистонда қатағонликнинг янги куринишларини содир этишдан мақсади нима эди ва у юртимиз ва халқимизга қандай заҳматлар етказди?

8. Яқин қариндошларингиз орасида қатоғонлик сиёсатидан захмат чекганлар борми? Улар ҳақида сўзлаб беринг?

9. Бу мудҳиш тарихимиздан қандай сабоқ чиқара оласиз?

Адабиётлар:

I. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари:

1. И. Каримов – Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи 31 август 2007 й.

2. И. Каримов Шарқ гавҳари – замин сайқали. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 26 август 2007 йил.

3. И. Каримов Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш халқимиз учун фаровон ткрмуш шароити яратиш- асосий вазифамиздир. Т. ”Ўзбеистон” 2007 й.

4. И. Каримов Бу байрам барчамизники – бутун халқимизники (16 йиллик тантанали маросимдаги байрам сўзи) Халқ сўзи 2007 йил 1 сентябр.

5. И. Каримов Бунёдкор халқимизнинг азму шижоатининг амалдаги ифодаси. Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишлаб ўтказилган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 25 август.

6. И. Каримов Ўзбекистон Ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Халқаро илмий оммабоп конференциядаги нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 15 август.

7. И. Каримов. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эҳтиромлари. (Туркистон пресс нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервюси) Халқ сўзи 23 феврал 2007 йил.

8. И. Каримов «Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли» Т., т. 11, «Ўзбекистон», 2003 й. 266-267 бетлар.

9. И.Каримов. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади. Президент И.Каримовнинг ЎзР Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Маърифат», 2004 йил, 8-декабр.

10. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

11. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

12. И. Каримов - «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...» Т., Ўзбекистон. 1997 йил. 14-бет.

13. И. Каримов - «Тарихий хотирасиз - келажак йўқ» Т. Шарқ 1998 йил.

14. И. Каримов «Биз танлаган йўл демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли» Т., т. 11, «Ўзбекистон», 2003 й. 266-267 бетлар.

13. И.Каримов. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади. Президент И.Каримовнинг ЎзР Конституциясининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. «Маърифат», 2004 йил, 8-декабр.

14. Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

15. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т., «Ўзбекистон», 2005 й.

II. ДАРСЛИКЛАР:

1. Ўзбекистон тарихи Т., «Янги аср авлоди» 2003 й. 461-471 бетлар.
2. История Узбекистана. Т. Университет, 2004 г. с. 120-130.
3. Ўзбекистон тарихи - Тошкент Давлат университети - Т. Университет, 1997 йил.57-67 бетлар.

III

16-Мавзу: Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек халқининг фашизм уцидан қозонилган ғалабага қўшган хиссаси. (2 соат)

1.Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши. Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши. Умумий ҳарбий сафарбарлик.
2.Уруш йилларида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги.
3.Ўзбекистонликларнинг уруш жангоҳларида кўрсатган жасоратлари.
4.Уруш йилларида Ўзбекистонда фан ва маданият.

Иккинчи жаҳон уришининг бошланиши. Ўзбекистоннинг уруш гирдобига тортилиши. Умумий харбий сафарбарлик.

Инсоният жуда кўплаб урушларни бошидан кечирган бўлиб, булар ичида энг даҲшатлиси, 50 миллиондан ортиқ кишининг ёстиғини қуритган, ХХ аср фожиаси бўлмиш иккинчи жаҲон урушидир. Олти йил (1939 йил сентябр — 1945 йил сентябр) давом этган бу уруш ер шарининг 80% ахолиси жойлашган худудни, 61та мамлакатни ўз ичига қамраб олди.

Иккинчи жаҳон урушини бутунжаҳон коммунистик империясини тузишга қаратилган совет давлати Ҳамда Германия ва Япония каби агрессив кучларнинг дунёга хукмрон бўлиш учун интилишлари келтириб чиқарди. Урушнинг асосий айбдорлари жаҲонга хукмронлик қилиш даъвоси билан майдонга чиққан Адольф Гитлер ва Иосиф Сталин юргизган агрессив сиёсат бўлди. Франция ва Англия сиёсий етакчиларининг жавобгарлиги шундан иборат бўлди. Бу эса, Иккинчи жаҲон урушининг бошланиши учун асос бўлиб хизмат қилди. 1939 йил

23 августда Германия билан 10 йил муддатга ўзаро хужум қилмаслик тўғрисидаги шартномаси уларнинг жавобгарликларини ташкил қилади. Совет-герман битимининг махфий қўшимча баённомасига кўра, Германия билан СССР таъсир кўрсатиш доираларини бўлиб олишган эди. Энг сўнгги тарихий тадқиқотлар «август битими» мамлакат Ҳавфсизлигини мустаҲкамлаб, совет-герман урушининг бошланишини орқага сурган эмас, балки иккинчи жаҲон урушини ва унга СССРнинг тортилишини тезлаштирган Ҳужжат бўлганлигини кўрсатади. Чунки Германия давлатининг хам, совет давлатининг Ҳам стратегик мақсадларини акс эттирган бу шартномага мувофиқ Германия билан СССР Польшага бир вақтда қўшин киритишлари лозим бўлган. Шунга кўра 1939 йил 1 сентябрда фашистлар Германияси Польшага бостириб кирди. 3 сентябрда эса Англия ва Франция Германияга уруш эълон қилдилар ва иккинчи жаҲон уруши бошланди. Гитлер жаҲон жамоатчилиги кўз ўнгида халокатли уруш ёнғинининг асосий айбдори бўлиб намоён бўлди. Сталин эса айнан шуни кутган эди. У совет қўшинларини 17 сентябрдагина Польша худудларига кирита бошлади ва Шарқий Европанинг халоскори сифатида ғарбий Белоруссия ерларини босиб олиб, кейинроқ расмий равишда СССР га қўшиб олди. 194l йил 22 июнь якшанба куни тонготарида август шартномасини бузиб, фашистлар Германияси СССР га Ҳужум бошлади. Германия билан унинг иттифоҲилари Италия, Финландия, Венгрия, Руминия, Болгария Ҳам Совет Иттифоқига қарши урушга кирдилар.

Бу урушга мажбуран тортилган Совет Иттифоқи халқлари - мустамлака асоратида бўлган барча республикалар, шу жумладан, Ўзбекистон халқлари учун оғир синовлар вақти ва уларнинг немис фашист босқинчиларига қарши фидокорона кураши бошланди.

Урушнинг дастлабки кунлариданоқ бутун мамлакатда бўлганидек Ўзбекистонда Ҳам партия ташкилотлари томонидан митинглар ва йиғилишлар ташкил қилинди. 1941 йил 22 июндаёқ Тошкент тўқимачилик комбинатининг ишчилари ана шу дақиқадан бошлаб ўзларини Ватан х,имоясига сафарбар қилинган, деб Ҳисоблашларини билдирдилар. 23-24 июнда Самарканд, Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Нукус ва бошқа шаҲарлардаги йиғилишларда Ватан Ҳимояси учун Ҳар қандай вазифани бажаришга шай эканликларини билдирган ўзбекистонликлар Ҳарбий комиссарликларга фронтга кўнгилли сифатида жўнатишларини сўраб аризалар бера бошладилар. Архив Ҳужжатларининг далолат беришича, урушнинг дастлабки кунларида республиканинг шаҲар ва туман Ҳарбий комиссарликларига 14 мингдан ортиқ ариза тушган. Бу ўзбекистонликларнинг ўз ватанпар-варлик бурчларини, Ҳар бир уруш инсоният бошига келган офат эканлигини юксак даражада англаб, уруш оловини ёқувчиларга қаттиқ нафрат билан қарашликларини кўрсатади. Халқ Комиссарлари Кенгаши номидан жойларга кўрсатмалар жўнатиб, унда уруш ах,волни кескин ўзгартириб

юборганлиги, Ватан жиддий хавф остида қолганлиги, барча ишларни Ҳарбий изга солиш учун тез ва қатъий равишда қайта қуришни амалга ошириш зарурлиги кўрсатилиб, «Ҳамма нарса фронт учун, Ҳамма нарса ғалаба учун!» чақириғи талаб даражасига кўтарилган эди. Урушнинг дастлабки кунлариданоқ совет халқи-ўзбекистонликлар Ҳам босқинчилар устидан ғалабага эришишга бутун кучларини бахшида этдилар. Мустабид тузум зулми остида эзилаётган халқлар қандайдир ғояларни эмас, балки она-юрт, Ватанларини Ҳимоя қилдилар. Ўзининг ватанпарварлик бурчини юксак даражада хис қилган ўзбек халқи фашизмдан фақат СССРни эмас, энг аввало, Ўзбекистонни Ҳимоя қилишни, уни яна бир боскинчидан сақлаб қолишни[мақсад қилиб қўйган эди. Чунки халқимиз социализм ниқоби остида қилинган босқинчилик, сиёсий қатағонлар заҲмини Ҳали унутмаган бир даврда гитлерчи босқинчиларнинг босиб олинган худудларда қилган ашаддий жиноятлари, улар ўрнатаётган тартиб тўғрисидаги хабарларни эшитиб, фашизмнинг мустабид тузумдан Ҳам даҲшатлироқ, инсоният бошига келган офат эканлигини англаб етган эди, яъни халқ ўзини душманни тўхташишга ва улоқтириб ташлашга қодир бўлган бирдан бир куч деб хис қилди. Президент Ҳақли равишда бундай, деб таъкидлаган эди: «Иккинчи жаҲон урушига қандай қаралмасин, бу уруш қайси ғоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, ўз Ватани, эл-юртининг ёруғ келажаги, беғубор осмони учун жанг майдонларида халок бўлганларни, ўз умрларини бевақт Ҳазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз. Бу аччиқ лекин олий хақиқатни унутишга хеч кимнинг Ҳаққи йўқ ва бунга йўл Ҳам бермаймиз!» Чунки Ўзбекистонликларнинг жанг майдонларидаги жасорати, фронт орқасидаги фидокорона меҲнати мустабид давлат машинасининг тазйиқи, эрксиз Ҳаракат тарзида эмас, балки онгли, асл ватанпарварликнинг манбаи бўлган Ватанга муҲаббат туйғусининг юксак даражадаги кўриниши бўлди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг барча моддий ва маънавий кучлари, ресурслари фронт учун сафарбар қилина бошланди. Умумий Ҳарбий сафарбарлик эълон килинди. Ўзбекистон хукумати миллий Ҳарбий қўшилмалар тузиш ташаббуси билан чиқди. 1941 йил 13 ноябрдан 1942 йил мартигача 14 та миллий Ҳарбий қўшилма, жумладан, 9 та ўқчи бригада, 5 та отлиқ аскарлар дивизияси тузилиб фронтга жўнатилди. Умуман, уруш бошларида 6,5 миллион кишидан иборат бўлган Ўзбекистон аҲолисининг 1.433.230 таси урушга сафарбар этилган. Уларнинг кўпчилиги мардлик намуналарини кўрсатиб, жанговар орден ва медаллар билан такдирланди. Чунки ота ва оналар, Ўзбекистон халқи зз ўғлонларини фронтга жўнатар эканлар, уларга босқинчиларга қарши шараф билан курашиш, ўтмишда босқинчиларга қарши курашларда ғолиб чиққан қахрамонларнинг жанговар жасоратларидан

намуна олишни, мард, ботир аскар бўлиб, душманлар устидан ғалаба қозонишларини тилаб қолгандилар.

Ҳарбий вазият фронт орқасини мустаҲкамлаш юзасидан шошилинч чора-тадбирлар кўришни талаб қилди. Халқ хужалигини қайта кўриб, Ҳарбий изга тушириш умумий дастурнинг таркибий қисми бўлди. Ўзбекистон иқтисодиёти Ҳам Ҳарбий вазиятдан келиб чиқиб, зудлик билан фронт манфаатларига бўйсундирилди. Республика саноат корхоналари уруш бошланиши биланоқ қайта қурилиб, мудофаага зарур махсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказилд. Катта ёшдагилар учун иш куни олти кунлик иш хафтасида 11 соатгача узайтирилди. Аслида иш куни 12-14 соатга чўзиларди. Таътилга чиқиш бекор қилинди. Бу Ҳол ишчи-хизматчилар сонини кўпайтирмасдан туриб ишлаб чиқариш қувватлари Ҳажмини тахминан 1Ғ3 га ошириш имконини берди. Ишчи кучининг етишмаслиги натижасида идора хизматчилари, уй бекалари, уқувчилар ишлаб чиқаришга жалб этилди. 1941 йил декабрда Ҳарбий корхоналарнинг барча ходимлари сафарбар, деб эълон қилинди ва мазкур корхоналарга бириктириб қўйилди. Кадрлар, хом ашё, ишлаб чиқариш воситалари танқислигига қарамасдан 1941 йил декабрдаёқ республикадаги 30га яқин корхона мудофаа учун маҲсулот бера бошлади. Корхоналарда фронт бригадалари номини олган бригадалар тузила бошлади, дастлаб октябрда «Ташсельмаш» заводида ташкил этилган бўлса, 1942 йил бошларида уларнинг сони 1,5 мингга етган. 1942 йил ўрталарига келиб халқ хўжалигини қайта қуриб, Ҳарбий изга ўтказиш Ўзбекистонда асосан охирига етказилди. Урушнинг оғир йилларида ўзбек халқининг асосий маънавий-ахлоқий хусусиятлари, унинг инсонпарварлиги ёрқин намоён бўлди, яъни юртбошимиз айтганларидек “тарихнинг ўйини Ҳам, омонсиз жангу жадаллар Ҳам, табиий офатлар ва очлик Ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатига доғ тушира олмади».

Уруш туфайли қийин ва оғир шароитда қолганига қарамасдан кўчириб келтирилганларга, ярадор ва ногиронларга, фронтга кетганларнинг хотинлари ва болаларига кўрсатган ғамхўрлиги ўзбек халқининг бирлик ва қардошларча дўстликка инсонпарварлик билан интилишининг ёрқин тимсоли, улкан ахлоқий куч-қудрати ва хақиқий самимий олижаноблигининг чин маънодаги исботи бўлди.

Ўзбекистон уруш йилларида Россиянинг босиб олинган районларидан — Украинадан, Белоруссиядан Ҳаммаси бўлиб бир миллиондан ортиқ кишини қабул қилди. Улардан 200 минг нафари болалар эди. АҲоли уларга турар жой бериб, ўзи сиқилиб яшади, кўчиб келганларни тўйдириш учун охирги бўлак нонини Ҳам бўлиб берди, уларга пойабзал, кийим-бош тўплади. Уларга 135 минг кв. метр турар жой майдони ажратиб берилди. Кўчириб келтирилганларни ишга жойлаштириш юзасидан катта ишлар амалга оширилди. Фақат Тошкент шаҲрининг ўзида 1941-1942 йилларда қарийб 240 минг киши жойлаштирилди ва иш билан таъминланди.

Кўпгина оилалар икки ва ундан ортиқ етим болаларни ўз тарбияларига олдилар. Тошкентлик ШомаҲмудовлар турли миллат фарзандларидан 14 болани ўз оилаларига тарбияга олдилар. Каттақўргонлик Хамид Самадов оиласи 12 болани асраб олди. Ф. қосимова 10, М. Жўраева ва Ашурхўжаевалар 8 болани ўз оилаларига олдилар. 1943 йилнинг охирига келиб шаҲарларда 4672 бола, қишлокларда эса 870 бола ўзбек оилалари томонидан тарбияга олинган эди. Уруш арафасида республикада 106 та болалар уйида 12 минг бола тарбияланаётган бўлса, 1945 йилга келиб, уларнинг сони Ўзбекистан вилоятларида ва қорақалпоғистонда 263 та болалар уйида 31300 болага етди. Юқоридаги аниқ далиллар халқимизнинг бошқа миллатларга бўлган меҲр-муҲаббатини, бағрикенглик фазилатларини акс эттиради. Уруш йилларида Ўзбекистонга фронтда ярадор бўлган жангчилар кўплаб келтирилди. Уруш бошлангандаёқ республика Ҳукумати госпитал базасини ташкил қилишга киришган эди. 1941 йил 1 октябргача Ўзбекистон соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тизимида 14950 ўринга эга бўлган 47 госпитал барпо этилди ва зарур ускуналар билан жиҲозланди. Фақат **Москва, Калинин, Ростов ва бошқа** вилоятлардан 15900 ўрин-каравотга эга бўлган 48 госпитал республикамизга кўчириб келтирилди ва ишга туширилди. Эвакуация қилинган госпиталларга Тошкентдаги ва Ўзбекистоннинг бошқа йирик шаҲарларидаги энг яхши бинолар ажратиб берилди. 1942 йилнинг охирида Ўзбекистон худудида 39140 ўринга эга бўлган 113 та эвакуация госпиталлари жойлаштирилди. Даволанаётган жангчиларнинг тўлақонли овқатланишни ташкил қилиш учун 750 дан ортиқ корхона, ташкилот, колхоз ва совхозлар госпиталларни оталиққа олди за бутун Ўзбек халқи ярадорларга ғамхўрлик қилди.

2. Уруш йилларида Ўзбекистан саноати ва қишлоқ хўжалиги

Яшин тезлигида уруш олиб бориш режасига эга бўлган немис-фашист қўшинлари шиддат билан Шарққа қараб Ҳаракат қилар эди. Фронт яқинидаги шаҲар ва кишлоқлардан юз минглаб аҲоли, саноат корхоналари, ўқув юртлари, илмий ташкилотлар ва бошқа моддий бойликларни мамлакат ичкарисига -Шарққа кўчириш бошланди. Ўрта Осиё республикаларига эвакуация қилинган 308 корхонанинг 104 таси (Ленинград тўқимачилик машиналари заводи, «қизил Оқсой», «Россельмаш», Сумск компрессор ва Днепропетровск карборунд заводлари, Москвадаги «Электрокабель» ва «Подъёмник» заводлари, Темир йўллар халқ комиссарлигининг машинасозлик заводи, Чкалов номидаги авиация заводи, «Красний путь» заводи, Киевдаги «Транссигнал» заводи, Сталинград кимё комбинати ва бошқалар) Ўзбекистонга; улардан 55 та корхона Тошкент ва Тошкент вилоятига, 14та завод ва фабрика Самарқандга, 22таси Фаргона водийсига, иккитаси Бухоро вилоятига жойлаштирилди. Бу корхоналарни жойлаштириш, монтаж қилиш ва ғоят қисқа муддатларда ишга тушириш вазифасини ташкилий жиҲатдан таъминлаш иши билан махсус комиссия шуғулланди.

“Россельмаш” 25 кунда, «қизил Оксой» заводи бу ерга етиб келганидан кейин орадан 29 кун ўтганда ишга туширилиб, маҲсулот бера бошлади. 1941 йил декабрга келиб эвакуация килинган корхоналарнинг карийб 50 таси ишга туширилди. 1942 йил биринчи ярмида эса барча келтирилган саноат коохоналари маҲсулот чиқара бошлади. Электр энергияси ва ёқилғи ишлаб чиқариш, кўмир, қора ва рангли металл базаларини ташкил этиш, кимё саноатини ривожлантириш, қурилиш материалл туширилди. Чирчиқ электр кимё комбинатининг иккинчи навбати, қўқон тукқориш (аралаш минерал ўғитлар) заводининг суперфосфат заарини ишлаб чиқаришни кўпайтириш уруш йилларидаги Ўзбекистан саноатининг асосий йўналишлари эди. Ҳарбий ишлаб чиқариш қувватларини ошириб бориш зарурати саноат қурилишини кўпайтиришни талаб қилар эди. Асосий қурилиш ишлари хашар усули билан олиб борилди. Электр энергияси ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида 7та йирик ва 30га яқин кичик ГЭСлар қурилди. Айниқса, Ўзбекистоннинг энг йирик гидроэлектростанцияси бўлиб қолган Фарход ГЭСи қурилиши умумхалқ қурилишга айлантирилиб, 10 ой ичида Сирдарё тўсилиб, ГЭС ишга туширилди. Салар, қуйи Бўзсув, Товоқсой, Оққовоқ, Октепа, қибрай ГЭСлари Ҳам муддатидан олдин қурилиб ишга туширилди. Бу республикада электр энергияси ишлаб чиқаришни кўпайтирди. Электр энергияси 1940 йилга қараганда 1943 йилда 3,5 баробарга ошди, 1945 йилда эса **1187** миллион киловатт **соатга** кўпайди. 1945 йилга келганда 1940 йилдагига нисбатан 30 марта кўпроқ, яъни 103 миллион тонна кўмир қазиб олинди. Уруш йилларида республикада «Чуқурлангар», «Толмозор», «Наймон», «Шахрихон-Хўжаобод», «Жанубий Оламушук» ва бошқа янги нефт конлари ишга туширилиши билан бирга Фарғона водийсида ишлаб турган «Андижон», «Полвонтош», «Чангартош», «Чимён» нефть конларида маҲсулот ишлаб чикаришни кўпайтириш тадбирлари натижасида республикада нефть ишлаб чиқариш 4 марта кўпайди. ЎзССР ХКСнинг1942 йил 17 июнда Бекободда металлургия заводи қуриш тўғрисидаги қарорини бажаришга 30 мингдан кўпроқ киши жалб этилиб, 1944 йил 5 мартда Ўзбекистоннинг биринчи металлургия заводи ишга туширилди. 1945 йил февралда Бекобод металлургия заводининг иккинчи навбати Ҳам маҲсулот бера бошлади.

Уруш йилларида курилиш материаллари, тўқимачилик ва пойабзал, озиқ-овқат ва махаллий саноат тармоклари Ҳам ривожланди, касбга эга бўлмаган кишиларни Ҳам ишга жалб қилиб, ишлаб чиқариш жараёнида касб ўргатила бошланди. 1942 йилга келиб республика саноат корхоналарида ишлаётган хотин-қизлар 63,5%ни ташкил қилган. Натижада урушнинг икки йили давомида Ўзбекистонда 105673 нафар оммавий касбдаги саноат ишчилари тайёрланган бўлиб, шундан 73 минг нафари бевосита ишлаб чиқариш жараёнида хунар эгаллади. Ишчилар синфининг умумий сони уруш охирларига келиб 196,2 минг кишига етдики, бу уруш бошлангандаги сонидан 54,6 мингга кўпдир. Очлик,

чарчоқ, толиқиш, қийин шароитларга қарамасдан илғор ишчилар кунлик нормаларини 300-400, хатто 500 фоизга қадар бажарган вақтлари Ҳам бўларди. 1943 йилга келганда СССР Ҳарбий ишлаб чиқаришда Германияга етиб, хатто ўтиб кетишида мамлакат ичкарисидаги ишчиларнинг хизмати жуда катта бўлди. Уруш йилларида Ўзбекистонда вужудга келган Ҳарбий саноат комплекси томонидан фронт учун 2100 та самолёт, 17342 та авиамотлар, 2318 минг дона авиабомба, 17100 та миномёт, 4500 бирликдан иборат миналарни йўқ қилувчи қурол, 60 мингга яқин Ҳарбий-кимёвий аппаратура, 22 млн дона мина ва 560 минг дона снаряд, 1 млн. дона граната, дала радиостанциялари учун 3 млн. радиолампа, қарийб 300 мингта парашют, 5 та бронепоезд, 18 та Ҳарбий санитария ва хаммом-кир ювиш поезди, 2200 дона кўчма ошхона ва 7518,8 мингта гимнастёрка, 2636,7 мингта пахтали нимча, 2861,5 мингта армия этиги тайёрлаб бердилар. Бу ўзбекистонликларнинг фашист босқинчиларини тор-мор этишга, ғалабага қўшган катта Ҳиссаси бўлди.

Уруш йилларида республикамизда 280 та янги корхонанинг қурилиб ишга туширилиши натижасида 1945 йилга келиб саноат ишлаб чиқариши уруш арафасидагига нисбатан деярли икки баравар ортди, нефть қазиб олиш 4, металл ишлаб чиқариш 4,8, машинасозлик маҲсулотлари 13,4 баравар, кўмир қазиб чиқариш 30, энергия ишлаб чиқариш 2,42 баравар кўпайган.

Уруш йилларида фронт орқасида оғир , қийин шароитда меўнат қилишларига, ишчи кучининг етишмаслигига қарамасдан иттифоқнинг мудофаа қурилишлари ва саноат корхоналарига 155 мингдан ортиқ ўзбекистонлик жалб қилинган. Немис-фашистларни тор-мор келтириш учун олиб борилган умумхалқ курашига ўзбек дехқонлари Ҳам муносиб Ҳисса қўшдилар. Марказ кўрсатмалари билан асосан пахта экишга мослаштирилган, қишлоқ хўжалигидаги яхши техника воситалари, отлар фронт учун олиб кетилган, тажрибали деҲқонларнинг кўпчилиги фронт ва фронт орқасидаги ишларга жалб қилинган бир пайтда юқоридаги вазифани бажариш янада мушкуллашар эди. қишлоқ хўжалиги маҲсулотларини етиштиришни кўпайтириш, сувдан фойдаланишни яхшилаш ва янги ерларни ўзлаштириш билан боғликдир. 1942-1943 йилларда Ўзбекистонда суғорилиб экин экиладиган ерлар майдони 546 минг гектарга кўпайди.

Уруш йилларида Ўзбекистон деҲқонлари қанд лавлаги, кунгабоқар каби озиқ-овқат экинлари, зиғир ва каноп каби техник экинларини етиштиришни ўзлаштирдилар. маккажуҲори, кунжут экишни кўпайтирдилар. Уруш йилларида Ўзбекистон кишлоқ хўжалигида ипакчилиқ, қоракўлчилик алоҲида аҲамият касб этган бўлса, мева, узум, сабзавот ва полиз махсулотларини етиштириш Ҳам салмоқли ўринга эга эди. 1942-1943 йилларга келганда сабзавот майдонлари уруш арафасига қараганда 12,5 минг, узумзорлар майдони 5,1 минг гектарга купайди.

Пахта етиштиришни кўпайтириш уруш йилларида Ўзбекистон деҲқонларининг олдидаги энг муҲим вазифалардан бири бўлиб қолаверди. Объектив сабабларга кўра 1942-1943 йиллардаги пахта топшириш режалари бажарилмай қолди. Лекин уруш даври шароитидаги техника воситалари, ишчи кучининг етишмовчилиги, минерал ўғитларнинг камлиги сабабли рўй берган бу Ҳолатни Марказ тан олишни истамади ва ўша пайтдаги Ўзбекистон рахбари Усмон Юсупов қаттиқ огоҲлантириш олди. 1944 йил январида ўтказилган республика пахтакорларининг биринчи қурултойида пахтачиликни юксалтириш вазифалари тўғрисидаги фикр алмашув ва кўрилган чора-тадбирлар натижасида Ўзбекистон йиллик пахта тайёрлаш режасини 101,4 фоизга бажарди.

Уруш йилларида Ўзбекистон кишлоқ меҲнаткашлари 4 млн. 148 минг т. пахта, 82 млн. пуд ғалла, 54067 т. пилла, 195 минг т. шоли, 57 минг 444 т. мева, 36 минг т. қуруқ мева, 159 минг 300 т. гўшт, 22 минг 300 т. жун ва бошқа маҲсулотлар етказиб бериш билан душман устидан қилинган ғалабага муносиб Ҳисса қўшган бўлса, немис-фашист оккупантларидан озод қилинган худудларда қишлоқ хўжалигини тиклаш ишлари учун техника ва ишчи кучлари билан ёрдам бериб, ўзбек халқи ўзининг инсонпарварлик, дўстлик, биродарлик туйғуларини намоён этди. 1943 йилда Ўзбекистондан озод килинган туманларга 1152 та трактор, 25 та комбайн, 1138 та плуг, 379 та сеялка каби техникалар, Украина ва Ставрополь ўлкасига 1596 нафар комбайнчи, 41 нафар механик 30 нафар агроном, 11 нафар бухгалтер юборилди. РСФСР, Украина, Белоруссия, Болтиқ бўйи республика-ларининг халқ хўжалигини тиклашда минглаб ўзбекистонликлар фаол иштирок этдилар.

3.Ўзбекистонликларнинг уруш жанггоҳларида кўрсаттан жасоратлари

Иккинчи жаҲон уруши фронтларида ўзбекистонлик жангчилар ўзларининг ботир, мард, қўрқмаслик хислатларини намоён қилиб, қаҲрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Урушнинг дастлабки кунларида шиддат билан бостириб кирган душман қўшинлари тўхтатиб қолинмади ва кўплаб кишиларнинг қурбон бўлишига сабаб бўлди. Бунинг учун Сталин бошлиқ совет хукумати раҲбарлари жадобгардирлар.

Чегара қўшинларида хизмат қилаётган совет жангчилари орасида ўзбекистонликлар Ҳам кўпчиликни ташкил қилар эди. Улар ўз заставаларини Ҳимоя қилишда қаҲрамонлик намунасини кўрсатиб, охирги ўқлари қолгунча душманга қарши жанг қилдилар. Улар халок бўлганлардан кейингина душман заставаларга кириш имконига эга бўлди. Гродно яқинида лейтенант Усов, сиёсий раҲбар Шарипов, Брест қалъаси мудофаасида АҲмад Алиев, Дониёр Абдуллаев, Бобокомил Кашанов, Узоқ Ўтаев, Нурум Сиддиков, Мадамин Хожиев, Е. Я. Лисс, Рахимбой Арслонбоев, Саидахмад Бойтемиров, Ф.И. Лаенков каби

ўзбекистонликларнинг кўрсатган жасоратлари Ватан Ҳимоячилари қаҲрамонона жасоратининг рамзи бўлиб қолади.

Иккинчи жаҲон урушида Смоленск, Одесса, Ленинград, Москва мудофаалари совет жангчиларининг Ҳақиқий қаҲрамонлик мўъжизалари бўлди десак хато қилмаймиз. Бу жанглар душманни тўхтатиб қолиш имконини берди. Гитлернинг яшин тезлигида уруш] олиб бориш режаси барбод бўлди.

Москва мудофаасига етиб келган, Туркистон Ҳарбий округида тузилган, генерал-майор И.В. Панфилов қўмондонлик қилган, таркибида 180 дан ортиқ Ҳарбий ва Ҳарбий сиёсий билим юртларини тамомлаган командирлари бўлган 316-ўкчи дивизия Волоколамс-Дубасекова, Ново-Петровск ёнидаги жангларда қаҲрамонона курашди. Ўзбекистонлик Абдулла Тоғаев, Мамадали Мадаминов, лейтенант Пилюгин бошлиқ тўққизта жангчи жасоратларини алоҲида қайд қилиш мумкин. Москва учун олиб борилган жангларда ўзбек халқи қаҲрамон қизларининг жасорати намунасини кўрсатган Зебо ғаниева қизил Байроқ ордени билан тақдирланди. Москва остонасида фашист қўшинларини тор-мор қилишда кўрсатган жасоратлари учун 1753 ўзбекистонлик жангчи «Москва мудофааси учун» медали билан тақдирланди.

С. қосимхўжаев Совет Иттифоқи қахрамони унвонига сазовор бўлди. 1942 йилдаги қишки Ҳужумларда мардлик ва жасорат намунасини кўрсатиб, жасорат билан жанг қилган қўчқор Турдиевга 1942 йил май ойида Совет Иттифоқи қахрамони унвони берилди. Жангчиларимизнинг жасорати Ҳали ўз Ҳарбий кучининг асосий қисмини сақлаб, душман қўшинларини тамомила йўқ қилишга, совет раҲбарларининг хатолари ўрнини қоплашга камлик қилар эди. Бунинг учун душманникидан кучли Ҳарбий-техника, яроғ ва тактика керак эди.

1942 йил май-июн ойларидаги совет қўшинларининг хужумкор операцияларини тўхтатган душман 25 июнда Волга ва Шимолий Кавказ йўналишида Ҳужумга ўтди. Мамлакатда яна қалтис вазият вужудга келди. Ана шундай бир пайтда ўзбек халқи ўзбек жангчиларига очиқ мактуб билан мурожаат қилиб, ўз фарзандларини ватанга содиқлик ва жангда қўрқиш нималигини билмасликка чақирди. Бу чақириққа ўз қаҲрамонликлари билан жавоб берган жангчиларимиздан 1974 нафари «Кавказ мудофааси учун» медали билан мукофотланди.

Волга бўйидаги Сталинград мудофаасини ёриб, душман устидан катта ғалабанинг қўлга киритилиши урушнинг боришида туб бурилишга асос бўлди. Бу жангларда кўрсатган жасоратлари учун 2733та ўзбекистонлик жангчи «Сталинград мудофааси учун» медалига сазовор бўлди. Кавказ учун олиб борилган жангларда Тошкентда тузилган Собир Рахимов қўмондонлигидаги дивизия жиддий муваффақиятларни қўлга киритиб, 8 мингдан ортиқ душман жангчиларини қириб ташладилар. Бу дивизия юртдошимиз қўмондонлигида Шарқий Пруссиягача жанговар йўлни босиб ўтди. Кейинчалик Польша ерларини озод килишда Собир Умарович Рахимов раҲбарлигидаги 37-гвардиячи Речицк ўкчи дивизияси алоҲида

ажралиб турди. Данциг шаҲрига биринчилардан бўлиб киришди. Оғир ярадор бўлган С.У. Рахимов 1945 йил 25 мартда халок бўлди. Ўзбек халқининг мард ўгли С.У. Рахимовга ўлимидан сўнг Совет Иттифоқи қахрамони унвони берилди.

1943 йилда Орёл-Курск йўналиши бўйича олиб борилган шиддатли жангларда кўрсатган жасоратлари учун АҲмаджон Шукуров, В. Шаландин, М. Абдуллин, А. Солиховлар Совет Иттифоки қаҲрамони унвонига сазовор бўлдилар. Днепрни кечиб ўтишдаги қаҲрамонликлари учун 100га яқин ўзбекистонликлар Совет Иттифоқи қаҲрамони унвони билан тақдирландилар. Улардан Ж. Усмонов, В. Набиев, Х. Аминов жасоратларини алоҲида қайд этиш мумкин.

1944-1945 йилларда Белоруссия, Украина, Молдавия, Болтиқбўйи республикалари ва Россия Федерациясининг Ҳарбий вилоятларида фаолият кўрсатган ўзбекистонлик жангчилар жасорати иккинчи жаҲон уруши тарихи саҲифаларига битилган бўлиб, уларнинг номлариёқ душман кўнглига қўрқув солган эди. Булар орасида Мамадали Лапиболдиев, Ж. Отабоев, И. Мусаев, А. Хакимов, И. қосимов ва бошқаларнинг мардлик намуналарини таъкидлаш мумкин.

1944 йил кўзига бориб СССР чегаралари бутунлай Польша, Руминия, Болгария, Югославия, Венгрия, Чехословакия, Австрияни озод қилиб, Берлинни эгаллашда совет қўшинлари таркибида ўзбекистонлик жангчилар хам ўзларининг байналминаллик туйғуларини намоён қилиб, Европа халқларининг фашистлар асоратидан озод бўлишларига ўз хиссаларини қўшдилар. У мамлакатларни озод қилишдаги жасоратлари учун Б. Бобоев, П. Нурпеисов, Т. Назаров, А. РаҲимов, М. Фаёзов ва бошқалар Совет Иттифоқи қахрамони унвони, 2430 нафар Ҳамюртимиз «Будапештни озод килйш учун» медали, 1706 киши «Берлин олингани учун», 109208 киши «Германия устидан ғалаба қозонганлиги учун» медали билан тақдирланганлар.

1945 йил 9 августга ўтар кечаси совет хукумати Японияга қарши уруш бошлади. 2 сентябргача давом этган бу жангда 6770 нафар ўзбекистонлик жангчилар иштирок этиб, Квантун армиясини мағлубиятга учратишда, Япониянинг таслим бўлишида ўз Ҳиссаларини қўҳдилар. Н. Латипов, А. Каримов, У. Дониёров каби кўплаб Ҳамюртларимиз юксак Ҳарбий маҲорат ва жанговар фаолликларини намойиш этдилар.

Иккинчи жаҲон урушининг ғолибона якунланишида Ўзбекистонликларнинг фронт ва фронт орқасидаги жасоратлари катта хисса бўлиб хизмат қилди. 120 мингдан ортиқ ўзбекистонликлар СССРнинг орден ва медалларига сазовор бўлдилар. Совет Иттифоқи қахрамони унвонига эга бўлган 300 дан ортиқ жангчидан 75 таси Ўзбек ўғлонлари эди. Ўзбекистонлик 82 та жангчи «Шухрат» орденининг учала даражаси билан тақдирланди. Италия, Англия, Франция, Югославия,

Польша, Чехословакия, Венгрия каби мамлакатларининг орденлари билан тақдирланган Ҳамюртларимиз бир неча минг кишини ташкил этади.

Ўзбекистон урушдан катта йўқотиш билан чиқди. 1939-1945 йилларда бўлиб ўтган иккинчи жаҲон уруши фронтларига сафарбар қилинган 1433230 кишидан 263005 киши халок бўлди, 132670 киши ногирон бўлиб қайтди.

Катта қурбонлар эвазига бўлса Ҳам ўзбекистонликлар инсониятни фашизм балосидан қутқаришга муносиб хисса қўшдилар. Урушда Ҳалок бўлганлар хотирасини тиклаш ва қадрлаш мақсадида «Хотира» китоблари тузилди, пойтахтимиз марказида Хотира майдони ва Мотамсаро она ёдгорлик мажмуаси тикланди. Бу ишларга бошчилик қилган юртбошимиз фармони билан 9 май «Хотира ва қадрлаш» куни, деб эълон қилинди. Хозирги кунда Ҳаёт, мех;нат ва уруш фахрийларимиздан ёш авлод хамиша миннатдордир.

4. Уруш йилларида Ўзбекистонда фан ва маданият

Ўзбекистон ишчи ва меҳнаткашлари билан бир қаторда фан, маориф ва маданият ходимлари ҳам немис-фашист босқинчилари устидан қозонилган ғалабага ўзларининг муносиб Ҳиссаларини қўшдилар. «Ҳамма нарса фронт учун, Ҳамма нарса ғалаба учун!» шиорига «лаббай!» деб жавоб берган кўпгина олимлар урушнинг биринчи кунларидаёқ фронтга кетдилар.

Улар орасида Ўзбекистоннинг машҲур олимларидан У.А. Арифов, Ё.Ҳ Турақулов, И. Исмоилов, Х. Усмонов ва бошқалар бор эди. Т.Н.Кори-Ниёзий, В.И.Романовский, Т.З.Зохидов, И.А.Райкова, О.С. Содиқов каби олимлар натижаси халқ хўжалиги ва фронт зарурияти учун хизмат қилган муаммоларни хал қилишда катта куч билан меҳнат қилдилар.

Ўзбек математик, механик ва астрономлари авиация, ўқ-дори, Ҳарбий техника сифатини оширишга алоқадор бўлган бир қанча муҲим илмий муаммоларни Ҳал қилдилар. Бунда Т.А. Саримсоқов, В.И. Романовский, М. Камолов, Н.Н. Назаров ва бошқа олимлар хиссаси катта бўлди. Уларнинг эҲтимоллик назарияси ва математика статистикаси соҲасидаги ижодий изланишлари артиллерия отишмалари ва бомба ташлаш аниқлигини, жанговар самолётларнинг юк кўтариш имкониятини оширишга, республикада ишлаб чиқарилаётган Ҳарбий техниканинг сифат кўрсаткичларини такомиллаштиришга имкон бердир.

Геолог олимлар фойдали қазилма бойликларини қидириб топиш, саноатни зарур хом ашё билан таъминлаш вазифаларини бажаришга катта эътибор бердилар. Ўзбекистон тоғлари ва чўлларида 1943 йилнинг ўзидагина 35 та геология экспедициялари иш олиб борди. Ўзбекистонлик кимёгарлар пахта чиқиндисидан халқ хўжалигида фойдаланиш тақлифини, этил спиртини, сирка кислотасини, қамишни қуруқ қайта ишлаш

натижасида кўмир брикетини олишнинг янги усулларини ишлаб чикдилар. Бунда академик О.С. Содиқов бошлиқ гуруҲ ишлари алоҲида аҲамият касб этди. Ўзбекистоннинг ижтимоий-гуманитар фанлари олимлари — тарихчилар, шарқшунослар, адабиётшунослар, тилшунослар, иқтисодчилар ва файласуфлар ўзларининг ижодий меҲнатлари билан мамлакат илмий салоҳиятини ривожлантиришга, оммага инсонпарварлик ватанпарварлик эрксеварлик ғояларини сингдиришга қимматли хисса қўшдилар.

1943-1945 йилларда қўлга киритилган муваффақиятлар билан ЎзФА Иттифоқда танилган илмий марказга айланди. Бу пайтда академия таркибидаги 22 та илмий муассасада 818 илмий ходим фан оламининг турли жабҲаларида тадқиқот ишларини олиб бордилар. ЎзФАнинг фаолиятида кўчириб келтирилган илмий ходимларнинг Ҳам ўзига хос хиссаси бўлди.

Уруш йилларининг кийинчиликларига қарамасдан Ўзбекистонда олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ва маориф муассасаларининг фаолияти Ҳам тўхтаб қолмади. Ўзбекистонда 29 та олий ва 52 та ўрта махсус ўқув юрти ишлаб турди, уларнинг сони марказдан кўчириб келтирилган 31 та олий ўқув юрти ва 7 та Ҳарбий академия Ҳисобига яна ортиб борди. Бу ўқув юртларида уруш йиллари мобайнида 11.750 нафар юқори малакали мутахассис ва 6.673 нафар кадрлар тайёрланди. Ўзбек адабиёти Ҳам халқимизнинг ёвуз душманга қарши кураш йилларида ўзининг муносиб Ҳиссасини қўшди. Ойбек, Хамид Олимжон, Шайхзода, ғафур ғулом, Уйғун, Собир Абдулла, Зулфия, Темур ФаттоҲ каби шоир ва ёзувчилар уруш майдонларига сафарбар этувчи шеърлари ва мақолалари билан халқни ғалабага рухлантирдилар. Ойбекнинг «Ёвга ўлим!» шеъри, «Навоий» романи, «Мен яхудий», Хамид Олимжониинг «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Жангчи Турсун», «Роксананинг кўз ёшлари» ва бошқа асарлар уруш йилларидаги ўзбек адабиётининг ёркин намуналаридир. М. Исмоилий, Илёс Муслим, Назармат, АдҲам РаҲмат, Н. Сафаров, ИброҲим Рахим, З. Фатхуллин, АдҲам Хамдам каби ёзувчи ва журналистлар фронтда иштирок этиб, «қизил армия», «Фронт Ҳақиқати», «қизил аскар Ҳакиқати», «Суворовчи», «Ватан шарафи учун» каби фронт газеталарида хизмат килиш жараёнида, Хамид Олимжон, Ойбек, А. Умарий, ғафур ғулом, Раъно Узоқова ва бошқа шоир хам ёзувчилар хукумат делегациялари таркибида фронтнинг олдинги марраларига бориб, ўз қаҲрамонлари билан танишдилар, юртдошларининг жасоратларини тараннум этдилар. Драматургия соҲасида Н. Погодин, Хамид Олимжон, Уйгун ва Собир Абдуллалар ёзган «Ўзбекистон қиличи» ва А. Умарийнинг «қасос», Яшин ва Собир Абдулланинг «Даврон ота» каби асарлари билан бирга Уйгун ва Иззат Султон «Алишер Навоий», Хамид Олимжон «Муканна», Мақсуд Шайхзода «Жалолиддин Мангуберди», Ойбек «Махмуд Торобий» каби драматик асарларини яратдиларки, уларда ўзбек халқининг босқинчиларга қарши кураш саҲифалари акс эттирилди.

1941-1945 йиллардаги уруш даврида Ўзбекистонда таъсирчан восита Ҳисобланган театр ва санъат анча ривожланди. Театр ва санъат арбоблари фронтнинг олдинги марраларида бўлдилар. Бу даврда Ўзбекистонда 35 та маҲаллий ва 16 та кўчириб келтирилган театр жамоаси фаолият кўргазиб, бутун уруш давомида 203 та янги постановка тайёрладилар ва 6. 667. 303 томошабинга 13.568 та спектакл ва концертлар кўрсатдилар, жангчиларни руҲлантирдилар, уларни фашизм устидан ғалабага ундадилар. Айниқса, Тамарахоним, валима Носирова, Мукаррама Туркунбоева, Сора Эшонтураева, Аброр Хидоятов, Шукур Бурхонов каби санъаткорлар иштирокидаги концерт ва томошалар жангчилар, томошабинлар қалбига зўр кўтаринкилик бахшида этган. қисқа метражли фильмлар ва 10 та овозли бадиий фильмларини яратиш билан Й. Аъзамов, К Ёрматов, Н. ғаниев, С. Мухамедов каби ўзбек режиссёрлари уруш йилларида кинематографияни ривожлантирдилар. Бу даврда ишланган «Насриддин Бухорода», «ТоҲир ва Зухра» каби фильмлар «Ўзбекфильм»нинг олтин фондига айланди.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Иккинчи жаҳон урушининг бошланишининг асосий сабаблари?
2. Ўзбекистонликларнинг умумий сафарбарликка муносабати.
3. Уруш йилларида Ўзбекистон саноати қай даражада ривожланди?
4. Ўзбекистонда уруш йилларида қишлоқ хўжалигининг юксалиши.
5. Фронтда ўзбекистонликларнинг қахрамонликлари.
6. Уруш йилларида фаннинг ривожланишига ўз хиссасини қўшган олимлар.
7. ўзбекистонда маданият ривожланишига ўз хиссасини қўшган маданият арбоблари.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Харбий сафарбарлик, иҳтилофлар, шартнома, Гитлер, Сталин, битим, харбий комиссарлик, Давлат Мудофаа қўмитаси, ватанпарварлик, харбий вазият, мудофаа жамғармаси, авияция, бронепоездлар, Сталинград, эвакуация, ФЗО, ЎзМУ, ЎзФА, жангчи Турсун, 316-ўқчи дивизия, Совет иттифоқи қахрамони, Туркистон легиони, Туркистон миллий қўмитаси, НКВД, Власовчилар, Хотира ва қадрлаш куни.

АДАБИЁТЛАР:

1. И.А. Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6-жилд, Т.1198 йил.
2. И.А. Каримов. Адолат, ватан ва халқ манфаати Ҳар нарсадан улуғ. Т. 1998 йил.
3. И.А. Каримов. Ватан саждагоҲ каби муқаддасдир. Т. 1996 йил 81-бет.
4. И.А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1996 йил 77-бет.
5. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т. 1994 йил.

6. Алимова Д. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Т. 2000 йил.
7. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т. 1991 йил.
8. Зиёев Х. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. Т. 2001 йил.
9. Ўсмонова ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. 2005 йил.
10. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. Т. 2000 йил.
11. Сагдуллаев А. Ўзбекистон тарихи. 1998 йил.
12. Муртазова Р ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Т. 2003 йил.

17-Мавзу: Советлар империясининг таназзулга юз тутиши ва Ўзбекистон (1985-1991й). (2 соат)

1. XX асрнинг 80 йилларнинг ўрталарида СССР да ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий вазият.
2.«Қайта қуриш» йилларида Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёт.
3.«Пахта иши».
4.1991 йил август воқеалари ва СССРнинг таназзулга юз тутиши.

1. XX асрнинг 80 йилларнинг ўрталарида СССР да ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий вазият.

.

80-йилларнинг ўрталарига келиб СССРда танглик ҳолати кескин кучайди, у мамлакат ҳаётининг барча соҳаларини қам-раб олди. Мустабид тузум шароитида давлат мулки монополия-си ва бошқарувда маъмурий — тақсимлаш тизими ҳукмронлиги тобора кучайиб борди, натижада ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари, ялпи маҳсулот ҳажми, меҳнат унумдорлиги шид-дат билан пасайиб кетди, ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чи-қариш воситаларидан, меҳнат самаралари ва шу кабилардан бегоналашуви янада ортиб борди?

Халқ хўжалигини таназзулга олиб келган чуқур издан чи-қиш жараёнлари, халқ ижтимоий манфаатларининг назар-гти-санд қилинмаслиги каби бошқа омиллар билан биргаликда КПССнинг улкан, лекин кутилаётган натижаларни бермаётган иқтисодий сиёсати бутун ижтимоий-сиёсий тизимнинг оқса-шини олдиндан белгилаб берди. Чунки бу вақтга келиб, халқ-нинг бунёдкорлик ғайрати парткя-давлат тузилмаларининг сиё-сий,ҳукмронлиги билан бутунлай сиқиб қўйилган эди.

(Сарф-харажатларга тўлиб-тошган совет иқгисодиётининг жиддий нуқсонлари, бошқарув тизимининг ўта марказлашган-лиги ва тараққиётга тўғаноқ бўлаётганлиги марказий сиёсий раҳбариятни бу йўналишда муайян ислоҳотлар ўтказишга ун-дади

Мустабид тузум ишлаб чиқариш самарадорлиги, маҳсулот сифати, фан-техника тараққиёти бўйича бирин-кетин мавқени қўдцан бой бера бошлади, жаҳоннинг анча ривожланган мам-лакатларига нисбатан орадаги фарқ хавфли равишда ортиб бор-ди. Совет иқтисодиёти жаҳонда бу борада юз бераётган янги-ликларга бутунлай эътибор бермайдиган бўлиб қолди, мутаас-сиблиги ва пухта эмаслиги билан ажралиб турду,

Бироқ асосий хавф шундан иборат эдики, меҳнатга нисба-тан қизиқтириш тизимининг нуқсонлари одамлар руҳиятининг бузилишига, боқимандалик кайфиятларининг авж олишига олиб келди. Яъни, И.А.Каримов сўзлари билан айтганда, «Марказ-дан бошқаришнинг амалдаги тизими, унинг

идоралари, хўжа-лик юритиш услуб ва усуллари иқтисодиётининг янада ривожланишига сезиларли туртки бўлишига, кескин ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга қодир эмаслиги яққол аён бўлиб

қолди»

80-йилларнинг ўрталарида асосий ижтимоий-иқтисодий кўр-саткичлар бўйича республика иттифоқда охирги ўринлардан би-рини эгаллар эди. Аҳоли жон бошига миллий даромад ҳрсил қилиш Ўзбекистонда ўрҒача иггифоқ даражасига қараганда икки баравар кам эди. Узбекистон аҳолисининг мамлакатдаги бошқа минтақаларга нисбатан моддий ва ижтимоий неъматлар билан таъмишханиш даражасидаги фарқ жиддий равишда ортиб кетган эди.

Йшлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришнинг янги мус-тамлакачилик режасига кўра республика иқтисодиёти учун бир томонлама, фақат «хом ашё» йўналишида бўлиш олдиндан бел-гилаб қўйилган эди. Натижада, республикада саноатнинг хом ашёга бирламчи ишлов бериш билан боғлиқ тармоқпари кўпроқ ривож топди. Саноатдаги тайёр маҳсулотнинг салмоғи умумий маҳсулотларнинг фақат 25%ни, халқ истеъмол молларини иш-лаб чиқариш эса ўртача итгифоқ даражасининг фақат 40%ини ташкил қиларди?

Республика халқ хўжалигининг бир томонлама (пахтачилик-ка) ихтисослашганлиги, инсон соғлиги учун зарарли бўлган кимё ва бошқа ишлаб чиқариш корхоналарининг ўйламасдан аҳоли зич яшайдиган жойларда қурилиши, қишлоқ хўжалиги-да, айниқса пахтачиликда кимёвий моддалардан, заҳарли пестицидлардан кенг фойдаланиши атроф муҳит, атмосфера, миллионлаб кишиларнинг яшаб турган жойларининг экологик ахволини мураккаблаштириб юборди

Бутун жамият ижтимоий ҳаётида жиддий ўзгаришлар қилиш зарурлигини тақозо қила бошлади. Бироқ марказий мустабид давлатнинг М.С.Горбачев бошчилигвдаги юқори партия-совет раҳбарияти жамиятда туб ислоҳотлар ўтказишни тезлаштириш зарурлигини фахмласа-да, лекин уни амалга оширишда шошилмади ва бу масалага ёндашувда жиддий хато-утарга йўл қуйди.

2.“Қайта қуриш” йилларида Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий хаёт.

Туб ислоҳотлар ўтказишда сусткашлик қилиш, ички вазият-нинг кескинлашувига, ёмон оқибатларга олиб келиш хавфини туғдирарди.' Боши берк мураккаб вазиятдан чиқиш йўлини қийинчилик билан излаш бошланди. Ниҳоят, 1985 йилнинг ба-ҳорида КПСС Мқнинг апрел пленуми совет жамиятини тубдан қайта қуриш, унинг барча соҳаларини чуқур ислоҳ қилиш йўли-ни эълон қилди. «қайта қуриш» совет жамиятини ривожлантиришнинг объектив эҳтиёжи, унда яшовчи миллатлар ва халқпар мансМатлари тақозо этган ҳаётий зарурат сифатида таърифланди.

Аввалги тугалланмаган ислохртлардан фарқяи ўлароқ 1985 йилда жамиятни ҳар томонлама янгилашга ўтиш зарурлиги эъти-роф қилинди. қайта қуришнинг таркибий қисмлари сифатида жамият ҳаётини демократлаштириш ва туб иқтисодий ислоҳот-ларутказишдир, деб эълон қилинди.'

(Уша йиллардаги партия-ҳукумат ҳужжатларида жамиятни «турғунлик» иллатларидан тозалашга, уни «инқилобий янги-лаш»га, оддий инсон эҳтиёжларига диққат-эътиборни кучайти-ришга чақириқлар янги куч билан янгради.

Сиёсат ва ижтимоий муносабатлар соҳасида фикр эркинлигига, раҳбар лавозимларга сайлашнинг муқобиллигига йул қўйиш, маҳаллий совет органлари ваколатлари ва масъули-ятининг кенгайтирилиши назарда тутилди. Хусусан, маҳаллий совет органлари саноат корхоналарининг ўзларига бўйсуниши-дан ташқари улар фаолиятини назорат қилишлари, жойлардакенг истеъмол қилинадиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш имкониятларини қидириб топишлари, уларнинг сотилишини назорат қилишлари лозим эди. Давлат тизимини ислоҳ қилишда устиворлик миллий республикаларга кўпроқ мус-тақиллик берилишига қаратилмоғи керак эди. Иттифоқдаги мав-жуд яккапартиявийликнинг сиёсий ва мафкуравий ҳукмронли-гини ҳеч бўлмаганда чеклаш, эквивалентли бўлмаган иқтисодий айирбошлашга, қишлоқ хўжалик ва минерал хом ашё ишлаб чиқаришга ихтисослаштиришга, республикалар, айниқса, Ўзбе-кистон учун зарарли бўлган ана шундай иқтисодий йўналишга барқам берилиши зарур эдқ)

Бироқ қайта қуриш «концепцияси» аввалбошданоқ ноил-мий бўлиб, у мағлубиятга маҳкум эди. қайта қуриш бораси-даги дастлабки тажрибаларнинг кўрсатишича, мамлакат сиёсий раҳбарияти биринчи кунданоқ «қайта қуриш» мафкурасини ангдаб етишда ниҳоятда соддалашган нуқтаи назар билан ён-дашди. қайта қуриш «концепцияси» «қардош» иттифоқдош республикаларнинг ҳаётий манфаатлари ва муаммоларини чу-кур илмий тахлил қилишга, уларни билишга асосланмаган эди. Уша даврда совет социалистик тузуми иқтисодий, сиёсий жиҳатдан улкан имкониятларга эга деб ҳисобланди, тарихий истиқбол социализм томонида деб қаралди. Социализмга сунъий равишда демократик қиёфа берилиб, мустабид тузум-нинг мавжуд ярамас иллатларини «тасодифий ҳол», улар учун «социалистик жамиятда асос йўқ», шунинг учун уларни, ай-ниқса, бошқарув тизимидан олиб ташлаш кифоя дейилди. Шу билан бирга, совет иқтисодиётининг, бутун хўжалик тизими-нинг ана шу иллатлари келиб чиқиши жиҳатидан социалис-тик ишлаб чиқариш муносабатларининг хусусиятига, бозор иқтисодиёти имкониятларидан тўла-тўкис фойдаланишни ин-кор қилувчи коммунистик мафкура монополиясига боғлиқ эканлиги тан олинмади.

Бошқача айтгавда, «қайта қуриш» тажрибаси фақат партиянинг ижтимоий-сиёсий раҳбарлигини мустаҳкамлашни, жамиятни социалистик асосда ташкил этишни янада такомиллаштиришни, унинг фақат қисмангина, шунчаки, «пардоз бериш» тарзида янгиланишини на-зарда тутган эди.

Эскича услубда ёндашувлар таъсири шунга олиб келдики, ҳатто амалдаги хўжалик юритиш механизмини шунчаки ўзгар-тиришга қаратилган оддий бир концепция ҳам таклиф қилин-маган эди. Мўлжалланган ислоҳотларнинг туб моҳияти ва хусу-сиятлари ғўғрисидаги тасаввур ҳам қарор топмаган эди. Жамият хаётини тубдан қайта қуриш йўлидаги асосий тўсиқ мустабид тузум иллатлари, совет иқтисодиёти самарасизлиги, «қайта қуриш»

ишбошиларининг мавжуд тузумни ўзгартиришга қодир эмаслиги ва буни мутлақо истамаслигида эди

80-йилларнинг иккинчи ярми мобайнида рўй берган «қайта қуриш» ислоҳотлари туркуми субъектив тарзда, фақат ички ҳис-ҳаяжонга асосланиб, ихтиёрий равишда шунчаки синаб кўришлар ва хато усуллар билан ташқи томондан таъсирчан бўлишини умкд қилиб, аниқ илмий жиҳатдан саводли ишлаб чиқилган, сиёсий жиҳатдан асослаб берилган дастурсиз амалга оширилди.

Шу билан бирга, иқти-содиётда, ижтимоий-маданий соҳада амалга оширилаётган, ҳатто энг юзаки «қайта қуриш» жараёнлари ҳам одатда шунчаки, ошкора сиёсий тус берилган жараёнлар эди

Иқтисодий ва илмий-маданий салоҳиятга эга бўлган Ўзбе-кистон ҳам қайта қуриш оқибатида пухта ўйлаб кўрилмаган волюнтаристик ислоҳотлар оқимига жалб қилинди.

Совет рахбариятининг 1985 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш юзасидан илга-ри сурган вазифасини бажариш борасидаги дастлабки уриниш-лари омад келтирмади. Иқтисодий тизимни қайта қуриш, унинг моддий базасини қайта кўриб чиқиш, янги технологияларни жорий этиш, юқори даражадаги бошқарув тизими асосида иқги-содиётни ваижтимоий соҳани жадал ривожлантириш мўлжал-ланган эди Масалан, Ўзбекистон халқ хўжалигини жадаллаш-тириш умумдавлат дастурини таъминлаш режасида 1990 йилга бориб саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни 24—27%га оши-ришга эришиш, тармоқда меҳнат унумдорлигини 19%га, қури-лишда 14%га кўтариш назарда тутилган эди. Айни вақтда 300 дан ортиқ йирик саноат объектини ишга тушириш, фан-техни-ка тараққиётини белгилаб берувчи саноат тармоқларини ри-вожлантириш суръатларини жадаллаштириш, ноозиқ-овқат мол-лари ишлаб чиқаришни 1,4 баравар ошириш мўлжалландир.

Корхоналарнинг «хўжалик ҳисобига», «ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга» ва «ўз-ўзини бошқариш-га» ўтказилиши дастлабки вақтларда меҳнат жамоалари орасида ўз ҳуқукдарини тўлароқ амалга ошириш билан боғлиқ бўлган кагга умидлар уйғотди. Бу эса республикада хўжапик ҳдсобида ишлашга ўтиш ташаббусининг авж олишига сабаб бўлди.

Бироқ меҳнат жамоаларидаги айрим ходимларнинг қўлга киритган юқори ишлаб чиқариш натижалари ҳам оқсаш жара-ёнларининг ортиб боришини яшира олмади. Пухта ўйлаб кўрил-маган қарорлар, уларни жорий қилишдаги жиддий нуқсонлар, маъмурий сиқувнинг давом этиши, жадаллаштириш концепци-ясидаги камчиликлар халқ хўжалигига ўзининг салбий таъси-рини кўрсатди, қайта қуриш дарҳол оқсай бошлади.

Зиддиятли «қайта қуриш» сиёсати оқибатида республика иқтисодиётида танглик ҳолати чуқурдашиб, саноат ишлаб чи-қаришнинг самарадорлиги пасайиб кетди. Меҳнат унумдорли-гининг кўрсаткичлари ҳам кескин ёмонлашди, фондлар ҳисо-бидан келадиган фойда камайди.

Масалан, ишчилар ва хизматчиларнинг иш ҳақи Ўзбекистонда умумиттифоқ бўйича 1975 йилдаги 93,7%дан 1987 йилда 81,3%га тушиб қолди, аҳоли жон бошига истеъмол фонди ҳажми тегишли равишда 66%дан *5$%ma*

камайди. Натижада халқнинг давлат томонидан эълон қилинаётган ўзгаришларига ишончи йўқола борди, унинг қай-та қуришга бўлган муносабати ўзгара бошлади.

Кўпгина маҳсулот турларини иш-лаб чиқариш ҳажми пасайди, моддий ва молиявий номутано-сиблик кучайди, иқтисодий ўсиш суръатлари пасайиб кетди, товарлар танқислиги тобора кенгайиб борди. Масалан, 1989 йилда ҳар икки мухим маҳсулотдан бири бўйича топшириқ бажарилмади, қар уч маҳсулотдан бири бўйича ишлаб чиқариш ҳажми пасайди. «А» туруҳи тармоқлари бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режадагидан 3 баравар кам бўлди. Машинасозлик, кимё ва агросаноат мажмуи корхонадари режа топшириқларини бажаришни таъминлай олмадилар.

Меҳнат унумдорлигини ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш соҳаларида ҳам си-фат ўзгаришлари кўзга ташланмади!

«қайта қуриш»нинг сўнгги йилларида республика ишчила-ри ва хизматчиларининг ижтимоий ривожланишида мураккаб ва зиддиятли жараёнлар содир бўдди. Уларнинг миқдор жиҳати-дан ўсишида сифат ўзгаришлари юз бермади, бу кўрсаткич аҳолининг табиий ўсишидан орқада қолди, бу ҳол ишчи кучи-нинг анча ортиқча бўлиб қолишига олиб келди.

Иш билан банд аҳоли меҳнатдаги фаоллигининг пасайиб кетиши салбий ҳолатлар ортиб боришининг тахликали белги-ларидан бири эди. Меҳнат унумдорлигининг режалаштирилган 18% ўсиши ўрнига саноатда ўрта даобда 1985 йилга нисбатан фақат 12%, қурилишда 7% бўлди, енгил саноат тармокларида *эса* ҳатто 2% камайиб кетди.

Шундай қилиб, мустабид Совет давлатида қарор топган ижтимоий-иқтисодий ишлаб чиқариш муносабатлари саноат ишлаб чиқаришининг юқори самарада ривожланишига объек-тив равишда тўсиқ бўлди. Марказнинг амрига бўйсунган рес-публика индустрияси маҳаллий аҳолининг туб манфаатлари-ни ҳисобга олишга мўлжалланмаган эди, шу сабабдан уни социалистик асосда ислоҳ қилишга уриниш муқаррар равиш-да барбод бўлди

Салбий ҳолатларнинг ортиб бориши натижасида Узбекис-тон қишлоқ хўжалигининг самарадорлиги йилдан-йилга паса-йиб борди. 1989 йилнинг бошларида қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти ҳатто ўртача йиллик даражага ҳам бормади, 3 мил-лиард сўмликдан кўпроқ маҳсулот берилмай қолди. ғалла, пахта, полиз экинлари тайёрлаш режалари сурункасига бажа-рилмай келди. Фақат 1986—1987 йиллар мобайнида етказиб бе-рилмаган пахтанинг миқдори 1.576 минг тоннадан ортиқ эди. Асосий деҳқончилик экинларининг ҳосилдорлиги барқарор па-сайиб борди."

Пахта яккаҳокимлиги билан боғлиқ иллатлар республика-нинг қишлоқ иқтисодиётига салбий таъсир кўрсатишда давом этди. Чигит экиладиган майдонлар кўп бўлишига (75%) қара-масдан, пахта экиладиган ерлар доимий равишда кўпайтириб борилди. Айни вақтда пахта етиштириш режа топшириклари ҳам кўпайди, бу Ўзбекистоннинг имкониятларига мутлақо мос келмас эди. Мазкур муаммони қушиб ёзишлар, кўзбўямачилик-лар, пахта терими даврида шаҳарликлар, талабалар, мактаб ўқувчиларининг меҳнатидан сурункали фойдаланиш эвазига ҳал қилишга интилдилар. «Ялпи» пахта

ҳосили, полиз ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдори ортидан қувиб, кўпги-на хўжаликлар уларни етиштириш тешологиясини буздилар, экинларга оширилган миқдорда азотли ўғитлар солинди, ай-ниқса, пахта зараркунандаларига қарши курашда, унинг бар-гини тўкишда заҳарли кимёвий модцалардан меъёрсиз фойда-ланилди. Натижада атроф муҳит заҳарланди, ернинг таркиби бузилди, инсонлар соғлигига зарар етказилди

Республиканинг янги раҳбарияти дастлабки кунданоқ Ўзбекистон халқлари-мил-лий манфаатларини ҳимоя қилиб чиқпи, уларнинг азалий, йиллар давомида тўпланиб қолган эҳтиёжларини изчил ҳал қилишга интилди. Диққатга сазовори шундаки, янги раҳбарият пахта яккаҳокимлигига қарши кескин кураш олиб боражагини ўша мустабид тузум «ҳаётлиги»даёқ очиқ эълон қилди. И.А.Ка-римов ачиниш билан қайд қилиб ўтганидек, «Пахта яккаҳо-кимлиги республикага Марказ амри билан тиқиштирилган бўлиб, Ўзбекистонга, унинг аҳолисига бехисоб зарар келтирди.

АЙНИ вақтда пахта ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларининг бошқа турлари маҳсулотлари нархларини қайта кўриб чиқиш масаласи кўтаридди

1989 йилда хўжалик юритишнинг янги шакли — фермерлик вужудга келди. Узбекистонда ўша йилларда фермер хўжаликла-ри сони бирмунча камроқ эди. Улар ҳали кўп жиҳатдан агро-корхоналар маъмуриятига боғлиқ эди. Ерга, маблағларга эгалик қилиш, етиштирилган маҳсулотларни тасарруф қилиш ҳуқуқи-нинг йуклиги деҳқонни ҳақиқий деҳқон бўлиш имкониятддан махрум этган эди

Лекин шундай бўлса-да, 70 йил давомида «советча» «кол-хозчи» бўлишга одатланиб қолган ўзбек деҳқони учун фермер хўжаликларини тузишдек «янги йўл» уларни келажак сари ил-ҳомлантирди. Шунинг учун ҳам бу янгилик қисқа муддат ичида кенг тус олди. 1991 йил 1 апрелда республикада 6143 та фермер хўжалиги мавжуд бўлиб, улардан 4666 таси сут етиштиришга, 1477 та фермер хужалиги эса қорамолларни бўрдоқига боқиб парвариш қилишга ихтисослаштирилган эди.[2]

Бироқ аграр сектордаги бу ижобий ҳолатлар жуда сустлик билан, ноизчил ва ўз-ўзича борарди. Чунки қишлоқ хўжалиги-ни бошқаришдаги ўша одатдаги ҳукмронлик тизими ҳамон сақ-ланиб турган эди

—Пахта яккаҳокимлиги, шуни айтиш кифояки, чигит эки-ладиган майдонлар Ўзбекистонда 1970 йилдаги 1 млн. 709 минг га.дан 1988 йилда 2 млн. 17 минг га бўлди, яъни 18%дан кўпроқ ошди.' Бундан ташқари, ҳисобга киритилмаган майдонларни қўшганда (1987 йилда қарийб 23 минг га) бундан ҳам ортиқ бўлар эди. СССР бўйича пахта етиштирадиган хўжаликлар сони 1155 тадан 2294 тага етди (ҳолбуки, АқШда пахта етиштиради-ган хўжаликлар сони шу даврда мунтазам қисқариб борди ва пахта етиштириш марказлашди)[2], республика машинасозлиги эса асосан етиштирилган пахтани йиғиштириб олиш учун ва уни қайта ишлашнинг хилма-хил турлари учун техника ва ме-ханизмлар ишлаб чиқаришга бўйсундирилди

Пахтачиликда пестицидларни ҳаддан ташқари ишлатиш оқибатида бевосита кўзга ташланиб турувчи ижтимоий-эколо-гик офат юз берди, яъни атроф муҳит (тупроқ, сув манбалари, ҳаво) йўл қўйиб бўлмас даражада

ифлосланди. Экологик танг-ликнинг иккинчи сабаби — вазирликларнинг зарарли кимёвий корхоналарни Чирчиқ, Самарқанд, Навоийда, шунингдек, кўпроқ экологик тизим жуда заиф бўлган ва аҳоли зич яшай-диган ҳудудларда жойлаштирилиши бўлди: Фарғона водийси ана шундай жойлардан бўлиб, бу ерда «Фарғонаазот», «Ферга-нанефтеоргсинтез» бирлашмалари, қўқон кимё заводи, Янги қўқон кимё комбинати ва бошқа корхоналар жойлаштирилган.

Орол денгизининг қуриши халқаро аҳамият касб этган жиддий муаммо сифатида намоён бўлди, у бутун бир минтақа-нинг яшаш муҳитига халокатли таъсир кўрсатди, бунга кўп жиҳатдан нооқшюна ва зўрлик билан амалга оширилган пахта-чилик экспансияси сабаб бўлди. Бу жиҳатдан, айниқса, қора-қалпоғистон жиддий зарар кўрди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон иқтисодиётининг хом ашё йўна-лишида бўлиши умумитгифоқ меҳнат тақсимоти билан мус-таҳкамланди ва уни ривожлантириш пахтачилик билан қатьий боғланди, «қайта қуриш» йилларида эса пахта агросаноат маж-муининг хўжалик механизмини такомиллаштиришга қаратил-ди, бу механизм Россия ва айрим социалистик мамлакатлар тўқимачилик саноатини зарур миқдорда ва турдаги тола билан таъминлашдан иборат вазифани бажарди. Узбекистонни шу йўсинда ихтисослаш ва унинг миллий даромади, демак, аҳоли-нинг турмуш даражаси ҳам паст бўлишини олдиндан белгилаб берди. Маълумки, бу ихтисослашувни сақпаган ҳолда саноат ва қишлоқ хўжапигини ривожлантиришни, замонавий фан-техни-ка негизига ўтказишни, шунингдек, мутахассисларга таълим бериш ва тайёрлаш тизимини янги даражага кўтариш ва бу йўл билан қолоқ^ликнинг боши берк кўчасидан чиқиб олиш амалда мумкин эмасди; Марказ эса бу борада ғоят самарасиз сиёсат ўтказарди. Республикада керагидан ортиқча меҳнат сарфланиши ва ишсизлик (биргина Фарғона водийсининг ўзида камида 1 млн. ишсиз бор эди), буларга яна бир қатор муаммоларнинг — кўп миқдордаги аҳолининг, айниқса, маҳаллий аҳолининг қиш-лоқ жойларда тўпланганлиги каби эски муаммонинг қўшили-ши, жамоа қадриятлари ва манфаатларининг (уруғчилик, оила-қариндошчилик) шахсий манфаатлардан устиворлиги, ёшлар-да истиқбол ва келажакка умидворликнинг йўқлиги, масалан, уларнинг Фарғона водийсида ва бошқа жойларда кўпроқ намо-ён бўлиши[1], Ўзбекистондаги вазиятнинг ҳаддан ташқари кес-кинлаштириб, уни ички томондан зиддиятли ва беқарор қилиб қўйди.

3. «Пахта иши».

80-йилларнинг ўрталарига келиб қатақонлик ва қонундан чекинишлар яна бўй кўрсата бошлади. Галдаги қатақонлик тўлқинига нафақат ижод аҳли, балки хўжалик ходимлари ва давлат арбоблари ҳам тортилди.

Ўзбекистоннинг миллий зиёлилари ҳеч қачон, ҳаттоки мустабид тузумнинг «гуллаб-яшнаган» даврида ҳам ўзбек халқининг миллий мустақиллиги қояларидан воз кечмадилар. Очиқ кураш имкони бўлмаганда ҳам миллий мустақилликни [3]ўлга киритиш учун зимдан кураш олиб бордилар.

Ўзбекистонда қонунчилик ва ҳуқуқий тартибларни тиклаш, партия давлат органларини кадрлар билан мустаҳкамлаш деган ни³облар билан Марказдан катта ваколатга эга бўлган масъул ходимларнинг «десант» гуруҳлари кела бошлади. Уларга партия, совет ва суд органларидан муҳим аҳамиятга эга бўлган лавозимлар берилди. Уйдирма, тўқиб чиқарилган «пахта иши» ва «ўзбеклар иши» деб ишларга сиёсий тус берилди. Оқибатда гўёки бутун Ўзбекистон жиноятчилар маконига айланиб қолгандек тасаввур уйқотишга ҳаракат қилинди. Иттифоқнинг Гдлян ва Иванов бошлиқ эмиссарлар гуруҳи республикадаги турли соҳаларда ишлаётган бир неча минглаб раҳбар ходимларни тергов жараёнига тортдилар.

Уларга порахўрлик, кўзбўямачилик ва жиноятчиликнинг бошқа кўринишларидаги айбномалар қўйилди. Маҳбусларни «ўз айбига иқрор қилиш» учун жисмоний зўравонликлар, руҳий азоблар қўлланилди. Ўзбекистон Компартияси МК нинг собиқ биринчи котиби Ш.Р. Рашидов номига ҳам ноҳақ туҳматлар қилинди, ўзбек халқининг миллий қурури топталди. Бунда Ўзбекистон ССРнинг ўша даврдаги қўқирчоқ раҳбарларининг машъум ҳиссаси бўлди.

Оммавий қамоққа олишлар авж олди, қийноқларга кўплаб ҳалол, соф виждонли кишилар ҳам тортилди. Јўшиб ёзишлар, кўзбўямачилик ва порахўрлик каби иллатлар социалистик жамиятда табиий ҳолат бўлиб, ўша пайтдаги барча республикаларда мавжуд ҳодиса эди. Ўзбекистонга нисбатан «пахта иши» олдиндан, махсус тайёрланган узоқни мўлжаллаб ташкил қилинган сиёсий фитнадан бошқа ҳеч нарса эмасди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг «пахта иши» қайта кўриб чиқилди ва минглаб бегуноҳ кишилар оқландилар. Ўз навбатида Ўзбекистоннинг моҳир, таниқли давлат ва жамоат арбоби Ш.Р. Рашидовнинг пок номи тикланди. Шунингдек, меҳнаткаш ўзбек халқининг юзи ёруқ эканлиги асосланди.

Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг ташаббуси билан 2000 йил 12 майда Тошкент шаҳрида Юнусобод мавзесида мустабид совет режими даврида қатақон қилинган шаҳидлар хотирасига бақишлаб ўрнатилган ёдгорлик мажмуининг очилиши бугунги миннатдор авлоднинг аждодларимиз олдидаги чуқур эҳтироми рамзидир.

4.1991 йил август воқеалари ва СССРнинг таназзулга юз тутиши

Шўролар тузумининг қарийиб 70-йиллик ҳукмронлик даврида тўпланиб қолган муоммалар 80-йиллар ўрталарига келиб юзага чиқа бошлади. Энди куч билан иттифоқни сақлаб қолиш мумкин бўлмай қолганди. М.С.Горбачев собиқ иттифоқ ҳукмрон партияси раҳбари бўлгач янги ҳокимият шўро жамияти тўқнаш келган қийинчиликлар ва тўпланиб қолган муаммоларни ҳал қилмасдан туриб мавжуд давлат ва тизимни сақлаб қолиш мумкин эмаслигини англаб етди. Натижада жамиятни янгилаш, ижтимоий иқтисодий ва сиёсий хаётда жиддий ўзгаришлар қилиш йўллари излана бошлади.

Ҳукмрон Фирка марказқуминиг 1985 йил (апрел) пленуми мамлакатда вужудга келган вазиятни таҳлил қилиб, шўро жамиятини ва янгилаш зарурлиги борасида кўрсатмалар берди. Натижада Ўзбекистонга "кадрлар десанти" юборилди. СССР прокуратураси ходимлари, ашаддий шовинистлар Гдлян ва Ивановлар раҳбарлигидаги терговчилар гуруҳи Ўзбекистонга келиб "енг шимариб" ишга киришдилар. **Гдлян ва Ивановлар** бошчилигида марказдан юборилган терговчилар марказнинг қўллаб қувватлиши билан улар **"ўзбеклар иши"**, **"Пахта иши"**, **"ўзбек мафияси"** деган сохта уюдирмаларни тўқиб чиқардилар. Бундан мақсад ўзбек халқини, Ўзбекистонни нафақат иттифоқда, қолаверса дунёда бадном қилиш, жазолаш ва шу йўл билан бошқа иттифоқчи республикаларни чўчитиб қўйиш эди. Афсуски, Ўзбекистоннинг ўша вақтдаги раҳбарлари буни кўрабила туриб ломлим демадилар, аксинча десантчиларга кўмаклашдилар. Бунинг оқибати эса уларнинг ўзлари учун ҳам ҳалокатли бўлди.

Десантчилар ўзбек халқини кўз бўямачиликда, порахўрликда, қўшиб ёзишларда, боқимандаликда ва ҳақозоларда айблаб, фирқа ва давлат раҳбарларидан тортиб оддий деҳқонларгача тақиб остига олдилар. Биргина сохта, уйлаб чиқилган "Пахта иши" натижасида 25 мингга яқин республикамиз фуқаролари қийноқларга солинди, судсиз, терговсиз қамалди. Буларни орасида кексалар, хомиладор аёллар, ногиронлар ҳам бор эди.

Айбсиз кишиларга жисмоний куч ишлатиш, қўрқитиш йўли билан айблар қўйилди. Оддий меҳнаткашлардан катта миқдорларда пул, ўз раҳбарлари тўғрисида нотўғри кўрсатмалар бериш талаб қилинди. Республикада "адолатсизликлар", қўшиб ёзишлар ҳақида марказий газета-журналларда, радио ва телевидения да мунтазам хабарлар босилиб, миллатимиз шаъни бадном, шарманда қилинди.

Бундай ҳолат республикада амалга оширилиши лозим бўлган иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий ислоҳотларга ҳам чуқур салбий таъсир кўрсатди. Мамлакатдаги мавжуд маъмурий ислоҳот тизими, "кадрлар десанти" сиёсати натижасида янада кўчайган "қўрқув" иқтисодий ва ижтимоий соҳада жиддий қайта қурилишларга олиб келмади. Хўжалик ҳисоби ёки бригада пудратига ўтказилган бир қанча саноат соҳалари, қурилиш ва транспорт корхоналари, пахтачилик бригадалари, совхозлар булимлари деярли ислоҳ қилинмаган вазирликлар ва идораларнинг эскича тўраларча иш олиб боришлари натижасида ислоҳотлар йўлидан бора олмадилар. Бу ҳол меҳнат жамоалари ташаббуси ва фаоллигини бўғиб қўйди, фан-техника тараққиётига тўғаноқ бўлди. Натижада бутун собиқ иттифоқда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам ижтимоий-иқтисодий ривожланишда туб ўзгаришлар яратишга қаратилган қайта қуриш муваффақиятсизликка учради.

Қайта қуришнинг иттифоқчи республикалар мақоми ва ҳуқуқни кенгайтириш ҳақидаги режалари ҳам амалга ошмади. Республиканинг олтин, тоғ-кон, газ, металлургия, машинасозлик, электротехника, кимё каби муҳим саноат тармоқлари хам марказ ихтиёрида қолаверди. Шуни айтиш керакки, бу даврда иттифоқ раҳбарияти Ўзбекистонда фақат пахтани қайта ишлашдан 75 млрд.рубл фойда олишни билгани ҳолда, республикамизни датациялар ва

молиявий ёрдамга мухтож, деб уни боқимандаликда айблашда давом этдилар.

Собиқ иттифоқда ва республикада вужудга келган вазият, миллий урф-одатлар, анъаналар, қадриятларнинг топталиши, халқимиз орасида турли кўринишларда марказ сиёсатидан норозиликларнинг кўчайишига олиб келди. Таҳқирлаш ва камситишлардан безиб қолган халқ ўз ҳақ ҳуқуқини талаб қилишга киришди. Мачитларнинг ёпилиши, диний эътиқоднинг таъқиб қилиниши, ҳатто энг яқин кишиси вафот этганда ҳам уни охирги манзилга кузатишдан чўчиб туриш, "Наврўз" байрамининг сохталаштирилиб "Навбаҳор" деб эълон қилиниши, ўз гўдагига алла айтиб овитишни ҳам унитиш, миллатлараро муносабатларнинг атайин кескинлаштирилиши (Фарғона, Уш, Қўқон, Паркент воқеалари) ва бошқа ҳолатлар халқимизнинг кўзини оча бошлади.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. 80-йилларнинг ўрталаридаги инқирозни муоҳияти.
2. Қайта қуришни мохияти нимада.
3. Халқ хўжалигидаги “қайта қуриш”нинг самарасизлигини сабаблари.
4. Халқ миллий онгининг ўсиб бориши сабабларини кўрсатиб беринг.
5. “Пахта иши”нинг мохияти.
6. 1991 йил август воқеаларининг мохият-мазмуни.

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

“Қайта қуриш” Ислоҳ қилиш, Мустабидчилик, “Турғунлик” “Инқилобий янгилаш», Коммунистик мафкура, Инқироз, “Беш юз кун” Хўжалик ҳисоби, “Ўз-ўзини бошқариш”, “А” гуруҳи тармоқлари, ГКЧП.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз иқтисодий ва тараққиёт йўли. Т.,1992 йил
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 1996-йил. 2-жилд
3. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т. 1998-йил
4. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан эркин фаровон хаёт пировард мақсадимиз. Т. 1998 йил
5. Каримов И.А. Халқимизнинг хамжихатлиги тероризмга қарши кафолатдир. Т. 2004 йил
6. Каримова Д Тарих шохидлиги ва сабобқлари. Т.2001-йил
7. Муртазаева Р. Ўзбекистон тарихи. Т. 2000 йил
8. Жўраев М ва бошқалар. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даври. Т.2000 й
9. Ўзбекистон тарихи. Т. Ў.А.И.Б. Т-2003
10. Ғуломов С. Мустақил Ўзбекистон Т.2003 йил
11. Ўзбекистон тарихи. Т.2003 йил

18-Мавзу: Ўзбекистонда давлат муцақил-лигининг қўлга киритилиши. Хуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти асосларининг барпо этилиши. (2 соат)
1.Ўзбекистонда давлат муцақиллигининг эълон қилиниши.
2.И.А.Каримов-Ўзбекистон муцақиллигининг асосчиси ва Ўзбекистонннинг биринчи Президенти.
3.Ўзбекистон Республикаси Концитутсияси ва давлат рамзларининг қабул қилиниши.
4.Сиёсий ислоҳотлар.
5.Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамияти асосларининг яратилиши.
6.Сиёсий партиялар, миллий сиёсат, оммавий ахборот воситалари.

1.Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг эълон қилиниши

Тарихда ҳеч бир халқ ёки миллат ўз озодлиги ва мустақиллигини осонлик билан қўлга киритмаган. Шу жумладан бизнинг аждодларимиз, ота-боболаримиз ҳам бир неча босқинчилар зулми остида яшаб, доимо озодлик учун курашиб келди. Буларга Тўмарис, Широқ, Спитамен, Муқанна, Жалолиддин Мангуберди, Нажмиддин Кубро, Тимур Малик, Маҳмуд Таробий, Амир Темур сингари қахрамонларимиз бошчилигидаги курашлар, сўнги 130 йилдан ортиқроқ исканжа ва истибдод давридаги озодлик курашлари гувоҳидир. Шу билан бирга, истиқлолга эришиш ва унинг неъматларидан баҳраманд булиш бир кунлик ва ҳатто бир неча йиллик иш эмаслиги ҳам тарихдан маълум. Узоқ давр озодлик курашларида миллион-миллионлаб ота-боболаримиз шаҳид кетдилар.

Биз бугун эришган истиқлолимиз ана шу қурбонлар, курашлар эвазига эканлигини ҳам ҳеч қачон ёддан чиқармаслигимиз лозим.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, курашлар оловида неча бор куйиб ёнган бу табаррук замин, жонажон Ватанимиз-Ўзбекистон ўзининг оғир, мусибатли ўтган тарихи билангина эмас, балки жаҳон маданиятига ўз муносиб ҳиссасини қўшган фозилу-фузалоларни етиштириб берганлиги билан ҳам жаҳонга машҳурдир.

Мустақил юртимизнинг бу буюклиги ва заминимизнинг муқаддаслиги ҳақида Президент И.Каримов: **«Бутун умрини имон ва эътиқод, ватанпарварлик ва инсонпарварлик, поклик ва халоллик, илм ва маърифат, адолат ва диёнат йўлида фидо этган зотларнинг мўътабар хоклари макон топган замингина муқаддасдир. Агар шундай инсонлар**

бўлмаса, улар даҳосининг нафаси сезилиб турмаса, ҳар қандай замин оддий тупроқ бўлиб қолаверади»,-[7] деб бежиз таъкидламаган эдилар.

Дарҳақиқат, ана шундай курашлар, юрт ва халқ буюклиги ватан озодлигига олиб келди. Қисқа бўлсада, кенг мазмунга бой мустақил тараққиёт йўлини босиб ўтмоқдамиз.

XXI аср бўсағасида Ватанимиз тарихида буюк воқеа содир бўлди. Президент Ислом Каримов 1991 йил 31 август куни Республика Олий Кенгашининг навбатдан ташқари олтинчи сессиясида Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллигини эълон қилди. Сессияда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида» Олий Кенгаш Баёноти қабул қилинди. «Ўзбекистон Республикаси, - деб таъкидланади Баёнотда, тўла давлат ҳокимиятига эга, халқаро муносабатларда мустақил давлат, олдиндан ҳеч қандай шарт қўймаган ҳолда барча шериклар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли битимлар ҳамда шартномалар тузиш учун ўзини очиқ деб эълон қилади».

Мазкур сессияда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилиш тўғрисида» қарор қабул қилиниб, 1 сентябрь Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб белгиланди ва 1991 йилдан бошлаб бу кун байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинди. Шунингдек, Олий Кенгашда «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» Қонун қабул қилинди. 17 моддадан иборат ушбу қонуннинг биринчи моддасида: «Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга мустақил, демократик давлатдир», - деб қонунлаштирилиб қўйилди.

Ўзбек халқининг муқаддас, тарихий орзуси ушалди. У сиёсий мутелик ва асоратдан қутулди. Дунё харитасида яна бир мустақил, озод, суверен давлат - Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди.

Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллиги халқимизнинг узоқ йиллар давомида олиб борган оғир ва машаққатли курашининг қонуний натижаси бўлди. Ўзбекистон халқи ўз мустақиллигини қувонч билан кутиб олди ва маъқуллади.

Президент И.Каримов юртимиз истиқлоли имкониятлари ҳақида тухтаб: «Истиқлол биз учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очди. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан яратадиган бўлдик. Ҳаётимиз ва умумий хонадонимизни миллий манфаат ва қадриятларимизга, умум эътироф этилган демократик мезонларга монанд килиб қуришдек ноёб тарихий имкониятга эга бўлдик»[1],- деб таъкидлаган эди.

«Ўзбекистон халқи мустақиллик туфайли қуйидаги имкониятларга эга бўлди:

[7] Каримов И.А. Биз келажагимизни уз кулимиз Билан курамиз.Т., «Узбекистон», 1999.7-жилд, 184-б.
[1] Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш-давр талаби. Т., «Қзбекистон», 1997, 105-б.

1. ўз тақдирини ўзи белгилаш, давлат ва жамиятнинг сиёсий тизимини мустақил яратиш, демократик йўл асосида сайланган органлар орқали ҳокимиятни бутун тўлалиги билан бошқариш;

2. ишлаб чиқариш ва илмий-техник имкониятларга, табиий ва хом ашё ресурсларига тўла эгалик қилиш, улардан мамлакат манфаатлари йўлида фойдаланиш;

3. тараққиёт йўлини жаҳон тажрибалари, тарихий анъаналар ва халқнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда мустақил танлаш;

4. миллий давлатчилигимиз анъаналарига асосланган ҳолда ҳуқуқий демократик давлат қуриш;

5. очиқ фуқаролик жамиятини шакллантириш;

6. тарихимизни холисона ёритиш, миллий ва диний қадриятларимизни қайта тиклаш, ҳаётимизни эски ҳукмрон мафкура ва мустабид тузум асоратидан халос этиш;

7. ёш авлодни ҳақиқий ватанпарвар этиб тарбиялаш, уларга замон талаблари даражасида билим бериш ва касб-ҳунар ўргатиш;

8. ижоднинг барча турларини ривожлантириш, одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини тўла намоён этиш;

9. юртимиз хавфсизлиги, фуқаролар тинчлиги ва миллатлараро тотувликни таъминлаш;

10. халқаро муносабатларда мустақил субъект сифатида иштирок этиш, барча нуфузли ташкилотларга тенг ҳуқуқлилик асосида аъзо бўлиб кириш, бошқа мамлакатлар билан ўзаро манфаатли шартнома ва битимлар тузиш.

Шундай қилиб, мустақиллик халқимизга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини берди.

Халқимизга берилган ҳуқуқ ва имкониятлар эришган истиқлолимизни мустаҳкамлашга хизмат қила бошлади. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан эълон қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини маъқуллайсизми»? мавзуида 1991 йил 29 декабрда ўтказилган референдум натижаларида яққол кўринди. Умумхалқ референдумида сайлов рўйхатига киритилганларнинг 94,1 фоизи ёки 9 млн. 898 минг 707 киши қатнашди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллигини ёқлаб 9 млн. 718 минг 555 киши ёки референдумда қатнашганларнинг 98,2 фоизи овоз берди.

Демократик қоидаларга тўла амал қилиб ўтказилган Президент сайловининг натижаларига кўра сайловда иштирок этган фуқароларнинг 86 фоизи Ислом Абдуғаниевич Каримов номзодини ёқлаб овоз бердилар. Ана шу тариқа дунё харитасида яна битта, катта имкониятларга эга бўлган мустақил давлат – Ўзбекистон Республикаси пайдо бўлди. Бу тарихий воқеани нафақат халқимиз, хорижий мамлакатлардаги дўстларимиз, ватандошларимиз катта хурсандчилик ва умидлар билан кутиб олдилар. Қисқа фурсатда дунё давлатлари томонидан мустақил Ўзбекистоннинг тан

олинганлиги эса эришган истиқлолимизнинг оламшумул аҳамиятидан дарак эди.

2. И.Каримов Ўзбекистон мустақиллигининг асосчиси ва Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти.

Узбекистонда давлат Мустакиллиги кулга киритилгач, бошкарувнинг демократик тизими шакиллантирила бошланди. Президентлик Республика бошқаруви, давлат бошқарувини ўзагини ташкил этади. Узбекистон Республикаси Олий Кенгаши саккизинчи сессиясида "Узбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида"ги қонун қабул қилинди.

1991 йил 29 декабра демократик меъёр ва тартибларга мос равишда, умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлаш хуқуқи асосида тарихда биринчи марта Ўзбекистон Республикаси Президентлигига муқобиллик асосида умумхалқ сайлови бўлиб утди. Унда 9 900 958 киши ёки овоз бериш хукукига эга булган фукороларнинг 94,2 фойизи иштирок этди. Ислом Каримов номзоди учун 8 514 125 сайловчи ўз овозларини бердилар ёки сайловда қатнашганларни 86 фойизи ўз овозларни бердилар. И.Каримов мустакилликни биринчи куниданок Мамлакатда демократик хукукий давлат куриш, йуналтирилган бозор иктисо-диётини вужудга келтириш, унинг жахон хамжамиятига кушилишини таъминлаш буйича каттий ва кизгин сиёсат юритиб келмокда. Узбекистон кахрамони, куплаб илмий асарлар муалифи, академик, каторхорижий унверситетларнинг фахрий доктори. Президент И.А. Каримов оилали. Унинг рафикаси Татяна Акбаровна-Узбекистон Фанлар Академияси иктисод иниситутини илмий ходими. Оиласида икки кизи ва набиралари бор.

1995 йил 26 мартида Узбекистон Республикаси Олий мажлиси карорига муофик Узбекистон Республикаси Президенти ваколат муддатини 1997 йил 2000 йилгача узайтириш масаласи буйича умумхалк референдуми булиб утди. Унда 11245628 киши еки овоз бериш хукукига эга булган фукароларни 99,3 фоизи иштирок этди. Овозберишда катнашганларни 99,6 фоизи Президент ваколатини 2000 йилгача узайтиришга еклаб овоз берди. Референдум натижаси Президентнинг ички ва ташки сиёсати умумхалқ томонидан маъкулланиши ва куллаб кувватланишидан мамлакат барча ахолиси унга булган тула ишончидан гувох беради. Халкимиз Узбекистоннинг Давлат мустакиллигига эришувини, иктисодий мустакиллигини, мамлакат хавфсизлигини мустахкамлаши ва жахон хамжамиятида унинг обру-эътиборини ошиб бориши хакли равишда И.Каримов фаолияти билан боғлиқ. Президентимизнинг тутган йули туфайли фукароларнинг хуқуқлари, уларнинг ижтимоий аҳволи ва миллатидан катъий назар ҳимоя қилинадиган, барқарорлик, фуқаролар тинчлиги ва миллатлараро тотувлик конунларига огишмай амал килиш, иш билан таъминлайдиган демократик, хукукий давлат ва фукаролик жамияти куриш йулидан изччил олга караб бормокда.

Танланган мустакил йул туфайли республика бозор муносабатлари сари изчил илгарилаб бормоқда. Кўп укладли иқтисодиёт ва бозор муносабатларига ўтиш Узбекистонда МДХдаги бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ ишлаб чиқаришнинг инқирозларисиз, айтайлик мамлакат хаётининг таъминлайдиган асосий йуналишларда ёқилғи-энергетика ва озиқ-овқат билан ўзини-ўзи таъминлаш каби соҳаларда ижобий силжишлар сезилмоқда. Халқ хўжалигини жиддий равишда қайта қуриш амалга оширилмоқда, ўзаро манфаатли ташқи иқтисодий алоқалар ривожланмоқда. Республикамизда кучли ижтимоий сиёсат амалга оширилиб, кексалар ва ногиронлар, куп болали оналар ва ёшлар хақида ғамхўрлик, ўтиш давридаги оғир шароитларда шаҳарларни ободонлаштириш, қишлоҳнинг газ ва сув билан таъминлаш, таълим ва соғликни сақлашни ривожлантириш бўйича қилинаётган ишлар халқимизда қизғин хайрихохлик уйғотмоқда. Маънавий-рухий тикланиш, миллий анъаналарга қайтиш, кишилардан диний эътикод ва туйғуларига хизмат қилиш халқимиз томонидан қўллаб қувватланмоқда.

3. Ўзбекистон Республикаси Конститутцияси ва Давлат рамзларининг қабул қилиниши.

Жахон тажрибаси шуни кўрсатадики, Мустақил демократик хуқуқий давлатни ташкил топиши ва ривожланиши асосий шарти давлат ва жамиятининг сиёсий қурилишини белгилайдиган, фуқароларни эркинликлари ва хуқуқларини химоя қиладиган, халқни муаян тарихий тажрибаси ва кабул килинган халкаро меъёрларга жавоб берадиган конститутциясини мавжудлигидир.

Узбекистон Республикаси конститутциясини ишлаб чикиш гояси “Мустакиллик Деклорацияси”нинг кабул килиниши муносабати билан илгари сурилган эди. Олий Кенгшашни иккичи сесиясида (1990 йил июнь) Президент Каримов бошчилигида 64 кишидан иборат конституция лойихасини таёрлаш бўйича комиссия тузилади.

Конституциявий комиссия деярли 2,5 йил давомида конституция лойихасини таёрлаш устида ишлади. Аждодларимизнинг давлатчилик курилиши, унинг мустахкамлаш йулидаги гоя ва фикирлар, халқаро хуқуқий ва сиёсий тафаккур, жаҳондаги етакчи давлатларни конститутциявий тажрибаси асосида Узбекистон конститутцияси лойихаси ишлаб чиқилди.

Констутциясия лойихаси 1992 йил сентябрда матбуотда эълон қилинди ва 3 ой давомида умумхалқ мухокамасида бўлди. Халқ тамонидан олти мингдан ортиқ таклифлар ва мулохазалар берилди. Республика Олий кенгашини ун биринчи сессиясида 1992йил 8 декабрда “Узбекистон Республикасининг конститутциясини қабул қилиш туғрисида” конун кабул килди. Констутциясия кабул килинган кун 8 декабр умумхалк байрами ва дам олиш куни деб эълон килинди.

Узбекистон Республикаси Конституциясининг асосий принциплари (тамойиллари)

1) Давлат суверенитети.

2) Халк хокимятчилиги.

3)Фукаро (инсон) эркинликлари ва хуқуқларини дахилсиз ва устиворлиги.

4) Демократизм.

5) Давлат ва шахснинг узаро маъсуллиги.

6) Конунийлик.

7) Констутциясиянинг устунлиги.

8) Хокимиятнинг конун чикарувчи, ижро этувчи ва суд хокимиятига булиниши.

9) Махаллий ўз-ўзини бошкариш.

10) Суд хокимиятини мустакиллиги.

Констутциясия VI булим 26 та боб ва 128 моддадан иборат.

Узбекистон Республикаси конуни билан тасдикланган уз размлари байроғи, Герби ва Мадхиясига эга. (Узбекистон Республикаси Констутциясияси 5 модда).

“Узбекистон Республикаси Давлат байроғи тўғрисида” қонун 1991 йил18 ноябрда Узбекистон Республикаси Олий кенгашининг саккизинчи сессиясида кабул килинди. Узбекистон Республикаси Давлат байроги рамзи мамлакатимиз худудида илгари мавжуд булган гоят кудратли салтанатлар байрокларига хос булган энг яхши анъаналарни давом эттирган холда республика табиатига хос хусусиятларни, халкимизнинг миллий ва маданий узлигини хам акс эттиради.

Байрокдаги хаворанг-зангори осмон ва мусаффо сув рамзидир. Мовий-ложувард-хаворанг Шаркда азалдан кадирланган. Сохибкирон Амур Темур байроги хам шу рангда булган. Оқ ранг тинчлик ва поклик рамзидир. Яшил ранг - табиат тимсолидир. Ярим ой мусаффо осмон ва тинчлик рамзидир. 12 юлдуз тасвири мукаммаллик тимсоли хисобланади. Давлат байроги-бизнинг утмишимиз, бугунги кунимиз ва келажагимиз рамзидир.

Давлат байроғи-мустакил давлат ва унда яшовчи фукаролар дахлсизлигини шартли ифодасидир. Давлат байроги давлат мустақиллигини рамзи сифатида давлат рахбари, хукумат, олий конун чиқарувчи орган, давлат ташкилотлари, элчихоналар, консулликлар биноларида, халқаро қатновдаги хаво ва денгиз кемаларида кўтарилади. Давлат байроғини хақорат қилган шахс жазога тортилади.

Узбекистон Республикаси Давлат герби туғрисидаги қонун 1992 йил 2 июлда Узбекистон Республикаси Олий Кенгашининг унинчи сессиясида қабул қилинди. Гербнинг марказида тасвирланган Хумо қуши-бахт-саодат ва эрксеварлик рамзидир. Навоий-Хумо қуши барча тирик мавжудодлар ичида энг саховатлиси деб таърифлаган.

Давлат герби-давлат рамзи: давлатнинг миллий сиёсий, иқтисодий хукуматлари хамда ижтимоий ва давлат тузуми, географик ва бошқа белгиларни шартли равишда ифодалайдиган тамга-белги. Герб давлат мухрида, расмий бланкаларда, мухим хужжат, пул ва давлат заемларида акс эттирилади. Гербнинг барча хусусиятлари махсус конун билан еки Конституцияси билан расмийлаштирилади.

Давлат герби эрамиздан аввалги уч мингинчи йиллардан бошлаб маълум. Давлат герби давлатнинг ўзига бўлган ишончи, уз мустакиллигини химоя қилишга тайёр эканлиги, бунёдкорлик мақсадларини шартли расм, белги тарзида ифодалайди. Давлат герби баъзи ахамиятли расмий биноларда хукумат, Олий суд, Прокуратура, дипломатик, консуллик биноларида акс эттирилади.

Герб фукаролик паспортларида, чегара устунларида хам акс эттирилади. Давлат гербининг хакорат килган шахс Жиноят кодексига биноан жазоланади.

4. Сиёсий ислоҳотлар.

Мустакилликка эришилиши муносабати билан Узбекистон Республикаси олдида мухим стратегик ахамиятга эга булган масала узининг янги давлатчилиги ва уни амалга оширишнинг бош ва асосий тамойилларини аникаб олиш масаласи кўндаланг бўлиб туради.

Жаҳон тажрибаларига, халқнинг тарихий тажрибаси ва ўзига хос хусусиятларига мувофик шундай тухтамга келинди: собиқ СССР пайтида дават ва ижтимоий хаёт тизимини белгилаб берган авторитар идора услуби ва маъмурий-буйруқбозлик тузумдан тамомила воз кечиб, Узбекистон демократик хуқуқий дават ва фукаролик жамияти қуради. Мамлакатда давлат курилиши ва ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг беш йиллик тажрибаси республиканинг ўз халқи анъаналари ва хусусиятарини хисобга олган холда ижтимоий-сиёсий хаётнинг халқаро тан олинган маданий меъёрларига, демократик ва хуқуқий тамойилларига содиқ эканлигини тасдиқламоқда.

Демократия юнонча сўз бўлиб, таржимада халқ хокимияти (демос-халк, кратос-хокимият) маъносини билдиради. Демократик деб олий хокимият бевосита халққа тегишли бўлган ва халқнинг хохиш-иродаси билан амалга ошадиган давлат жамиятга айтилади.

Умумий тарзда демократия деганда хамманинг манфаатлари йўлида кўпчиликнинг хокимияти ва озчилликнинг иродасини хурмат килиш тушунилади. Батафсил тахлил килганда эса демократия-халкнинг уз эркинлиги ва мустакиллигига карашли ҳам, ҳар бир шахснинг манфаатлари ва хуқуқларини ўзбо-шимчалик билан чеклашлар ва шу йўсиндаги харакатлардан химоя килиш хам, фукороларнинг ўз-ўзини бошқариш шакли ҳам эканлиги аён бўлади.

Тарихий тажриба ва назарий тафаккур давлат ва унинг моҳиятига оид бир қанча, хилма-хил концепцияларни билади. Улардан бир мунча кенг тарқалганлари қуйидагилар:

Синфий давлат концепцияси марксизм-ленинизм таълимотининг асосини ташкил этиб, у даватнинг мохиятини бир синфнинг иккинчи бир синф устидан хокимиятини таъминлашда кўради. Бундай ёндашувга мувофиқ давлат иқтисодий хукмрон синф қўлида бошқа синфларни бостириб туриш учун қурол, машина вазифасини бажаради. Бу концепцияга мувофиқ давлат бор жойда ҳеч қандай демократия хақида гап бўлиши мумкин эмас: хох буржуазия хокимияти бўлсин, гоҳ пролетариат хукмронлиги бўлсин,

зўравонликка асосланармиш. Бунга қарама-қарши уларoқ манархия-хокимиятсизлик концепцияси кишилар эркинлигини чеклайдиган ҳар қандай хокимиятчиликни ташкилот сифатида рад этади.

Либерал-демократик концепция заиф давлат туғрисидаги тасаввурлардан келиб чиққан бўлиб, унинг вазифаси жамиятдаги турли синфлар ва ижтимоий катламларни узаро муросага келтиришдан иборат.

Тоталитар давлат концепцияси эса ижтимоий хаётнинг барча сохаларини ялпи давлатлаштиришни, хар кандай ижтимоий қатлам ва гурухлар манфаатларининг ва хатто ҳар бир фуқаро манфаатининг давлат манфаатларига бўйсундиришни талаб қилади.

Бу ва бошка концепциялар, шу жумладан этнократик, теократик, корпоратив ва бошкалар турли шакл ва типдаги давлатларни назарий жихатдан қўллаб келадилар. Ҳозирги даврда ҳам давлатларнинг кўплаб тур ва шакллари мавжуд: монархия ва республика, демократик ва автократик каби. Бундай давлатлар хам уз ичида муайян фаркларга эга: масалан, мутлок ва чегараланган монархия, Парламентар Республика, Президентлик Республикаси ва шу кабилар.

Мустақилликка эришган ҳар бир ҳалқ давлат қурилишининг у ёки бу турини аниқ сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шароитларига, тарихий анъаналари ва маънавий-ахлоқий қадриятларига қараб ўзи танлайди.

Шунинг учун хам хар бир мамлакат ва халқнинг давлат қурилиши ўзига хос фарқли хусусиятларга эга бўлади. Шунга қарамасдан, халқаро тан олинган бир қанча тамойиллар борки, улар инсоният тарихий тараққиётининг хозирги боскичида маданий, демократик давлатнинг асосий хусусиятларини ифодалайди.

Биринчидан, давлат жамият тараккиётининг махсули, инсониятнинг буюк кашфиётидир. Давлат-бу зарурий объектив реаллик булиб, жамият мавжудлиги ва фаолиятнинг, хаётни адолатли хукукий асосда ташкил этишнинг асосий шартидир. Бу жихатдан, марксизм ва манархсизмдан фаркли уларок, давлатнинг илмий концепцияси унинг заифлигидан, ўлиши ёки йўқ қилинишидан эмас, балки ривожланиши, такомиллашуви, фаолиятининг самарадорлигини таъминлаш хусусиятидан келиб чикади.

Иккинчидан, давлат-бу шунчаки зарурий объектив реаллик бўлибгина қолмай, у жамиятнинг эхтиёжи, унинг барча аъзолари учун муайян кадрият ҳамдир.

Учинчидан, демократик давлат айрим бир ижтимоий катламлар, гурухлар ва синфларга эмас, балки бутун жамият манфаатларига хизмат қилиш учун керак. У бутун халқ, бутун жамият манфаатларини ифодалайди.

Тўртинчидан, демократик давлат хуқуқни, фаолият усуллари ва механизмларини такомиллаштириш, фукоролик жамиятига тобора яқинлашиш йўлидан мунтазам ривожланиб боради.

Бешинчидан, демократик давлатнинг вазифаси инсон ва фуқаролар эркинликлари ва хуқуқларини кафолатлашдан иборат. "Хақиқатдан ҳам демократия-фақат назария ёки сиёсий жараён бўлиб қолмай, шу билан бирга халқнинг турмуш тарзи ва унинг бутун рухияти, анъаналари, маданияти,

психологиясининг хусусиятлари хамдир... “Демократия жамиятнинг кадриятига, хар бир инсоннинг бойлигига айланмоғи керак. Бу эса бир зумда бўладиган иш эмас”, деб “Ислом Абдуганиевич Каримов” таъкидлайди.

Шу маънода демократияни давлат курлишини ташкил этишнинг шундай бир шакли деб белгилаш мумкинки, унда сиёсий хокимиятни ташкил этишда, унинг фаолиятини бош йуналишларини белгилашда ва назорат килишда халк иштирок этади.

Жахон тажрибаларининг гувоҳлик беришича, инсоният тараққиётининг хозирги босқичида давлат қурилишининг, олий, маданий шакли демократиядир ва у куйидаги асосий тамойилларга таянади:

- халқнинг эркин хохиш иродаси;
- фуқороларнинг тенг хукуклилиги;
- инсон хуқуқларининг устиворлиги;
- хокимият органалирининг сайлаб куйилиши;
- уларнинг сайловчиларга бўйсуниши;

-тайинлаш йули билан шаклланадиган давлат органаларининг сайлаб куйиладиган органлар олдида хисоб беришга бурчлилиги:

- хокимият тармокларининг таксимланганлиги.

Конституция мамлакатнинг асосий конуни хисобланади. Конституцияда жахон хамжамияти томонидан эътироф этилган меъёрлар акс этган.

Хуқуқ тушунчаси ҳам давлат тушунчаси каби кўп томонлама мураккаб хусусиятга эга. Хуқуқий давлатда ҳеч қандай мафкура таъсирига берилмаган. Хуқуқий давлат барча фукоролар учун уларнинг ижтимоий ахволидан катъий назар, қонунларнинг устунлиги таъминланади. Хуқуқий давлат қонунларни қабул қилишда мажбурийликка асоланмайди.

Узбекистон Республикаси конституциясида давлат хокимияти органлари ўзининг қонуний ифодасини топган. Конституциянинг 9-моддасида шундай дейилади: "Жамият ва давлат хаётининг энг муҳим масалалари халқ мухокамасига тақдим этилади, умумий овозга қўйилади. Референдум ўтказиш тартиби қонун билан белгиланади. Бундай референдуми 1991 йил декабрь ойида ва 1995 йилнинг 26 мартида булиб утган.

Референдум-бу халкнинг тўғридан-тўғри, бевосита хохиш иродасидир. Бироқ, мутлақо шак-шубха йўққи, давлат ва ижтимоий хаётнинг барча масалалари бўйича референдум ўтказиш мумкин эмас.

Шунинг учун ҳам, бутун маданий оламда бўлганидек, халқ хокимиятчилиги, асосан вакиллар йўли билан, яъни хокимият органлари умумхалқ сайловлари орқали амалга оширилади. Конституцияга мувофиқ уларга давлат ва ижтимоий хаётнинг асосий масалалари буйича қарорлар қабул қилиш топширилади. Тўғридан-тўғри, тенг ва умумий овоз бериш йўли билан сайланган Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Олий Мажлис халқнинг ана шундай мухтор хуқуқли вакиллари хисобланадилар.

Шундай қилиб, халқ хокимияти сайловда қатнашиш йўли билан амалга оширилади ва сайлов хуқуқи билан аниқланади.

Сайлов тизими мамлакатда сайловлар хақидаги қонунчилик Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXIII бобида келтирилган

сайлов хуқуқларининг асосий тамойилларига мувофиқ ишлаб чиқилган. Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунлари қуйидагиларга асосланади:

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисидаги қонун (1991 йил 18 ноябрь).

Ўзбекистон Республикаси президентига сайловлар тўғрисидаги қонун (1991 йил 18 ноябрь).

Вилоят, туман ва шахар депутатлари кенгашига сайловлар тўғрисидаги қонун (1994 йил 5 май).

Фуқороларнинг сайлов хуқуқларини кафолатлари тўғрисидаги қонун (1994 йил 5 май).

Ўзбекистон Республикаси давлат хокимиятининг тизими ва ташкил этилишининг муҳим демократик тамойили конституциянинг 11-моддасида берилади. Унга мувофиқ хокимият органлари қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд хокимиятига бўлинади.

Хокимият органлари бир-бири билан ўзаро боғлик. Улар ўз ваколат доирасида эркин ва мустақил харакат қиладилар.

Олий Мажлис Ўзбекистон Республикасида ягона қонун чиқарувчи орган хисобланади. Олий Мажлисда 250 нафар депутат мавжуд. Олий Мажлис қонунлари қабул қилади, уларга қўшимча ўзгартиришлар киритади, конституция қабул қилади, уларга қўшимча ўзгартиришлар киритади. Олий Мажлис ўз ишини бошлаш учун жами депутатларнинг 32 қисми жам бўлганда хақийқий хисобланади. Депуталарнинг ваколат муддати 5 йил. қуйидагилар Олий Мажлис депутатлигига номзодини кўрсата олмайдилар:

- миллий хавфсизлик хизматчиларининг ходимлари;
- қуролли кучларнинг харбий қисмлари бошлиқлари;
- ички ишлар ходимлари;
- прокуратура органлари мансабдор шахслари.

Прокуратура органлари ўз номзодларни қўйган тақдирда ўз ловозимидан вақтинчалик олинади. Парламент ишини ташкил этиш учун Олий Мажлис раҳбарлигида унинг кенгаши ташкил этилади.

Лавозим бўйича унинг таркибига: раис ўринбосари, Олий Мажлис комиталари, мандат комиссияси раислари, блок ва фракциялар вакиллари киради.

Олий Мажлис қуйидаги тартибда тузилади: Олий Мажлис сессияси, Олий Мажлис раиси, ўринбосарлари, кенгаши, Олий Мажлис котибияти, Олий Мажлис комитетлари ва комиссиялари, инсон хуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили (омбудсман).

Вазирлар маҳкамаси ва маҳаллий давлат хокимиятининг вакиллик органлари ижро этувчи хокимиятдир. Президент бир вақтнинг ўзида вазирлар махкамасининг раиси этиб хисобланади. Вазирлар маҳкамаси таркиби президент томонидан тузилади. Олий Мажлис томонидан тасдиқланади. Вазирлар маҳкамаси таркибига бош вазир, унинг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари, вазирлар, давлат кўмиталари раислари ва Қорақолпоғистон Республикаси вазирлар кенгаши раиси киради.

1995 йил 5 майда вазирлар маҳкамасининг 35 кишидан иборат таркиби тасдиқланди.

Вазирлар маҳкамаси иқтисодиётнинг ижтимоий ва маънавий соҳанинг фаолиятига раҳбарликни, қонунлар, Олий Мажлиснинг бошқа қарорлари, президентнинг фармонлари, қарорлари ва фармоишларини ижросини таъминлайди.

Президент Ислои Каримов 2000-йил 25 май куни иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг иккинчи сессиясида доимий асосда ишлайдиган икки палатали парламент тизимига ўтишни таклиф қилди. 2001-йил 6-7 декабр кунлари бўлиб ўтган Олий Мажлиснинг еттинчи сессиясида икки палатали парламент тузиш масаласи мухокама қилинди ва парламентни икки палатали қилиш зарур деб хулоса қилинди. 2004-йил декабр-2005 йил январ ойларида мамлакатимизда икки палатали парламентга сайловлар бўлиб ўтди. Қонунчилик палатасига 120 нафар депутат сайланди.

Президент давлат бошлиги сифатида хукумат раҳбари, давлат ва ижро этувчи хокимият бошлиғидир. Унинг ваколатлари қуйидагича:

-фуқороларнинг хуқуқлари ва эркинликларига, конституция ва қонунларига риоя этилишининг кафилидир;

-ижро этувчи хокимият девонини тузади ва унга рахбарлик қилади, Республика вазирликларини давлат кўмиталарини ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади;

- вилоят хокимларини ва Тошкент шаҳар хокимини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади.

Бу масалалар тегишли халқ депутатлари кенгашининг тасдиқига қўяди (конституциянинг 89, 90,91, 93-моддалар).

1993 йил 2 сентябрда "Судлар тўғрисида"ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун судлар фаолиятини тартибга солишга хизмат қилади. Конституциянинг 106-моддасига мувофик: "суд хокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи хокимиятларда, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмалардан мустақил холда иш юритади".

Суд тизими 5 йил муддатга сайланадиган конституциявий, Олий ва Олий хўжалик судларидан, Қорақолпоғистон Республикаси Олий суди ва Олий хўжалик судидан, шу муддатга тайинланадиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар ва хўжалик судларидан иборат.

Конституциявий суд қонун чиқарувчи ва ижро этувчи хокимиятларнинг фаолиятини конституцияга мос эканлигини назорат қилади. Олий суд фуқоролик, жиноий ва маъмурий судлов ишларини тартибга солади. Хўжалик судлари эса, хўжалик низоларини кўриб чиқади. Судъялар мустақилдирлар ва фақат қонунга бўйсунадилар.

Судъялар сиёсий партиялар ва харакатларга аъзо бўла олмайдилар. Олий суд ва Олий хўжалик раислари, унинг аъзолари Олий Мажлиснинг депутати бўла олмайдилар. Барча ишларда очиқ кўрилади.

5. Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамияти асосларининг яратилиши.

Демократик, хуқуқий давлат ривожланишининг мантиғи, ички қонуниятлари давлат хокимияти органлари ва бошқарувининг сиёсий партиялар ва жамият бирлашмалари-касаба уюшмалари, фахрийлар, ёшлар, хотин-қизлар ташкилотлари, ижтимоий ва ижодий жамғармалар, фуқороларнинг бошқа кўнгилли бирлашмалари билан ҳар томонлама яқин алоқалари ва ҳамкорлигини тақозо этади.

Бошқа сўз билан айтганда, хақиқий демократия фуқороларнинг Президент ва хокимиятнинг вакиллик органларига сайловларда қатнашишидангина иборат бўлмай, балки уларнинг мамлакатда сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий жараёнларнинг боришига, давлат ва жамиятнинг барча ишлари бошқарувига бевоста, шунингдек жамият бирлашмаларининг фаолиятида иштирок этиш орқали ҳар куни таъсир ўтказишини хам билдиради.

Ўзбекситон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари. Ижодий уюшмалар оммавий харакатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалар сифатида эътироф этилади.

Демократия ва бозор ислохотларининг чуқурлашуви билан фуқароларнинг ижтимоий ташаббускорлиги, фуқаролик жамияти қайта тикланмоқда ва тобора катта аҳамият касб этмоқда.

"Фуқаролик жамияти" ва "Жамият" тушунчалари айнан бир нарса эмас. Жамият-бу кишилар умумийлиги, давлатнинг бутун белгиларини ҳам ўз ичига оладиган бирлиги. Фуқаролик жамияти бу жамиятнинг бир қисми. Хокимиятнинг давлат органлири ва бошқарувдан ташқари қисми.

Фуқаролик жамияти давлатнинг вужудга келиши билан юзага келади ва шаклланади. Мавқеи, унинг демократик даражасига мувофиқ белгиланади.

Фуқаролик жамияти ва давлатнинг ўзаро алоқалари объектив муқаррар. Давлат хокимият тизими ва фаолиятида демократик тамойиллар ва меъёрлар қанчалик тўла чуқур мужассам бўлса, фуқаролик жамиятининг фаолияти ҳам шунчалик кенг, унинг давлат билан алоқалари хилма хил бўлади. Агар давлат, яқин ўтмишда бўлганидек, фуқаролик жамият манфаатларидан узилиб қолса, унда у муқаррар равишда инқирозга учрайди, ўзининг табиий-тарихий, ижтимоий вазифасидан маҳрум бўлади.

Давлатда демократия ва фуқаролик жамиятининг етуклик даражаси фуқароларнинг сиёсий ва жамоат ташкилотларининг таъсири ва тараққиёт даражаси билан белгиланади.

Мустақилликнинг ўтган 16 йил мобайнида Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилиши ва ижтимоий сиёсий тараққиёт тажрибалари шуни кўрсатадики, мамлакат демократик хуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида мақсадга қараб ишонч билан олга силжимоқда. Уларнинг тобора чуқурлашиб бораётган ва самарали ҳамкорлиги мамлакатда сиёсий

барқарорлик, фуқоролар осойишлаталиги ва миллатлараро тотувликни таъминламоқда.

Мамлакат мустақил давлат мақомига эга бўлганидан кейин истиқлол талабларига мос равишда кадрлар сиёсати ишлаб чиқилди. Мамлакатда энг аввало маҳаллий бошқарув органлари кадрларини давр талабига мос даражада мустаҳкамлашга киришилди. 1994 йил 4 январда Узбекистон Республикаси Олий кенгашининг 9-сессиясида "Ўзбекистон Республикасининг маҳаллий хокимият идораларининг қайта ташкил этиш тўғрисида" қонун қабул қилинди. Олий кенгаш шу хусусда қабул қилган қарорида "Иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказиш шароитига ижроя хокимиятини мустаҳкамлаш зарурлиги муносабати билан:

1. Ўзбекистон Республикасининг вилоятлари, туманлари ва шаҳарларида вакиллик хокимиятига ҳамда ижроя бошқарув хокимиятига бошчилик қиладиган хокимлар лавозими таъсис этилсин.
2. Белгилаб қўйилсинки-вилоятларнинг хокимлари Ўзбекистон Республикасининг президентига ва халқ депутатлари тегишли кенгашларига хисоб берадилар.

Президентнинг жойларидаги расмий вакиллари ташкил этилади. Улар президент томонидан тайинланадилар ва лавозимидан озод этиладилар.

Қонун талаблари асосида жойларда шаҳар ва туман хокимларини танлаш, тайинлаш, ишини амалга ошириш учун ташкилотчилик ишлари амалга оширилади.

6. Сиёсий партиялар, миллий сиёсат, оммавий-ахборот воситалари.

Хозирги вақтда Республикада бешта сиёсий партия фаолият олиб бормоқда

1.Ўзбекистон Халқ демократик партияси 1991-йил 1-ноябрда Тошкентда бўлиб ўтган таъсис қурилтойида ташкил топган. Ушбу қурилтойда унинг Дастури ва Низоми қабул қилинди. Ўзбекистон ХДПсининг “Ўзбекистон овози”, “Голос Узбекистана” газетаси ва “Мулоқат” журнали нашр этилмоқда.

2. 1995-йил 18-февралда Ўзбекистон “Адолат” сотциалдемократик партияси тузилди. Партиянинг Тошкентда бўлган 1-таъсис қурилтойида унинг Дастури ва Низоми қабул қилинди.“Адолат” номли ижтимоий-сиёсий хафталик газетаси нашр қилинмоқда.

3. Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган партиялардан яна бири “Миллий тикланиш” демократик партияси. У 1995-йил 3-июнда Тошкентда бўлиб ўтган таъсис қуритойида тузилди ва партиянинг Дастури ва Низоми қабул қилинди. “Миллий тикланиш” хафталик газетаси нашр қилинмоқда.

4. 1998-йил 28-декабрда Ўзбекистон “Фидокорлар” миллий демократик партияси ташкил топди. Партиянинг 1998-йил 28-декабрдаги таъсис конференциясида унинг Дастури ва Низоми тасдиқланди. Партиянинг “Фидокорлар” газетаси нашр этилмоқда.

5. 2003-йил охирида Ўзбекистон либерал-демократик партияси ташкил топди. Унинг мақсади тадбиркорлар ва ишбилармонлар манфаатларини

химоя қилишдан иборат. ЎзЛДПнинг “XXI аср” хафталик газетаси нашр қилинмоқда.

1995-йил май ойида жамоатчиликнинг ташаббуси билн Ўзбекистон “Халқ бирлиги” харакати ташкил этилди ва фаолият кўрсатмоқда.

“Халқ бирлиги” харакатининг “Бирлик” ва “Единство” хафталик газетаси нашр этилмоқда.

Ўзбекистон Президентининг 1996-йил 17-апрелдаги фармонига мувофиқ, республика ёшларининг “Камолат” жамғармаси нодавлат хайрия-жамоат бирлашмаси сифатида ташкил топган эди. 2001-йил 25-апрел куни Тошкентда бўлган ёшлар курилтойида ўзини-ўзи бошқарадиган нодавлат, нотижорат ташкилот- Ўзбекистон Республикаси “Камолат” ёшлар ижтимоий харакати тузилди ва унинг Дастури, Низоми тасдиқланди.

Назорат саволлари.

1. Мустаўиллик ва давлат мустаўиллиги деганда нимани тушунасиз?
2. Тоталитар тузумнинг моъияти нимада?
3. Ҳзбек тилига давлат тили маўоминнинг берилиши ва унинг аъамияти нимада?
4. Референдум нима?
5. Ўайси кун Ҳзбекистон республикасининг мустаўиллик куни деб белгиланди, у ўандай хужжатда кҳрсатиб берилди?
6. Ҳзбекистоннинг давлат рамзлари мустаўилликни мустаъкамлашда ўандай аъамиятга эга?
7. Ўзбекистонда хокимиятни бўлиниши тамойиллари қандай?
8. Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган сиёсий партиялар қайсилар?
9. ”Умид” жамғармаси қачон ва нима учун тузилди?
10. Ўзбекистонда миллатлараро масалалар қандай хал этилмоқда?
11. Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий хаётида оммавий ахборот воситалари қандай аҳамият касб этмоқда?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАР:

Тоталитаризм (лотинча-яхлит, тўлиқ) жамият хаётиинг оғир вазиятида тарихий зарурият туфайли бир шахс, ижтимоий синф ёки гуруҳнинг (масалан харбийлар гуруҳи) якка хокимлигига сўзсиз бўйсунишга асосланган, вақтинча ва ўткинчи сиёсий тартиб, давлатни бошқариш шаклларидан бири.

Ҳуқуқий демократик давлат-жамият тараққиёти ва шаклларининг ривожланиш жараёнида юзага келган давлатни ташкил қилишнинг энг мукаммал шакли ва мазмуни.

Сиёсий партия (лотинча қисм, гурух)-умумий ғоя ва манфаат, ижтимоий-сиёсий мақсадлар асосида одамларни иҳтиёри равишда уюштирувчи турғун ташкилот, фуқоровий жамият билан давлатни бир-бирига боғловчи энг муҳим воситалардан бири, хозирги замон хуқуқий демократик давлати хаётининг зарурий омилларидан бири.

Сиёсий тузум-давлат ички тузимни жиҳатларининг ўзаро алоқалари ва таъсирининг энг муҳим, доимий хусусият ларини ифодаловчи ижтимоий-сиёсий муносабатларининг йиғиндиси.

Миллийлик-тарихан ташкил топган барқарор ижтимоий-этник бирликларни, яъни миллатлар ва элатларни бошқа барқарор ижтимоий бирликлардан, масалан, ижтимоий синфлардан фарқловчи томонлари, хусусиятлар, маънавий, руҳий ва маданий қирралар ҳамда тафовутлар мажмуи.

А Д А Б И Ё Т Л А Р :

1. Узбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Узбекистон, 2003.
2. Каримов И.А. Узбекистоннинг уз истиклол ва тараккиёт йули. Т.: Узбекистон, 1992.
3. Каримов И.А. Узбекистон: миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мафкура. т. 1. Т.: Узбекистон, 1996.
4. Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка тахдид, баркарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. Т.: Узбекистон, 1997.
5. Каримов И.А. Баркамол авлод-Узбекистон тараккиётининг пойдевори. Т.: Узбекистон, 1997.
6. Каримов И.А.Узбекистон буюк келажак сари. Т.: Узбекистон, 1998.
7. Каримов И. А. Узбекистон XXI асрга интилмокда. Т.: Узбекистон, 1999.
8. Каримов И.А. Биз учун ҳалқимиз, ватанимиз манфаатидан улуғ мақсад йўқ. Т., «Ўзбекистон» 2001 й.
9. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Ҳалқ сўзи», 2002 йил 30 август.
10. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демокретик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.II-Т.: «Ўзбекистон» 2003.
11. Каримов И.А. Эл-юрти ҳалол, виждонан ҳизмат қилиши-ҳар бир раҳбарнинг муқаддас бурчи. Андижон вилоят ҳалқ депутатлари Кенгашининг навбатдан ташқари сессияда сўзлаган нутқи. «Ишонч» 2004 йил 26 май.
12. Каримов И.А. Ватанимиз тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, ҳалқимизнинг ҳамжиҳатлигига ва букилмас иродасига боғлиқ. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ўн тўртинчи сессиядаги нутқ. 2004 йил. 29 апрель. Тошкент. «Ўзбекистон*» 2004 й.*
13. Ватан туйгуси. Т.: Узбекистон, 1996.
14. Давлат, жамият, оила ва ёшлар тарбияси муаммолари. Т.: Ўзбекистон, 1997.

19-Мавзу**: Мустақиллик йилларида Ўзбекистонннинг иқтисодий, маънавий, маданий тараққиёти. (2 соат)**

1.Ўзбекитонда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос ё`ли. «Ўзбек модели».
2.Иқтисодий ислоҳотлар, унинг уцивор ё`налишлари ва босқичлари.
3.Давлат мулкини хусусийлаштириш.
4.Бозор инфратузилмасининг шаклланиши.
5.Ўзбекистон иқтисодиётида таркибий ўзгаришлар.
6.Мустақилликйилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Аграр ислоҳотлар.
7.Ижтимоий сиёсат.
8.Мустақилликйилларида Ўзбекистонда маънавий ҳаёт.

1.Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. «Ўзбек модели».

Узбекистонда бозор муносабатларига утишни узига хос йули ишлаб чикилди. Бу йулнинг илмий назарий асослари, коидалари И.Каримовнинг “Узбекистон-бозор муносабатларига утишни узига хос йули” ва бошка асарларида пухта ишлаб чикилди ва иктисодий ислохатлар учун дастурул амал булиб хизмат қилди.

Жамиятни ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг янгилашнинг ўз йўли 2 та иқтисодий асоснинг бирикувига асосланади:

Биринчидан-жахон тажрибаларини хар тамонлама урганиш, иқтисодий ислохатларни ўтказиш бўйича жаҳон тажрибасида тўпланган барча ишларини кенг қўллаш.

Иккинчидан-Мамлакатнинг узига хос шароитини анъаналари, урф одатлари, узбек халкининг хаёт тарзини хар тамонлама кенг хисобга олиш.

Ўз ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йули ва андозасини танлаб олиш жуда катта ахамиятга молик. Бу йўл ва андоза иқтисодиёти бозор муносабатларни асосига қурилган ривожланган мамлакатларнинг кўп асирлик тажрибасига, шунингдек Ўзбекистон халқининг миллий тарихий мероси, турмиш тарзи, ананалар ва рухияти хусусиятига таяниши лозим[8].

Иқтисодий ислохатлардан мақсад-иқтисодий тангликни бартараф этиш, ижтимоий йўналтирилган очиқ бозор иқтисодиётини вужудга келтириш, иқтисодий муносабатларни, энг авало мулкчилик муносабатини ва хусусий мулкчилик қатламини шакиллантиришдан иборат. Ўзбекистон ислохатлар коцепцияси Президент И. Каримов таърифлаб берган беш тамойилларда уз ифодасини топган.

Иктисодиётни ушбу ислох этиш тамойиллари куйдагилардан иборат:

Биринчидан, иктисодиётни мафкурадан батомом холи килиш, иктисодиёт сиёсатдан устун турмоги, иктисодиёт ва уни ривожлантириш энг асосий масала булмоги керак.

[8] И.Каримов Ўзбекистон-бозор муносабатларига ўтишни қзига хос йули. Т.: Ўзбекистон, 1993, 5-бет.

Икинчидан, муракаб утиш даврида давлатнинг узи бош ислохчи булиши зарур. Давлат бутун халкнинг манфатини кузлаб, иктисодий тараккиётнинг етакчи йуналишларнинг белгилаш, иктисодиётда, ижтимоий сохада, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий хаётида туб узгаришларини амалга ошириш ишлаб чикиш керак.

Учунчидан, янгилаш ва тараккиет жараени конунларига асосланмоги керак. Конунни устунлиги жамиятда асосий ролни уйнаши керак.

Туртинчидан, кучли ижтимоий сиесат-ижтимоий сиесий баркарорликни саклаган холда бозор иктисодиети сари ривожланиб боришини таъминлаш керак.

Бешинчидан, иқтисодий ислохотлар, бозор муносабатларини шакллантириш, пухта уйлаб босқичма-босқич амалга оширилиши лозим.

Бу беш тамойилни хаммаси ҳам демократик ва иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишда бирдай мухим ахамиятга эга. Шу билан бирга бозор муносабатларига боскичма боскич утиш алохида урин тутади.

Узбекистон жахон тажрибаларига, ўз халқи хусусиятларига таяниб ўз тараққиёт йўлини танлади ва бунда асосий умидни ўз манбалари ва имкониятларига қаратди.

Тарих тажрибаси ва тараккий этган мамлакатлар тажрибаси шуни курсатмокдаки, жамият тараккиёти ва цивилизацияси хакикий йули-бу табиий тарихий, эволюцион жараёндир. Тараққиёт заминида мафкуравий ақидалар эмас, балки иқтисодиётнинг обьектив қонунлари ётади ва вайроналиклар олиб келадиган инқилобий қистовлар орқали эмас, балки аста секин ва босқичма-босқич ривожланиши натижасида эришилади.

Давлат ва жамиятнинг барча фаолиятлари марказида инсон манфатлари, унинг хукук ва эркинликлари ётиши керак. Жамият узбошимчалик билан эмас, конун билан бошкарилиши лозим. Демократик ва иктисодий ўзгаришлар жараёнини муваффаққиятли ислоҳ этиш учун бу тамойиллар бир хил ва мухим ахамиятга эга. Жаҳон тажрибалари ва халқни ўз тарихи шуни аниқ кўрсатадики, ижтимоий, миллий тараққиётнинг бош йўналишлари:

Демократия ва қонунийлик; мулкчилик шакилларини ранг-баранглиги ва бозор муносабатлари:

Юксак манавият ва маданият кишиларни уз тарихи, халкнинг маънавий меросига хурмат рухида тарбиялаш ва жахон маданияти ютукларини эгаллаш:

Халқаро хамкорликни ривожлантириш, жахон хамжамиятига кириб боришдан иборатдир. Бугун Узбекистон бозор ислохатларининг чукурлиги ва миқёслари буйича МДХдаги қатор мамлакатлар билан қиёслаганда анча илгарилаб кетди. Республикада мавжуд 91800 корхонадан 75905 таси иктисоднинг нодавлат секторига мансублигини айтишни узи кифоядир. 1998 йил якунларига кура ишлаб чикарилган миллий даромаднинг 70 фойизи, саноат махсилотини 53,5 %, кишлок хужалиги махсулотини 97,7 %, халк хужалигида банд кишиларни 70 % нодавлат сетори хиссасига тугри келади.

Шундай килиб хозирги кунда бозор иктисодиёти халк хужалигида устунлик кила бошлади.

Узбекистон МДХ мамлакатлари каби ишлабчикаришни емирилиши ва инкирозга дуч келмади, унинг усиши ва кайта курилиши учун шароит яратилди.

Иктисодиётнинг бозор муносабатларига утказиш билан бир каторда Республикада ахолини кам таъминланган катламларини ижтимоий мухофаза килиш ва жамиятни ижтимоий-сиёсий ва маънавий янгилаш юзасидан кенг микиёсда тадбирлар амалга оширилмокда.

Буларни хаммаси ислохатлар йулини умумхалк тамонидан куллаб куватланишини, сиёсий баркарорликни, жамиятда миллатлароро тотувлик ва фукаролар тинчлигини таъминлади. Бу эса уз навбатида Мамлакатнинг тараққиёти ва гуллаб яшнаши йўлида олға қараб муваффаққиятли боришини гаровидир.

“Узбекистон эришган натижалари хамдустлик мамлакатлари билан киёслаган, таққослаган холда, бир нарсани очиқ айтиш мумкинки, бу курсаткичлар Узбекистон танлаган йўл туғри эканини, Узбекистон модели тарих имтихонидан муваффаққиятли утаётганлигини амалда тасдиклади. Бу кўрсаткичлар барча ислохатларимиз пойдеворида турган асосий тамойилларни туғри эканини исботлади.” (И. Каримов)

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ-жамият тараққиётини тезлаштирувчи иқтисодий алоқалар мажмуи. Бозор иқтисодиётининг моҳияти шундан иборатки, у барча жамият аьзоарини ишлаб чиқариш ва истеьмол орқали доимий ҳамда тўхтовсиз мусобақанинг иштирокчиларига айлантиради, шу боисда бозор иқтисодиёти ишлаб чиқаришнинг кун сайин такомиллашувига, маҳсулот сифатининг яхшиланиб боришига, миқдорининг эса кўпайишига сабабчи бўлади. Бозор иқтисодиёти халқнинг, омманинг ижодий ва мехнат имкониятларини юзага чиқариб, тадбиркорлик ва ишбилармонликка йўл очади, мулкка эгалик килиш қоидаларининг такомиллаштиради, унга туртки берада. Бозор шароитида талаб ва таклифларнинг миқдори ва таркиби бир-бирига мувофиқ келиши таминланади. Ишлаб чиқаришнинг истеъмолчи устидан хукумронлик қилишга чек қўйилади, бунинг учун фан ютуклари хаётга ва ишлаб чиқаришга татбиқ этишди, техникавий ва технологик янгиланишнинг энг замонавий усулларидан фойдаланилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида иқтисодий кризислар, ишсизлик, пулнинг қадрсизланиши, кўпгина корхоналарнинг ёпилиши, ишбилармонларнинг синиши ва хаттоки хонавайрон бўлиши, аҳоли турмуш даражаси бўйича табақаланишнинг кучайиши муқаррардир. Бу даврда сиёсий ва иқтисодий жиноятчилик ортади, чунки, ўтмишда юқоридан берилган кўрсатмалар ва давлат томонидан ажратилган маблағга ишлатилган бўлса, энди эркин бозорнинг шавқатсиз ва холис талабларига жавоб бера оладиган рақобат бардош маҳсулот яратиш керак, бунга эса кўплар ўргангани йўқ, орамизда хўжа кўрсинга ишлайдиганлар оз эмас.

Ўзбекистон иқтисодиётининг бозор шаклига босқичма-босқич, ижтимоий сакрашлар ва портлашларсиз ўтиб, ўз тараққиётида янги сифат

даражасига кўтарилмоқда. Бу даврда давлатнинг вазифаси: аҳолини ижимоий мухофазалаш: унинг муҳтож қатламларига доимий ёрдам кўрсатиш: бозорни мафкура таъсирида озод этиш: хўжалик юритиш ишларига фақат иқтисодий усуллар билан таъсир кўрсатиш.

Ўзбекистонда туб иқтисодий ислохатлар орқали бозор муносабатларини шакллантиришга киришилар экан, аввало, унинг стратегик мақсадлари белгилаб олинди.

Бозор ислоҳотларининг стратегик мақсадлари ва устивор вазифаларини босқичма-босқич амалга ошириш Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг негизини ташкил этди. Белгиланган мақсадларга босқичма-босқич эришилиб борилди.

БОСҚИЧМА-БОСҚИЧ ЎТИШ-жамият тараққиётининг, яъни унинг бир сифат холатидан иккичи сифат холатига ўтишнинг асосий рут ва шакилларидан бири.

Собиқ хукумрон мафкура ва назария бир холатдан иккинчи холатга, бир сифатдан иккинчисига ўтишнинг инқилобий портлаш ва ижтимоий сакраш билан боғлиқ шаклларини тан олар, босқичма-босқич, аста-секин ўтишни, янгиликнинг таркибий қисмларини кундалик изчил фаолияти натижасида битта-баттадан шакллантириб, янги сифатни юзага келтиришни, шу тариқа жамиятни ўзгартиришни асосан рад қилар ва бу-революция қонун-қоидаларидан чекиниш деб тушунтирар эди. Жаҳон ижтимоий тараққиёти тажрибаси шуни кўрсатадики, инқилобийлик, муросасизлик қулдорликдан феодализимга ва феодализимдан капитализмга ўтиш даврларига нисбатан ўрни бўлган, чунки, у даврларда кишилар жамият тараққиёти қонунларини билмаганлар, жамият ўз қаридаги зиддият ва қарама-қаршиликларни хал этолмай, боши берк кўчаси кириб қолган ва бундай вазиятларди ижтимоий портлаш ва сакраш зарур бўлган. XX аср бу масалаларни хал этишнинг эскирган шаклларидан воз кечишни, унинг ўрнига музокара ҳамда мулохазалар орқали консенсус, яъни ҳамма учун маъқул умум қарорни топишни, зиддият ҳамда қарама-қаршиликларни инсон онги, ақл-заковати, тахлил қобилятига таяниб ҳал қилиш ягона туғри йўл ва инсон номига ярашадиган усул эканини англашга олиб келади. Иккинчи жаҳон уришидан кейинги даврда ана шу йўлдан бориб инсон ақл-заковатининг махсулларини, яъни фан, техник ва технология янгиликларини ўзлаштиришни ўзларига асосий вазифа қилиб қўйган АҚШ, Олмония, Франция, Япония каби давлатлар ҳозирги замоннинг илғор мамлакатларига айландилар.

Мустақил Ўзбекистон худди шундай йўл танлади ва бу нарса унинг ташқи ва ички сиёсатда энг оқила қадамидир. Ушбу мақсадни амалга оширишда давлатнинг ўзи бош ислохатчи бўлмоғи зарур.

Иқтисодий ислоҳатлар икки асосий босқичга бўлинади. Ўтиш даврининг биринчи босқичидан ислохатлар стратегияси ва уни амалга ошириш йўлларини белгиловчи ўз моделимиз яратилади. Бунда марказлашган, маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш, сифат жиҳатдан янгича хўжалик юритиш механизимини яратиш вазифаси амалга оширилмоқда. Шу мақсадда

ислохатларнинг қонуний-хуқуқий базаси равожлантирилмоқда. Биринчи навбатда давлат мустақиллигини ва иқтисодий муносабатларни мухофаза қилувчи Асосий қонун-Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси қабул қилинади, кўп ўқилади, иқтисодиёт негизлари яратилади. Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш жараёни амалга оширилади. Иқтисодий ислохатларни амалга оширишда қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга имтиёз берилди. Бунда қишлоқ хўжалиги ҳом-ашёсини қайта ишловчи тармоқларни ривожлантириш асос қилиб олинади. Ерга эгалик қилишнинг замонавий йўллари "Ер тўғрисидаги"ги қонун билан белгилаб берилди. Ташқи дунё билан ўзаро тенг хуқуқли, миллий манфаатларга мос келувчи савдо-сотиқ ва молия муносабатларини таъминловчи давлат механизми яратилди.

Иккинчи босқичда бозор тизимлари шаклланиб, солиқ, молия, пул-кредит сиёсати янада такомиллашади, макроиқтисодий барқарорлик таъминланади. Янги солиқ тизими барпо қилинади, экиспорт имкониятлари кенгайтирилади, сўмнинг мавқеи ва қуввати кучайтирилиб, ташқи иқтисодий алоқаларда тўлов балансининг ижобий бўлишига эришилади. Буларнинг ҳаммаси мамлакатимизнинг ривожи, унинг қудрати ва обрўсини кучайтириш учун мустаҳкам замин яратади.

Босқичма-босқич ўтиш сиёсатида мустақил Ўзбекистон раҳбариятининг ва биринчи навбатда, Президент И.А.Каримовнинг ривожланишнинг ўта масъулияти палласида ягона тўғри йўлни танлаб ола билиши намоён бўлди. Бундай сиёсат туфайли Ўзбекистон бозор иқтисодиётига қурбонларсиз, митингбозлик, иш ташлашлар ва даханаки жангларсиз ўтмоқда, жамият моддий ва маънавий бойликларнинг вайрон ва яксон бўлишига йўл қўймаяпти, келажакнинг негизини яратмоқда.

2.Иқтисодий ислоҳотлар, унинг стратегияси, устивор йўналишлари ва босқичлари.

Ислоҳотларнинг биринчи босқичида бозор муносабатларининг хуқуқий пойдевори яратилди. Аввало, ислоҳотлар жараёнини давлат-хуқуқий пойдеворини жиҳатдан бошқаришнинг яхлит тизими таркиб топди. Бу тизим хокимият ва суд хокимиятларини ўзида узвий қовуштиради. Президент хузурида маҳсус иқтисодий ислоҳот, тадбиркорлик ва чет эл инвистициялари бўйича идоралараро кенгаш тузилди. Иқтисодий сохага тегишли бўлган 100га яқин қонунлар қабул қилинди. Бу қонунларни бешта йўналишга бўлиш мумкин.

Биринчи йўналиш Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, иқтисодий мустақиллигининг хуқуқий негизларини яратиш, давлатни бошқариш қоидаларини тартибга солувчи қонунлар.

Иккинчи йўналиш янги иқтисодий муносабатларни, энг аввало, хусусий мулкчиликни ва кўп укладли иктисодиётни шакллантирувчи қонунлар мажмуаси яратилди.

Учинчи йўналиш хўжалик юритишни тартибга солувчи қонунлар қабул қилинди. Булар хўжалик юритиш янги механизмининг асосий белгиларини белгилаб берди.

Тўртинчи йўналиш Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий фаолиятини белгилаб берувчи хуқуқий нормалар яратиди.

Бешинчи йўналиш инсон хуқуқларини, аҳолининг ижтимоий қўллаб-қувватланишини ва ижтимоий кафолатини таъминлайдиган қонунлар қабул қилинди.

Мустақил Ўзбекистоннинг илк конституцияси-давлат ва жамият ҳаётининг Асосий Қонунини қабул қилинганлиги қонун чиқариш фаолиятининг гултожи бўлди. Бу қонунлар ўз умрини яшаб бўлган эски иқтисодий муносабатларни ва сиёсий тизимни хуқуқий йўл билан янги иқтисодий муносабатлар ва сиёсий тизим билан алмаштирди.

3. Давлат мулкини хусусийлаштириш.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш иқтисодий ислохотларда етакчи ўрин тутади.

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ (МУЛКНИ)-иқтисодий тушунча бўлиб, мулкка эгалик хуқуқини давлатдан фирмалар ва алоҳида шахсларга берилиши, хусусий секторга давлат хизматлари кўрсатилишини чекланиш ёки хусусий ташаббускорлик учун кенг имкониятлар бериш мақсадларида давлатнинг фаолият соҳасини торайтиришни билдиради. Бу жараён янги мулкдорлар синфининг вужудга келишига кўмаклашади, зеро, у сиз бозор иқтисодиётини шакиллантириш мумкин эмас. Хусусийлаштириш бозор муносабатлари шакилланишининг негизи, хусусий мулкчилик ва тадбиркорликни оёққа тургазишнинг чинакам асосини ташкил этади.

Хусусийлаштириш дастурини амалга оширишга киришаётиб, ҳар қандай давлат, энг камида, икки асосий мақсадни: корхоналарга ажратилаётган маблағлар камайиши ва давлат бойликларини сотишдан тушуган маблағлар хисобига бюджетни тўлдиришни кўзлайди. Корхоналарнинг хўжалик фаолияти устида хукуматнинг маъмурий-молиявий назоратининг чекланиши куч-ғайратни ва маблағларни ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг устувор йўналишларига жамлаш имконини беради.

Хусусийлаштиришнинг асосий еттита усулини алоҳида ажратиш мумкин. Улар:

1. Давлат корхоналари акцияларини очиқ сотувга чиқариш:
2. Акцияларни ким ошди савдоси йўли билан сотиш:
3. Давлат корхоналарини хусусий инвестрлаш, яъни айрим шахслардан ихтиёрий равишда маблағ йиғиш йўли билан таъминлаш:
4. Корхоналарнинг мулкини сотиш ва кейинчалик мавжуд қарзларни тўлаш йўли билан давлат корхонасини тугатиш:
5. Давлат корхонасини алоҳида бўлинмаларга ажратиш ёки бўлиш ва қайта қуриш йўли билан уларни қисмлар бўйича сотиш:
6. Корхоналарни раҳбарлар ва меҳнат жамоаси аъзолари томонидан сотиб олиш:

7. Давлат корхонасининг хусусий шахс томонидан ижарага олиниши ёки давлат ва хусусий корхоналар ўртасида корхонани бошқариш тўғрисида битим тузиш.

Хусусийлаштириш натижаси, ҳеч бўлмаганда, икки асосий вазифасини ҳал этишдан иборатдир:

1) Мулк ўзининг хақиқий эгасини топади. Амалга оширилаётган иқтисодий ислохатларнинг асосий маъноси ҳам мулкни хақиқий эгалари қўлига топшириш, тадбиркорлар фаолияти учун уларга кенг имкониятлар беришдан иборатдир. Давлат янги мулкдорларга бепул эмас, балки уни сотиб олиш йўли билан берилади. Бу нарса реал қийматга эга бўлган нарса ларнигина чинакамига қадрлаш ва тежаб-тергаш каби психиология омил билан боғликдир.

2) Хусусийлаштириш кўп укладли иқтисодиётни ва рағбатлантирувчи рақобатни, турли махсулот ишлаб чиқарувчи мухитни вужудга келтиради.

Хусусийлаштириш собиқ СССР ўрнида юзага келган янги мустақил давлатларда энг кўп қийинчиликларга учраб, ниҳоятда мураккаб шароитларда амалга ошаётган жараёнлардан биридир. Шўро хокимяти йилларида хукмрон тузум ўзининг имтиёзли рахбар табақаларини юзага келтиради, уларнинг онгида ва кундалик амалий хаётида хусусий мулксиз жамиятда беозор ва фаровон кун кечиришнинг йўлларини танлаш ақидасини яратади. Бу табақалар катта тажрибага эга, юқоридан пастгача жамият ва давлат тузумининг барча сохаларида мавжуд, кўпинча киритилаётган ислоҳот ҳамда туб ўзгаришларни ўз фойдаларини кўзлаб талқин қиладилар. Хусусийлаштириш жараёнини сустлаштирадиган биринчи куч юқорида айтиб ўтилган омил десак, иккинчи салбий омил, бу-истибдод тузуми ва мафкураси кишиларда шаклланган карамлик, боқимандалик, фикр юритишда ва амалий фаолиятда номустақиллик, хусусий мулкка эга бўлиб, мустақил иш юритишдан чўчиш, ташаббускорлик ва тадбиркорликдан воз кечишдир.

Аммо хусусийлаштириш ҳар бир касалга даво ва жамиятдаги барча муаммоларни ечишнинг ягона калити, дейиш ҳам нотўғри бўлади. Ўтиш даври шароитларида хусусийлаштиришнинг ўзи қачон, қаерда ва қай тарзда ўтказилиши узбиларчиликка ташлаб қўйилмасин, давлат томонидан ягона режа асосида амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир.

1991-йил 18-ноябрда қабул қилинган мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги қонунга мувофиқ, давлат мол-мулкни хусусийлаштириш масаласи бўйича 20-дан ортиқ махсус дастурлар ишлаб чиқилди. Хусусийлаштириш жараёнини умумий уй-жой, савдо, махаллий саноат, хизмат кўрсатиш корхоналари, қишлоқ хўжалик махсулотларини тайёрлаш хўжаликларини давлат тасрруфидан чиқариш бошланди. Бу жараён “кичик хусусийлаштириш ” деб ном олди. Кичик хусусийлаштириш 1994-йилда тугалланди.2002йилга қадар уй-жой фондининг 98-фойзга яқини хусусийлаштирилди. 2000-2005 йилларда жами 4660 та давлат корхона ва обекти хусусий мулкдорларга сотилди.

4. Бозор инфратузилмасининг шаклланиши.

Собиқ СССРнинг тарқатиб юборилиши билан республикалар ва шаҳарлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар узилди, оқибатда Ўзбекистоннинг бир қанча саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш камайди, иқтисоднинг кўпгина муҳим соҳаларини қайта қуриш ёки янгидан қуриш керак бўлди. Жаҳон бозорида рақобатга бардош бера оладиган ва аҳолининг истеъмол талабларини қондирадиган маҳсулот ишлаб чиқаришни ташкил қилиш зарур эди. «Барқарорлаштириш сиёсати, — дейди. Президент И.А. Каримов, — энг аввало, бу макроиқтисодиётда мувозанатни сақлаш, ишлаб чиқаришнинг кескин даражада пасайишига ва оммавий ишсизликка йўл қўймасликдир». Бозор муносабатларига ўтиш даврида иқтисоднинг устувор, катта истиқболга эга бўлган тармоқларини ҳар томонлама рақбатлантириб, шу орқали бутун иқтисодиёт таркибан қайта ташкил қилинди.

Бозор инфраструктураси дейилганда товар ва пул бозорида, меҳнат ресурслари бозорида иқтисодий воситалар - тегишли молия ва банк-кредит тизими, суғурта, аудиторлик, юридик ва хусусий фирмалар тизими тушунилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида инфраструктурани шакллантириш муҳим жараён бўлиб, уни ташкил этиш анчагина вақт талаб этади.

Ушбу масалада кўпгина ислоҳотлар, ўзгартиришлар амалга оширилди. Масалан: Давлат буюртмаси тугатилиб, ўрнига зарур маҳсулотларни эркин нархларда харид қилиш жорий этилди. Товарлар бозорини шакллантирувчи биржалар тизими ташкил этилди. Ким ошди савдоси ўтказила бошланди, брокерлик ва диллерлик идоралари, савдо уйлари, воситачи фирмалар пайдо бўлди. Кўчмас мулк сотиш жорий этилди. Банклараро валюта биржаси ташкил этилди. Давлат суғурта бошқармаси ўрнига давлатга қарашли бўлмаган суғурта компаниялари ташкил этилди. Ишсизлик муоммасини ҳал этиш учун Республика миқёсида 250 га яқин меҳнат биржалари барпо этилди. 1995 йил декабрдаги Олий Мажлиснинг IV сессиясида «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида», «Банклар ва банклар фаолияти тўғрисида» алоҳида қонунлар қабул қилинди.

«Пахтабанк», «Ғаллабанк», «Савдобанк», «Тадбиркорбанк», «Мевасабзавот банк» кабилар ташкил этилди. 1994 йил 1 июлдан эса Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги сўм муомалага киритилди. Нефт мустақиллигини таъминлаш мақсадида ҳам жиддий ишлардан бири, яъни Бухоро нефтни қайта ишлаш заводини ишга туширилиши ҳам йирик иқтисодий ютуқлардан бўлди. Жанубий Корея билан Ўзбекистоннинг ҳамкорлигида «ЎзДЭУ» қўшма корхонасиниташкил этилиш, ишга туширилиши ҳамда автомобиллар ишлаб чиқилиши Ўзбекистон иқтисодиётида улкан, йирик воқеа бўлди. Демак Ўзбекистонда ҳам ўзбек машинасозлиги вужудга кела бошлади.

1998 й. айрим ривожланган мамлакатлардаги молиявий кризис, жаҳон бозорида Ўзбекистоннинг муҳим экспорт маҳсулотлари-пахта толаси, рангли металларнинг нархини тушиб кетиши мамлакатимизнинг иқтисодий ва

молиявий аҳволига таъсир қилмай қолмади. Шунга қарамасдан, Ўзбекистонда макроиқтисодий барқарорлик давом этди. Хусусан, 1998 йили ички ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 4,4 фоиз, шу жумладан, саноат ишлаб чиқариши 5,8 фоизга ортди. Истеъмол молларини ишлаб чиқариш 7,2 фоиз кўпайди. Аввалги йиллардаги каби қатъий молия-кредит сиёсати амалга оширилди. Натижада инфляция даражасининг пасайишига олиб келди.

Эндиликда мамлакатимизнинг ёқилғи мустақиллигига эришиш сиёсати изчиллик билан амалга оширилди. Истиқлолга эришган Ўзбекистон тарихда илк бор 1995 йилда нефт мустақиллигига эришди. Мамлакат эндиликда нефт маҳсулотларига бўлган ўз ички эҳтиёжларини тўла қондирибгина қолмай, катта салоҳиятга эга бўлган истиқболли ва ишончли экспортёр сифатида жаҳон бозорига йўл олди.

Ўзбекистонда нефт ва газ конденсатини ишлаб чиқариш 1990 йили 2,8 млн. тоннани ташкил қилган бўлса, 1997 йили бу кўрсатгич 7,9 млн. тоннага етди ва четга нефт маҳсулотларини сотиш қобилиятига эга бўлди. Жумладан, 1997 йили 250 минг тонна бензин, 600 минг тонна дизел ёқилғиси, 450 минг тонна мазут, 100 минг тонна авиация керосини экспорт қилинди. Табиий газ ишлаб чиқариш 1990 йилги 40,8 млрд.кубометрдан 1998 йил салкам 54 млрд. кубометрга кўпайди. Аҳолини табиий газ билан таъминлаш юзасидан катта ютуқларга эришилди. Хусусан, мустақиллик арафасида шаҳар аҳолисининг 43 фоизи, қишлоқларда эса 17 фоиз аҳоли табиий газ билан таъминланган бўлса, бу кўрсатгич 1997 йили 64 ва 48 фоизини ташкил қилди.

Ўзбекистоннинг жаҳондаги кўплаб мамлакатлар билан ташқи иқтисодий алоқалари кенгайиб мустаҳкамланиб бормоқда. Эндиликда жаҳоннинг 35 мамлакати билан савдо-иқтисодий ҳамкорлик тўғрисида битим тузилганлиги ва бир қанча жаҳон банклари билан шартноманинг имзоланиши Ўзбекистоннинг халқаро савдоси ва хорижий инвестициялардан унумли фойдаланиш учун шарт-шароитларни яхшилади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги тарих шуни кўрсатадики, ҳозирги кунда ривожланган давлатларнинг ҳеч қайсиси хориж мамлакатларининг сармоясисиз, инвестициясисиз тараққий этмаган. Ўзбекистон ҳам ўзининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорлиги билан чет давлатларнинг инвестициясини ўзига тортмоқда. 1999 йил 1 январ ҳолатига кўра Ўзбекистонда 3.592 қўшма корхона рўйхатга олинган. Шундан 1917 таси фаолият кўрсатмоқда. Ишлаб турган қўшма корхоналарнинг асосий қисми-1400 таси Тошкент шаҳрида, 107-Тошкент, 85-Самарқанд, 51-Андижон, 49-Фарғона ва Наманган вилоятларида жойлашган. Шулардан бири Ўзбекистон — Германия «Каолин» қўшма корхонаси 17 апрел 1999 йил ишга туширилди. Чет эл сармоялари, айниқса нефт ва табиий газ тармоқларида катта ўрин тутади. Бу соҳаларга 1994 й. атиги 10 млн. доллар хорижий сармоя жалб қилинган бўлса, бу кўрсатгич 1995 й. — 395, 1996 й. — 546, 1997 й. — 845, 1998 йили деярли, 1.145 млн. доллардан ошди.

1998 йилги жаҳон иқтисодий кризиси шароитида Республика Раҳбари қайд этганидек, муҳим стратегик вазифани ҳал қилишга муваффақ бўлинди. Жаҳон бозорида олтин, пахта, мис нархининг тушиб кетишига қарамасдан

мамлакатимизнинг олтин валютаси заҳираси ўтган йилги даражасида сақланиб қолди. Бу борада Навоий, Олмалиқ тоғ-металлургия комбинатлари, «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонасининг ҳал қилувчи ролини кўрсатиш ўринлидир.

Эндиликда жаҳондаги энг йирик конлардан ҳисобланган Қизилқумнинг олтин ва уран бойликлари мамлакатимиз тараққиётига хизмат қилмоқда. Собиқ СССРнинг парчаланиб кетиши оқибатида Россия корхоналари ҳамда Ўзбекистон уран ва олтин қазиб олиш саноати ўртасидаги кооператив алоқаларнинг узилиши натижасида ҳарбий саноат комплексининг Навоий вилоятидаги 50 минг нафар инженер ва малакали ишчилари қийин аҳволда қолдилар. Ўзбекистон Президенти, йирик иқтисодчи мутахассис И.А. Каримов вазиятни ҳар томонлама ўйлаган ҳолда Навоий тоғ-металлургия комбинатини тиклаш ва ривожлантириш ишларини давлат зиммасига ўтказди. Комбинатни қайта қуриш мақсадида хориждан олинган қарздан тушган фойдаларни беш йил давомида корхона ихтиёрида қолдирилди. Хорижий давлатлар корхоналари билан битим тузиш, қарз олиш, инвестициялардан фойдаланишда комбинатга тўла мустақиллик берилди. Ўисоб-китоблар, катта жамоанинг меҳнати ўз натижаларини берди. Беш йилдан кейин Мурунтовдан тонналаб олинган олтинлар давлатни валюта заҳирасини тўлдирди. Арзон ва сифатли уран олиш ҳам йўлга қўйилди.

Американинг Колорадо штатидаги «Ньюмонт» фирмаси билан Мурунтовда қўшма корхона қурилиши билан ишлар яна қизиб кетди. «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонасига фирма томонидан ажратилган 200 млн. доллар инвестиция ёрдамида оддий шароитдаги ярим асрлик ишлар икки йилда ўз натижаларини берди. Навоий тоғ-металлургия комбинати олтин рудасини қазиб олишдан то заргарлик безакларини тайёрлайдиган жаҳонда тўла циклда ишлайдиган ягона корхонага айланди.

Ўзбекистоннинг истиқлоли машинасозлик саноатини, айниқса унинг муҳим тармоғи-автомобилсозликнинг ривожланишига боғлиқ. 1992 йилнинг август ойида Жанубий Корея Республикаси билан Ўзбекистон ўртасида тузилган битим асосида «ЎзДЭУ авто» қўшма корхонаси ташкил этилди ва Асака шаҳрида енгил автомашиналар ишлаб чиқаришга киришилди. 1996 йилнинг март-июл ойларида «ЎзДЭУ» автокорхонаси «ТИКО», «НЕКСИЯ», «ДАМАС» енгил автомашиналарини чиқара бошлади. 1999 йилни 1 июнига қадар, уч йил давомида 87 мингдан кўпроқ «НЕКСИЯ», 51 мингдан кўпроқ «ТИКО», 40 мингдан кўпроқ «ДАМАС» автомашиналари ишлаб чиқарилди. Шу жумладан, 20 мингдан ортиқ автомобиль экспортга жўнатилди. Корхона 2004 йили тўла қувватни ўзлаштириб, ҳар йили турли русумдаги 200 минг автомобилни ишлаб чиқарадиган бўлади. Эндиликда «ДЭУ» корхонаси билан шартномага кўра бу машиналарнинг янги моделларини ишлаб чиқариш режалаштирилди.

1993 йилда ГФРдаги «Мерседес Бенц АГ» корпорацияси билан Хоразмда юк автомашинасини чиқариш учун шартнома тузилди. 1994 йили «Дўстлик» автомобиль заводида дастлабки 350 «Мерседес Бенц» юк автомобили ишлаб чиқилди. 1995 йили «Ўзавтосаноат» уюшмаси билан

Туркиянинг машҳур «Кочхолдинг» компанияси ўртасида тузилган шартнома асосида Самарқанднинг Сўғдиёна мавзесида қад кўтарган автобус заводи 1999 йил март ойида ўзининг маҳсулотини бера бошлади.

Президентнинг 1992 йил 28 январ фармонига мувофиқ «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси тузилди. 1993 йилдан бошлаб, авиакомпания замонавий А-310, БОИНГ -767, БОИНГ-757, RL-85 самолётларига эга бўлди. 1991 йили Халқаро авиа йўли Деҳли ва Карачигача учган бўлса, эндиликда МДҲ ва АҚШ маршрутлари йўналишида Ўзбекистон самолётлари учмоқда.

7. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Аграр ислоҳотлар.

Ўзбекистонда олиб борилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан бу ишнинг қишлоқ қишлоқда қай даражада амалга оширилишига боғлиқ бўлади. Қишлоқда аграр сиёсатнинг энг асосий бош масаласи - ерга эгалик мулкчилик масаласидир. И.Каримов шундай дейди: **«Ер ўлкамизнинг асосий бойлиги. У едиради, ичиради, яшаш учун асосий жорий шароитларни яратиб беради. Шу сабабли Республиканинг келажаги, Ўзбекистон халқининг келажаги кўп жиҳатдан ердан фойдаланиш муносабатлари қандай ташкил этилишига боғлиқ, бўлади»**.

Ўзбекистон аҳолисининг деярли 60 фоизи қишлоқда яшайди.Шунинг учун иш билан таъминлаш масаласи ҳам қишлоқда долзарб муоммадир. 1991 йил декабрда «Деҳқон (фермер) хўжаликларини янада мустаҳкамлаш ва тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармон қишлоқ, қишлоқ ишлаб чиқаришни замон талаблари асосида ташкил қилишда катта аҳамиятга эга бўлди.

1994-95 йиллар давомида Вазирлар Махкамаси аграр ислоҳатларга доир 10 дан ортиқ қарор қабул қилди. 1992-95 йиллар мобайнида қишлоқ туманларида 1137 совхозлар 530 жамоа қишлоқга, 350 кооперативга, 100 дан ортиқ ижара ва бошқа мулк шаклларига айлантирилди. Ўша йилларда шахсий томорка учун қўшимча 550 минг гектар суғориладиган ер ажратилди. Қишлоқда фермер хўжалиги ташкил этилишига алоҳида эътибор берилди. 1994 йил охирларига келиб 25 мингдан ортиқ фермер қишлоқ пайдо бўлди, улар қишлоқ, хўжалигини барча маҳсулотларини етиштиришда салмоқли ҳисса қўшмоқда.

Пахта майдонлари қисқартирилиб, донли экинлар майдони кенгайтирилмоқда. Вазирлар Махкамасининг 1996 йил май ойида қабул қилган» Ўзбекистон Республикаси қишлоқ инфраструктурасини ривожлантириш дастурида қишлоқнинг иқтисодий ва мехнат имкониятларидан янада тўлиқроқ ва самарали фойдаланиш учун, қишлоқ аҳолисини турмуш шароитини яхшилаш учун йўналишлар берилди. Шунингдек қишлоқ ҳаётига доир ўтказилган ислоҳотларда таълим муассасалари ва уларни жихозлаш масалалари, қишлоқ аҳолисини саломатлигини яхшилаш масалалари, аҳолини табиий газ, тоза ичимлик суви билан таъминлаш бораларида ҳам салмоқли ишлар қилинди. Биргина 1996

йилнинг ўзида республикада 62 та қишлоқ врачлик пунктлари ишга туширилди.1997 йилга келиб мамлакатда 3 миллион 155 мингта хонадон газлаштирилган эди.

Қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни амалга оширишда энг устувор масала сифатида ерга мулкчилик масаласи ҳал қилинди. Ўзбекистон Республикасида суғориладиган ерларнинг камлигини ҳисобга олиб, ер хусусий мулк қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узоқ муддатли ижара шартлари билан топшириш мумкинлигини ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилди. «Ер тўғрисида»ги Қонун қишлоқ хўжалигида иқтисодий муносабатларни қандай ташкил этиш шартлари кўрсатилиб берилди. Қишлоқ хўжалигида кўп укладли иқтисод вужудга келди. 1997 йили шахсий томорқа хўжалиги 3 млн. гектарни ташкил қилди. Томорқа хўжалигининг экин майдони 1989 йили 257 минг гектар бўлса, 1997 йил 599,7 минг гектарга кўпайди. 1996 йили шахсий ёрдамчи хўжаликларда 640 минг т. гўшт, 2,968 минг т сут, 1,711 минг т. сабзавот, 321 минг т. мева, 307, 8 минг т. полиз, 338,1 минг т. картошка, 729 млн.дона тухум етиштирилди.

Қишлоқ хўжалигида фермер ва деҳқон хўжаликлари салмоқли ўрин эгалламоқда. 2004 йилга келиб фермер ҳўжаликларни мони 85, 5 мингдан зиёдни ташкил этди.

2003 йили Республикамизнинг қишлоқ ҳўжалигида ишлаб чиқарилган дами маҳсулотнинг 22,2 % ини ширкат ҳўжалигида, 14,9% и фермер хужалигида , 62,9% деҳқон ҳўжалигида этишрилиди. 2005 йилда эса фермер ҳўжалигида пахтанинг 66% и ғалланинг 55% фермер ҳўжаликларида этиштирилди. 2007 йилнинг бошига келиб, 185492 бирликка этган. Яъни кичик тадбиркор корхоналарнинг умумий салмоғини 56,2 % ини ташкил қилади.

Ғаллакорлар Ўзбекистоннинг Ғалла мустақиллигига катта ҳисса қўшмоқда. Улар 1996 йили давлатга 2 млн. 100 минг тонна Ғалла топширган бўлсалар, 1998 йили 4,6 млн. тонна ғалла ҳосили етиштирдилар. 2003 йилда 6,1 млн дон, шу жумладан 5,4 млн тонна буғдой этиштирилди.

Пахта майдонларини қисқартириш эвазига дон экинларининг майдони кенгайтирилиб, 1,5 млн. гектарга етказилиб, пахта майдонлари билан тенглаштирилди. Ғаллачиликнинг техника базаси мустаҳкамланди. 8159 та «Нива», «Дон», «Сибиряк» комбайнлари билан бир қаторда Американинг «Кейс» фирмасидан келтирилган 637 комбайн ғалла ўрим-йиғимида қатнашди.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг I-чақириқ X сессияси (декабр, 1997 йил) аграр ва иқтисодий муносабатларни тубдан ўзгартириш юзасидан қатор қонунлар қабул қилди. «Ер кодекси», «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида», «Деҳқон хўжалиги тўғрисида», «Ер кадастри тўғрисида»ги қонунлар қишлоқ хўжалигининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлади.

.

7. Ижтимоий сиёсат.

Бозор муносабатларига ўтиш муносабати билан аҳоли даромадининг моҳияти янгиланмоқда. Уларнинг манбалари ўзгармоқда. Маош билан ўлчанган иш ҳақидан ташқари тадбиркорлик даромади, акциядорлик дивиденди, мулкдан келган даромад, томорқа маҳсулотларини сотишдан олинадиган тушум шаклларида бозор даромадлари пайдо бўлди.

Аҳоли даромадларини бозорга боғлиқ манбаларининг йилдан-йилга ўсиб бориши муносабати билан иш ҳақининг салмоғи пасайиб бормоқда. Масалан, 1992 йили иш ҳақи аҳоли даромадининг 57% ни ташкил қилса, 1995 йилда эса 44,2%ни ташкил қилди. 1997 йили аҳоли барча даромадларининг қарийиб чорак қисми тадбиркорлик фаолиятидан тушди.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб бозор муносабатларига мос пул-кредит тизими шакллантирилди. 1991-1996 йиллар давомида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати Миллий банк ва Молия тизими юзасидан бир қанча қарорлар қабул қилди. 1995 йил декабрда Олий Мажлиснинг навбатдаги сессиясининг Марказий банк ва банклар тўғрисида Қонунлари катта аҳамиятга эга бўлди. Марказий банкдан ташқари Тошкент шаҳри ва вилоятларда 30 та акциядор-тижорат, ширкат ва хусусий банклар фаолият кўрсатмоқда (1995). Уларнинг ҳар қайсисида филиаллар мавжуд. Масалан, «Пахта банк»да 184, «Ўзтадбиркор» банкда 254 ва ҳ. филиаллар хизмат қилмоқда. 1994 йилнинг 1 июлдан бошлаб иқтисодий мустақилликнинг зарурий шарти тариқасида Ўзбекистон Республикасининг пул бирлиги-сўм муомалага киритилди. Миллий валютанинг муомалага киритилиши иқтисодиётни барқарорлаштириш, корхоналар ва тармоқлар молиявий аҳволини мустаҳкамлаш, аҳоли ва мамлакат истеъмол бозорини муҳофаза қилишда катта ўрин т

Ўзбекистон тараққиётидаги ўзига хос йўлнинг асосий тамойилларидан бири кафолатланган ижтимоий сиёсатни амалга оширишдан иборатдир. Унинг моҳияти жамиятда кам таъминланган, боқувчиси йўқ, кўп болали оилаларни, ногиронлар ва қарияларни ижтимоий ҳимоя қилиш, жамият аъзоларининг ўта бойлар ва камбағалларга табақаланиб кетишининг олдини олишга қаратилган.

Шу мақсадда мустақилликнинг дастлабки йилларида аҳоли турмуш даражасини барқарорлаштиришга қаратилган зарурий чора-тадбирларнинг дастури ишлаб чиқилди ва ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Бу тадбирларни амалга ошириш учун давлат бюджетидан ажратилган маблағлар ҳажми йилдан-йилга ортиб бормоқда. Хусусан 1999 йил давлат бюджетини шакллантиришда объектив сабабларга кўра юз берган айрим қийинчиликларга қарамасдан, маъмурий ва бошқарув органлари тизимида ўтказиладиган қисқартиришлар ҳисобига ижтимоий соҳаларга ажратиладиган маблағларнинг камайишига йўл қўйилмади.

1998 йил охиридаги ҳисобга кўра мамлакатда 3 млн. 252 мингдан ортиқ киши пенсия ва нафақалар олди ва бу мақсад учун 75 млрд. 541 млн. сўм миқдорида маблағ ажратилди. Шундан фақат икки ёшгача боласи бор оналарга 10 млрд. 448 млн. сўм нафақа берилди. 2000 йилнинг ўзида аҳолининг кам

таъминланган қисмига 54,2 млд сўм миқдорида нафақа кўмак ва бошқа турдаги ёрдамлар берилди. 2007 йилнинг "Иэтимоий ҳимоя йили" давлат дастурини амалга ошириш доирасида 2 ёшгача бўлган болани парвариш қилиш билан банд бўлган 440 минг нафар ишламаётган аёллар, 18 ёшгача болалари бўлган 880 минг нафақа олди. 28, 5 минг ка м таъминланган оилаларга бепул қорамол берилди. Ёш оилаларга 20,4 мил.д сўм кредит ажратилди.

Кам таъминланган аҳоли қатламлари нафақа ва моддий ёрдамдан ташқари турли хил имтиёзлардан кенг фойдаланади. Жумладан, жамоат транспортида текин ёки арзон ҳақ тўлаб юриш, турар жой ва коммунал хизматлари учун ҳақ тўлашда, дори-дармонлар ва энг зарур озиқ-овқат маҳсулотларини белгиланган меъёрда бепул ёки арзон нархда олиш ва бошқа бир қанча енгилликлар берилган. Булардан ташқари мустақиллик йилларида халқ таълими, ўрта махсус ва олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчиларига, тиббий ходимларга электр энергия, газ ва коммунал хизматларидан фойдаланишда қатор имтиёзлар берилди

8. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда маънавий ҳаёт.

Одамлар онгида мустақиллик, маънавий ва ахлоқий қадриятларни ривожлантириш, халқнинг миллий руҳини уйғотиш ва тиклаш жамиятни барқарор ривожлантиришдаги муҳим шартидир. Мамлакатимиз бир неча бор ажнабийлар хужимига дучор бўлган, қарамлик зулми остида қолган бўлсада, ўзлигини йўқотмади, ҳамда шу ўзининг бой маънавий меросини авайлаб сақлаб ва бойитиб келди. Сўнги мустақиллик даврида маънавий меросга меёрий нуқтаи-назардан ёндашиши оқибатида миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз прогрессив ва реакцион блокларга бўлинди, машҳур олимлар, адиблар ва санъат усталари материалист ва идеалистга бўлинди. Реакцион деб баҳоланган миллий қадриятларимиз, одатларимиз ва анъаналаримиз, идеалистга ажратилган алломаларимиз қораланди, танқид остига олинди, кўпгина тарихий ёдгорликларимиз бузилди, қаровсиз қолди, китоблар ва қўлёзмаларни нашр этиш, ўргатиш ман этилди ёки эътиборсиз қолдирилди.

Мустақиллик шарофати билан халқимиз маънавий зулумлардан озод бўлди, эркин фикрга, миллий тафаккурга, миллий тикланишга кенг йўл очилди. Миллий тикланиш ўз-ўзидан содир бўлмайди, бунинг учун халқ дунё қарашини миллий истиқлол руҳида ислоҳ қилиш зарур.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлабоқ аждодларимиз қолдирган маънавий меросни тиклаш ишлари бошланиб кетди. Маънавий мерос нима, унинг тикланиши нималарда намоён бўлмоқда?

Маънавий мерос қадим замонлардан бери аждодларимиз, ота-боболаримиздан бизгача етиб келган маънавий бойликлар- сиёсий, фалсафий, хуқуқий ва диний қарашлар, ахлоқ-одоб меъёрлари, илм-фан ютуқлари, тарихий, бадиий ва санъат асарлар мажмуасидир. Маънавий қадриятлар, бойликлар инқилобий йўл билан хосил қилинадиган ходиса эмас, у жамият тараққиётининг барча босқичларида унинг эхтиёжлари туфайли

юзага келади ва ўша давр хаётининг акс эттиради, у жамият ўзгариши билан йўқолиб кетмайди, кейинги авлодлар учун маънавий мерос бўлиб қолади. Ҳар бир авлод маънавиятини янгитдан яратмайди, маънавий меросга таянади, бироқ у қандай бўлса шундайлигича, кўр-кўрона қабул қилавермайди, тараққийпарварлик, иноснпарварлик, адолат нуқтайи-назаридан қабул қилади ва ривожлантиради.

Мустақиллик шарофати билан маънавий хаётимизда уйғониш юз берди. Ўзлигимизни англаш миллий қадриятларни, урф-одат ва анъаналаримизни тиклаш ишига асосий эътибор берилди.

Маълумки тил маданиятнинг миллий белгисидир. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши маънавий уйғонишимизда, миллий ғуруримизнинг тикланишига, ва мустақилликнинг мустахкамланишида энг биринчи ташланган қадам бўлди.

Улуғ боболаримиз рухлари шод этилди. А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир каби ватанимиз озодлиги йўлида шахид кетган халқ жигарбандларининг номи, иззат икроми, хурмати ўз жойига қўйилди, уларнинг маънавий меъроси халқимизга қайтарилди. Мирзо Улуғбек, А.Навойи ва бошқа алломаларимизни таваллуд топган кунлари байрамона нишонланди, уларга хайкаллар қўйилди, қадамжолари таъмирланди, асарлари катта нусхаларда чоп этилди.

ЮНЕСКОнинг қарорига биноан 1994 йилда Парижда, Истамбул ва Карачида буюк фалақиёт олими Муҳаммад Тарағай Улуғбек таваллудини 600 йиллик юбилейи байрам қилинганлиги халқимизни инсоният цивилизациясига қўшган катта хиссасини эътироф этилиши бўлди.

Мамлакатимиз Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Миср каби қадимий давлатлар қаторида туради, миллий давлатчилигимиз қадимий, диёримиз йирик давлат арбоблари билан машхур. Бобомиз Амир Темур мамлакатимизнинг жаҳондаги энг қудратли давлат даражасига кўтарган. Шўролар даврида кўхна тарихимизнинг ана шу қирралари беркитилган бўлса мустақиллик даврида ўзининг асл баҳосини олди. Амир Темур номи тикланди. 1996 йили мамлакатимизда ва жаҳон миқиёсида А.Темур йили сифатида кенг нишонланди. ЮНЕСКО қарори билан 1996 йил апрелда Парижда машҳур давлат арбоби А.Темур таввалудининг 660 йиллигига бағишланган бир хафталик тантаналар бўлиб ўтди. Тошкент шаҳрида, Темурнинг туғилган юртида хайкаллар қўйилди. Темурийлар тарихи давлат музейи ташкил этилди, унинг номи билан боғлиқ бўлган тарихий ёдгорликлар таъмирланди. А.Темур шахси бутун маърифат инсониятнинг бойлиги эканлиги тан олинди.

Темурийларнинг буюк намоёндаси улкан шоир ва забардас давлат арбоби ва саркарда Захриддин Муҳаммад Бобурнинг ҳам улуғ номи тикланди. 1992 йили Андижонлик бир гурух олимлар томонидан Бобур номидаги халқаро илмий экспидиция ташкил этилди. Экспидиция Бобур изидан бориб 7 марта хорижий давлатларга илмий-сафарлар уйиштирилди. Бу сафарлар натижасида Турон заминидан етишиб чиққан ўнлаб улуғ зотларни қабр-мақбаралари холатлари ўрганилди, айримларини ўз юртларида рамзий қабр мақбаралари барпо қилинди. (Бобир-Андижонда, Фарғоний-Қувада).

Экспидиция жами 200 километрдан ортиқ йўл юриб, 20 дан зиёд хорижий мамлакатларда бизга номаълум, қўлёзма асарлар ва Бобурийларнинг ҳозир хаёт бўлган аждодлари Лайло Уммахоним, Зиёвуддин Мусий, Покиза Султонбегимлар топилди ва улар билан Бобурнинг ота юрти Андижон ўртасида мустаҳкам алоқа ўрнатилди. Аждодларимиздан қолган буюк-эпос-достон "Алпомиш"нинг 1000 йиллиги, халқ қахрамони Жалолидин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонланиши ҳам маънавий хаётимизда катта воқеа бўлди.

Мустақиллик йилларида ватанимиз тарихини ёритиш ва ўрганиш масалалари партиявийлик, синифийлик ёндашувларидан, хукумрон комунистик мафкурага хизматкор бўлишдан холос этилди. Неча 10 йиллар давомида бузиб кўрсатилган ёки билмай келган тарихий воқеаларни холислик, тарихийлик, хаққонийлик тамойиллари асосида тадқиқ қилишга киришилди ва дастлабки илмий-тарихий асарлар яратилди.

Шуни юртбошимиз таъкидлагандек "Тарих хотираси, халқнинг, жоножон ўлканинг, давлатимиз худудининг холис ва хаққоний тарихини тиклаш миллий ўзлиги англаш, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва устириш жараёнида муҳим ўрин тутади. Ўзбек олимларини куч-ғайратлари билан тарихимизнинг қўлдан-қўл сахифалари, энг авволо темурийлар даври, Бухоро ва Хива шаҳарларини 2100 йиллик юбилейлари муносабати билан бир неча минг йиллик тарих XIX-аср охири XX-аср бошлари тарихи шундай кашф этилди.

Ватанимиз тарихида хали ўрганилмаган долзарб муоммолар кўп. Ўзбек халқи ва ўзбек давлатчилиги тарихини, тарихимизнинг бошқа сохаларини холисона илмий асосида еритиш вазифалари президент И.Каримовнинг бир гурух тарихчилар билан 1998 йил июнъ ойида бўлган сухбатида, Вазирлар Махкамасининг 1998 йил 27 июльда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси тарих иниститути фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида"ги қарорида белгилаб берилди.

Маънавий хаётдаги энг мухим воқеалардан бири 1998 йил 23 апрелда Ўзбекистон Республикаси Призидентининг фармони билан "Республика Маънавият ва Маърифат" жамоатчилик маркази ташкил этилиши бўлди. Маънавият ва Маърифат жамоат марказининг вилоят, шаҳар ва туман бўлимлари фаолият кўрсатмоқда, таборо кўпрок маҳаллалар, меҳнат жамоалари, ўқув юртлари, шаҳар ва қишлоқларнинг ахолисини маънавий-маърифий ишларга жалб этмоқда, ахоли ўртасида ақл-заковат, илм, зиё, маърифатни тарқатмоқда.

Марказ қошида "Олтин мерос" халқаро жамғармаси, "Маънавият" нашриёти ташкил қилинган. "Тафаккур" журнали аҳоли орасида кенг тарқалмоқда, халқнинг миллий уйғонишида, ёшларни тарбиялашда муҳим ролъ уйнамоқда.

Мамлакатимизда ўзбек тилининг халқ ва давлат турмишидаги асосий аҳамияти ва ўрни тикланди. 1995 йил 21 декабрда Республика Олий Мажлиси янги тахрирдаги "Давлат тили хақида"ги қонун қабул қилди. Қонунда ўзбек тили ўзбек халқининг маънавий мулки эканлиги, унинг

равнақи, қўлланиши ва мухофазаси давлат томонидан таъминланиши белгилаб қўйилган. Ўзбекистонда Олий Давлат Хокимлиги, маҳаллий хокимият ва бошқарув органлари фаолияти корхона, муасасалар ва ташкилотларнинг ҳисоб-китоб статистика ва молия ишлари ўзбек тилида юритилмоқда. Республиканинг маъмурият худудий бирликлари, майдонлари, кўчалари, географик ўринларининг номларига ягона миллий шакл берилди ва ўзбек тилида ёзиб қўйилди. Шунингдек, Ўзбекистонда истиқомат қилаётган барча миллатларнинг тиллари, қадр-қиммати ҳам ўз фўрнига қўйилди.

1993 йил сентиябрда Ўзбекистон Республикасининг "Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида" қонун қабул қилинди. 1995 йил май ойида ушбу қонунга қўшимча ва ўзгаришлар киритилди. Бу қонунлар ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги мавқеининг янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини тўла жорий этилиши 2005 йилгача босқичма-босқич амалга оширилади. Миллий давлатчилигимиз тажрибаси, Амур Темир тузиклари, Фаробий, Навоий каби алломаларнинг одил давлат қуриш ҳақидаги доно фикр-мулохазалари мустақиллик даврида демократик хуқуқий давлат қурилишида катта мадад маънавий пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

Мустақиллик йилларида диннинг энг аввало ислом динининг ҳам миллий ҳам умуминсоний қадрият сифатидаги мавқеи тикланди. Қадим замонлардаёқ юртимизда дин эркинлиги мавжуд бўлган оташпарастлар будийлар, монийлар, мусулмонлар ва бошқа диний эътиқоддагилар иноқликда яшаган, тенглик, эркинлик ғояларига амал қилинган. Буюк ипак йўлида жойлашган шаҳарларда ҳамма диндагиларни ибодатхоналари мавжуд бўлган.

Халқимиз маънавий жиҳатдан кўпгина афзалликларга эга бўлган ислом динидир. Буюк ватандошларимиз Муҳаммад ибн-Исмоил ал-Бухорий ислом дини таълимотида Куръони Каримдан кейинги асосий манба хисобланувчи "Сахийх ал-Бухорий" номли асар яратиб ислом тарихида мисли кўрилмаган илмий манбаа яратди. Имом-ат-Термизий, Боховудин Нақшбандий, Хожа Аҳмад Яссавийлар инсонни маънавий етукликка чорловчи диний, аҳлоқий ва хуқуқий хикматларни яратдилар. Мустақиллик шарофати туфайли ана шу алломаларимизнинг номи тикланди, халқимиз уларнинг маънавий меросидан баҳраманд бўлди.

Боховудин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигини нишонланиши, унинг номи билан боғлиқ масжид мажмуасининг тикланиши фикримизнинг далилидир. Наврўз байрами, Рўза ва Қурбон хайитларининг тикланиши фақат диндорлар учун эмас, бу байрамларнинг тикланиши аслида халқимизнинг қадимий расм-русм, анъана ва удумларимизнинг, кадриятларимизни тикланиши, аждодлар рухини қайта уйғонишидир.

Республика Вазирлар Маҳкамаси қошида дин ишлари бўйича махсус кўмита тузилди. Ўзбекистон Республикаси Конститутциясида "Виждон

эркинлиги ва диний ташкилотлар хақида" қонунида давлатнинг дин ва диндорлар вакилларига муносабати ўзининг аниқ ифодасини топган.

Мустақиллика эришгандан сўнг, динга, шу жумладан ислом динига муносабат тубдан ўзгарди. Бу ўзгаришларни мохияти юртбошимиз И.Каримовни қуйидаги сўзларида ўз ифодасини топган: "Ислом дини ота-боболаримизнинг муқаддас эътиқоди. У туфайли халқимиз минг йиллар мобайнида маънавиятда, бой мероси ва ўзлигини сақлаб қолган".

Мустақиллик туфайли Рамозон ва Қурбон хайити кунлари байрам ва дам олиш кунлари деб эълон қилинди. Шўролар даврида ҳар йили борйўғи 15-20 та кишига ҳаж сафарига боришга рухсат берилган бўлса, 1991 йилдан бошлаб ҳар йили 3-3,5 минг ўзбекистонлик фуқаролар ана шу муқаддас зиёратни амалга оширмоқдалар, минглаб фуқаролар Умра сафарига, яъни Макка Мадинага хайитъдан бошқа кунларда бормоқда. Кейинги йилларда республикамизда 30 000 дан ошиқ фуқаро хаж ва умра сафарида бўлдилар.

Шўро даврида 84 та масжид фаолият кўрсатган бўлса, хозирда 3600 дан ортиқ рўйхатга олинган масжидлар фаолият кўрсатмоқда. Шуларни кўпчилиги жоъме масжидлардир. Тошкент ва Бухорода олий диний ўқув юртлари мавжуд. 1998 йилли Тошкентда призидент фармони билан Ислом Унверситети ташкил қилинди. 1995 йилда Тошкентда Халқаро Ислом тадқиқот маркази таъсис этилди. Бу марказ ислом назарияси ва тарихи, диний асарларни таржима қилиш, ўлкамизда етишиб чиққан йирик уламолар хаёти ва фаолиятини тадқиқ этиш, юртимиздаги исломий қарашларни ўзига хос томонларини ўрганиш, хусусан унинг мўтадиллигини, эхтиросдан холилигини ёритишга, вахобийлик каби соҳта мазхабларни ўтмишда ва ҳозирги зарарли ғояларини, хатти-харакатларини фош этишга алоҳида эътибор бермоқда. Ўзбекистон дин ахлининг хорижий мусулмон мамлакатлари билан алоқалари ва уломолар ижодий хамкорлиги кун сайин кенгайиб бормоқда.

Куръони Карим ўзбек тилига ағдарилиб 100 минг нусхада нашр этилди. Ўнлаб ва юзлаб диний мавзудаги китоблар чоп этилди, рўзнома ва ойномаларда, радио ва телевидения орқали ислом тарихи, маданияти, ахлоқи, буюк мухаддислар, муфасрлар, факихлар, мутасаввуфларга бағишланган маълумотлар эълон қилинмоқда, ислом тарихига оид кўп қисмли филъмлар кўрсатилмоқда.

Мустақилликнинг 16 йиллик байрами арафасида мусулмон оламидаги мамлакатларнинг бирлаштирган Ислом конференцияси ташкилоти таркибига кирувчи Таълис, фан ва маданият масалалари бўйича ислом ташкилоти (АЙСЕСКО) тамонидан Тошкент шахрига 2007йилда “Ислом маданияти пайтахти” деган ном берилди Ўзбекистнда ЮНЕСКО ташаббускорлигида 2007 йилда Самаоқанднинг 2750 йиллиги Марғилоннинг эса 2000 йиллиги нишонланди.

Умуман олганда мустақиллик йилларида ЮНЕСКО билан хамкорликда қуйидаги юбилейлар нишонланди

1991 йил-Алишер Навоий таваллудининг550 йиллиги

1994 йил- Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги

1996 йил-Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги
1997 йил-Бухоро ва Хива шахарларининг 2500 йиллиги
1998 йил-Аҳмад Фарғоний таваллудининг 1200 йиллиги
1998 йил-Имом ал-Бухорийнинг 1225 йиллиги
1999 йил-“Алпомиш” эпосининг 1000 йиллиги
2000 йил-Бурхониддин Марғиноний таваллудининг 910 йиллиги
2000 йил-Имом Мотрудий таваллудининг 1130 йиллиги
2000 йил-Камоллиддин Бехзод таваллудининг 545 йиллиги
2001 йил- “Авесто” яратилганлигининг 2700 йиллиги
2002 йил-Термиз шахрининг 2700 йиллиги
2003 йил-Абдуҳолиқ Ғиждивоний таваллудининг 900 йиллиги
2006 йил-Харазм Маъмун академиясининг 1000 йиллиги
2007 йил-Марғилон шахрининг 2000 йиллиги
2007 йил-Самарқанд шахрининг 2750 йиллиги

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришган кунидан бошлаб миллий мафкура, Ўзбекистон жамиятининг миллий истиқлол ғоясини яратиш долзарб вазифа бўлиб келмоқда. Миллий истиқлол мафкураси халқнинг ўзгаларга тобе бўлмай, эркин ва озод яшаш, ўзини-ўзи идора этишга қаратилган, унинг истиқболини белгилайдиган орзу-умидлари, қарашлари, ғоялари мажмуйи, жамият тараққиётининг мухим омилларидан бири.

Миллий истиқлол мафкураси инсоният тарихидаги энг эзгу ва қадимий ғояларидандир. Чунки жамият ўтмиши минг йиллар давомида, айни вақтда, бошқа халқларни тоъбе этиш, уларнинг худудларини босиб олиш, уларнинг устидан хукумронлик ўрнатиш жараёнидан иборат бўлган. Шу сабабли тарих, айни бир вақтда, халқларни ўз озодлиги, тоъбеликдан кутилиш учун кураш тарихи бўлган. Мустамлакачилик сиёсати, турли империялар яратиш, ўз хукмронлигини ўрнатиш ва қолоқ тоъбе халқлар моддий ва маънавий бойликларини талон-тарож қилиш айниқса XVI асрдан бошлаб то XX асрнинг ўрталаригача авжига чиқди.

Дунёнинг ҳамма бурчакларида шу жумладан овропо қитъасида, Африкада, Осиёда, жанубий ва Марказий Америкада ўнлаб халқларни миллий озодлик, миллий истиқлол учун кураши натижасида 20 аср 50-60 йилларида дунёда мустамлака давлатлар қолмади, ўнлаб миллий мустақил давлатлар шаклланиб БМТга аъзо бўлдилар. Бунинг натижасида жаҳон миқиёсида миллий истиқлол ғоялари енгилмас эканлигига шубҳа пайдо бўлди.

Миллий озодлик ҳаракатининг ғалабалари туфайли хукмрон синфлар ўз ижтимоий-моддий бойиши манбасини мустамлакалардан, ярим мустамлака мамлакатлардан ва ёлланма меҳнат соҳасидан илғор фан, техника ва техналогия ҳамда бозор муносабатлари оламига кўчирдилар ва шу асосида жамият фаравонлигиги тубидан ўзгартиришнинг чексиз-чегарасиз манбасини юзага келтирадилар. Демак хозирги илғор мамлакатлар икки омил-миллий истиқлол мафкурасининг ғалабасини ва бозор иқтисодиётига суянган янги фан, техника, технология ютуқларига кўчириши махсулидир. Миллий истиқлол мавкурасини Ўзбекистонда босиб ўтган йўли ниҳоятда қийин ва

мурраккаб бўлди. XX-аср иккинчи ярмигача хон ва амирлар ҳар қандай илғор мавкурани, шу жумладан мустақиллик мафкурасини таъқиб этдилар. 1865-1917 йилларда ўлкамиз чоризмнинг мустамлакасига айланди ва хур фикр айтиш, миллий мафкурани ўртага ташлаш имконияти бўлмади. 1917 йилдан то 1981 йилни кўзигача Ўзбекистон "Қизил империянинг исканжасида бўлди ва ақидалаштирилган маркцизмленинизм назарияси ҳамда мафкурасига хамнафас бўлмаган ҳар қандай фикр, ғоя рад этилди. Шу сабалли XX-асрнинг иккинчи яримидан бошлаб юртимизнинг оташин фарзандлари томонидан айтилган мустақиллик мафкураси ғоялари юзага чиқарилмади. Бу туғрида Фурқат, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир ва ўнлаб бошқа ёзувчи мутафаккирлар таъкиб остига олинди, қувғин ва йўқ қилинди.

Мустақилликни дастлабки қадамлариданоқ миллий истиқлол мафкурасини яратиш энг долзарб вазифа сифатида кун тартибида туради. Бу оғир шарафли вазифани юртбошимиз И. Каримов шараф билан бажарди. Президент И.Каримов асарларида, ижодкор зиёлиларни асарлари ва мақолаларида миллий истиқлол мафкурасининг назарий қоидалари асосланмоқда, мустақилликни дастлабки йилларида пайдо бўлган мафкуравий бўшликни ўрни тўлдирилмоқда.

Юртбошимиз асарларида миллий истиқлол мафкураси, уни мақсад ва вазифалари жуда равшан кўрсатиб берилган. Президентимиз жумладан шундай деб ёзади. "Мафкура ҳар қандай жамият хаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан қаердаги мафкуравий бўшлиқ вужидга келса, ўша ерда бегона мафкура хукимронлик қилиши ҳам тайин".

1993 йил 23 апрел куни Президент И.Каримов бир гурух адиблар билан суҳбат қилиб миллий истиқлол ғоясини ишлаб чиқиш заруриятини асослаб берди. "Олдимизда турган энг мухим масала, бу миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва хаётимизга тадбиқ этишдир". 1993 йил 7 май куни Ўзбекистон Республикаси Олий кенгашининг 12 сесиясида нутқ сўзлаб Президент И.Каримов миллий истиқлол мафкурасини асосий моҳиятини қуйидагича таъкидлаган эди.

Биринчидан. Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, дилига, рухиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга сингдириш лозим.

Иккинчидан. Миллий истиқлол мафкураси халқимизда, ўзининг қудрати ва химоясига суянган холда, умуминсоний кадриятларга асосланиб, жахон хамжамиятидаги илгор давлатлар тенг хуқуқли ўлароқ муносиб ўрин эгаллашга доимий интилиш хиссини тарбияламоғи лозим.

Бугунги кунда собиқ советлар замонида хукмронлик қилган, одамларни қуллик, муътелик холатига солган, манкуртга айлантирган комунистик мафкурани танқид қилиш, таъқиб қилиш, маъмурий чоралар қуриш йўли билан енгиб бўлмайди. "Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳога киришиб, олишим мумкин" деган хақ фикрни илгари сурди юртбошимиз И. Каримов.

Миллий истиқлол мафкурасидан кутилган мақсад нима?

"Мақсад дегани-халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисли бир байроқ. Бу байроқ бутун Ўзбекистон халқининг рухини, ғурур-ифтихорини, керак бўлса қудратини орзу интилишларини мужасамлаштирадиган улуғ кучдир. Токи бу мақсад халқни-халқ, миллатни-миллат қила билсин, қўлимизда енгилмас бир кучга айлансин".

И. Каримов миллий истиқлол мафкурасини қандай тушинасиз деган саволга қуйидагича жавоб берди: "Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунё қараши ва менталитетига асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллат келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ-равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасида ўзига хос кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафкураси деб биламан".

Жамият мафкураси шу жамиятнинг таянчи бўлиши оддий инсон ва унинг манфатларини ифода этиши, халқмизнинг бехатар, тинч-омон, фаровон турмишига эришиши учун куч ғайрат манбайи бўлиши лозим.

Миллий мафкура халқни, миллатни бирлаштиради, бунёдкорлик ишларида кучига-куч қўшади. Миллий истиқлол мафкураси билан қуролланган халқни ўз йўлидан қайтариб бўлмайди.

Мустақиллик йилларида таълим тарбия тизимини ислох қилиш, кадрлар таёрлашни замон талаблари даражасига кутариш сохасида мухум чора тадбирлар амалга оширилмокда. Узбекистон хукумати таълимга ислохатларнинг барча босқичлари учун хам устивор соха деб қараб келмокда.

1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги қонуни қабул қилинди. Мазкур қонуннинг ижросини таъминлаш, бозор иқтисодиёти шароитида педагог ходимларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш мақсадида Республика Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг 30 дан зиёд фармонлари ва қарорлари эълон қилинди.1992 йилдан 1997 йилгача таълимни ривожлантириш натижасида бир мунча ютуқларга эришилди. Буни қуйидаги рақам ва маълумотларда кўриш мумкун. Янги турдаги мактаблар ва умумтаълим ўқув юртлари тармоғи ривожлантирилди. 1997 йилда 238 лицей 136 та гимназия ишлади. Республика умум таълим мактабларида 435 мингдан ортиқ ўқитувчи ишламоқда, уларнинг 75 фоизи олий маълумотлидир. Респуб-ликада 221 минг кишини камраб олган 442 та укув юрти, шу жумладан 209 та касб хунар мактаби, 180 та касб хунар лицейи ва 53 та бизнес мактаби ишлади. Уларда карийиб 20 мингта укитувчи ва малакали мутахассилар ишламокда. 1998-2004 йиллар давомида эса 54 ТА академик литцей ва 533 та касб-хунар коллежи барпо этилди. 2003-2004 ўқув йилида академик лицейларда 26,2 минг, касб-хунар коллежларида 531,6 минг ўқувчи таълим олди.

Узбекистон олий мактаб тизимида 58 та олий укув юрти, шу жумладан 16 та университет ва 42 та институтни уз ичига олади, уларда 164 минг талаба таълим олмокда. 16 та университетнинг 12 таси мустакилликка эришганимиздан сунг дастлабки икки йилда ташкил топди. Олий укув юртида ишлаётган 18.5 минг укитувчининг 52 фоизи фан доктори ва фан номзодларидир.

Абутурентлар ва талабаларнинг билим даражалари тест ва рейтинг асосида бахолашни илгор усуллари жорий этилди. Бир катор укув юртларидан макоми, дастурлари ва таълим услублари бутунлай узгартирилди. Энг зиммавий, шу пайтгача бизда булмаган энг зарур ихтисосликлар буйича алохида университет ва институтлар, жумладан мудофаа вазирлиги кошида Харбий академия Ички ишлар вазирлиги кошида ички ишлар академияси, Узбекистон Республикаси Президенти хузурида давлат ва жамият курилиши академияси, Банк молия академияси, жахон иктисо-диёти ва дипломатия унверситет, Тошкент авияция институти, Навоий тог кончилик институти ташкил топди.

Истеъдотли ёшларни моддий ва маънавий рагбатлантириш, чет элда укишини куллаб кувватлаш максадида "Улугбек" "Умид" жамгармалари ташкил этилди. Узбекистон таълим сохасида АКСЕЛС, АЙРЕКС, Америка коллежлар консорцими, Тинчлик корпуси, Адаиуаэр орбиди, Британия кенгаши, Сааид Ал-Байтни Фолди каби халкаро ташкилотлар билан хамкорликни йулга куйди.

800га якин укувчи чет элларда таълим олди. 2000дан ортик талаба ва мутахассислар чет элларда укиб келди. Президент Ислом Каримов ташаббуси билан таълимни ислох килиш йуллари ишлаб чикилди.

1997 йил 27 августини Олий Мажлисни IX сессиясида Узбекистон Республикасининг "Таълим тугрисида"ги Конуни ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури" кабул килинди.

Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастурида мамлакатимизда таълим ислохати утказилишидан кузда тутилган максад, таълимни вазифалари дастурини рўёбга чикариш боскичлари, кадрлар тайёрлашнинг миллий модели асослаб берилди. Мазкур дастурнинг асосий мксади таълим сохасини тубдан ислох килиш, уни утмишдан колган мафкуравий коралашлардан ва саркитлардан тула холос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида юксак маънавий ва ахлокий талабларга жавоб берувчи юкори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир.

Таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга оширилаётган янгиланиши ривожланган демократик хукукий давлат курилиши жараёнлаига мослаш.

Миллий Дастурда таълим ислохатлари уч боскичда утказилиши кузда тутилади:

1-боскич 1997-2001 йиллар.

2-боскич 2001-2005 йиллар.

3-боскич 2005 йилдан кейинги йиллар.

Миллий Дастурлар тамонлама камол топган турмушга мослашган, таълим турлари ва касб-хунарни онгли равишда танлай оладиган, жамият, давлат ва оила олдида ўз жавобгарлигини хис этадиган фукароларни вояга етказишни назарда тутади, Дастурни хаётга тадбиқ этиш жараёнида Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш миллий модели шаклланади.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида қадимдан бошлаб айниқса астрономия, математика, тиббиёт, кимё, меъморчилик, маъданшунослик,

фалсафа, мусиқа, тилшунослик, адабиётшунослик ривожланган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон олимлари ота-боболари яратиб кетган илмий меросни чуқурроқ ўрганиб янада бойитдилар. Ўзбекистон олимлари ўз илмий асарлари ва кашфиётлари билан жаҳон илм-фани ва маданиятига муносиб ҳисса қўшдилар. Республикамизда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Қишлоқ хўжалик фанлари академияси, Давлат ва жамият қурилиши академияси, Банк-молия академияси, Марказий Осиё тадқиқотлари халқаро институти, Ислом тадқиқотлари маркази ва бошқалар фаолият кўрсатмоқда. Нукус ва Самарқандда Ўзбекистон Республикаси ФАнинг бўлимлари очилган. Илмий тадқиқот ишлари халқ хўжалигининг турли тармоқларида фаолият кўрсатадиган илмий тадқиқот институтлари, илмий ишлаб чиқариш бирлашмалари, илмий марказлари, шунингдек, университетлар ва бошқа олий ўқув юртларида ҳам олиб борилади. Илмий кадрлар Фанлар академиялари тизимида ҳам, олий ўқув юртлари, халқ таълими тизимида ҳам тайёрланади. Фақат Олий ва ўрта махсус таълим тизимидаги ўқув юртларида 600 дан зиёд фан докторлари ва деярли 6 мингга яқин фан номзодлари ўқитувчилик ва илмий фаолият билан шуғулланадилар.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг мамлакатда илм-фанга алоҳида эътибор берилди. Халқ хўжалиги ва маданий ҳаётнинг тобора ортиб бораётган талабларидан орқада қолаётган илмий тадқиқот институтлари тугатилди. Турмуш тақозо этган янги институтлар очилди. Республикамиз Вазирлар Маҳкамасининг 1995 й. 3 апрелидаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси ФАнинг янги Низоми тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 й. 8 июлдаги фармони ҳамда уни амалга ошириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг «Фанлар ривожланишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тадбирлари ва инновация фаолияти ҳақида»ги қарори мамлакатда фанни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Республика олимларини хорижий мамлакатларга тажриба оширишга юборишга алоҳида эътибор берилди. Илмий ечимларни ички ва ташқи бозорда тарғиб этиш ва тарқатиш, мақсадида ФА негизида «ЎзФАНТ» Республика илмий ишланмалари инновация тижорат маркази ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонига биноан Республика Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Олий аттестация комиссияси ташкил этилиши муносабати билан ФАнинг мавқеи ортди.

Ўзбек олимларининг фан-техника соҳасидаги ютуқлари нафақат Ўзбекистон балки жаҳон ҳамжамиятида ҳам тан олина бошланди ва кўпчилик олимларимиз давлатимиз мукофотларига сазовор бўлдилар ва хорижий давлатлар академияларига ҳақиқий ҳам фахрий аъзоликка сайландилар. Ўзбекистон Республикасининг Фанлар Академияси ал-Хоразмий номидаги, Заҳириддин Муҳаммад Бобир номидаги олтин медалларни таъсис этди. 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги Ҳ.Ф. Фозилов табиий ва техникавий фанлар соҳасида катта ютуқларга эришгани учун ал-Хоразмий номидаги Олтин медалнинг биринчи соҳиби бўлди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир номидаги Олтин медаль биринчи бўлиб шу йили ижтимоий ва гуманитар фанлар соҳасида катта ютуқларга эришгани учун филология фанлари доктори Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси У.И. Каримовга насиб этди.

1992 йил октябр ойида эса геология минералогия фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги И.Ҳ. Ҳамрабоев геология ва геофизика соҳасида эришган муваффақиятлари учун Ҳабиб Абдуллаев номидаги Олтин медалнинг биринчи соҳиби бўлди.

«Фан ва техникада ким ҳақиқатан ким?» деб номланган жаҳон фан ва техникасининг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган энг буюк олимларнинг ҳаёти ва илмий фаолияти тўғрисидаги асосий маълумотларни ўз ичига олган қомусга Ўзбекистон Республикаси ФАнинг академиги П.Қ. Ҳабибуллаев киритилган. Ўзбек олими бу шарафга ўзининг қаттиқ ва юмшоқ жисмлар иссиқлик физикасининг катта муаммоларини, энергетиканинг физикавий-техникавий муаммоларини ишлаб чиққани учун муяссар бўлган.

Мустақиллик йилларида (1996) ФАнинг 40 га яқин илмий маркази ва тадқиқот лабораторияларида 48 академик 96 мухбир аъзо фаол меҳнат қилмоқдалар. Ўзбекистон Республикаси ФА институтлари олимлари муассасалари олимлари билан ҳамкорликда илмий алоқаларни кенгайтириб бормоқдалар. Натижада, 1992 йил декабр ойида техника фанлари доктори Ў.Ў. Умаров, К.Э. Циолковский номидаги Космонавтика Халқаро Академиясининг аъзоси бўлди. У мазкур Халқаро Академиянинг аъзоси бўлган биринчи ўзбек олимидир. Шунингдек халқаро архитектура академиясининг Москва бўлимига Ўзбекистонлик М.С. Булатов, С.М. Сутягин, И.И. Ноткинлар, 1993 йилда Иордания Ислом Фанлар Академияси аъзолигига М.С. Салоҳиддинов, ЮНЕСКО Информация Халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига 1994 йил октябрь ойида Худоёр Оллоёров, 1995 йил февраль ойида Азамат Шамсиев Нью-Йорк ФАнинг фахрий аъзолигига, экология ва ҳаёт фаолияти хавфсизлиги халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига З.С. Салимов, А.А. Азамхўжаев, 1997 йил октябрида У. Тожихонов ва З. Зариповлар табиат ва жамият фанлари Халқаро академиясининг ҳақиқий аъзолигига, академик Э. Юсупов эса Туркия фанлар академияси ҳақиқий аъзолигига сайландилар. Булар Ўзбекистон фанининг халқаро миқёсда тан олинишининг яққол мисолидир. Юртбошимиз И.А. Каримов айтганларидек, XXI асрда қуроли, қўшини кучли бўлган давлатгина эмас балки турли соҳалар бўйича кучли мутахассислари бўлган давлатгина қудратли давлат ҳисобланади. Зероки, ҳар бир халқ фан соҳасида катта ютуқларни қўлга киритган машҳур фарзандлари билан ҳам буюкдир.

Мустақиллик йилларида маданият соҳасида ҳам тубдан ўзгаришлар рўй берди. Бу аввало театр санъати, миллий мусиқа, меъморчилик, адабиёт соҳаларида яққол кўзга ташланади. 1991 йилда Фарғонада, 1993 й Хивада Давлат Қўғирчоқ театрлари иш бошлади. 1994 йилда Қашқадарё ва Наманган вилояти театрлари қошида қўғирчоқ гуруҳлари очилди. 1993 йил август ойида Тошкент шаҳрида иш бошлаган «Туркистон» саройи нафақат

меъморчиликнинг ёрқин намунаси, балки саҳна гуруҳлари ва атоқли артистларнинг чиқишлари бўладиган даргоҳга айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов «Туркистон» саройи очилиши маросимида нутқ сўзлаб, «Ушбу саройда халқимизниинг, шунингдек, жаҳон халқларининг, Марказий Осиё халқларининг анъанавий анжуманларини, санъат байрамларини ўтказишни ният қилганмиз. Бу кошона, иншоолло, миллатлар, эл-элатларнинг дўстлик бирodалик, қалъасига айланди», – деган эди.

Республикада 36 та театр фаолият кўрсатмоқда. 1998 й 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Бу фармонга мувофиқ Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб қилиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислоҳотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашишини таъминлаш мақсадида «Ўзбектеатр» ижодий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди.

Ўзбекистонда мусиқа ва рақс санъатини ривожлантириш мақсадида «Ўзбекнаво» гастроль-концерт бирлашмаси ташкил этилди. Унда мусиқа-рақс санъатини ривожлантиришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш масалалари кўзда тутилди.

Мустақиллик ўзбек бадиий адабиёти ривожида, адабиётшунослик фани тараққиётида ҳам янги босқични бошлаб берди. Асарлари зарарли, ўзлари миллатчи деб ноҳақ баҳоланган Чўлпон, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд, Мунавварқори сингари миллатпарвар ёзувчи, маърифатпарварлар ижоди холисона ўрганила бошланди. Уларнинг асарлари чоп этилди, саҳна юзини кўрди.

Жадидчилик ҳаракатининг асл моҳиятини, адабий, маданий, сиёсий ҳаётдаги ўрнини рўйи-рост кўрсатиш бошланди. Бир вақтлар диний ва сарой адабиёти вакили деб ноҳақ қораланган Аҳмад Яссавий, Боқирғоний, Ғаззолий, Ҳожа Аҳрор, Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳусайн Бойқаро, Феруз сингари буюк шоир ва мутафаккирлар ҳаёти ва ижоди ўрганилиб, асарлари халққа қайтарилди.

А. Навоийнинг юксак инсоний ғояларни диний манбалар асосида ёритувчи «Муножот» «Арбаъин» «Тарихи анбиё ва ҳукамо» («Пайғамбарлар ва ҳокимлар ҳақида») каби асарлари нашрдан чиқди. Мустақиллик шарофати боис мўътабар Қуръон ва ҳадислар чоп этилди. Истеъдодли олим Ҳамидулла Караматовнинг «Қуръон ва ўзбек адабиёти» номли китоби нашр этилди. Айтиш мумкинки, бундай асарларнинг халқимиз қўлига етиб бориши бутунлай янги, соғлом, соф миллий ғояларимизнинг, мақсад ва интилишларимизнинг сифат даражасини белгилайди. Мазкур тадқиқот ва унга ўхшаган бошқа асарлар миллий истиқлол мафкурасининг тантанасини кўрсатади.

Атоқли олим Б.Б. Аҳмедовнинг «Амир Темур», Т.Маликнинг «Шайтанат» романлари, Э. Воҳидов, О. Матжон, О. Ҳожиева, Х. Султонов,

А. Суюн, Й. Эшбек, Ҳ. Дўстмуҳаммад, Ш. Салимова сингари шоир ва адибларнинг бадиий баркамол, ғоявий етук асарлари туфайли ўзбек миллий истиқлол адабиёти шаклланди.

Шарқ ва Ғарб меъморчилиги уйғунлашган бинолар юртимиз пойтахти ва вилоят марказларида қад кўтариб шаҳарларимиз ҳуснига ҳусн қўшмоқда Миллий банк, меҳмонхона бинолари, бозорлар қурилиши, кўприклар ва йўллар, спорт саройлари ҳамда маданият ва истироҳат боғларининг бунёд этилиши бунинг ёрқин мисолидир. Ҳайкалтарошлик, амалий безак санъати, тасвирий санъат, рақс, кино санъатларида ҳам анъанавий ва замонавий усуллар уйғунлашиб етук асарлар яратилди ва яратилмоқда.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига қайси тамойилларга асосланиб ўтмоқда?
2. Ўзбекистонда хусусий тадбиркорликни имкониятлари қандай ?
3. Мустақиллик қўлга киритилгач Ўзбекистон иқтисодиётида қандай таркибий ўзгаришлар бўлди?
4. Миллий автосаноатимизга қачон асос солинди?
5. Ўзбекистонда фуқороларни ижтимоий ҳимоя қилиш масалалари қандай хал қилинмоқда?

ТАЯНЧ ИБОРАЛАРИ:

Бозор иқтисодиёти-жамият тараққиётини тезлаштирувчи иқтисодий алоқалар мажмуи.

Босқичма-босқич ўтиш-жамият тараққиётининг, яъни унинг бир сифат холатидан иккинчи сифат холатига ўтишнинг асосий тур ва шаклларидан бири.

Халқаро ташкилотлар–мустақил давлатлар ёки миллий жамиятларнинг, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий мақсадларга эришиши учун тузилган бирлашмалар, мамлакатлар ўртасида кўп томонлама ҳамкорлик қилишнинг энг муҳим турларидан бири.

Мулкдор синф-бирон-бир турдаги мулкка нисбатан тўлиқ ёки қимматбахо қоғозлар орқали қисман сохиблик хуқуқини амалга ошираётган кишилар гурухи.

Ягона иқтисодий минтақа-бозор иқтисодиёти шароитида худудий бозорлар макроиқтисодий тизимни ташкил этувчи бирликлар ўртасида интеграциянинг жуда юқори эканлигининг натижаси бўлиб, минтқавий бозорлар тизимининг дунёнинг бошқа минтақавий бозори билан рақобат қила олиши учун имконият яратади.

Мафкура (арабча ”мафкура” нуқтаи-назарлар ва эътиқодлар тизими, мажмуи)-жамиятдаги муайян сиёсий, хуқуқий, ахлоқий, диний, бадиий, фалсафий, илмий қарашлар, фикрлар ва ғоялар мажмуи.

Конституция(лотинча-тизимни, тартиб)-давлатнинг асосий қонуни.

Мустақиллик байрами-жаҳон мамлакатларида сиёсий, иқтисодий, маънавий, ижтимоий жиҳатдан, барча масалаларни ташқаридан аралашувсиз, ўз тақдирини ўзи белгилаш, суверенитетни қўлга киритиш орқали хал қилиш, хақ-хуқуқга эришилган ва расмий умумхалқ, умумдавлат байрам деб эълон деб эълон қилинган кун.

Ислоҳот (арабча "ислоҳот"- яхшилаш, тузатиш) - ислоҳ қилиш, тубдан ўзгартириш, қайтадан қуриш, янгидан ташкил қилиш.

Маънавият (арабча "манавият"-маънолар мажмуи)-кишиларнинг фалсафий хуқуқи, илмий, бадиий, аҳлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи.

А Д А Б И Ё Т Л А Р:

20-Мавзу: Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти. (2 соат)

1.Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари.
2.Ўзбекистон ва муцақил давлатлар ҳамдўстлиги: кўп томонлама ва икки томонлама хамкорлик.
3.Марказий Осиёдаги мустақил давлатларнинг икки ва кўп томонлама алоқалари. Туркистон умумий уйимиз.
4.Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари.
5.Миллий ва халқаро хавфсизликни та'минлаш муаммолари

*1.*Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари

Ўзбекистоннинг мустакил ривожланишидаги ўтган қисқа тарихий даврда республиканинг суверен давлат сифатида қарор топтириш юзасидан улкан ишлар амалга оширилди. Хозир Ўзбекистонни 165 давлат тан олган. Дунёдаги 120 дан ортиқ мамлакат билан расмий дипламатик муносабатларни ўрнатилган. Тошкентда 43 мамлакат ўз элчихонасини очган.

Биз жаҳон хамжамияти билан кенг кўламда интеграциялашган замонавий демократик давлатни қуришдан иборат стратегик вазифани ҳал қилар эканмиз, жаҳон ҳамжамиятининг ўзи бугунги кунда серқирра бўлиб бораётганлигини жуда яхши тушунамиз. XX аср охирида дунёда жўғрофий-сиёсий аҳамиятини ва кўлами жиҳатидан ноёб ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ўзгаришлар бетакрордир.

Интеграция хақда гапирар эканмиз, манфатлар бирикувининг хилма-хил механизмлари ва шакллари ҳамда интеграция турлари мавжудлигига асосланамиз. Бунга шерикчилик ва ҳамкорлик қилишга интилаётган мамлакатларнинг бошланган, шарт-шароитлари турличалиги сабабдир. Ўзбекистон бир вақтнинг ўзида турли даражада дунё миқёсида ва минтақа кўламида интеграция жараёнларида қатнашсада, аммо бир муҳим қоидага: бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмасликка амал

қилади. Биз бир субъект билан шерикчиликнинг мустахкамлашимиз бошқалар билан шерикчилик муносабатларининг заифлашувига олиб келишига қаршимиз. Шу сабабли Ўзбекистонинг жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашуви серқирра жараёндир. Жаҳон ҳамжамиятидаги интеграциялашув ҳақида гапирганимизда энг аввало Бирлашган Миллатлар Ташкилоти фаолиятида иштирок этишимизни назарда тутамиз. 1994 йил 2 мартда Ўзбекистон Б.М.Тга аъзо бўлганлигига 14 йил тўлди. Биз ўзимизнинг бундай обрўли халқаро ташкилот ишидаги иштирокимизни Марказий Осиё минтақасида хавфсизлик тинчлик ва тотувликда таъминлашнинг кескин муаммоларига жаҳон жамоатчилиги деб биламиз.

XX асрнинг охирги ўн йиллиги инсоният тарихига буюк ўзгаришлар даври бўлиб киради, чунки ер юзида вазият, кучлар нисбати кескин ўзгариб, бир-бирига қарама-қарши бўлган СССР ва АҚШ етакчилик қилган икки ижтимоий-сиёсий тузум, икки ҳарбий-сиёсий блок барҳам топди. Лекин эндиликда совуқ урушлар муносабатларини туқдирадиган кучларнинг янги ўчоқлари вужудга келмоқда. СССРнинг парчаланиши ва социалистик система ҳалокати натижасида дунёда янги мустақил давлатлар вужудга келди.

Мустақил Ўзбекистон халқаро алоқаларни йўлга қўйиши ва ўз тараққиёт истиқболлари учун қулай географик-стратегик имкониятларга эга. Ўрта Осиёда географик-сиёсий жиҳатдан марказий ўрин тутган Ўзбекистоннинг ушбу минтақада кучлар нисбати ва мувозанатини сақлаш, барқарорликни таъминлаш, ҳамкорликни мустаҳкамлаш имкониятлари бор.

Мустақилликнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган пухта ташқи сиёсий йўлни белгилаш; жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, хорижий мамлакатлар билан сиёсий, дипломатик, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар ўрнатиш масалалари долзарб вазифалар деб белгиланди. Чунки иттифоқ даврида Ўзбекистон тўғридан-тўғри алоқа қила олмайдиган мамлакат бўлиб, ташқи сиёсат юритиш тажрибасига ҳамда бу соҳадаги кадрларга эга эмас эди.

Президент И. Каримов ўзининг «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобида мустақил ташқи сиёсатини назарий ва амалий жиҳатдан асослаб берди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида мамлакатимиз ташқи сиёсатининг қоидалари қонунлаштирилди. Бу қоидалар «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий тамойиллари тўқрисида»ги, «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги, «Хорижий инвесторлар ва инвестицияларга кафолат бериш тўғрисида»ги, «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги ҳужжатларда ўз ифодасини топди.

Ўзбекистон Президенти И. Каримовнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясини 48 (1993) ва 50-юбилей (1995) сессияларидаги нутқларида мустақил Ўзбекистон ташқи сиёсатининг бош йўналишлари белгилаб берилди.

Ўзбекистон ҳукумати республика ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- мафкуравий қарашлардан қатъий назар ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;

- давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;
- бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш;
- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;
- ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормалардан халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган қоидалари ва нормаларининг устуворлиги;
- давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиш, ҳамдўстликларга кириш ва улардан ажралиб чиқиш;
- тажовузкор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик;
- давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлик ва ўзаро манфаатдорлик, давлат миллий манфаатларининг устунлиги;
- ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик.

Ташқи сиёсатдаги очиқ-ойдинлик, тенг ҳуқуқлик, демократик принципларига содиқлик, умуминсоний қадриятларини улуғлаш, республика ижтимоий ҳаётидаги демократик жараёнга таъсир қилиш билан бирга Ўзбекистон Республикасининг жаҳон ҳамжамиятида мавқеини ҳам ошириб бормоқда.

2.Ўзбекистон ва муцақил давлатлар ҳамдўстлиги: кўп томонлама ва икки томонлама хамкорлик.

1991-йил 8-декабрда Минскда у славян республикаси- Россия, Украина, Белорус рахбарлари Мустақил Давлатлар хамдўстлигини тузиш тўғрисидаги Шартномани имзоладилар.

1991-йил 21-декабрда Россия, Украинм, Белорусия, Қирғизистон. Ўзбекистон, Қозоқистон, Туркманистон, Тожикистон, Озарбайжон, Арманистон, Молдавия давлат бошлиқларининг кенгаши бўлди. Ўша куни 11 давлат бошлиқлари Беловежское Пушче шартномаси юзасидан протоколни имзолаб, “Тенг хуқуқли ва ахдлашаётган олий тамонлар” мақомида МДХ муассиси бўлдилар. Кенгашда Алмати Деклорацичси қабул қилинди. Декларацияда куйидагилар хақида баёнат берилди:

- хамдўстлик қатнашчиларининг ўзаро алоқалари улар ўртасидаги тенглик асосида тузиладиган битимлар хамда битимларда берилган тартиблар доирасида фаолият юритадиган мувофиқлаштирувчи муассасалар орқали амалга ошрилади;
- МДХ давлат хам эмас, давлатлар устидан тузилма хам эмас;
- Халқаро стратегик барқарорликни ва хавфсизликни таъминлаш мақсадида харбий-стратегик кучларнинг бирлашган қўмондонлиги ва ядро қуроли устидан ягона назорат сақлаб қолинади;
- МДХ очиқдир унинг барча аъзоларининг розилиги билан собиқ СССРнинг аъзолари ва башқа давлатлар унга қўшилиши мумкин;

- Умумий иқтисодий маконни, умумий бозорни вужудга келтиришда ва ривожлантиришда хамкорлик қилишга содиқлик тасдиқланади.
- МДХ тузилиши билан СССРНинг мавжудлиги тўхтатилади;

1993-йил январида Минскда МДХ Давлатларининг бошлиқларининг навбатдаги кенгашида МДХнинг низоми имзоланди.

1991-1999-йилларда МДХ давлат бошлиқларининг 25га яқин кенгаши бўлиб ўтди унда 1300га яқин масалалар мухокама қилинди. 2001-йил 29-30 ноябр кунлари Москвада МДХ ташкил этилган кунининг 10 йиллиги нишонланди.

Ўзбекистон МДХ давлатларида Россия,украина, Кавказ орти давлатлари,Болтиқбўйи давлатлари билан ўзаро тенг хуқуқли алоқалар олиб бормоқда

Масалан Россия билан Ўзбекистон 2000-йилга қадар 150 та шартнома имзоланди. Хозирги пайтда Россия билан хамкорликдаги ишлаётган корхоналарнинг сони 520 тага етди.2004 йилга келиб Россия ва Ўзбекистон ўртасида хамкорлик янги поғонага етди. Украинанинг эса 20 дан ортиқ қўшма корхонаси фаолият юритмоқда.

3.Марказий Осиёдаги мустақил давлатларнинг икки ва кўп томонлама алоқалари. Туркистон умумий уйимиз.

Мамлакатимизнинг жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган тинчликсевар ташқи сиёсати унинг жаҳон миқёсида мустақил давлат сифатида тезда тан олинишини таъминлади. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини дунёдаги 165 давлат тан олди, уларнинг 120 таси билан дипломатик, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий алоқалар ўрнатилди. Тошкентда 35 мамлакатнинг элчихонаси очилди. Булар АҚШ, Туркия, Германия, Франция, Буюк Британия, Хитой, Ўиндистон, Покистон ва бошқа ривожланган мамкатлардир. Шунингдек Ўзбекистонда 88 та хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ноҳукумат ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Дунёдаги 20 дан ортиқ йирик давлатларда Ўзбекистоннинг элчихоналари ишлаб турибди.

Ўзбекистон жаҳон иқтисодётига интеграциялашиш йўлидан бориб Жаҳон банки, Халқаро Валюта фонди, Халқаро молия корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга кўмаклашувчи ташкилот ва бошқа молиявий иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди ва улар билан ҳамкорлик қилмоқда. Шу билан бирга Ўзбекистон БМТ доирасидаги ихтисослашган муассасалар-Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро Меҳнат ташкилоти, Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти, БМТ нинг болалар фонди, Халқаро почта иттифоқи, Электр алоқаси бўйича халқаро иттифоқ, Жаҳон метеорология ташкилоти, Халқаро олимпиада қўмитаси, Халқаро автомобилчилар иттифоқи ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Уларнинг ваколатхоналари республикамизда очилди ва фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон кўпгина минтақавий ташкилотлар, чунончи, Европа Иттифоқи, НАТО, ЭКО, Ислом конференцияси, қўшилмаслик ҳаракати ва бошқалар

билан ҳам самарали ҳамкорлик қилмоқда. И. А. Каримов 1999 йили апрелда Шимолий Атлантика Иттифоқи қошидаги «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурининг аъзоси сифатида НАТО нинг 50 йиллик юбилей тантаналарида қатнашди.

Ўзбекистон Ўрта Осиё давлатлари билан Туркия, Покистон, Эрон томонидан тузилган иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиб кирди ва Транс Осиё темир йўлини қурилишида фаол иштирок этмоқда. Бу Ўзбекистон учун денгиз йўлларига, халқаро транспорт тармоғига, товар ва капитал халқаро бозорига чиқиш имкониятини берди.

Ташқи иқтисодий алоқаларда республикамиз иқтисодиётига хорижий сармояларни жалб этишга катта аҳамият берилмоқда. Иқтисодиётга хорижий сармояларни жалб этишда Ўзбекистон қуйидаги тамойилларга амал қилади.

1. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш;
2. Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий сармоядорларни кенг жалб қилишни таъминлайдиган ҳуқуқий ижтимоий, иқтисодий шарт-шароитлар яратиш, ташкилотлар ва муассасалар тузиш;
3. Илғор технологиянинг кириб келишига, хўжалик таркибини замонавийлашига кўмаклашадиган хорижий сармояларга нисбатан «очиқ эшиклар» сиёсатини ўтказиш;
4. Республика мустақиллигини таъминлайдиган ўта муҳим соҳаларни ишлаб чиқариш воситалар билан таъминлаш ҳамда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратиш.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштиришни ҳуқуқий жиҳатдан таъминловчи қонунлар қабул қилинди. «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида», «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги ва «Хорижий инвесторлар ва инвестицияларга кафолат бериш тўғрисида»ги, «Банкротлик тўғрисида»ги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар шулар жумласига киради. Бу ҳуқуқий ҳужжатлар ташқи иқтисодий фаолиятни кенгайтириш, халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариши учун шарт-шароитлар яратди. Ташқи савдо учун имтиёзлар берилди. Товарларни импорт ва экспорт қилиш учун божхона тўловлари анча камайтирилди.

Ўзаро сармояларни ҳимоя қилиш мақсадида жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари, жумладан, Германия, Туркия, АҚШ, Франция ва бошқа мамлакатлар билан шартномалар имзоланди.

Институционал ўзгаришлар соҳасида сиёсий ва молиявий хатарни ҳимоя қилувчи «Ўзбекинвест», Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки «ALC, inc» Америка молиявий гуруҳи билан биргаликда Лондонда Сиёсий хатарнинг штаб квартираси ва Тошкентда молиявий хатарнинг олдини олиш штаб квартираси билан ўзаро суғурта компанияси тузилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида инвестицияларга кўмаклашиш муассасалари чет эл инвестициялари бўйича агентлик, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбирлар палатаси, Лизинг компанияси ташкил этилди.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга қаратилган сиёсати республикага хорижий сармояларнинг тўхтовсиз кириб келишини

таъминламоқда. Ўзбекистон ҳукумати Канада, ХХР, Туркия, Голландия, Германия, Швейцария банклари ва фирмалари билан 1,5 миллиард АҚШ доллари ҳажмида 32 та йирик кредит битими тузди ва улар амалга ошмоқда. Фақат 1994 йилда республикага 640 миллион АҚШ доллар миқдорида инвестиция кредитлари бериш тўғрисида халқаро молия муассасалари ва хорижий сармоядорлар билан тузилган битимлар асосида Американинг «Ньюмонт-Майнинг» компанияси билан ҳамкорликда олтин қазиб оладиган «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси қурилиб ишга туширилди. Тошкентда халқаро савдо-кўргазма комплекси, Хоразмда қанд-шакар заводи қурилди.

Жанубий Корея сармоядорлари билан «ЎзДЭУ авто», «ЎзДЭУ электроникс» ҳиссадорлик бирлашмалари кенг фаолият кўрсатмоқда. Германия ва Жанубий Корея билан ҳамкорликда телефон тармоқлари янгиланмоқда.

1997 йил охирларида Ўзбекистонга киритилган инвестицияларнинг умумий ҳажми 8 миллиард АҚШ долларини ташкил этди. Ўозирги кунда хорижий мамлакатлар сармоядорлари иштирокида 3200 дан ортиқ қўшма корхона қурилмоқда, бир қисми фаолият кўрсатди.

Ўзбекистоннинг барча ривож топган хорижий мамлакатлар билан ташқи иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалари кенгайиб бормоқда.

4.Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари.

Ўзбекистон Республикаси биринчи навбатда Яқин ва Ўрта Шарқ хамда араб мамлакатлари билан давлатлараро муносабатларни ўртаниш ва ривожлантиришга киришди.

1991 йил 16-19 декабр кунлари Ўзбекистон делегацияси Туркияда бўлди. 1992 йил 28 апрелда Ўзбекистонда Туркия элчихонаси очилди. Ўзбекистонда Туркия сармоядорлари иштирокида 200 дан ортиқ қўшма корхоналар барпо этилди. 1996 йил июн ойида Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари ассосияцияси – “Ўзбексаноат”, “Туркиянинг “Кочхолдинг” концерини билан Самарқанд шахрида “Самкочавто” ўзбек-турк қўшма корхонасини барпо этиш тўғрисида шартнома туздилар.

1992-йил 27-28 июн кунлари Покистон Ислом Республикаси бош вазири Ўзбекистонга расмий ташрифи икки давлат ўртасидаги алоқаларга асос солди. Хозирги кунга қадар Ўзбекистонда Покистон сармоядорлари иштирокида 120 та қўшма корхона тузилган Табаний, Меркурий, Метро,Лаксан Табако каби 19 та йирик фирма ва крмпаниялар фаолият кўрсатмоқдалар. Ўзбекистондан Покистонга пилла шойи матолар, шиша, виллур эксперт қилинмоқда. Покистон эса тайёр кийимлар пояфзал, чарм буюмлар какао ва шакар келтирмоқда.

1992 йил 24-25- ноябр кунлари Президентимиз Эрон Ислом Жумҳуриятига расмий давлат ташрифи Ўзбекистон ва Эрон ўртасида давлатлараро алоқаларга асос солди.

Ўзбекистон ва Эрон ўртасидаги алоқалар транспорт соҳасида кенг ривожланди. 1996 йилда Ўзбекистон Эрон худуди орқали 34 минг тонна юк

ташиган бўлса, 2001 йил бу кўрсаткич 4 минг 87 тоннани ташкил этди. 2002 йилга келиб Эрон тадбиркорлари сармоялари иштирокида 50 га яқин қўшма корхоналар барпо этилди.1992 йил Ўзбекистон, Покистон, Эрон ва Туркия томонидан тузилган иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бқлиб кирди.

Ўзбекистоннинг йирик мамлакат-хиндистон билан алоқалари кенгайиб бормоқда. Ўзбекистон ва Хиндистон ўртасида ўзаро маанфатлик алоқаларига хизмат қилувчи 40 га яқин ҳужжатлар қабул қилинган. Ҳозирга қадар Хиндистон сармоядорлари ташкил этган 30 га яқин корхона фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Хитой халқ Республикаси билан ҳам иқтисодий маданий алоқалар олиб бормоқда 1992 йил январ ойида Тошкентда Хитой элчихонаси очилди. 2004 йилга келиб ўзаро савдо ҳажми 134 минг АҚШ доллирига етди.

1992-1996-йилларда «ЎзДЕУ авто» Ўзбекистон-Жанубий Корея қўшма автомобил заводини лойиҳалаштириш, қуриш ишлари амалга оширилди. Завод 1996-йил 25-март куни автомобиллар ишлаб чиқаришни бошлаб юборилди. Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг Корея республикаси билан ҳамкорлиги кенгайиб бормоқда. 1999-йилга қадар Ўзбекистоннга Кореядан 1,2 млд. АҚШ доллари ҳажмида сармоя кириб келди ва ўзлаштирилди. Ўзбекистонда 70 дан ортиқ Корея ҳамкорлигида барпо этилган қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Икки мамлакат ўртасидаги товар айирбошлаш ҳажми 1997-йилдаёқ 1 млрд. АҚШ долларидан ошди. Япония 1991-йилдаёқ Ўзбекистон мустақиллигини тан олди, 1922-йилда ўзаро дипломатик алоқалар ўрнатилди. Ўзбекистонда Япониянинг дунёга машҳур “Митсуи”, “Митсубиси”, “Сумитото”, “Тюмен”, “Марубени”, “Нише лваи” корпорацияларининг доимий ваколотхоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда 10 дан ортиқ Ўзбекистон япония қўшма корхоналари барпо этилди ва фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон билан Америка Қўшма Штатлари ўртасида давлатлараро алоқалар мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ йўлга қўйилди. Ўзбекистонда 1996-йил бошларигача Америкалик сармоядорлар иштирокида 200 та ўзбек-америка қўшма корхоналари ташкил топди ва фаолият кўрсатди. Булар орасида Навоий вилояти Зарафшон водийсидаги Мурунтовда АҚШнинг Нюмонт Майнинг Корпорацияси билан ҳамкорликда тоғ жинсларида олтин ва кумуш ажратиб олувчи “Зарафшон-Нюмонт” қўшма корхонаси бор. Бу корхонада 2002-йилгача 83 тонна олтин тайёрланди. 2001 –йилда Ўзбекистонда АҚШ билан ҳамкорликда амалга оширилаётган лойиҳалар сони 70 тадан ортди. АҚШ срмояси иштирокида республикамизда барпо этилган 305 та қўшма корхона саноат, қишлоқ ҳўжалиги, тўқимачилик, газ-кимё, нефт, олтин қазиб олиш, транспорт, коммуникация ва таълим соҳаларида самарали фаолият кўрсатмоқда. “Zarafshon-Nyumont”, “O’z-Texsako”, “O’z-keysmash”, “O’z-keystraktor”, “O’z-Eksayd”, “BiEy-Ay” нинг Ҳўжаобод газ омбор қурилиши, “ABB Lummus Global” билан ҳамкорлигидаги Шўртан газ-кимё мажмуаси шулар жумласидандир. Ўзбекистоннинг АҚШ билан савдо айланмаси 300 млн. АҚШ доллардан ошди. Ўзбекистоннинг Европа иттифоқи мамлакатлари билан сиёсий, иқтисодий, илмий-техник ва маданий-гуманитар алоқалари

йилдан-йилга ривожланиб, чуқурлашиб бормоқда. Республикамизда Европа Иттифоқига аъзо малакатларнинг 145 фирма ва компанияси ваколотхоналари аккредитация қилинди. Европалик сармоядорлар иштирокида ташкил этилган 491 та корхона ишлаяпти, улардан 111 таси 100% лик Европа капиталига эга. 1995-2002-йилларда Европа Иттифоқи мамлакатларнинг фирма ва компаниялари республикамизда умумий қиймати қарийб 8 млрд. АҚШ доллорига тенг йирик сармоявий лойиҳаларни амалга оширишда қатнашди. 2002-йилда Ўзбекистоннинг Европа Иттифоқ мамлакатлари билан маҳсулот айирбошлаш ҳажми 1 млрд. 65,8 млн. АҚШ доллорини, 2003-йил январ-октябр якунлари бўйича эса 910, 6 млн. АҚШ доллорини ташкил этди.

2003-йилда республикамизда хорижий сармоя иштирокида барпо этилган 2087 та қўшма корхона жаҳондаги 80 мамлакатдан келган шериклари билан биргаликда фаолият кўрсатди. Улар 386,7 млрд. сўм ҳажмда истеъмол моллари , экспорт учун сифатли товарлар ишлаб чиқарди, аҳолига хизмат кўрсатди. Жаҳондаги 80 дан ортиқ ҳорижий банк билан ўзаро муносабатлар ўрнатилган. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон га киритилган чет эл инвестициялари 14 млрд. АҚШ долларидан ошди. Бир йилда таҳминан 1 млрд. АҚШ доллари ўзлаштирилмоқда. Ўзбекистон жаҳондаги 140 мамлакат билан савдо-сотиқ қилмоқда. Ҳар йилги товар айирбошлаш ҳажми 6-8 млрд. АҚШ долларини ташкил этмоқда. Илғор мамлакатлар кадрлар тайёрлаш, банк соҳасида ва бошқарувда, ахборот тармоқларини йўлга қўйишда, етакчи биржалар билан алоқалар ўрнатишда қонунчилик тажрибасини ўрнатишда республикамизга кўмаклашмоқдалар.

4. Миллий ва халқаро хавфсизликни таминлаш муамолари.

Биз ташқи алоқаларни халкаро муносабатларининг турли йуналишлари буйича мувофакиятли ривожлантиришни хавфсизлик ва баркарорликнинг кафолати деб биламиз. Узбекистон дуне учун очик. Биз хам дуненинг Узбекистонга жуда катта кизикиш билан қараётганлигини ҳис этмоқдамиз. Бу эса Узбекистоннинг баркарор ривожланишини учун энг яхши кафолатидир. Буни биз Убекистон капитал сарфлаш нуктаи назаридан хам, дунё миқиёсидаги кенг камровли хавфсизликнинг таркибий кисми сифатида минтакада баркарорликни таъминлаш нуктаий назаридан хам борган сари эътиборга сазовор булиб бораетганлиганинг далили деб биламиз.

Умумий хавфсизликни таъминлаш ва мувозанатга эришиш манфаатлари нуқтаи назаридан янги мустақил давлатларнинг хавфсизлиги ва барқарор ривожланиш муаммолари улкан ахамият касб этмокда. Ер юзида вазият ва кучлар нисбати шиддатли узгариб бормокда. Янги мустакил давлатлар майдонга чикмокда. Бу эса хозирги кунда давлатлар майдонга ва халкларнинг боркарорлигининг таъминлаш учун янгича ендашувларнинг излаб топишни, XXI аср арафасида хавфсизликнинг янгича моделларини ишлаб чикишни тобора каттик талаб килмокда.

Хавфсизлик, баркарорлик ва танланган йулдан огишмаслик деган ана шу оддий сузлар замирида чукур маъно мазмун бор. Биз буни билиб олмогимиз ва англаб етмогимиз зарур.

Узбекистон учун унинг кенг маънодаги миллий хавфсизлиги нимани англатади, биз бу хавфсизликни кандай тасаввур киламиз?

Биринчидан, Узбекистон хавфсизликнинг яхлитлиги хакидаги асосий тамойилларидан бирини тула куллаб кувватлайди. Хавфсизлик узуликсиз холатидир хадсиз-худдудсиз.

Иккинчидан "Совук уруш" бархам топганидан кейин ялпи хавфсизликка асосий тахдидни этник, минтакавий махалий можаролар ва давлатлар ичидаги жангари сепаратизм солмоқда.

Учинчидан, Узбекистон узининг жугрофик-сиесий холати жихатидан колектив хавфсизлик тизими изчил йулга куйилган минтакада жойлашган бу хам такдид тугдирувчи сабабдир.

Туртинчидан Минтакавий низолар купинча тероризм ва зуравонлик наркабизнес ва курол-ярок билан конунсиз савдо килиш инсон хукукларини омавий суратда паймал этиш каби хавфли тахдидларни доимий манбага айланиб бормокда. Бундай ходисалар давлат чегараларини тан олмайди.

Бешинчидан, Шунга ишончимиз комилки, халкаро муносабатлар амалиетда хар бир мустакил мамлмкатнинг уз миллий манфатлари мувофик уз мустакиллигини ва баркарорлигини таъминлаш максади булиши лозим. У еки бу халкаро тизимларда ва коллектив хавфсизлик шартномаларида кай даражада катнашилиши уларнинг узи белгилаш хукуки назарда тутилиши зарур.

Олтинчидан, бизнинг назаримизда, экология ва ядровий хавфсизлик муаммолари алохида эътиборни талаб килади. Биз Марказий Осиё минтақаси ядровий куроллардан хам худуд деб эълон килинишига эришмокчимиз. Айрим қўшни давлатлар ядро куролига эга бўлишга ошкора интилаётганлика бизни айникса ташвишга солмоқда.

Янги минг йилликка йўл очиб борар эканмиз, ҳаммага дўстлик ва хамкорлик қўлини чўзамиз. Хавфсизлик барқарорлик ва собитқадам ривожланиши деган сўзлар бунинг рамзидир.

НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1.Ўзбекистон хукуматининг ташқи сиёсатида асосий тамойиллари нимадан иборат?
2.Ўзбекистон хозирги кунда қайси халқаро ташкилотларга аъзо?
3.Ўзбекистон қачон МДХга аъзо бўлди?
4.Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари ўртасида қандай ташқи сиёсат юритмоқда?
5.Ўзбекистон ташқи сиёсати иқтисодий ўсишга боғлиқми? Исботлаб беринг;

ТАЯНЧ ИБОРАЛАРИ:

Мустақил давлат хамдўстлиги (МДХ)-бир бутун давлат, федерация ёки мамлакат эмас, харбий блок ҳам эмас, давлатлар ҳамдўстлигининг янгича

шакли, унга кирувчи ҳар бир давлат халқаро хуқуқнинг мустақил ва хуқуқли субъектидир.

Парламент (французча сўз бўлиб-сўзламоқ, сўзлаш)-расмий сўзлашиш жойи маъносини англатади.

Республика (лотинча "res" иш ва "publikus"-ижтимоий, умумхалқ иши)-давлатни бошқаришнинг асосий шаклларидан бири.

Референдум (лотинча эълон қилиниши лозим хабар)- жамиятни демократик бошқариш жараёнида қўлланиладиган тадбирлардан бири, баъзи муҳим масалаларни умумхалқ овозига, умумхалқ сўровига, халқ муҳокамасига қўйиб хал этиш.

"Соғлом авлод учун" жамғармаси-Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 йил 23 апрелдаги "Соғлом авлод учун" халқаро хайрия жамғармасини тузиш тўғрисида"ги фармони асосида ташкил қилинган.

А Д А Б И Ё Т Л А Р:

1. Каримов И.А. БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маъруза. 1993 йил 28 сентябрь. Асарлар, II-жилд, 47-58-бетлар.
2. Каримов И.А. Узбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолотлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, 296-324 бетлар.
3. *Каримов И.А. Биз учун ҳалқимиз, ватанимиз манфаатидан улуғ мақсад йўқ. Т., «Ўзбекистон» 2001 й.*
4. Каримов И.А. Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йўналишлари. «Ҳалқ сўзи», 2002 йил 30 август.
5. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демокретик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.II-Т.: «Ўзбекистон» 2003.
6. Каримов И.А. Эл-юрти ҳалол, виждонан ҳизмат қилиши-ҳар бир раҳбарнинг муқаддас бурчи. Андижон вилоят ҳалқ депутатлари Кенгашининг навбатдан ташқари сессияда сўзлаган нутқи. «Ишонч» 2004 йил 26 май.
7. Каримов И.А. Ватанимиз тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга, ҳалқимизнинг ҳамжиҳатлигига ва букилмас иродасига боғлиқ. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг ўн тўртинчи сессиядаги нутқ. 2004 йил. 29 апрель. Тошкент. «Ўзбекистон» 2004 й1. И. Каримов – Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. Халқ сўзи 31 август 2007 й.2. И. Каримов Шарқ гавҳари – замин сайқали. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 26 август 2007 йил.
8. 3. И. Каримов Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш халқимиз учун фаровон ткрмуш шароити яратиш- асосий вазифамиздир. Т. "Ўзбеистон" 2007 й.
9. И. Каримов Бу байрам барчамизники – бутун халқимизники (16 йиллик тантанали маросимдаги байрам сўзи) Халқ сўзи 2007 йил 1 сентябр.

10. И. Каримов Бунёдкор халқимизнинг азму шижоатининг амалдаги ифодаси. Тошгузар – Бойсун – Қумқўрғон темир йўлининг ишга туширилишига бағишлаб ўтказилган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 25 август.
11. И. Каримов Ўзбекистон Ислом цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси. Халқаро илмий оммабоп конференциядаги нутқи. Халқ сўзи 2007 йил 15 август.
12. И. Каримов. Ўзбек халқининг ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг юксак эҳтиромлари. (Туркистон пресс нодавлат ахборот агентлиги мухбирига берган интервюси) Халқ сўзи 23 феврал 2007 йил.